

LIETUVIŲ KATALIKŲ MOKSLO AKADEMIJA

KONSTANTINAS AVIŽONIS

RINKTINIAI RAŠTAI

II

ROMA 1978

KONSTANTINAS AVIŽONIS

RINKTINIAI RAŠTAI

LIETUVIŲ KATALIKŲ MOKSLO AKADEMIJA

KONSTANTINAS AVIŽONIS

COLLECTED WORKS

II

ROMA 1978

LIETUVIŲ KATALIKŲ MOKSLO AKADEMIJA

KONSTANTINAS AVIŽONIS

RINKTINIAI RAŠTAI

II

Redagavo: A. Avižonienė, R. Krasauskas

1978

Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija
Piazza della Pilotta 4

R O M A

AV-54

P 250

Spaustuvės išlaidos apmokėtos Dr. A. Avižonienės,
kai kurių jos giminių ir iš dalies Lietuvių Fondo lėšomis

Spausdino «Pliniana» spaustuvė Selci Umbro miestelyje (Perugia, Italia)

P R A T A R M Ė

Antrame RINKTINIŲ RAŠTŲ tome pateikiama skaitytojams iš istoriko prof. dr. Konstantino Avižonio mokslinio palikimo trys plačios istorinės studijos: 1. *Lietuvos Statutai*, 2. *Baudžiavų istorija Lietuvoje*, 3. *Ūkio istorijos pagrindai* ir 4. Jo sudarytas *Lietuvos istorijos terminų žodynas*, kuriame yra surinkti Lietuvos socialinės, ekonominės ir politinių mokslų istorijos terminai svetimomis kalbomis: lotynų, lenkų, rusų, vokiečių. Lietuviškieji istorijos terminai autoriaus buvo numatyti pateikti antroje žodyno dalyje. Deja, per ankstyva autoriaus mirtis sutrukdė tai padaryti.

Aukščiau minėtas studijas autorius parašė pačiame kūrybingame savo mokslinio darbo laikotarpyje, bet išleisti jų prieš savo mirtį nebesuspėjo. Rašydamas savo studijas autorius nebuvo linkęs apkrauti jų teksto gausiomis išnašomis ar citatomis, bet tenkinosi nurodydamas panaudotus šaltinius ir literatūrą. Redaktoriai, galutinai parengdami tas studijas spaudai, papildė autoriaus paliktus prie tų studijų literatūros sąrašus naujais veikalais ir straipsniais, pasirodžiusiais jau po 1969 m., t. y. po Konstantino Avižonio mirties.

Lietuvos istorijos terminų žodynas spausdinamas taip, kaip autorius buvo jį paruošęs. Rusų kalba terminai dedami pagal lotyniško alfabeto tvarką, pavyzdžiui, rusų kalbos žodžiai, prasidedą B raide, dedami ne po raidės Б, kaip kad yra rusiškoje abecėlėje, bet lotyniškosios V raidės žodžių grupėje, arba rusiškieji žodžiai, prasidedą raide С, dedami lotyniškosios S raidės žodžių grupėje ir t. t.

Ši K. Avižonio RINKTINIŲ RAŠTŲ tomą, kaip ir pirmąjį, rūpinosi išleisti L. K. Mokslo Akademija. Jo išleidimui LIETUVIŲ FONDAS yra suteikęs 1.000 dol. paramą. Už tai LIETUVIŲ FONDUI nuoširdi padėka.

Redaktoriai: Angelė Avižonis, Rapolas Krasauskas

Roma, 1977. VI. 26 d.

T U R I N Y S

Pratarmė	vii
 LIETUVOS STATUTAI 	
Įvadas. Moksliniai Lietuvos Statutų tyrinėjimai	5
Šaltiniai ir literatūra Lietuvos Statutams tyrinėti	17
 TEISINĖ BUITIS LIETUVOJE LIGI I LIETUVOS STATUTO IŠLEIDIMO	23
Laikotarpis nuo valstybės įsikūrimo ligi 1387 m.	23
Laikotarpis nuo pirmųjų privilegijų ligi I Lietuvos Statuto (1387-1529) ..	25
Pirmosios privilegijos (1387, 1413, 1434 m.)	25
Kazimiero 1447 m. privilegija	32
Kazimiero teisinys (1468 m.)	37
Aleksandro 1492 m. privilegija	38
Atskirų sričių privilegijos (Žemaičių, Bielsko ir k.)	41
 PIRMASIS LIETUVOS STATUTAS (1529)	45
Pirmojo Lietuvos Statuto sudarymas	45
Pirmojo Lietuvos Statuto turinys	50
 ANTRASIS LIETUVOS STATUTAS (1566)	63
Antrojo Lietuvos Statuto sudarymas	65
Antrojo Lietuvos Statuto turinys	78
Antrojo Lietuvos Statuto palyginimas su Pirmuoju Lietuvos Statutu	95
 TREČIASIS LIETUVOS STATUTAS (1588)	98
Trečiojo Lietuvos Statuto sudarymas ir paskelbimas	98
Trečiojo Lietuvos Statuto turinys	127
Priedas. Trečiojo Lietuvos Statuto 1588 metų laidos titulinis puslapis	153
Didžiojo Lietuvos kunigaikščio Zigmanto III Vazos portretas	156
Zigmanto III Vazos Trečiojo Lietuvos Statuto patvirtinimo privilegija	157

Zigmanto III Vazos privilegija, kuria pavedama Leonui Sapiegai išleisti III Lietuvos Statutą	159
Trečiojo Lietuvos Statuto dedikacija Zigmantui III Vazai	161
Leono Sapiegos, išleidusio III Lietuvos Statutą, herbas	164
Leono Sapiegos Statuto išleidimo proga prakalba į « Visus Lietuvos luomus »	165
The Lithuanian Statutes (<i>Summary</i>)	168
Litauische Statute (<i>Zusammenfassung</i>)	170

BAUDŽIAVŲ ISTORIJA LIETUVOJE

Šaltiniai ir literatūra	176
BAUDŽIAVŲ ĮSIGALĖJIMO LAIKOTARPIS LIETUVOJE	185
Bajorų — ponų žemės valdymo atsiradimas	186
Valstiečių asmeninė priklausomybė ponams	189
Politinė ir teisminė valstiečių priklausomybė ponams	196
Žygimanto Augusto valakų reforma	198
BAUDŽIAVŲ KLESTĖJIMO LAIKOTARPIS LIETUVOJE	205
Bajorijos ir šlėktos įsigalėjimas	205
Ekonominis ir socialinis gyvenimas baudžiavų klestėjimo laikotarpyje	210
Žemės ūkis	211
Pramonė, amatai ir prekyba	234
Baudžiavų pasunkėjimas po Lietuvos-Lenkijos padalinimo	244
BAUDŽIAVŲ NYKIMO LAIKOTARPIS	246
POBAUDŽIAVINIS LAIKOTARPIS	262
History of the serfdom in Lithuania (<i>Summary</i>)	268
Die Geschichte des Frondienstes in Litauen (<i>Zusammenfassung</i>)	269

ŪKIO ISTORIJOS PAGRINDAI

Įžanga. Ūkio istorijos pagrindinės sąvokos, metodai ir apimtis	274
Pagrindinės sąvokos	274
Ūkiškojo veikimo sąlygos	275
Ūkio istorijos laipsniai	277
SENOVĖS ŪKIO ISTORIJA	279
Egipto ūkis	280
Senovės Graikijos ir Romos ūkis	281

ANKSTYVIEJI VIDURAMŽIAI	285
Ūkis pereinant iš senovės į vidurinius amžius	285
Žemės ūkis ankstyvaisiais viduramžiais	287
Žemės ponų valdymas	290
Amatai, prekyba ir susisiekimas ankstyvaisiais viduramžiais	295
 FEODALIZMO GADYNĖ	297
Feodalinė santvarka	297
Žemės ūkis feodalizmo gadinėje	298
Miestų ūkio kilimas feodalizmo gadinėje	301
 VĖLYBIEJI VIDURAMŽIAI (XIII-XV a.)	307
Tolimesnė žemės ūkio raida	307
Vėlybųjų viduramžių miestų ūkis	309
Pinigų ir kredito ūkis	314
 NAUJIEJI LAIKAI (XVI-XVIII a. ligi Prancūzų revoliucijos)	315
Aplinkybės, kuriose susidarė ankstybysis kapitalizmas	316
Pasikeitimai pinigų ir kredito srityje	321
Pramonė ir jos organizacija naujaisiais laikais ligi Prancūzų revoliucijos	325
Economic history (<i>Summary</i>)	329
Grundzüge der Geschichte der Oekonomie (<i>Zusammenfassung</i>)	329

LIETUVOS ISTORIJS TERMINŲ ŽODYNAS

Svetimųjų kalbų terminai	333
Asmenvardžių ir vietovardžių rodyklė	451

LIETUVOS STATUTAI

LIETUVOS STATUTAI

Įvadas. Moksliniai Lietuvos Statutų tyrinėjimai.

Šaltiniai ir Literatūra Lietuvos Statutams tyrinėti.

I. TEISINĖ BUITIS LIETUVOJE LIGI I LIETUVOS STATUTO (1529) IŠLEIDIMO

1. Laikotarpis nuo valstybės įsikūrimo ligi 1387 m.
2. Laikotarpis nuo pirmųjų privilegijų ligi I Lietuvos Statuto (1387-1529)
 - a. Pirmosios privilegijos (1387, 1413, 1434).
 - b. Kazimiero 1447 m. privilegija.
 - c. Kazimiero teisynas (1468).
 - d. Aleksandro 1492 m. privilegija.
 - e. Atskirų sričių privilegijos (Žemaičių, Bielsko ir k.).

II. PIRMASIS LIETUVOS STATUTAS (1529)

1. Pirmojo Lietuvos Statuto sudarymas.
2. Pirmojo Lietuvos Statuto turinys.

III. ANTRASIS LIETUVOS STATUTAS (1566)

1. Antrojo Lietuvos Statuto sudarymas.
2. Antrojo Lietuvos Statuto turinys.
3. Antrojo Lietuvos Statuto palyginimas su Pirmuoju Lietuvos Statutu.

IV. TREČIASIS LIETUVOS STATUTAS (1588)

1. Trečiojo Lietuvos Statuto sudarymas ir paskelbimas.
2. Trečiojo Lietuvos Statuto turinys.

ĮVADAS. MOKSLINIAI LIETUVOS STATUTO TYRINĖJIMAI

Visų trijų redakcijų (1529, 1566 ir 1588 m.) Lietuvos Statutai turėjo nepaprastos svarbos ne tik Lietuvos, bet ir kaimyninių kraštų gyvenime. Dėl to nenuostabu, kad Lietuvos Statutai jau anksti susilaukė mokslinių tyrinėjimų. Lietuvos teisės mokslinių tyrinėjimų pradžia siekia XIX a. — Vilniaus universiteto klestėjimo laikus. Universiteto įtaka tada reiškėsi įvairiose Lietuvos gyvenimo srityse: politinėje, kultūrinėje ir tautinėje. Tuo metu buvo atgijęs ypatingai didelis susidomėjimas Lietuvos praeitimi. Vienas to susidomėjimo vaisių buvo Tado Čackio veikalas *Apie lietuvių ir lenkų teisę, jos dvasią, šaltinius, ryšius ir apie 1529 m. pirmojo Lietuvos Statuto turinį*¹. Šis Čackio veikalas, tyrinėjęs daugiausiai Lietuvos praeitį, ypačiai Lietuvos Statutus, XIX a. visuomenėje sukėlė tokio didelio susidomėjimo, kad pirmosios Čackio veikalo laidos greitai nebeužteko, ir turėjo būti išleistos dar dvi jo laidos: Ed. Raczyński'sko Poznaneje 1844 m. ir Kazimiero Juozo Turowskio Krokuvoje 1861 m.

Čackio darbas *Apie lietuvių ir lenkų teisę* buvo pirmasis mokslishkas Lietuvos Statutų tyrinėjimas ir įvertinimas. Tai buvo nelyginant nesisteminė enciklopedijėlė, skirta ne tik Lietuvos Statutams, bet ir iš viso Lietuvos ir Lenkijos praeičiai ir įvairiems su ja susijusiems klausimams. Anais laikais ta šviesaus mokslininko teisės istorijos studija, kėlusi visuotinį susidomėjimą, šiandien jau yra pasenusi ir mažai bevartotina. Jos silpnybės ir trūkumai yra: nesistemingumas, daugybė nukrypimų nuo temos, paviršutiniškas lietimasis įvairiausių klausimų, mažai tesusijusių su veikalo paskirtimi, netvarkingas besiblaškantis minties dėstymas, gilinimasis į neesmines smulkmenas, šių dienų teisės mokslus nepateisinąs metodus, tendencingai lenkiška pažiūra ir tradicinis lenkiškas unijinis aiškinimas įvairių Statuto paragrafų; duodami kai kurių Statuto straipsnių iškraipyti tekstai ir teisybei prieštaraujant tvirtinimai.

Nežiūrint tų visų žymių trūkumų ir klaidingų išvadų, kurias vėlesni moksliniai Lietuvos Statutų tyrinėjimai sugriovė, šis Čackio veikalas XIX a. turėjo milžiniškos reikšmės. Šiandien Čackio darbas

¹ T. CZACKI, *O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związkach i o rzeczach zawartych w pierwszym statucie dla Litwy 1529*, Varšuva 1800-1801.

yra vertintinas tik kaip Lietuvos teisės istorijos tyrinėjimo paminklas, panašiai kaip T. Narbuto Lietuvos istorija.

Čackio darbas labai paskatino kitus domėtis Lietuvos teisės istorija ir tyrinėti Lietuvos Statutus. Kartu su tyrinėjimų platumu ir gilumu augo ir kritiškumas. Ir jau XIX a. vidurio mokslininkai kritikavo anksčiau buvusį nesugriaunamą autoritetą, teisės istorijos žinovą Čackį, daugelyje vietų ir atvejų su juo nebesutikdami. Tokie buvo J. Lelewelis, W. A. Maciejowski, kurie labiau domėjosi Lenkijos teise ir sugriovė ne vieną Čackio išvadą, lietusią Lenkijos teisės istoriją. Tačiau dauguma klaidingų Čackio išvadų, lietusių Lietuvos teisės istoriją, ir daugelis Čackio lenkiškų, tendencingai klaidingų pažiūrų apie Lietuvos Statutus, jų kilmę, jų laidas liko ir toliau ir nuolat buvo kartojamos vėlesnių tyrinėtojų. Taip, pav., Čackis visai nežinojo apie 1588 m. Lietuvos Statuto laidą gudų kalba, abejojo iš viso ar tais metais Statutas buvo išleistas gudiškai, ir teigė, kad III Lietuvos Statutas pradžioje buvo išleistas lenkų kalba, teigė, kad III Lietuvos Statutu buvo visai suvienodinta Lietuvos ir Lenkijos teisė ir t. t. Šitokios mintys ir kai kurie kiti Čackio iškraipymai ilgai buvo kartojami lenkų mokslinėje literatūroje.

Tačiau apdairesni mokslininkai greit pradėjo griauti klaidinguosius Čackio tvirtinimus. Taip neužilgo po Čackio veikalo pasirodymo buvo surastas 1588 m. išleisto gudų kalba III Lietuvos Statuto egzempliorius. Apie jį žinių paskelbė V. Sopikovas savo darbe *Rusiškos bibliografijos bandymas*². Greit po to, ištyrinėjęs originalinės III Lietuvos Statuto gudiškos laidos išlikusį egzempliorių, istorikas Samuelis Lindė parašė svarbų kritišką darbą *Žinia apie Lietuvos Statutą, gudų kalba ir spauda išleistą*³. Tai buvo aniems laikams puiki kritiška studija, iš karto tinkamai įvertinta. Joje S. Lindė ne tik mokslškai aprašo III Lietuvos Statuto 1588 m. originalinę gudišką laidą, bet ir nagrinėja klausimą, kuriomis kalbomis Statutas buvo rašytas, tyrinėja visų trijų Lietuvos Statutų istoriją, lygina originalinę III Lietuvos Statuto gudišką laidą su vėlesniais lenkiškais ir rusiškais vertimais ir nubrėžia gaires, kuriomis toliau turėtų eiti Lietuvos Statutų mokslinis tyrinėjimas. Mokslisku Lietuvos Statuto tyrinėjimu buvo susidomėjusi XIX a. pradžioje ir krašto vyriausybė.

Kadangi tuo metu Lietuvoje, kaip Vakarinėje Rusijos valstybės

² Опыт Российской Библиографии, 1813.

³ O Statucie Litewskim, Ruskim językiem i drukiem wydanyim wiadomości, Varšuwa 1816.

dalyje, tebeveikė Lietuvos Statutas, 1811 m. išverstas į rusų kalbą iš 1786 m. lenkiško teksto, tai 1822 m. prie Vilniaus universiteto buvo sudarytas specialus komitetas, kurio tikslas buvo pataisyti 1811 m. Petrapilyje išleistą Lietuvos Statuto vertimą į rusų kalbą ir pašalinti iš jo visas verčiant iš lenkų kalbos įsibrovusias klaidas. Šis užsimojimas dar labiau skatino tyrinėti Lietuvos Statuto istoriją. Ir tuo kaip tik dabar užsiėmė komiteto nariai. Be kitų į tą komitetą įėjo ir garsieji Vilniaus universiteto profesoriai: Ignas Danilavičius ir Joachimas Lelewelis, o taip pat ir bibliotekos vedėjo padėjėjas Kazimieras Kantrimas. Šis komitetas savo tikslo pilnai neįvykdė, t. y. nepataisė į 1811 m. Petrapilio laidą įsibrovusių klaidų. Bedirbant greit paaiškėjo, kad daug tikslingiau būtų ne taisyti blogą vertimą į rusų kalbą iš lenkų kalbos, bet III Lietuvos Statutą tiesiog iš 1588 m. originalinės gudų kalba laidos išvesti į rusų kalbą. Vis dėl to komitetas daug prisidėjo prie mokslinio Lietuvos Statuto tyrinėjimo ir vedė vis prie didesnio 1588 m. laidos gudiškų egzempliorių skaičiaus atradimo, net ir užsieniuose. Kartu su tuo kilo ir mokslinis susidomėjimas Lietuvos Statutais. Jais ėmė domėtis ne tik rusų ir lenkų, bet ir čekų mokslininkai. Žinoma, jie nepažindami arčiau pačios lietuvių tautos ir jos praeities, dažnai klaidingai aiškino Lietuvos Statutą ir jo kilimą, laikydami jį slavų kūrinium. Taip rusai tyrinėtojai Lietuvos Statutą vis laikydavo rusų teisės paminklu ir padaru, lenkai tyrinėtojai — lenkų teisės paminklu ir lenkiškos įtakos į Lietuvą išdava. Visi jie nematė Lietuvos Statuto lietuviškumo, kaip pavyzdžiui Vaclovas Aleksandras Maciejowski, 1832-1835 m. Varšuvoje išleidęs *Slavų teisės istoriją*⁴, lygindamas įvairių slavų teisynus, Lietuvos Statutą laiko tik rytų ir vakarų slavų: rusų, lenkų ir čekų teisės mišiniu ir iš viso slavų teisės paminklu, nors jame ir matė vieną kitą neslavišką elementą. Lietuvos Statutą paviršutiniškai laikydami slavų teisės paminklu, tie mokslininkai per daug nesigilino į smulkesnį ir pagrindines Lietuvos Statutų tyrinėjimą.

Jau daug giliau ir moksliskiau Lietuvos teisės istoriją ir ypačiai Lietuvos Statutus tyrinėjo XIX a. vidurio mokslininkas, Vilniaus universiteto profesorius Ignas Danilavičius. Jis buvo Vilniaus, Char-kovo-Kijevo ir Maskvos universitetų profesorius. Vilniaus universitete jis dėstė Lietuvos teisę. Jis buvo Lietuvos teisės tikras specialistas. Apie Lietuvos Statutus jis yra parašęs įvairių mokslinių straipsnių

⁴ W. AL. MACIEJOWSKI, *Historja prawodawstwa słowiańskich, z rękopismów i druków zupełnie przerobiona i na 6 t. podzielona*, Varšuva-Leipcigas 1832-1835.

lenkų, rusų ir vokiečių kalbomis⁵. Šios srities svarbiausi Danilavičiaus darbai yra:

1. *Kazimiero Jogailaičio teisynas*⁶. Ši teisyną, dar niekur neskeltą, Danilavičiui pavyko surasti bedirbant Rumiancevų bibliotekoje Petrapilyje. Kaip seniausios Lietuvos teisės paminklą iš XV a. jis jį ir išleido. Vėliau jį vėl atspaudė gudų kalba, bet lenkiška transkripcija, Dzialynskis⁷.

2. *Istorinis žvilgsnis į Lietuvos įstatymų leidybą*⁸. Šioje studijoje Danilavičius aprašo teisinę būtį Lietuvoje prieš I Statutą, I, II ir III Lietuvos Statuto paruošimą ir išleidimą, Lietuvos Statuto laidas lenkų ir rusų kalbomis ir peržvelgia to meto literatūrą apie Lietuvos Statutus. Be to, toje studijoje Danilavičius nagrinėja Romos teisės įtaką į Lenkijos ir Lietuvos įstatymus ir Lietuvos Statutą ir graikiškojo Nomokanono įtaką į pravoslavų Bažnyčią Lietuvoje. Ši Danilavičiaus studija yra pirmas didesnis bandymas plačiau panagrinėti klausimus apie Lietuvos teisės šaltinius ir plačiau nušviesti Lietuvos Statutų istoriją. Visus iškeltus klausimus jis stengėsi spręsti bešališkai, objektyviai ir kritiškai įvertinti Čackio ir kitų ankstybesnių autorių pastabas, nors, žinoma, ir pats vietomis neišvengė klaidų.

3. *Žvilgsnis į Lietuvos įstatymų leidybą ir į Lietuvos Statutus*⁹. Tai labai svarbus Danilavičiaus Lietuvos Statutų tyrinėjimo darbas. Jis yra, galima sakyti, sintezė visų autoriaus prieitų išvadų apie Lietuvos Statutus. Šio darbo turinys yra labai įvairus. Pradžioje jis pavaizduoja Lietuvos santvarką ligi XIII a., toliau Lietuvos valstybę Mindaugo laikais, feodalinę Lietuvos santvarką prie Gedimino ir Algirdo, teisine normas Lietuvoje po krikšto priėmimo, I ir II Lietuvos Statutą, II Lietuvos Statuto pakeitimus po Liubli-

⁵ Apie jį žr. AUGUSTINAS JANULAITIS, *Ignas Danilavičius, Lietuvos bei jos teisės istorikas*, I dalis. Danilavičiaus gyvenimas ir darbai, Kaunas 1932.

⁶ *Statut Kazimierza Jagiellończyka, pomnik naydawniejszych uchwal litewskich z XV wieku*, Vilnius 1826.

⁷ žr. *Zbiór praw litewskich*, Poznanė 1841.

⁸ *Historischer Blick auf die Litauische Gesetzgebung*, žr. *Dorpater Jahrbücher für Literatur, Statistik und Kunst, besonders Russlands*, II t., Ryga-Dorpatas 1834.

⁹ Взгляд на Литовское законодательство и Литовские Статуты, žr. *Юридические Записки, издаваемые Петром Редкиным I т.*, Maskva, 1841.

no unijos, III Lietuvos Statuto ruošimą ir patvirtinimą, 1588 m. Lietuvos Statuto spausdinimą ir pagrindinius Lietuvos Statuto pradus. Šis Danilavičiaus darbas tokiu būdu pasidarė nelyginant Lietuvos teisės istorijos bruožai nuo pat Lietuvos valstybės pradžios. Jis ilgą laiką buvo vienintelis mokslo darbas, nušvietęs Lietuvos teisės istoriją, nors ir nepilnai, bet su tam laikui pateisinamais trūkumais.

Danilavičius savo darbuose sugriauna nevieną Čackio prieitą išvadą apie Lietuvos Statutus, pav. apie lenkiškosios laidos pirmumą, apie Lietuvos ir Lenkijos teisių suvienodinimą ir t. t. Danilavičius parodė, kad ir III Lietuvos Statutas nesulygino Lietuvos ir Lenkijos teisės, (kaip tai tvirtino Čackis), ko reikalavo Liublino unija, bet apsaugojo visus ankstybesnių Lietuvos Statutų paragrafus, nukreiptus prieš lenkus ir garantuojančius valstybinį Lietuvos savarankiškumą. Danilavičius parodė, kad Lietuvos teisė rutuliojosi visai skirtingu keliu, negu Lenkijos teisė. Danilavičius pirmas teisingai nušvietė III Lietuvos Statuto kilmę ir II Statuto pataisymo bei papildymo kelią, kad 1588 m. Lietuvos Statutas nebuvo vien išdava 1569 m. Liublino seimo nutarimo, reikalavusio sulyginti Lietuvos ir Lenkijos įstatymus, bet priešingai, III Lietuvos Statutas kilo ir II buvo papildomas nepriklausomai nuo Liublino unijos, pačiam vidujiniam Lietuvos gyvenimui reikalaujant pašalinti tuos trūkumus, kurie buvo II Statute. Jau Danilavičius parodė, kad III Lietuvos Statuto redagavimas vyko lenkams nedalyvaujant ir nepriklausomai nuo jų. Statuto redaktoriai pagerino teismo procesą, papildė paveldėjimo įstatymus ir kitas spragas užtaisė, atsižvelgdami ne tiek į lenkų, kiek į Romos ir į kanoninę teisę. Taip III Lietuvos Statutas kilo ne tiek dėl Lublino unijos reikalavimų, kiek paties vidujinio Lietuvos gyvenimo iššauktas ir suformuotas.

Lietuvos teisės žinovas Danilavičius ilgą laiką nutiesė teisingus kelius, kuriais toliau turėjo eiti mokslinis Lietuvos teisės istorijos tyrinėjimas. Danilavičiaus darbai pasidarė nepaprastai svarbūs. Savo mokslinės vertės jie ilgą laiką nenustojo. Tiesa, šiandien tie Danilavičiaus darbai negali patenkinti visų dabartinių teisės istorijos mokslo reikalavimų, nes šiandieną tyrinėjimai yra nužengę kur kas toliau, ir Danilavičiaus darbai jau yra kai kuriais atžvilgiais pasenę, bet ir šiandieną jie tebėra dar vertingi, kaip teisingu keliu pakreipę tolimesnius Lietuvos Statutų tyrinėjimus. Ir iš tikrųjų Danilavičiaus darbai turėjo didelės įtakos tolimesniems tyrinėjimams.

Taip III Lietuvos Statuto kilmę iš vidujinių pačios Lietuvos reikalų, bet ne iš Liublino unijos reikalavimų, toliau aiškino ir Danilavičiaus mestas mintis toliau plėtė Juozas Jaroševičius, taip pat buvęs Vilniaus Universiteto profesorius, kuris savo studijas apie

Lietuvos teisės ir kultūros istoriją tęsė ir Vilniaus universitetą jau rusams uždarius. Lietuvos Statutų istoriją Jaroševičius tyrinėjo ir vaizdavo, kaip vieną Lietuvos kultūros istorijos aspektą, tęsdamas Danilavičiaus pradėtus darbus. Savo išvadas Lietuvos teisės tyrinėjimuose jis suformulavo II tome savo veikalo *Lietuvos kultūros istorija*¹⁰.

Be ko kito, čia Jaroševičius papildė ir III Lietuvos Statuto kilmės nušvietimą. Liublino unija nebuvusi pagrindinė priežastis, vertusi papildyti ir pakeisti II Statutą, bet tas vykę labiau sekant pačių vidujinių Lietuvos gyvenimo reikalavimus. Patį Lietuvos Statutą Jaroševičius traktuoja kaip svarbų to meto Lietuvos kultūrinio gyvenimo paminklą.

Kas kartas labiau besidomint Lietuvos Statutais, kilo reikalas ne tik juos moksliskai tyrinėti, bet ir juos iš naujo išleisti ir tuo būdu padaryti prieinamus platesnėms studijoms. Jei XVIII amžiaus lenkiškųjų Lietuvos Statuto laidų dar daug kur galima buvo rasti, tai originalinės gudų kalba 1588 m. laidos iš viso vos keliolika egzempliorių tebuvo užsilikę, ir tie patys buvo sunkiai prieinami. Gi 1529 ir 1566 m. Lietuvos Statutai visai nebuvo atspausdinti, todėl platesniems sluogsniams visai neprieinami. Dėl to jau XIX a. viduryje kilo reikalas atspausdinti visus 3 Lietuvos Statutus pagal jų originalus. Taip jau 1841 m. Adomas Dzialynskis išleido I Lietuvos Statutą (1529), savo veikale *Lietuvos teisės rinkinys*¹¹. Jis dviem kolonom lygiagrečiai spausdino gudiškąjį ir lotyniškąjį Lietuvos Statuto tekstą, o apačioj abiejų šių kolonų — lenkiškąjį vertimą. Gudiškasis tekstas tačiau yra atspausdintas lenkiškomis raidėmis. Tai, žinoma, mažina šio leidimo mokslinę vertę.

Visus tris Lietuvos Statutus buvo pasiryžusi išleisti ir Rusijos Istorijos draugija prie Maskvos universiteto¹². Tos draugijos leidžiamame žurnale *Amžininkas*¹³ I. Beliajevas ir išleido mokslo reikalams visus 3 Lietuvos Statutus iš originalinių gudiškųjų tekstų. Pirmas Lietuvos Statutas (1529) buvo atspausdintas minėto rinkinio XVIII tome 1854 m.; II Lietuvos Statutas (1566) — XXIII tome 1855 m. ir III Lietuvos Statutas (1588) — XIX tome 1854 m.

¹⁰ J. JAROSZEWICZ, *Obraz Litwy pod względem jej oświaty i cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII*, I-II t., Vilnius 1844-1845.

¹¹ *Zbiór praw litewskich*, Poznań 1841.

¹² Общество Истории и Древностей Российских при Московском Университете.

¹³ Временник Общества Истории и Древностей Российских при Московском Университете.

Atspausdinus mokslo reikalams visus tris Lietuvos Statutus, greit pasirodė daug straipsnių ir darbų skiriamų tyrinėti Lietuvos Statutų kilmę, turinį ir įtaką. Ypač daug tyrinėjo rusai istorikai, stengdamiesi Lietuvos Statutuose rasti kuo daugiau rusiškos įtakos ir įrodinėti, kad Lietuvos Statutai iš esmės priklauso prie rusų teisės paminklų. Taip F. I. Leontovičius žurnale *Kijevskija Universitetskija Izvestija* spausdintame straipsnyje: *Russkaja Pravda i Litovskij Statut*¹⁴, įrodinėja, kad Lietuvos Statutai toliau vysto *Russkaja Pravda* normas ir yra tarpinė grandis tarp Kijevo Rusijos įstatymdavystės ir Maskvos valstybės teisynų. Lietuva paveldėjusi senosios rusų valstybės teisinės normas ir vėliau jas perdavusi naujai susikūrusiai Maskvos valstybei.

Panašias mintis apie Lietuvos Statutus plėtojo ir Čarneckis¹⁵,

Tomis pačiomis rusiškosios įtakos į Lietuvos Statutus temomis rašė ir garsusis Rusijos teisės istorikas Vladimirskis Budanovas įvairiuose savo darbuose¹⁶, kuriuose įrodinėjo, kad senosios Rusijos teisė toliau buvo tęsiama iš vienos pusės Maskvos valstybės teisėje, ir iš antros pusės Lietuvos teisėje, o Rusijos imperijos laikotarpio teisėje atsispindėjo tiek Maskvos teisės, tiek Lietuvos teisės ypatumai.

Įvairiais Lietuvos Statuto tyrinėjimo klausimais rašė bendruosiuose savo darbuose ir kiti žymesnieji XIX a. pabaigos rusų mokslininkai, tyrinėję Lietuvos istoriją, kaip Liubavskis, Dovnar-Zapolskis, Beršadskis, Jasinskis, Malinovskis, Pičeta ir kiti. Jų darbuose galima rasti nemažai vertingų pastabų apie Lietuvos Statutus, nors tie darbai parašyti ir kitais specialiais Lietuvos istorijos klausimais. Savaime suprantama, jog greta teisingų ir vertingų pastabų, juose pasitaiko ir tendencingų tvirtinimų. Iš rusų mokslininkų, specialiai tyrinėjusių Lietuvos Statutų straipsnių kilmę ir šaltinius,

¹⁴ Русская Правда и Литовский Статут, въ видах настоящей необходимости включить Литовское законодательство въ круг истории русскаго права, жг. Киевския Университетския извѣстия, 1865, II-IV нр.

¹⁵ История Литовскаго Статута, въ объясненіи особенностей трех его редакцій, жг. Киевския Университетския Извѣстия, 1866 и 1867 г.

¹⁶ М. Владиміръскій-Будановъ, Обзоръ истории русскаго права, 1915; —, Отношенія между Литовскимъ статутомъ и Уложениемъ царя Алексѣя Михайловича, жг. Сборникъ Государственныхъ Знаній, I т., С. Петербургъ 1877.

tenka dar paminėti N. A. Maksimeiko¹⁷. Atskirų straipsnių apie Lietuvos Statutus yra parašę dar šie rusų, gudų bei ukrainiečių istorikai: Демченко, Добров, Таусталес, Товстолис, Забелый, Борисенко ir kiti.

Plačiausiai Lietuvos Statutus, ypač II ir III, yra tyrinėjęs rusas istorikas prof. I. Lappo. Pats stambiausias jo veikalas, galima sakyti sintezė visų ankstybesnių jo darbų, yra 1588 m. *Lietuvos Statutas* I. t., 1-2 dalis ir II t., Kaunas, 1934, 1936, ir 1938. Tai tikrai labai vertinga, didelė ir turininga studija — 3 knygos, kiekviena maždaug po 500 psl. Pirmame tome (dvi knygos, I ir II dalis) prof. Lappo nagrinėja II ir III Lietuvos Statutų kilmę, aiškina su tuo surištus įvairius klausimus, o antrame tome ištisai atspausdina 1588 m. Lietuvos Statutą iš originalinės 1588 m. laidos egzemplioriaus gudų kalba. Tik labai gaila, kad visa studija, išleista Lietuvos Švietimo Ministerijos, yra parašyta, rusiškai, dėl to mažiau prieinama platesniems sluoksniams.

Prof. Lappo Lietuvos Statutus traktuoja ne kaip rusišką ir ne kaip lenkišką teisės paminklą, bet kaip neginčijamą pačios Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos teisės paminklą. Jis sako, kad — Lietuvos Statutas — tai nacionalinės teisės paminklas Did. Lietuvos Kunigaikštijos, kurios gyventojus sudarė, paties Statuto žodžiais tariant, «Lietuva, Rusė ir Žemaitija». Taigi pagal Lappo, Lietuvos Statutas nėra nei grynai lietuviškas, nei grynai gudiškas kūrinys, bet čia reiškiasi abiejų šių elementų jungimasis. Gudų sričių elementui prof. Lappo skiria labai svarbų vaidmenį to meto Lietuvos valstybėje, todėl gudiškųjų sričių įtaka atsispindi ir Lietuvos Statute ne tik savo kalba, bet ir tose srityse buvusia teise ir papročiais. Prof. Lappo pripažįsta ir rusų, bei kitų tautų teisės įtaką į Lietuvos Statutą, tačiau pagrindu Lietuvos Statuto vis dėlto laiko pačioje Lietuvos valstybėje išaugusią teisę, bet ne svetimąsias įtakas. Visai pamatuotai ir įtikinamai Lappo atremia tendencingas lenkų istorikų tradicines pastangas Lietuvos Statutą aiškinti kaip lenkų teisės padarinį ir lenkų teisės paminklą, o pačią Lietuvos valstybę po Liublino unijos laikyti tik Lenkijos provincija. Sugriovęs tradicines lenkų tendencingas pažiūras į Lietuvos Statutą ir Lietuvos valstybę, Lappo parodo, kad visi trys Lietuvos Statutai buvo savarankiškos ir nepriklausomos Lietuvos valstybės, bet ne provinciniai Lenkijos įstatymų kodeksai. Todėl esą negalima Lietuvos Statutų laikyti nei lenkų, nei rusų teisės paminklais, nors abiejų tautų teisės, o ypačiai rusų, ir turėjo įtakos.

¹⁷ Источники уголовных Законов Литовского Статута, Киевъ 1894.

Lietuvos Statutus reikia laikyti Lietuvos valstybėje buvusios teisės paminklais, nes pagrindą Lietuvos Statutuose sudaranti vietinė teisė, kuri tačiau buvo veikiamą ir kaimyninių kraštų teisių ir iš jų kai ką perėmė. Kadangi Lietuvos valstybėje tuo metu svarbų vaidmenį vaidinusios gudiško elemento gyvenamos žemės, tai Lietuvos Statutas esąs kartu ir gudiškose srityse veikusios senosios rusiškos teisės (Russkaja Pravda) bendras su lietuvių teise kūrinys.

Šiaip prof. Lappo darbas yra labai rimtas, moksliskas ir objektyvus. Tik vietomis ir jam, kaip rusų autoriui, nesvetimas noras per daug iškelti gudiškų sričių elemento įtaką senovės Lietuvos valstybės gyvenime. Dėl to ir jis vietomis dar per daug pro rusiškus akinius žiūri į Lietuvos Statutą ir net pareiškia, esą senoji Rusiškoji teisė (Russkaja Pravda) Lietuvoje buvusi tokia pat vietinė teisė, kaip ir etnografinė lietuvių teisė! Čia prof. Lappo užmiršta, kad vadovaujamas vaidmuo Lietuvos valstybėje vis dėlto priklausė ne gudiškųjų sričių, bet etnografinės Lietuvos lietuviškam elementui ir kad senosios Kijevo — Rusijos rusiškoji teisė ir papročiai veikė tik gudiškose srityse, ne daug įtakos turėdami į etnografinės Lietuvos sritis, nors šios išviršiniai, kaip valstybinę rašto kalbą ir buvo priėmusios gudų rašomąją kalbą.

Bendrai paėmus, nežiūrint kai kurių nukrypimų, prof. Lappo studija apie III Lietuvos Statutą yra labai vertinga ir objektyvi ir joje išdėstoma daugybė pažiūrų, visiškai priimtinių ir Lietuvos istorikui, lietuviškuoju požiūriu vertinančiam Lietuvos istoriją.

Lenkų mokslininkai XIX a. antroje pusėje Lietuvos Statutu mažai tesidomėjo, ir tik nuo XX a. pradžios atsiranda daugiau lenkų istorinių straipsnių ir studijų šiuo reikalu. Iš lenkų mokslininkų, specialiai tyrinėjusių Lietuvos Statutus, ypačiai pasižymi Pranciškus Piekosiński, Osvaldas Balzeras, Jonas Adamas, Steponas Ehrenkreutzas, St. Ptaszycki ir kit. Piekosiński didžiausias nuopelnas, kad jis 1900 m. išleido II Lietuvos Statuto (1566 m.) lotyniškąjį ir lenkiškąjį vertimus¹⁸. Dėka šio leidinio lotyniškasis II Lietuvos Statuto vertimas tapo prieinamas platesniems moksliniams tyrinėjimams. Tas pats Piekosiński parašė ir specialią studiją apie visus 3 Lietuvos Statutus¹⁹. Toje studijoje jis nupasakojo kiekvieno Lietuvos Statuto kilmę ir referavo jų turinius. Darbas būtų neblogas, tik jame pasireiškia tradicinė lenkiška tendencija Lietuvos Statutą kildinti ne

¹⁸ *Collectanea ex Archivo Collegii Iuridici (Archivum Komisji Prawniczej Akademii Umiejętności w Krakowie)* VII t., Krokua 1900.

¹⁹ PR. PIEKOSIŃSKI, *Statut Litewski, część I: Powstanie trzech redakcyj Statutu*, Krokua 1899; ir atspaudas iš *Rozpraw Akademii Umiejętności, wydział historyczno-filozoficzny*, XXXIX t., Krokua 1899.

ties iš Lietuvoje veikusios papročių teisės, kiek iš unijų su lenkais ir lenkų teisų įtakos į Lietuvą. Kaip rusai tyrinėtojai Lietuvos Statutą paprastai laiko, rusų teisės paminklu, taip Piekosiński jį laiko lenkų teisės paminklu, o lietuviškos papročių teisės buvimo beveik visai nepripažįsta. Dėl to jo darbas persisunkęs lenkams įprasta lenkiškumo tendencija ir tradicine pažiūra į Lietuvą po Liublino unijos, kaip į Lenkijos provinciją.

Šitokios tendencijos nesvetimos ir žymiajam Lenkijos teisės istorikui Oswaldui Balzerui, kuris savo tyrinėjimuose apie Lietuvos Statutus taip pat visur ieško lenkiškos įtakos. Jis nurodo, kad Lietuvos Statutas susidarė veikiant lenkų, lietuvių, gudų ir vokiečių teisės elementams ir net randa, kad lenkiškoji įtaka Lietuvos Statute yra kur kas didesnė, negu kartu paėmus lietuvių, gudų ir vokiečių teisės įtakos. Tokias mintis (jis) dėsto savo darbe *Prof. Piekosiński ir Lietuvos Statutai*²⁰. Ten jis ypač polemizuoja su rusų istorikais, ieškančiais rusiškosios įtakos Lietuvos Statutuose.

Daug objektyvesnis kitas lenkų istorikas — Jonas Jakubowskis. Jis gana objektyviai pavaizduoja I Lietuvos Statuto (1529 m.) kilmę savo darbe: *Tautybių santykiai Lietuvoje prieš Liublino uniją*²¹. Aukštai įvertindamas šį Statutą, kaip per amžius atmintiną veikalą, Jakubowskis nurodo, kad tas Statutas jau ryškiai parodo to meto Lietuvos aukštą teisės kultūrą ir lietuvių sugebėjimą orientuotis painiose teisės sąvokose. Jakubowskis Lietuvos Statutą jau nelaiko lenkų teisės paminklu. Lietuvos Statutą jis laiko bendru lietuvių ir gudiškųjų žemių bajorijos kūrinium (bajoriją iš tikro čia reikia suprasti tik didikus, ponų tarybą, bet ne pačių bajorų ir šlėktos masę). Dėl to Lietuvos Statute atsispindi du etniniai pradmenys — ir lietuviškas ir gudiškas. Lietuvos Statutas, pagal Jakubowskį, esąs bendras lietuvių ir gudų teisės kūrinys, kuriame sunku griežtai nustatyti, kas jame grynai lietuviško ir kas jame grynai gudiško. Jis teisingai pastebi, jog ta pati gudiškųjų sričių diduomenė tuomet save laikė lietuviais, o lietuviai bajorai kaip rašomąją kalbą vartojo gudų kalbą. Iš viso sunku esą tuos abu etninius elementus Statute atskirti, o pats Statutas esąs kodeksas vietinės teisės, buvusios Lietuvos valstybėje, nors į jį turėjo įtakos taip pat lenkų teisė (per privilegijas bajorams). Be to į II Statutą taip pat turėjo įtakos Romos teisė (per «Saksų veidrodį») ir Magdeburgo teisė (per lenkus). Jakubows-

²⁰ OSWALD BALZER, *Prof. Piekosiński i Statuty Litewski*, žr. *Przygodne Słowa, 1886-1911*, Lvovas 1912.

²¹ JAN JAKUBOWSKI, *Studja nad stosunkami narodowościowemi na Litwie przed Unją Lubelską*, Varšuva 1912; ir vertimas į lietuvių kalbą J. JABLONSKYTĖS-PETKIEVIČIENĖS, *Tautybių santykiai Lietuvoje prieš Liublino uniją*, Kaunas 1921.

kis nurodo, kad svarbus Statuto šaltinis buvo bendrosios krašto privilegijos, ypačiai 1447, 1492 ir 1506 m., tačiau ir jos nesančios grynai lenkiškos. Jis pripažįsta, kad esmėje tos privilegijos sekė lenkų teisę, bet ne akiai, o ją modifikuodamos, pritaikydamos vietos sąlygoms. Gana objektyvame šitame savo darbe apie tautinius santykius Lietuvoje prieš Liublino uniją, Jakubowskiis aktyviai kovoja prieš perdėtą gudiškųjų žemių ir rusiško elemento įtaką į Lietuvos valstybę, nesutikdamas su rusų istorikais, laikančiais Lietuvą *lietuviškai-rusiška* valstybe.

Tačiau ir po Jakubowskio studijos pasirodymo įvairiuose lenkų darbuose, kaip Aleksandro Brücknerio, Stanislovo Estreicherio ir kitų, dar giliai tebėra įleidusi šaknis tradicinė lenkų pažiūra apie Lietuvos Statuto lenkiškumą. Net ir specialūs straipsniai, kaip pav. St. Ptaszyckio, skirti Lietuvos Statutų tyrinėjimui, nėra laisvi nuo tos tendencijos²². Panašūs straipsniai toje knygoje ir kitų autorių, kaip pav. St. Ehrenkreutzio, K. Koranyi ir Fr. Bossowskio. Vis tai trumpi straipsneliai. Naujausioje lenkų literatūroje Lietuvos Statutai gilesnių tyrinėjimų nesusilaukė. Tačiau šiaip straipsnių atskirais teisės klausimais gana daug prirašyta, ypačiai baudžiamosios teisės, paveldėjimo ir užstatų klausimais. Iš lenkų autorių dar paminėtini: Dubieński, Mlynarski, Adamus, Gerlach.

Lietuvos Statutus yra tyrinėję ir apie juos rašę taip pat ir lietuviai istorikai bei teisininkai. Specialiai apie I Lietuvos Statutą yra rašęs prof. Ignas Jonynas²³. Jis bandė I Lietuvos Statutą ir jo atsiradimą nušviesti bei įvertinti lietuviškuoju požiūriu. Apskritai Lietuvos Statutus arba atskirus jų teisinius klausimus yra nagrinėję ir paskelbę straipsnių J. Deveikytė-Navakienė (J. Deveikė)²⁴, Augustinas Janulaitis²⁵, Antanas Mikalauskas²⁶, Aleksandras Plateris²⁷, Adolfas Šapoka²⁸, Jonas Šliūpas²⁹, M. Biržiškaitė-

²² ST. PTASZYCKI, *Pierwsze wydanie trzeciego Statutu Litewskiego*, žr. *Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterchsetnej rocznicy wydania pierwszego Statutu Litewskiego*, Vilnius 1935.

²³ *Pirmasis Lietuvos Statutas 400 metų sukakties proga*, Kaunas 1930.

²⁴ *Lietuvos Statutas*, žr. *Lietuvos Aidas*, 1940 m., 120 nr.; *Svetimšaliai ir jų padėtis Lietuvoje pagal III Lietuvos Statutą*, žr. *Teisė*, 1940 m., 52 nr.

²⁵ *Kaip buvo panaikintas Lietuvos Statulas*, žr. *Teisė*, 1940 m. 52 nr.

²⁶ *Das Strafrecht der drei Litauischen Statuten von 1529, 1566 und 1588*, Berlynas 1937.

²⁷ *Lietuvos statuto panaikinimo 100 metų sukaktis*, žr. *Teisė*, 1940 m. 52 nr.

²⁸ *1588 m. Lietuvos Statutas (350 metų sukakčiai paminėti)*, žr. *Židinys*, 1938 m. 1 nr., 59-71 psl.

²⁹ *Lietuviškasis Statutas Zigmanto I pagal T. Čackį*, žr. *Gadynė šlėktos viešpatavimo Lietuvoje*, Chicaga, I11. 1909.

Žakevičienė³⁰, Jonas Dainauskas³¹, J. Jurginis³², Stasys Lazutka³³ ir kiti.

³⁰ *Bausmės Lietuvos Statutuose*, žr. *Lietuvių Enciklopedija*, II t. 288-291 psl., South Bostonas 1954.

³¹ *Lietuvos D. K. įstatymai ir statulai iš 1457-1563 metų*, žr. *Tautos Praeitis*, II t., 2 kn., Chicaga-Roma 1965, 81-106 psl.; *Lietuvos Statuto kalba*, žr. *Draugas*, 1961.IV.29; *1566 metų Lietuvos Statutas*, žr. *Draugas*, 1966.VII.16; *Lietuvos Statuto laidos*, žr. *Draugas*, 1961.VII.; *Senosios Lietuvos medžiokliniai paukščiai (Iš I ir III Lietuvos Statuto)*, žr. *Draugas*, 1961.VII.15.

³² *Lietuvos Statutas*, žr. *Nemuno Kraštas*, 1966 m., 6 nr., 13 psl.

³³ *Kai kurios Pirmojo Lietuvos Statuto nuorašų paleografijos ir rašybos ypatybės (rusiškai)*, žr. *Lietuvos TSR Aukštųjų Mokyklų Mokslo Darbai, Istorija*, XIII t., 1 sgs., Vilnius 1972, 75-96 psl.; — *Lietuvos Statutai lietuviškai*, žr. *Literatūra ir Menas*, 1971 m., 15 nr., 10 psl.; LAZUTKA S., GUDAVIČIUS E., *Pirmojo Lietuvos Statuto šaltinių klausimu*, žr. *Lietuvos TSR Aukštųjų Mokyklų Mokslo Darbai, Istorija*, XI t., Vilnius 1970, 149-177 psl.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA LIETUVOS STATUTAMS TYRINĖTI

A. ŠALTINIAI

Pirmiausia ir svarbiausia tai originaliniai Lietuvos Statutų rankraščiai, originalūs jų nuorašai ir originaliniai jų laidų egzemplioriai.

1529 m. Lietuvos Statutui:

1. Šio statuto rankraščiai, išlikę ir saugomi įvairiuose archyvuose ir bibliotekose.
2. Adomo Tito DZIAŁYŃSKIO išleistas *I Lietuvos Statutas* jo knygoje *Zbiór praw litewskich*, 1841 m. Tai I Lietuvos Statuto tekstas gudų ir lotynų kalbomis ir su vertimu į lenkų kalbą. Gudų kalba yra lenkiška transkripcija. Tai labai retas veikalas, sunkiai begaunamas, bet jau ir pasenęs, nebepatenkinąs reikalavimų, statomų naujiems kritiškiesiems istorijos šaltinių leidiniams.
3. И. Д. Беляев išleistas *I Lietuvos Statutas* rinkinyje *Временник Московского Общества Истории и Древностей Российских при Московском Университете*, XVIII knyga, 1854; gudų kalba iš originalinio rankraščio. Nors yra jau kiek pasenęs, bet naudotinas.
4. K. JABLONSKIO redaguotas ir Baltgudijos SSR Mokslų Akademijos išleistas Minske 1960 m. *Pirmasis Lietuvos Statutas — Статут Великого Княжества Литовского 1529 года*, su V. I. Ріцетос parašytu įvadu: *Литовский Статут 1529 г. и его источники* (1529 m. Lietuvos Statutas ir jo šaltiniai).
5. *Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos 1529 metų Statutas*, Chicaga 1971. Vertė Jonė DEVEIKĖ. Vertimą spaudai parengė, išangą (*Pirmasis Lietuvos Statutas*) parašė bei žodynę ir bibliografiją sudarė Aleksandras PLATERIS.

1566 m. II Lietuvos Statutui:

1. Šio statuto rankraščiai ir jų nuorašai gudų, lotynų ir lenkų kalbomis, išlikę įvairiuose archyvuose ir bibliotekose.
2. И. Д. Беляев išleistas *II Lietuvos Statutas* rinkinyje *Временник Московского Общества истории и Древностей Российских при Московском Университете*, XXIII t., 1855; gudų kalba; naudotinas, nes tai yra vienintelis *II Lietuvos Statuto* spausdintas leidimas iš originalinių gudų kalba rankraščių.

3. Pranciškaus PIEKOSIŃSKIO išleistas *II Lietuvos Statutas* rinkinyje *Collectanea ex Archivo Collegii Iuridici* (Archivum Komisji Prawniczej Akademii Umiejętności w Krakowie) VII t., Krokua 1900. Tai lotyniškas ir lenkiškas amžininkų vertimas, gerai išleistas, naudotinas lotyniškais ir lenkiškiems tekstams.

1588 m. III Lietuvos Statutui :

1. Šio statuto originalinės gudų kalba 1588 m. laidos Mamoničių spaustuvėje Vilniuje išspausdinti egzemplioriai, kaip labai reti ir seni spausdiniai, randami įvairiose bibliotekose ir archyvuose (pirmos eilės šaltinis).
2. XVII ir XVIII a. originalinių lenkų kalba laidų (1614 ir 1619 m. Mamoničių spaustuvėje Vilniuje, 1648 m. Varšuvoje, 1693 m. Vilniuje, 1744 m. Vilniuje ir 1786 m. Vilniuje) egzemplioriai, randami didesnėse bibliotekose; naudotini kaip antros eilės šaltiniai; yra svarbūs jų priedai — naujos konstitucijos.
3. XIX a. originalinių laidų rusų ir lenkų kalbomis egzemplioriai, skirti teismų praktikai, ligi to laiko, kol galiojo Vakarinėse Rusijos imperijos provincijose Lietuvos Statutas. Tai 1811 metais Petrapiilyje išleistas lenkų ir greta rusų kalba (vertimas iš 1786 m. lenkiškos laidos) *Lietuvos Statutas* ir 1819 m. Vilniuje vėl išleistas lenkų kalba *III Lietuvos Statutas*, perspausdinta 1786 m. laida. Naudotina nebent tik palyginimui.
4. И. Д. Беляев išleistas *III Lietuvos Statutas* iš originalinės 1588 m. gudų kalba laidos rinkinyje *Временник Московского Общества Истории и Древностей Российских при Московском Университете*, XIX t. 1854. Gali būti naudojamas, nors jau senas leidimas.
5. J. LAPPO, 1588 m. *Lietuvos Statutas*, II t., Kaunas 1938, gudų kalba iš originalinės 1588 m. laidos, moksliskai kritiškas leidimas, labiausiai vartotinas.

Visiems Statutams :

Naudinga palyginti kanonų teisės, Romos įstatymų, vokiečių, lenkų, rusų teisynų leidiniai ir taip pat Kazimiero Jogailaičio teisynas: *Statut Kazimierza Jagiellończyka, pomnik naydawniejszych uchwał litewskich z XV wieku wynaleziony i drukiem ogłoszony staraniem Ignacego Daniłowicza*, Vilnius 1826.

1967 m. *Kazimiero Teisynas* buvo A. JANULAIČIO ir J. JURGINIO išverstas į lietuvių kalbą ir išleistas Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Istorijos Instituto *Acta Historica Lituania*, I tome. Šiam vertimui paimtas Rusų archeografinės komisijos 1846 m. paskelbtas *Kazimiero Teisyno* tekstas. Pagrindines žinias apie *Teisyną*: (kada *Telsynas* išleistas, kam jis skirtas, teksto ir leidimų istorija, *Teisyno* turinys) pateikia A. JANULAITIS. Įvadą ir paaiškinimus pridėjo J. JURGINIS.

B. LITERATŪRA

- BALZER OSWALD, *Prof. Piekosiński i Statuty Litewskie*, žr. *Przygodne Słowa 1886-1911*, Lvovas 1912.
- BIRŽIŠKAITĖ-ŽAKEVIČIENĖ M., *Baumės Lietuvos Statutuose*, žr. *Lietuvių Enciklopedija*, II t., 288 psl. South Bostonas 1954.
- BULYKA A., RAUDELIŪNAS V., *Jazyk i datirovka Firleevskogo spiska Pervogo Litovskogo Statuta*, žr. *Jazykoznanie*, 26 (1976), 2 sąs., 99-122 psl.
- CZACKI T., *O litewskich i polskich prawach*, Varšuva 1800-1801.
- DĄBKOWSKI P., *Dobra rodowe i nabyte w prawie litewskim*, 1916.
- DĄBKOWSKI P., *Stanowisko cudoziemców w prawie litewskim w drugiej połowie XV i w XVI wieku*, žr. *Studja nad historją prawa polskiego*, V t., Lvovas 1912.
- DAINAUSKAS JONAS, *Lietuvos D. K. įstatymai ir statutai iš 1457-1563 metų*, žr. *Tautos Praeitis*, II t., 2 kn., Chicaga-Roma 1965.
- DAINAUSKAS JONAS, *Lietuvos Statuto kalba*, žr. *Draugas*, 1961.IV.29.
- DAINAUSKAS JONAS, *Lietuvos Statuto laidos*, žr. *Draugas*, 1961.VII.29.
- DAINAUSKAS JONAS, *Įrodymai Lietuvos Statute*, žr. *Lituanistikos Instituto 1971 metų Suvažiavimo Darbai*, Chicaga 1971.
- DAINAUSKAS JONAS, *1566 metų Lietuvos Statutas*, žr. *Draugas*, 1966. VII.16.
- DANIŁOWICZ J., *Historiczny rzut oka na prawodawstwo narodu litewskiego*, žr. *Wizerunki i roztrząsania naukowe* (Poczet nowy) XIII t., Vilnius 1937.
- DANIŁOWICZ I., *Historischer Blick auf die lithauische Gesetzgebung*, žr. *Dorpalter Jahrbücher*, 1834 m., 6 nr., Ryga 1834.
- DEVEIKYTĖ-NAVAKIENĖ J., *Lietuvos Statutai* žr. *Lietuvos Aidas*, 1940 m. 120 nr.
- DEVEIKYTĖ-NAVAKIENĖ J., *Svetimšaliai ir jų padėtis Lietuvoje pagal III Lietuvos Statutą*, žr. *Teisė*, 1940 m., 52 nr.
- Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos 1529 metų Statutas*, vertė JONĖ DEVEIKĖ, spaudai parengė, įžangą parašė bei bibliografiją sudarė ALEKSANDRAS PLATERIS, Chicaga 1971.
- DUBIEŃSKI A., *Głównszczyzna w Statucie Litewskim trzecim*, žr. *Studja nad historją prawa polskiego*, II t., 3 nr.
- DZIAŁYŃSKI A. T. (red.), *Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529*, Poznanė 1841.
- EHRENKREUTZ STEFAN (red.), *Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego Statutu litewskiego*, Vilnius 1935.
- EHRENKREUTZ STEFAN, *Stan badań nad Statutami litewskimi*, žr. *Ateneum Wileńskie*, II t., Vilnius 1924, 289-349 psl.
- EHRENKREUTZ STEFAN, *Zagadnienie wpływu prawa rzymskiego na Statuty Litewskie*, žr. *Pamiętnik VI powszechnego zjazdu historyków polskich w Wilnie*, 1935.
- GERLACH JAN, *Stanowisko duchownych wedle Statutu Litewskiego III (1588 roku)*, žr. *Ateneum Wileńskie*, I t., Vilnius 1923, 205-225 psl.
- HEJNOSZ W., *Kilka uwag o „niewoli“ w I Statucie Litewskim*, žr. *Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego Statutu Litewskiego*, Vilnius 1935.
- JANULAITIS A., *Kaip buvo panaikintas Lietuvos Statutas*, žr. *Teisė*, 1940 m., 52 nr.,
- JANULAITIS A., *Lietuvos visuomenės ir teisės istorija*, Tilžė 1920.
- JAKUBOWSKI J., *Studja nad stosunkami narodowościami na Litwie przed Unią Liubelską*, Varšuva 1912. Taip pat rinkinyje *Prace Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*, wydziel., II, 7 nr., Varšuva 1912.
- JAKUBOWSKI J., *Tautybių santykiai Lietuvoje prieš Liublino uniją*, Kaunas 1921.
- JONYNAS I., *Pirmasis Lietuvos Statutas 400 metų sukaktuvių proga*, Kaunas 1930.
- KAMIENIECKI W., *Ograniczenia wyznaniowe w prawodawstwie litewskim w XV i XVI w.*, žr. *Przegląd Historyczny*, XIII t. 1911.

- KAMIENIECKI W., *Rozwój własności na Litwie w dobie przed I Statutem*, žr. *Rozprawy Akademii Umiejętności, wydział historyczno-filologiczny*, XXXII t.
- KAZIMIERO TEISYNAS (1468), *Судебник Казимира (1468)*, vertė A. JANULAITIS ir J. JURGINIS, išleido Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Istorijos Institutas, *Acta Historica Lituanica I*, Vilnius 1967.
- KORANYI K., *O niektórych postanowieniach karnych Statutu Litewskiego z r. 1529*, žr. *Księga Pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego statutu litewskiego*, Vilnius 1935.
- LAPPO IVAN, *Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės XVI amžiaus įstatymų kodifikacija*, žr. *Teisė*, 1940 m. 52 nr.
- LAPPO IVAN, *1588 m. Lietuvos Statutas*, I t., I-2 dalis (tyrinėjimas) Kaunas 1934 ir 1936; II t. (tekstas), Kaunas 1938.
- LAPPO IVAN, *1588 metų Lietuvos Statutas ir jo laiko sutartiniai nuostatai*, žr. *Teisė*, 1940 m. 52 nr.
- LAZUTKA S., *Lietuvos statutai lietuviškai*, žr. *Literatūra ir Menas*, 1971 m. 15 nr., 10 psl.
- LAZUTKA S., *Kai kurios Pirmojo Lietuvos Statuto nuorašų paleografijos ir rašybos ypatybės* (rusiškai), žr. *Lietuvos TSR Aukštųjų Mokyklų Mokslo Darbai, Istorija*, XIII, 1 sds. Vilnius 1972, 75-96 psl.
- LAZUTKA S., GUDAVIČIUS E., *I Lietuvos Statuto šaltinių klausimu*, žr. *Lietuvos TSR Aukštųjų Mokyklų Mokslo Darbai, Istorija*, XI, Vilnius 1970, 149-177 psl.
- LAZUTKA S., VALIKONYTĖ I., *Privilegiuoto luomo moters (motinos, dukters, sesers) turtinė padėtis pagal Pirmąjį Lietuvos Statutą*, žr. *Lietuvos TSR Aukštųjų Mokyklų Mokslo Darbai, Istorija*, XVI, 2 sds., Vilnius 1976, 74-102 psl.
- LINDE S. B., *O Statucie Litewskim*, Varšuva 1816.
- MIKALAUSKAS A., *Das Strafrecht der drei Litauischen Statuten von 1529, 1566 und 1588*, 1937.
- OKINSHEVICH LEON, *The Law of the Grand Duchy of Lithuania. Background and Bibliography*, žr. *Research Program of the U.S.S.R. Mimeographed Series* 32 nr. New Yorkas 1953.
- PIEKOSIŃSKI FR., *Statut Litewski*, cz. I, Krokua 1899 ir rinkinyje *Rozprawy Akademii Umiejętności, wydział historyczno-filozoficzny*, XXXIX t., Krokua 1899.
- PIEKOSIŃSKI FR. (red.), *Statut Litewski drugiej redakcji*, žr. *Collectanea ex Archivu Collegii Iuridici*, VII t., Krokua 1900.
- PLATERIS A., *Codification of the Law in the Grand Duchy of Lithuania*, žr. *Lituanus*, vol. XI, 2 nr., Summer 1965, Chicago, Ill. 28-44 psl.
- PLATERIS A., *Lietuvos Statuto panaikinimo 100 metų sukaktis*, žr. *Teisė*, 1940 m. 52 nr.
- PTASZYCKI L. L., *Nieco o Trzecim Statucie Litewskim i normach prawnych po nim na Litwie*, žr. *Księga pamiątkowa ku czci O. Balzera*, Lvovas 1925.
- PTASZYCKI ST., *Pierwsze wydanie trzeciego statutu litewskiego i jego przeróbki*, žr. *Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego statutu litewskiego*, Vilnius 1935.
- RAUDELIS V., *Antrojo Lietuvos Statuto leidimai*, žr. *LTSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai*, 12 (1973), 1 sds., 13-17 psl.
- RAUDELIS V., *Seimų nutarimai — Antrojo (1566 m.) Lietuvos Statuto šaltinis*, žr. *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai*, A serija, 1976 m. 3 (56) t., 29-42 psl.
- RAUDELIS V., *Ukrain'ski spiski Drugogo litov'skogo statutu*, žr. *Archivi Ukraini*, 1973, 4 sds., 69-76 psl.
- STANKEVIČIUS VL., *Lietuvos Statutas ir Hammurabio Kodeksas*, žr. *Teisė*, 1940 m. 52 nr.
- STEPANAUSKAS LEONAS, *Nežinomas I Lietuvos Statuto nuorašas*, žr. *Literatūra ir Menas*, 1976 m. 13 nr. 14 psl.
- ŠAPOKA A., *Lietuvos Statutas*, žr. *Židinys*, 1938 m., 1-2 nr.

- ŠAPOKA A., *1588 Lietuvos Statutas*, žr. *Lietuvių Enciklopedija*. XVI t., 149-154 psl., So. Bostonas 1958.
- ŠLIŪPAS J., *Lietuviškasis Statutas Zigimanto I, pagal Čackį*, žr. *Gadynė šlėktos viešpatavimo Lietuvoje*, Chicaga 1909.
- TAUBENSCHLAG R., *Pozew w I i II statucie litewskim*, žr. *Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego statutu litewskiego*, Vilnius 1935.
- TAUBENSCHLAG R., *Wpływy rzymsko-byzantyjskie w drugim Statucie litewskim* žr. *Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego statutu litewskiego*, Vilnius 1935.
- The Lithuanian Statute of 1529*, išvertė, įvadą ir komentarus parašė KARL VON LOEWE, Leiden 1976.
- VASILEVSKIENĖ I. ir LAZUTKA S., *Pirmojo Lietuvos Statuto Ališavos nuorašas*, žr. *Lietuvos TSR. Aukštųjų Mokyklų Mokslo Darbai, Istorija*, XVI (1 sąsiuvinis). Vilnius 1976, 111-127 psl

- Бершадский С. А., Литовский Статут и Польские Конституции, С. Петербург 1892
- Бершадский С. А., О наследовании по литовскому праву, С. Петербург 1893.
- Данилович И., Свод местных законов Западных Губерний, 1834.
- Демченко Г., Наказание по Литовскому Статуту в его трех редакциях, Киев 1894.
- Леонтович Ф. И., Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву XV и XVI столетий, Киев 1863.
- Леонтович Ф. И., Русская Правда и Литовский Статут, см. Киевский Университетский Известия, II-IV нр., 1865.
- Лещенко Ростислав, Литовский Статут как памятник украинского права, Прага 1923.
- Любавский М. К., Областное деление и местное управление Литовско - Русского Государства ко времени издания первого литовского статута, Москва 1892.
- Максимейко Н., Источники уголовных законов Литовского Статута, см. Университетский Известия, XXXI т., 7, 9, 10, 12 нр. Киев 1894.
- Малиновский И., Учение о преступлений по Литовскому Статуту, см. Университетский Известия, XXXI т., 8, 10 нр. Киев 1894.
- Пташицкий Л. Л., К истории литовского права после III Статута см. Журнал Министерства Народного Просвещения 1893.
- Раудялюнас В., Чудовский список Второго Литовского Статута, см. Труды Академии Наук Литовской ССР, серия А, 4 (45) нр., Вильнюс 1973.
- Яблонский К. И. (ред.) Статут Великого Княжества Литовского 1529 года, Минск 1960.

I. TEISINĖ BUITIS LIETUVOJE LIGI PIRMOJO LIETUVOS STATUTO

Šios dalies tikslas yra apžvelgti teisinę buitį Lietuvoje nuo valstybės įsikūrimo ligi 1529 m., tai yra, ligi Lietuvos Statuto, kaip visai valstybei galiojančio įstatymų kodekso, išleidimo. Čia tenka pirmiausia susipažinti su tais dėsniais ir teisinėmis normomis, kurios galiojo Lietuvoje ir pagal kurias Lietuvoje buvo tvarkomas gyvenimas bei teisiniai santykiai ligi pirmojo kodifikuoto įstatymų rinkinio išleidimo. Be abejo, Lietuvos Statutas perėmė ir sutvarkė tas teisines normas, kurios jau ir anksčiau Lietuvoje veikė, o kartu įvedė į gyvenimą ir naujų normų. Todėl norint išnagrinėti Lietuvos Statuto kilmę, jo susidarymą, tenka taip pat peržvelgti, nors ir bendrais bruožais, ir tuos dėsnius bei teisines normas, pagal kurias Lietuvos gyvenimas tvarkėsi ligi Statuto sudarymo ir kurios pateko ištisai arba dalimis į statuto straipsnius. Kitaip sakant, prieš nagrinėjant pačią Lietuvos Statuto kilmę, tenka susipažinti su teise, veikusia Lietuvoje nuo valstybės įsikūrimo ligi 1529 m. Visą šią Lietuvos istorijos laiką, atsižvelgiant į tuo metu Lietuvoje veikusias teisės pobūdį, galima dalinti į du laikotarpiu: 1. laikotarpį nuo valstybės įsikūrimo ligi pirmųjų rašytinių teisinių normų išleidimo, tai yra, ligi pirmųjų privilegijų 1387 m. davimo; 2. laikotarpį nuo pirmųjų rašytinių privilegijų ligi Lietuvoje veikusių teisinių normų sukodifikavimo, t. y. nuo 1387 m. ligi 1529 m., kada buvo išleistas *I Lietuvos Statutas*.

1. LAIKOTARPIS NUO VALSTYBĖS ĮSIKŪRIMO LIGI 1387 M.

Šitas laikotarpis politiniu atžvilgiu gali būti apibudintas kaip patriarchalinės absoliutinės monarchijos laikotarpis. Tai didžiųjų Lietuvos kunigaikščių patriarchalinės neribotos valdžios laikotarpis, kuriame labai aiškiai pasireiškia patriarchalinė didžiųjų kunigaikščių pažiūra į Lietuvos valstybę ir iš to plaukias neribotos valdžios supratimas. Didžiųjų kunigaikščių svarbiausieji tikslai tame laikotarpyje: tvirtos valstybės kūrimas ir nepriklausomybės išlaikymas. Lietuva buvo tarsi nuolatinė karo stovykla. Visos svarbiausios krašto pajėgos

skiriamos ginimuisi. Dėl to nepatogios sąlygos kultūriniam darbui. Iš dalies tuo paaiškinamas vėlybas dvasiniai-kultūrinio gyvenimo aktyvus plėtojimas, vėlybas švietimo kėlimasis, vėlybas raštiškų kultūrinių paminklų kūrimas. Be abejo, didžiųjų kunigaikščių raštinėje nuo pat valstybės išikūrimo vartojamas raštas ir rašomi dokumentai lotynų, vokiečių, lenkų, gudų, kalbomis, tačiau tie dokumentai paprastai rašomi tik santykiuose su kaimyninėmis valstybėmis ir joms skiriami arba iš jų gaunami. Krašto vidaus gyvenime, ypačiai etnografinės Lietuvos teritorijoje, raštas retai tebuvo vartojamas. Pats vidujinis gyvenimas dar nebuvo tiek komplikotas, ir raštai iš viso buvo retas dalykas.

Todėl nenuostabu, kad ligi XIV a. pabaigos, Lietuvoje nebuvo jokios rašytosios teisės, jokių rašytų įstatymų bei teisinių normų. Tiesa, Lietuvos santykius su užsieniais normavo ne vien tik karinis-militarinis to meto Lietuvos pajėgumas, bet ir rašytosios sutartys su kaimyninėmis valstybėmis (pav. su Livonijos ordinu, kryžuočiais, lenkais, Volinijos kunigaikščiais ir kt.). Tačiau etnografinės Lietuvos vidaus gyvenime nebuvo žinomi jokie rašytiniai įstatymai, jokia rašytoji teisė. Taip pat ligi XIV a. pabaigos Lietuvoje nerandame jokių luominių ar asmeninių privilegijų, suteikiančių kuriam nors luomui ar asmeniui ypatingų teisių, privilegijų, lengvatų, — teisinę luomo ar asmens padėtį išskiriančią iš kitų teisinės padėties. Visą vidujinį Lietuvos gyvenimą ligi XIV a. pabaigos normavo ir teisinius santykius lėmė tik papročių teisė ir paties did. kunigaikščio ar jo įgaliotinių sričių kunigaikščių valia. Lietuvos gyvenimas tvarkėsi pagal susidariusius iš seno papročius, o kiekvienas iš seno veikęs paprotys buvo nelyginant šventas, nerašytas, geras įstatymas. Savaimė suprantama, kad gyvenimas nebuvo per daug komplikotas, jam tvarkyti pilnai pakako papročių teisės, nereikėjo dar rašytinių įstatymų.

XIII-XIV a. laikotarpis Lietuvos istorijoje ir yra būdingas tuo, kad jame teisiniai santykiai svarbiausia buvo normuojami tik papročių teisės. Tačiau kaip jau buvo minėta, greta papročių teisės gyvenimą normavo ir teisinius santykius lėmė taip pat ir didžiojo kunigaikščio valia. Tai irgi būdinga patriarchalinės absoliutinės monarchijos laikotarpiui. Ligi nebuvo jokių rašytų įstatymų, tai įstatymus, greta papročių teisės, atstojo ir did. kunigaikščio ar jo paskirtų sričių kunigaikščių valia, kurios niekas nevaržė. Taip pat jokia visuomenės klasė dar nevaržė did. kunigaikščio valios, nes luomai dar nebuvo galutinai susiformavę, o bekylanti didikų-bajorų klasė taip pat dar jokių ypatingų teisių neturėjo. Didžiojo kunigaikščio valia tik santykiuose su užsieniais buvo ribojama militarinio Lietuvos pajėgumo ir sudarytų su kaimyninėmis valstybėmis sutarčių. Tačiau

vidujiniame Lietuvos gyvenime jo valia galėjo reikštis neribojama (Vytauto laiškas, kur liepia net žmonas parduoti ir už gautus pinigus arklius karo tarnybai pirkti!).

Nors did. kunigaikščio valia ir buvo įstatymas, kuris kiekvieną kartą galėjo keistis kartu su jo valios keitimusi, tačiau faktiškai did. kunigaikščio valia neturėjo peržengti veikiančių papročių, nes kitaip galėtų kelti pavaldinių nepasitenkimą ir vesti prie neklaušymo (pav. Žemaičių sukilimas Vytauto laikais). Be to, faktiškai didieji kunigaikščiai ką nors svarbesnio sprendami atsiklausdavo savo šeimos narių, sričių kunigaikščių nuomonės ir patarimo. Laikui bėgant iš šitokių did. kunigaikščių pasitarimų su savo šeimos nariais, — sričių kunigaikščiais, gerai pažįstančiais vietos sąlygas, išaugo ir ponų taryba, kaip tam tikras organas, turįs įtakos į įstatymų leidimą XV ir ypač XVI amžiuje. Tačiau dar XIV a. didžiųjų kunigaikščių valia atstojė įstatymus, o jų šeimos narių patarimai nebuvo jiems privalomi: jie galėjo su jais skaitytis arba nesiskaityti. Daug labiau did. kunigaikščiams teko skaitytis su veikiančiais papročiais, kurie įvairiose vietose buvo skirtingi. Taip gudiškųjų Lietuvos sričių papročiai ir ten veikusios teisinės normos, iš dalies likusios dar iš buvusios senosios Kijevo Rusijos tradicijų bei įstatymų (Russkaja Pravda), gerokai skyrėsi nuo etnografinės Lietuvos papročių. Iš politinės istorijos visiems gerai žinomas dėsniš, kurio laikėsi did. Lietuvos kunigaikščiai, naujai prie Lietuvos prijungdami gudų ir rusų elemento gyvenamas žemes: senovės neliesti ir naujovės neįvesti. Dėl to ir teisinė butis gudiškose Lietuvos žemėse buvo kitokia; taip pat ir jų vidujinė santvarka bei papročiai skyrėsi nuo etnografinės Lietuvos. Dėl to ir did. kunigaikščių valia, kaip įstatymų šaltinis, rytinėse Lietuvos valstybės srityse veikė labiau priklausomai ten paliktos senosios tvarkos ir senųjų papročių. Tačiau antra vertus, tokia padėtis rytuose taip pat išplaukė iš did. kunigaikščių valios, nes jie savo valia pažadėdavo ten senovės neliesti ir naujovės neįvesti, norėdami tų kraštų gyventojus labiau patraukti savo pusėn.

Taigi ligi XIV a. pabaigos Lietuvos valstybėje pagrindinis teisės šaltinis buvo did. kunigaikščio valia ir veikiantieji papročiai. Did. kunigaikščio valios vaidmuo įstatymų leidime išliko labai ilgai, net ligi XVI a. vidurio, kada jau senai buvo atsiradusi rašytinė teisė ir rašytiniai įstatymai. Dėka savo privilegijų jau tada (XVI a.) Lietuvos didikai ir iš dalies bajorai buvo išsikovoję sau teisę dalyvauti įstatymų leidime seimuose. Bet jau ir seimams atsiradus, į juos susirinkę bajorai ir didikai vis dar nedrįsdavo pažeisti did. kunigaikščio valios, kaip svarbiausiojo teisės šaltinio. Tai matyti nors ir iš to, kad XVI a. seimuose didikai ir bajorai ne tiesiog leidžia įstatymus,

bet tik ko nors « prašo » didžiojo kunigaikščio, o šis jiems « atsako ». Šitoks did. kunigaikščio « atsakymas » ir tampa įstatymu ir seimo « nutarimu » (уѣздъ), jeigu jis yra teigiamas. O jeigu did. kunigaikštis « atsako » neigiamai, tai šitoks bajorų ir didikų « prašymas » lieka atmetas ir neturi įstatymo galios.

Ne tik did. kunigaikščio valia ilgai išliko kaip svarbus įstatymų leidimo veiksnys, bet taip pat ir papročių teisė ilgai veikė rašytinius įstatymus ir turėjo įtakos į įstatymų leidimą, taip pat ir į Lietuvos Statuto susidarymą. Rašytieji įstatymai ne visada kokias nors naujas teises normas įvesdavo, bet tik patvirtindavo ir formaliai įteisindavo gyvenime papročių pavidale jau veikiančius dėsnius. Tuo didesnės reikšmės papročių teisė turėjo ligi XIV a. pabaigos, ligi pirmųjų rašytinių įstatymų, — 1387 m. privilegijų.

Tačiau koks buvo ligi XIV a. pabaigos Lietuvoje veikusios papročių teisės turinys, šiandieną dar sunku pasakyti. Ne tik senovės lietuvių papročių teisė, bet ir iš viso senovės lietuvių kultūra ir papročiai dar labai mažai tėra tyrinėti ir nušviesti. Juos ištirti irgi begalo sunku, nes išlikę rašytieji Lietuvos istorijos šaltiniai daugiausia kalba apie politinę Lietuvos praeitį, bet ne apie kultūrinę ir ne apie to meto lietuvių papročius. Istorikams į pagalbą čia turėtų ateiti etnologai ir etnografai, kurie gal ir galėtų padaryti praeičiai kurių nors svarbių išvadų iš savo surinktos ir renkamosios lietuvių tautosakos ir etnografinės medžiagos. Vieni istorikai, tyrinėdami senosios Lietuvos papročius ir papročių teisę, vargu ar apsieis be etnologų ir etnografų pagalbos. Tačiau, ligi senovės lietuvių papročiai ir jų papročių teisė nėra tinkamai ištirti ir nušviesti, negalima tiksliai nusakyti tos papročių teisės turinio, o reikia pasitenkinti vien tik bendru teigimu, kad ligi XIV a. pabaigos pagrindiniu teisės šaltiniu Lietuvoje buvo didžiųjų kunigaikščių valia ir papročių teisė.

2. LAIKOTARPIS NUO PIRMŲJŲ PRIVILEGIJŲ LIGI I LIETUVOS STATUTO (1387-1529)

a. Pirmosios privilegijos (1387, 1413, 1434). — Teisinė buitis Lietuvoje keičiasi nuo 1387 m. kada išleidžiamos pirmosios privilegijos bajorams. Nors tos privilegijos buvo irgi Didžiojo kunigaikščio valia išleistos, bet jos kaip rašytasis įstatymas, buvo jau žymiai pastovesnės ir toliau jau nebegalėjo būti sauvališkai panaikinamos. 1387 - 1529 m. laikotarpyje greta papročių teisės ir did. kunigaikščių valios veikė jau ir rašytieji įstatymai, nors dar ir dažnai labai atsitiktini ir neapimą visų Lietuvos vidaus gyvenimo sričių.

Šio Lietuvos teisės istorijos laikotaprio būdingas bruožas yra tai, kad gyvenime kas kartas plačiau išigali ir giliau įleidžia šaknis rašytieji įstatymai, o didžiojo kunigaikščio valia įstatymų leidime kas kartas labiau siaurinama. Taip pat papročių teisė vis daugiau vietos užleidžia rašytinei teisei, — rašytiesiems įstatymams.

Pirmieji rašytieji įstatymai Lietuvoje yra privilegijų pavidale. Mūsų tikslas ir yra peržvelgti visas tas stadijas, kaip palaipsniui auga rašytoji Lietuvos teisė, iš pradžių privilegijų, o vėliau ir seimų nutarimų pavidale. Mūsų tikslas ir bus susipažinti su beaugančia rašytąją teise ir su jos turiniu.

Pirmieji rašytieji įstatymai buvo suteikti 1387 m. Lietuvos bajorams dvejomis privilegijomis. Abi šios Jogailos duotos privilegijos glaudžiai rišasi su Aukštaičių krikštu. Jų abiejų tikslas buvo paskatinti Lietuvos bajorus priimti katalikų tikybą, nes kaip matyti iš pačių privilegijų, jų teikiamomis lengvatomis galėjo naudotis tik katalikų tikybą priėmę bajorai. Pirmosios privilegijos galiojimas apribojamas ne vien tik religiniu atžvilgiu, t. y. taikoma tik katalikams, bet ir socialiniu atžvilgiu, t. y. ji taikoma ne visai Lietuvos visuomenei, bet tik vienai jos klasei, būtent — bajorams. Dėl to šitokios privilegijos laikomos luominėmis privilegijomis. Šitokios luominės privilegijos nekelia jokio nusistebėjimo, nes jos buvo plačiai įprastos ir teikiamos ir Vakarų Europos valstybėse. Istorinė privilegijų teikimo raida Lietuvoje nuo tos raidos Vakaruose tačiau skiriasi tuo, kad Vakaruose pirmiau privilegijų gaudavo paskiri asmenys, o paskui tik visas luomas, kuriam tie asmenys priklausė, o Lietuvoje tokia privilegija iš karto suteikiama visam luomui, nors ir su apribojimu, kad tik tiems to luomo nariams, kurie priims katalikų tikybą.

Kad pirmoji Lietuvos privilegija, kaip rašyti įstatymai, taikoma tik bajorams, bet ne kuriam nors kitam luomui, tai irgi visai suprantama. Vakarų Europos valstybėse įstatymai taip pat nebuvo beluominiai. Jie irgi buvo taikomi specialiai kuriam nors luomui. Vakaruose kiekvienas luomas turėjo savo įstatymus ir savo teismus, pagal kuriuos ir tvarkėsi. Beluominiai įstatymai Vakarų Europoje pasirodo tik su Napoleono kodeksu. Šiuo atžvilgiu ir Lietuva nesiskyrė iš kitų kraštų. Pirmuosius rašytuosius įstatymus ir čia gavo ne visi krašto gyventojai, bet tik bajorai, kurie, jei neskaityti aukščiau už juos stovėjusios ir įtakingos kunigaikščių giminės, buvo Lietuvos visuomenės aukštoji klasė, jau bepradėjusi ir politiškai reikštis bei kilti Kęstučio ir Jogailos bei Vytauto ir Jogailos vaidų metu. Kitos Lietuvos visuomenės klasės dar visai nebuvo pribrendusios kurių nors specialių teisių gauti ar reikalauti. Jau tik po bajorų, teikiamos

privilegijos ir Katalikų Bažnyčiai, kuri dar tik organizuojama ir kurios narių poziciją tuo norima sustiprinti. Dar vėliau savivaldybės teisę gauna stambiųjų miestų gyventojai.

Pirmoji Lietuvos privilegija buvo suteikta didžiojo Lietuvos kunigaikščio Jogailos 1387 m. vasario mėn. 20 d. Vilniuje. Pirmąją privilegiją Lietuvos bajorai, priėmę katalikų tikėjimą, gauna šias teises :

1. Kiekvienas bajoras, kuris priims katalikų tikėjimą, kartu su teisėtais savo įpėdiniais turi teisę nuosavybės teisėmis turėti savo paveldėtuosius miestus, valščius, kaimus ir namus, laisvai tuo turtu naudotis ir laisvai su juo elgtis pagal savo valią (parduoti, dovanoti įkeisti ir t. t.). Kitaip sakant, kiekvienam katalikui bajorui patvirtinamos pilnos nuosavybės teisės į jo paveldėtąją žemę ir suteikiama teisė su savo paveldėtąja žeme laisvai elgtis.

2. Kiekvienoje kaštelionijoje ir kiekviename paviete bus paskirta po vieną teisėją, kuris spręs bylas ir rinks pabaudas, o taip pat po vieną tekūną, kuris vykdys teismo sprendimus.

3. Bajorai turi teisę laisvai savo dukteris ir giminaites leisti už vyrų ; gi našlės, iki jos sėdės našlės kėdėje (t. y. iki jos vėl neištekės), gali pasilikti savo mirusiojo vyro dvaruose ; o jei jos panorėtų vėl ištekėti, tai tuo atveju savo mirusio vyro dvarus jos privalo perleisti jo vaikams, o jei tokių nebūtų, tai mirusiojo vyro giminaičiams.

4. Bajorams negali būti uždedamos jokios prievolės, išskyrus tik naujų pilių statymą bei senųjų taisymą ir karo prievolę.

5. Karo prievolę bajorai privalo atlikti senuoju papročiu į karą vykdami savo lėšomis ir savo ginklais ; jei tačiau tektų vytis priešą, tai į žygį privalės eiti kiekvienas vyras, galįs vartoti ginklą.

6. Kas priėmęs katalikų tikybą vėliau jos atsisakytų arba iš viso nepriimtų katalikų tikybos, tas negali naudotis šios privilegijos teikiamomis teisėmis.

Šitokie pirmosios bajorų privilegijos dėsniai ir toks jų turinys. Kaip matome, tie dėsniai raštu normuoja bajorų, priėmusių katalikų tikybą, paveldimosios žemės nuosavybės teises, našlių teisę valdyti mirusiųjų vyrų dvarus ; bajorų teisę laisvai savo dukteris ir giminaites leisti už vyrų ; palieka bajorams pilių statymo bei taisymo ir karo prievoles, atleidžia nuo kitokių prievolių ; pagaliau, įveda kaštelionijose ir pavietuose didžiojo kunigaikščio skirtus teismus.

Kyla klausimas, ką nauja šita privilegija suteikė bajorams ? Lenkų mokslininkai dažnai daro išvadą iš tos privilegijos turinio, kad visų privilegijoje minimų teisių Lietuvos bajorai ankščiau neturėjo. Tačiau šitokia išvada niekuo nėra pagrįsta. Papunkčiui per-

žvelgus šios privilegijos nuostatus, pasirodo, jog daugelyje atvejų ji tik formaliai patvirtino jau ankščiau faktiškai susidariusią padėtį. Kitaip sakant, šita privilegija daugeliu atvejų buvusią papročio teisę paverčia rašytine teise ir tik nedaug ką nauja įveda.

Taip jau bajorai faktiškai ir ankščiau paveldėdavo savo dvarus ir galėjo pagal savo valią jais disponuoti. 1387 m. privilegija tik raštu patvirtina šitą jau buvusią papročio teisę. Pilių statymo bei taisymo prievolė taip pat paliekama, kaip ir seniau kad ji buvo. O jei privilegijoje ir sakoma, kad bajorai atleidžiami nuo visų kitų prievolių, išskyrus pilių statymo bei taisymo ir karo prievolę, tai čia tenka pastebėti, jog visai nėra žinoma, kad prieš privilegijos davimą bajorams būtų buvusios uždedamos kurios nors kitos prievolės. O apie karo prievolės atlikimo būdą aiškiai ir įsakmiai pasakoma, kad bajorai turi ją atlikti pagal senus papročius. Naujas dalykas yra, kad tos privilegijos teikiamos tik katalikams bajorams bei tol, iki jie bus katalikai. Taip pat naujas dalykas yra kaštelionijų bei pavietų su jų teisėjais Lenkijos pavyzdžiu įvedimas. O dėl suteikimo bajorams teisės savo dukteris ir giminaites laisvai leisti už vyrų, tai nors tai ir yra naujas dalykas, bet nėra pagrindo manyti, kad jau ir ankščiau bajorai to nebūtų darę: didžiajam kunigaikščiui ir fiziškai nebuvo įmanoma tokioje didelėje valstybėje kiekvieną kartą maišytis į bajoraičių leidimą už vyrų; o jei kokiom vedybom ir galėjo būti reikalaujamas didžiojo kunigaikščio sutikimas, tai tik krašto saugumo sumetimais (karo prievolė nuo bajorų dvarų).

Nors 1387 m. privilegija greta naujų dalykų daugelyje atvejų tik faktiškai teįteisino gyvenime jau praktikuojamus dėsnius, formaliai patvirtino faktiškąją padėtį, vis dėlto 1387 m. privilegija yra labai svarbi, kaip pirmoji rašytoji teisė, kaip pirmieji rašyti įstatymai Lietuvoje. Tačiau tie rašytieji įstatymai, kaip matome, teapėmė labai siaurą gyvenimo sritį ir tai tik bendrais posakiais.

Tais pačiais 1387 m. Jogailos buvo suteikta ir kita privilegija, lietusi ne vien tik bajorų luomą, bet ir naujai steigiamą Lietuvoje Katalikų Bažnyčią. Ta privilegija buvo duota taip pat Vilniuje vasario mėn. 22 d. šitos privilegijos turinys buvo toks:

1. Nė vienas lietuvis nei lietuvė negali vesti rusės ar tekėti už ruso, iki tas rusas ar rusė prieš tai nepriims katalikų tikybos; jei tam dėsniui nusikalstų koks rusas ar rusė, tai ne tik grasoma fizine bausme — rykštėmis, bet jis prievarta turi pereiti į katalikų tikyba.

2. Visos Lietuvoj įsteigtos katalikų bažnyčios ir vienuolynai iš viso turi būti laisvi nuo bet kurių prievolių ir duoklių; taip pat vyskupas savo, o kunigai savo žemėse turi turėti pilną ir išimtiną valdžią ir čia negali kištis pasaulinė valdžia.

Abiem šiais privilegijos dėsniais įvedami Lietuvoje nauji dalykai : netolerancijos užuomazga (religinė prievarta !), vienos tikybos protegavimas ir imuniteto teisių suteikimas ką tik gimstančiai Katalikų Bažnyčiai Lietuvoje. Visa tai lengvai suprantama : Vakarų Europoje Katalikų Bažnyčia taip pat nerodė didelės pakantos kitoms tikyboms ir Vakaruose ji taip pat turėjo plačius imunitetus. Savaiame suprantama, jog tokią pat privilegijuotą padėtį ji norėjo užimti ir Lietuvos valstybėje, kur rytinėse valstybės srityse jau buvo išsigalėjusi pravoslavų Bažnyčia, galėjusi tapti konkurentu Katalikų Bažnyčiai ir etnografinėse Lietuvos srityse, nes ir daugelis pačių Lietuvos did. kunigaikščių šeimos narių buvo priėmę pravoslavų tikybą. Dėl to Katalikų Bažnyčia iš karto Lietuvoje norėjo užimti tvirtą padėtį, kurią jai ir garantavo minėtoji 1387 m. Jogailos privilegija.

Antroji privilegija Lietuvos bajorams buvo duota 1413 m. Ją davė Vytautas Didysis su Jogaila Horodlėje 1413 m. spalio mėn. 2 d. Ji turėjo būti atpildas Lietuvos bajorijai už aktyvų jos dalyvavimą Lietuvos gyvenime, už gyvą prisidėjimą prie Vytauto Didžiojo planų vykdymo ir už jos jėgomis iškovotą laimėjimą 1410 m. Žalgirio mūšyje. 1413 m. Horodlės privilegija iš pradžių pakartoja 1387 m. Vilniaus privilegijos dėsnius, patvirtinančius nuosavybės teises į paveldėtuosius bajorų dvarus ; bajorų teisę laisvai leisti dukteris ir giminaites už vyrų ; pilių statymo bei remontavimo prievolę ; karanėjimo prievolę ; ir pagaliau, Katalikų Bažnyčios teises Lietuvoje. Greta šitų, jau 1387 m. Vilniaus privilegijoje išreikštų dėsnių, 1413 m. Horodlės privilegijoje randami dar šie nauji dėsniai, papildą bajorų teises ir laisves :

1. Nuosavybės teisėmis bajorams (taip pat tik katalikams) leidžiama valdyti ne tik paveldėtąsias, bet ir leno teise gautąsias žemes, kurias taip pat gali užrašyti savo žmonoms.

2. Pripažįstama paveldėjimo teisė ir moterims bajorėms.

3. Bajorai atleidžiami nuo duoklių didžiajam kunigaikščiui.

4. Lietuvoje turi būti įvesta Vilniaus ir Trakų vaivadų ir kaštelionų urėdai, lenkų urėdų pavyzdžiu.

5. Raikalui esant gali įvykti bajorų suvažiavimai krašto reikalams aptarti.

6. 47 lietuvių bajorų šeimoms suteikiama lenkų herbai.

1413 m. Horodlės privilegija jau žymiai praplečia bajorų žemės valdymo ir politines teises. Bet tai yra irgi ne kas kita, kaip faktiškai susidariusios padėties sankcionavimas bei įteisinimas. Faktiškai bajorai jau buvo politiniai iškilę. Vytautas rėmėsi jais. Jie buvo Vytauto vietininkai, panaikinus sričių kunigaikščius. Tą sustiprėjusią

politinę didikų padėtį ir teko Vytautui šita Horodlės privilegija pripažinti ir patvirtinti.

Antras Horodlės privilegijos bruožas — lenkiškoji įtaka, kurią nešė šie faktoriai: bendras Žalgirio mūšio laimėjimas, lenkų pastangos atnaujinti uniiją, siekimas eiti prie valstybės santvarkos suvienodinimo (urėdai!), noras patraukti bajorus lenkiškais herbais ir lenkiškomis bajorų laisvėmis, savų herbų buvimo klausimas.

Trečioji privilegija bajorams buvo duota 1434 m. gegužės mėn. 6 d. didžiojo Lietuvos kunigaikščio Žygimanto Kęstutaičio. Privilegija buvo duota Trakuose. Jos turinys buvo toks:

1. Nė vienas kunigaikštis nei bajoras negali būti baudžiamas, remiantis slapto įskundimu, bet tik tada, kai teisme, pagal Lietuvos teisę, jo kaltė bus įrodyta.

2. Kunigaikščiai, bajorai ir jų vaikai savo paveldėtuosius dvarus gali valdyti taip, kaip jie yra valdomi kituose krikščioniškuose kraštuose, gali juos parduoti, keisti, dovanoti, kam kitam perleisti ir pagal savo valią naudoti, tačiau šitokio pobūdžio sutartys turi būti didžiajam kunigaikščiui ar jo urėdams pareikštos.

3. Našlės, iki jos sėdės našlės kėdėje, gali likti mirusiojo vyro paveldėtuose dvaruose, tačiau iš tų dvarų tarnyba didžiajam kunigaikščiui neturi nukentėti (karo prievolė); jei našlės antrą kartą tekėtų už vyro, tai turi tenkintis jos savo mirusiojo vyro joms «vairniku» užrašytu dvaru, o kiti buvusiojo vyro dvarai turi būti perleisti jo vaikams, gi jei jų nebūtų, tai mirusiojo vyro broliams.

4. Kunigaikščių ir bajorų valstiečiai ir pavaldiniai atleidžiami nuo duoklių didžiajam kunigaikščiui, taip pat nuo visokių darbų (šieno piovimas ir kt.) didžiojo kunigaikščio dvaruose, išskyrus tik pilių taisymą bei statymą ir kelių tiesimą bei taisymą, ką turi atlikti savo lėšomis.

5. Kunigaikščių ir bajorų rusų teisės sulyginamos su lietuvių teisėmis.

1434 m. Žygimanto privilegija yra svarbi keliais atžvilgiais. Pirmiausia — kunigaikščių ir bajorų teisių sulyginimas. Bajorai savo raštiškomis teisėmis jau buvo pralenkę kunigaikščius. Kunigaikščiai privilegijų atžvilgiu jau buvo atsilikę. Todėl buvo gyvas reikalas leisti ir jiems naudotis bajorų privilegijomis. Toliau ši privilegija buvo labai svarbi bajorams, nes ji garantavo jų asmens neliečiamybę. Laikai buvo labai neramūs. Politiniai ginčai tebebuvo neišspręsti, Žygimanto Kęstutaičio ir Švitrigailos kovos nebaigtos. Įvairūs įskundimai, bausmės buvo kasdieniai dalykai. Bajorai jautėsi labai nesaugūs. Žygimantas Kęstutaitis sumojo duoti privilegijų, kurios

garantuotų ir bajorų asmens neliečiamybę. Tuo, žinoma, jis norėjo bajorus ir kunigaikščius patraukti savo pusėn. Iš tos bajorų asmens neliečiamybės garantijos laikui bėgant išsivystė vienas pagrindinių bajorų aukso laisvės dėsnių: *neminem captivabimus nisi jure victum*.

Taip pat to meto politinės raidos ir politinės konjunktūros išdava — sulyginimas gudų-rusų (pravoslavų) ir lietuvių (katalikų) bajorų teisių. Tai buvo Žygimanto Kęstutaičio noras savo pusėn patraukti ir gudiškųjų bei rusiškųjų sričių gyventojus. Tuo buvo atitaisoma ir skriauda kitatikiams, padaryta pirmųjų privilegijų, favorizuojant katalikybę. Šia privilegija pravoslavų tikybai pripažįstamos tokios pat teisės, kaip ir katalikų tikybai. Svarbus tos privilegijos punktas ir dėl bajorų valstiečių ir valdinių. Jie atleidžiami nuo darbų ir duoklių did. kunigaikščio dvaruose ir didžiojo kunigaikščio naudai. Tai atitiko bajorų siekimus — jiems priklausomų valstiečių darbo jėgą pasilikti tik sau ir valstiečių mokestinį pajėgumą išnaudoti tik savo naudai. Tokiom nuolaidom iš didžiojo kunigaikščio išgauti ir buvo palankus momentas, nes dar galutinai neišsprendus ginčo dėl valstybės sosto ir nebaigus kovų su Švitrigaila, Žygimantui Kęstutaičiui labai buvo reikalingi šalininkai bei rėmėjai. Vargu kas kitas galėjo jį padaryti populiariu bajorų tarpe, kaip paskelbimas šūkio: — Jūsų valstiečiai atleidžiami nuo duoklių bei darbų mano naudai, lygiai taip pat, kaip šiais laikais jei būtų gyventojai atleidžiami nuo mokesčių mokėjimo. Gali būti, šitokia priemonė ir sustiprino Žygimanto Kęstutaičio poziciją ir prisidėjo prie persvaros kovose su konkurentu į sostą. Bet reikia manyti, kad ta pati priemonė (t. y. bajorų valstiečių atleidimas nuo duoklių ir darbų didžiajam kunigaikščiui) gerokai nusilpnino ekonominę didžiojo kunigaikščio padėtį, taip pat ir valstybės išdą, nes gerokai turėjo sumažėti didžiojo kunigaikščio pajamos, ligi tol nors ir natūra gaunamos. Nuo šios privilegijos didžiajam kunigaikščiui duokles davė ir darbus dvaruose dirbo tik paties didžiojo kunigaikščio dvarų, domėnų valstiečiai, taip vadinami karališkieji valstiečiai. Ši bajorų lengvata, — sau priklausomų valstiečių darbo ir duoklių nebeduoti valstybei, bet pasi-laikyti sau, dar labiau buvo praplėsta 1447 m. Kazimiero privilegijoje. Nepaliestos liko tik valstiečių prievolės pilių ir kelių statymo bei taisymo.

Kiti 1434 m. Žygimanto Kęstutaičio privilegijos straipsniai mažiau tėra svarbūs. Tai yra ne kas kita, kaip pakartojimas jau ankščiau bajorams suteiktų teisių, tik žymiai plastesnėje redakcijoje, smulčiau nusakant, ką būtent bajorai gali daryti su nuosavaisiais dvarais ir kurią savo mirusiųjų vyrų dvarų dalį gali pasilaikyti našlės, vėl ištekėdamos už vyro.

b. Kazimiero 1477 m. privilegija. — Toliau rašytoji Lietuvos teisė ir bajorų privilegijos buvo žymiai praplėstos 1447 m. garsiąja Kazimiero privilegija, kuri tapo kertinis akmuo tolimesnei Lietuvos santvarkai. Tai buvo be galo svarbi ir labai plati privilegija, Kazimiero duota 1447 m. gegužės 2 d. Vilniuje. Ji buvo tuo metu susidariusios politinės padėties vaisius. O tą padėtį Lietuvoje po Žygimanto Kęstutaičio nužudymo 1440 m. lėmė šie veiksniai: sosto įpėdinio klausimas, didikų iškilimas ir jų vaidmuo, 13 metų turinčio Kazimiero Jogailaičio apšaukimas didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu, santykiai su lenkais, didikai, ypač Goštautas, Lietuvos valdytojai už mažametį didįjį kunigaikštį, 1444 m. Vladislavo Varniečio žuvinimas, lenkų pastangos išlaikyti sąjungą su Lietuva, Kazimiero išrinkimas Lenkijos karaliumi, Lietuvių nenoras personalinės unijos, lietuvių ir lenkų derybos, pagaliau didikų sutikimas (galimybė dar labiau jiems kilti) ir paėmimas garantijų 1447 m. privilegijos pavidale.

Jau iš tos politinės raidos matosi nepaprasta tos privilegijos reikšmė. Ji dar labiau išryškės, susipažinus su jos turiniu, kurio pagrindiniai punktai yra šie:

1. Didžiosios Lietuvos kunigaikštijos teritorija niekada neturi būti mažinama, bet pilnai išlaikyta tose ribose, kuriose ji buvo seniau, Vytauto Didžiojo laikais.

Šis paragrafas turėjo tikslą apsaugoti Lietuvos valstybę nuo jos žemių grobstymo, kurį vykdė lenkai; (dalis Volinijos ir Palenkės lenkų užgrobtą jau po Vytauto mirties, bet ginčas tebevyko visą Žygimanto Kęstutaičio valdymo laiką). Tas paragrafas netiesiogiai įpareigojo grąžinti Lietuvai lenkų užimtas sritis. Dėl to vėl kilo politiniai konfliktai su lenkais seimuose ir jų nenoras prisiekti Kazimierui, jei jis nepanaikins šio punkto.

2. Jokie miestai, žemės, dvarai ir tenutai, jokios dignitorijos ir urėdai Lietuvoje negali būti duodami jokiems svetimšaliams, o tik pačios Lietuvos lietuviams, to krašto gyventojams (t. y. tik Lietuvos piliečiams).

Šiuo paragrafu lietuviai apsisaugojo nuo lenkų brovimosi į Lietuvą (blogas patyrimas Jogailos laikais po Kriavo akto!). Jis buvo taikomas specialiai lenkams, laikantis dėsnio: Lietuva lietuviams. Jokiam lenkui neleidžiama gauti Lietuvoje nei žemių, nei tarnybų. To dėsnio lietuviai griežčiausiai laikėsi, ir jo nepavyko sugriauti nė Liublino unijai. Šiais abiem paragrafais garantuojama Lietuvos teritorijos ir dvarų bei urėdų neliečiamybė iš lenkų ar kitokių svetimšalių pusės. Tai buvo pirmas šitoks politinis didžiojo kunigaikščio įsipareigojimas prieš krašto diduomenę ir bajoriją, kuri pamažu

ima reikšti pretenzijų į krašto valdymą, palaipsniui siekdama paimti jį į savo rankas.

3. Lietuvos kunigaikščiai, bajorai ir miestai gali naudotis tokio- mis pat teisėmis ir laisvėmis, kaip ir Lenkijos.

Šitame straipsnyje atsispindi didikų ir bajorų noras plėsti savo teises ir laisves lenkų pavyzdžiu, kurių laisvės jiems visuomet buvo viliojančios. Čia reiškiasi savotiškas lietuvių nusistatymas. Iš vienos pusės jie stengiasi politiškai atsiriboti nuo lenkų, drausdami jiems Lietuvoje gauti žemių ir urėdų, ir saugodami Lietuvos teritoriją, kad ji nebūtų Lenkijos grobiama, o iš antros pusės aiškus noras įsigyti tokių pat socialinių teisių ir laisvių, kokiomis naudojasi lenkai Lenkijoje. Taigi tam tikras dvilypumas: iš vienos pusės atsiribo- jimas nuo lenkų, iš kitos pusės sekimas jais.

4. Visos bažnytinės teisės ir laisvės Lietuvoje, taip pat ir dova- nojimai bažnyčioms ir vienuolynams turi būti neliečiami ir pilnai užlaikyti.

Šituo straipsniu ne tik patvirtinamos imunitetinės Bažnyčios teisės, bet kartu norima bažnytinę santvarką, jos žemes, dovano- jimus, vienuolynus ir bažnyčias išlaikyti tokius, kokie jie yra, t. y. nepriklausomus nuo Lenkijos. Kaip neliečiama turinti būti išlaikyta Lietuvos teritorija, taip nuo lenkų kišimosi apsaugota turi būti ir Bažnyčia Lietuvoje. Tą patvirtina sekantis Kazimiero privilegijos paragrafas:

5. Visos bažnytinės vietos pirmiausia turi būti duodamos lietuviams, ir tik tada svetimšaliams, jei nebūtų tokių tinkamų lietuvių.

Kaip pasauliniai urėdai ir dvarai buvo rezervuoti tik lietuviams ir apsaugoti nuo lenkų skverbimosi, lygiai taip ir bažnytines vietas ši privilegija norėjo palaikyti tik lietuviams, nustatydama, kad bažnytines vietas Lietuvoje gali užimti tik lietuviai. Tačiau šitas principas praktikoje nebuvo pilnai užlaikomas, nes jau to meto gyvenimo sąlygos neleido pilnai jo įgyvendinti. Lietuva dar neper- seniausiai tebuvo priėmusi krikščionybę, savųjų kunigų rengimo įstaigų dar nebuvo ir į kunigus ir šiaip bažnytinėms vietoms užimti pasirodę lietuvių galėjo neužtekti. Todėl privilegijoje ir numatyta, kad tuo atveju, jei tinkamai pasirodę lietuvių neužtektų, į baž- nytines vietas gali būti skiriami ir užsieniečiai. Tačiau vis dėlto pirmenybė bažnytinėms vietoms užimti paliekama lietuviams. Gy- venime iš tikrųjų ir pasirodė, kad pačių lietuvių dvasiškių neužteko, todėl pro šią privilegijos spragą į Katalikų Bažnyčią Lietuvoje ir prilindo nemažai lenkų, kurie ypač vėlesniais laikais, būtent XVI-XIX a., varė Lietuvos lenkinimo darbą.

6. Remiantis paprastu įskundimu ar įtarimu Lietuvos bajorai ir miestiečiai negali būti baudžiami nei dvarų konfiskavimu, nei kalėjimu, nei pinigine arba mirties bausme. Bausti galima atitinkamomis bausmėmis tik teisme pravedus bylą ir įrodžius kaltinamojo kaltę, jam pačiam dalyvaujant teisme.

Šitas privilegijos paragrafas dar smulkiau nusakė jau ankstybesnėje privilegijoje garantuotą asmens neliečiamybę ir turėjo apsaugoti nekaltus nuo bausmių. Principas yra visai aiškus — nieko negalima bausti, remiantis vien įskundimu ar įtarimu, bet kaltę reikia įrodyti teisme nustatytu teismo procesu, ir tik tada tegalima taikyti atitinkamą bausmę. Sekančiame paragrafe dar aiškiau nustatoma kaltininko atsakomybė,

7. Niekas negali būti baudžiamas ir neprivalo atsakyti už svetimus nusikaltimus, nei žmona už vyrą arba vyras už žmoną, nei tėvas už sūnų ar sūnus už tėvą, nei giminaitis, nei nelaisvasis, išskyrus tik tuos atvejus, jei pats dalyvautų nusikaltime, arba jei būtų nusikalsta prieš didžiojo kunigaikščio majestotą (t. y. valstybės išdavimas); kiekvienas privalo atsakyti tik pats už save, ir gali būti baudžiamas tik katalikiškais papročiais įrodžius jo kaltę.

Šitas straipsnis įveda individualinę atsakomybę, kaip visiškai aiškų principą ir būdingą naujesiems laikams. Kolektyvinė atsakomybė paliekama tik už pačius didžiuosius nusikaltimus, įeinančius į majestoto įžeidimo sąvoką: sukilimas prieš didįjį kunigaikštį, valstybės išdavimas ir panašūs dalykai. Tuo atveju atsako ne tik pats nusikaltėlis, bet ir jo šeimos nariai, vis tiek, ar jie nusikaltime dalyvavo, ar nedalyvavo.

8. Bajorai turi teisę laisvai važinėti į užsienius ar turto igijimo tikslu, ar tikslu lavintis bei mokytis kariškuose dalykuose: negalima važiuoti tik į priešo kraštus; tačiau išvažiuojančių į užsienius bajorų dvarų karinė prievolė pilnai turi būti atliekama.

Šitas privilegijos punktas labai svarbus kultūriniu atžvilgiu. Leidimas lavinimosi tikslais važinėti po užsienius. Didikų vaikų studijos užsieniuose. Vėliau jie buvo humanizmo srovės nešėjai į Lietuvą. Tačiau šitas važiavimas į užsienius neturi pakenkti Lietuvai (priešo kraštai; karo tarnyba).

9. Nuosavūs ir gautieji dvarai gali būti valdomi pilnos nuosavybės teisėmis, su jais galima laisvai elgtis, tačiau kiekvienas pasikeitimas žemių valdyme (pardavimas, atidavimas) turi būti praneštas didžiajam kunigaikščiui ar jo urėdams.

Nieko nauja. Pakartojimas ankstybesnių privilegijų nuostatų. Pranešimas apie turto savininko pasikeitimą reikalingas karinės prievolės atlikimo sumetimais.

10. Vaikai po tėvų mirties turi nuosavybės teisėmis valdyti paveldėtus dvarus.

Irgi nieko naujo, tik dar kartą paveldėjimo principo patvirtinimas.

11. Našlėms leidžiama mirusiojo vyro dvarus valdyti, iki sėdės našlės kėdėje, o jei tekės antrą kartą, tai tie dvarai pereina mirusiojo vyro vaikams; jei jų nebūtų, tai mirusiojo vyro giminaičiams. Jei tačiau žmonos įneštas kraitis vyro būtų žmonai užrašytas (*reformatio dotis*), tai našlei antrą kartą ištekanč, jai turi būti išmokėtas.

Irgi pakartojimas, tik kiek patikslintas.

12. Bajorai savo dukteris ir giminaites, tiek netekėjusias, tiek našles, laisvai gali leisti už vyrų krikščioniškais papročiais, nereikalaunant didžiojo kunigaikščio sutikimo (pakartojimas).

13. Kunigaikščių ir bajorų valstiečiai bei pavaldiniai turi būti laisvi nuo bet kurių mokesčių, duoklių, ir darbo prievolių, pastočių ir šieno piovimų didžiojo kunigaikščio naudai. Jiems paliekama prievolė tik naujasias pilis statyti ir taisyti senąsias, naujus tiltus tiesti ir taisyti senuosius, taisyti kelius ir atlikti vaišinimo (stacijos) prievolę.

Šitas 1447 m. Kazimiero privilegijos punktas nepaprastai svarbus politiniu ir socialiniu atžvilgiu. Ekonomiškai bajorų valstiečiai buvo atiduoti jiems patiems (tas nelietė tik karališkųjų valstiečių), valstybė atsisako ūkiško ryšio su bajorais ir valstiečiais. Bajorai ir jų dvarų gyventojai valstybei nieko nebemoka ir neduoda, išskyrus nežymias išimtis pilių, tiltų ir kelių taisyme. Bajorų valstiečių duoklės eina patiems bajorams. Ekonomiškai valstiečiai atiduodami bajorams išnaudoti. Tai reiškė žymų ekonominį bajorų sustiprėjimą, bet didelį nuostolį valstybės iždui. Valstybės padėtis karų, ypač su Maskva, metu darėsi vis sunkesnė. Iš vienos pusės valstybės mažėjimas, iš kitos pusės politinės ir ekonominės reformos (žemės, finansų, valstybės santvarkos, seimai, privilegijos, Liublino unija). Su šituo Kazimiero privilegijos punktu taip pat glaudžiai rišasi bajorijos iškilimas, vėliau privedęs prie visiško valstybinio Lietuvos pakrikimo. Nemažiau svarbus buvo ir sekantis privilegijos straipsnis:

14. Kunigaikščiai ir bajorai neturi teisės priimti pas save pabėgusių didžiojo kunigaikščio valstiečių, o didysis kunigaikštis neturi teisės priimti pabėgusių bajorų valstiečių.

Paviršutiniškai žiūrint — nieko ypatingo. Tačiau faktiškai labai svarbus dėsniis: valstiečių pririšimas prie žemės. Jau jie negali laisvai kilnotis iš valstybės dvarų į privatus ir atvirkščiai. Baudžiosios įvedimo proceso pradžia.

15. Draudžiama didžiojo kunigaikščio urėdams ir tekūnams maišy-

tis į kunigaikščių ir bajorų valstiečių bylas, nebent tik pats valstiečių ponas to pageidautų, arba jeigu nuo nusikaltimo įvykdymo praėjus skirtam laikui pats ponas nesiimtų bausti savo valstiečių. Tačiau nuteistų bajorų valstiečių pabaudos gali eiti tik jų ponams.

Šis paragrafas ir teisminiu atžvilgiu bajorų valstiečius atiduoda jų ponams. Valstiečius turi teisti ne valstybiniai teismai, bet pats ponas. Prieš savo poną niekam begalima pasiskųsti. Valstybė išsižada ne tik privatinių valstiečių mokesčių, duoklių bei prievolių, valstybė ne tik atiduoda valstiečius jų ponams, pažadėdama jų nebepriimti, jei jie pabėgtų, — bet taip pat valstybė atsisako ir nuo bajorų valstiečių teismų. Tokiu būdu galutinai nutrūksta ryšys tarp valstybės ir bajorų valstiečių. Valstybė jų išsižada, visose srityse atiduoda juos jų ponams, valstiečiai tampa nebe piliečiai, bet tik baužiaviniai ponų pavaldiniai. Tolimesnė raida ir rutuliojasi pilnų baužiovų įvedimo kryptimi, užkertant kelią valstiečiams įsigyti teisių tapti valstybės piliečiais.

Kazimiero privilegija buvo kertinis akmuo tolimesnei Lietuvos santvarkos politinei (didžiojo kunigaikščio teisių apribojimas, didikų — bajorų išgalėjimas), socialinei (bajorijos iškilimas) ir ekonominei (baudžiavų pradžia) raidai.

Be bendros privilegijos visam kraštui, Kazimieras dar buvo suteikęs atskirų sričių privilegijų, kurios turėjo galioti tik tose srityse. Šios privilegijos patvirtino atskirų sričių savitumą. Taip pav. skirtingą padėtį Lietuvos valstybės gyvenime jau iš seno buvo užėmę Žemaičiai. Šita ypatinga Žemaičių padėtis Lietuvos valstybėje susidarė jau XIV a., kada ėjo nuolatinė kova su Vokiečių ordinu dėl jų ir kada jie buvo priklausomi tai Lietuvai, tai Ordinui. 1409 m. galutinai juos išvadavus, Žemaičiai sudarė atskirą vienetą Lietuvos valstybėje. Jie gavo atskirą savo krašto valdytoją, vadinamą seniūnu. Be to, jiems buvo sudaryta ir atskira vyskupystė. Skirtingą savo padėtį Žemaičiai teisiškai sustiprino po Žygimanto mirties. Tada jie savo valdovu pripažino ne Kazimierą, bet Žygimanto sūnų Mykolą, nesiskaitydami su visa Lietuva. Kazimierui juos teko jėga numalšinti, bet vis dėlto jis buvo priverstas jiems 1441 m. duoti atskirą privilegiją, garantuojančią jų ypatingas laisves. Ši Kazimiero duotoji Žemaičiams privilegija yra žuvusi, todėl tikslus jos tekstas nėra žinomas. Tą tekstą iš dalies galima rekonstruoti iš vėlesnių Žemaičių privilegijų, pav. iš Aleksandro 1492 m. duotos privilegijos.

Kazimiero privilegija :

1. Patvirtino žemaičiams jų jau Vytauto laikais turėtą teisę rinktis sau seniūną, kurį turėjo tik patvirtinti didysis kunigaikštis.

2. Taip pat joje buvo pabrėžta, kad žemaičiai ne jėga nuga-

lėti, bet savo noru pasidavė didžiajam Lietuvos kunigaikščiui Kazimierui.

3. Kazimieras pažadėjo žemaičiams daugiau nebekurti didžiojo kunigaikščio dvarų.

4. Žemaičiams leista laisvai medžioti ir žvejoti ten, kur jie ir anksčiau medžiodavo ir žvejojavo.

Kazimieras savo viešpatavimo pradžioje dar buvo davęs atskirų privilegijų šioms sritims: Polockui, Vitebskui, Kijevui, Volinijai. Visos jos žuvo. Išliko tik Smolensko privilegijos. Visų tų privilegijų pagrindinis turinys - senovės nelietimas ir naujovės neįvedimas.

Savo viešpatavimo pradžioje Kazimieras dar buvo suteikęs srities privilegiją Drohičino žemei, Palenkėje, bet ir ji žuvo. Tik yra žinoma, kad šita privilegija jis Drohičino žemėje įvedė lenkiškos santvarkos teismą. 1492 m. Kazimieras davė dar vieną privilegiją Smolensko sričiai, sureguliuodamas pažagrės mokestį ir bebrynų naudojimą.

c. 1468 m. Kazimiero Teisynas. — Jau Kazimiero laikais pasireiškė politinio ir teisinio gyvenimo intensyvėjimas, didikų dar didesnis išgalėjimas ir Ponų Tarybos svarba. Kraštas valdomas ir tvarkomas jau ne pagal «didžiojo kunigaikščio valią», bet remiantis galiojančiomis teisinėmis normomis ir Ponų Tarybos nutarimais. Remtis vien tik papročiais nebeužteko, nes jie buvo įvairūs ir dažnai neaiškūs. Aiškumo ir vienodumo trūko ir teismų srityje (pav. procese, bausmėse). Dėl to ir sauvalė teismuose galėjo reikštis. Norint įvesti vienodumą teismuose ir bausmėse, 1468 m. ir buvo paskelbtas *Kazimiero Teisynas* (судебник). Tai nebuvo sistemingas įstatymų rinkinys ar koks statutas, bet tik trumpas, teisynėlis, skirtas teismų praktikai, liečias įvairias bylas ir nustatęs bausmes už nusikaltimus.

1468 m. Kazimiero Teisynas buvo sudarytas iš viso iš 28 straipsnių, tarpusavyje nesurištų. Daugiausia šio teisyno straipsnių liečia įvairias vagystes ir nustato bausmes už jas bei tų bausmių vykdymo būdą. Apie tai kalba net 20 straipsnių. Čia smulkiai nusakomos įvairiausios vagystės ir tiksliai nustatomos bausmės. Taip pav., jei vagis pavogtų daiktų, kurių vertė būtų daugiau negu pusė kapos grašių, tai jis turi būti baudžiamas pakorimu. Tokia griežta bausmė buvo norima užkirsti kelią vagystėms. Jei vagies žmona ar suaugę vaikai būtų žinoję apie įvykdytą vagystę, tai jie nukentėjusiam privalo atlyginti, užmokėdami pavogtų daiktų vertę. Jei jie apie vagystę nebūtų žinoję, tai paliekami laisvi nuo atsakomybės, tačiau vagystė turi būti atlyginta namų rakandais. Jei kas nors slėptų ir šelptų valkatas ir vagis arba padėtų vagiui, turi pats atsakyti už juos, net jeigu tai būtų ir bajoras. Jei ponas ar bajoras nenubaustų

savo pavaldinio vagies, tai byla turi būti atiduota į teisną. Pats vagis gali būti kankinamas — torturuojamas.

Be šitų straipsnių, liečiančių grynai vagystes, vagis ir bausmes už vagystes, *Kazimiero Teisyne* dar buvo keli kiti straipsniai, liečią kitokius nusikaltimus ir nustatytą teismų kompetenciją bei tvarką. Čia yra minimi paprastieji ir suvažiuojamieji teismai. Taip bylos dėl žemių turi būti sprendžiamos suvažiuojamuose teismuose. Šitoks teismas turi paskirti terminą bylai spręsti nusikaltimo vietoje ir tas terminas turi būti praneštas bylinėjantiems prieš 4 savaites, o jei kuri šalis skirtu terminu teisman nestotų, tai pralaimi bylą, nebent tik nebūtų galėjusi stoti dėl karo tarnybos ar dėl ligos. Visos kitos bylos sprendžiamos paprastame teisme. Tik užpuolimų ir įsilaužimų bylos paliekamos paties didžiojo kunigaikščio teismui. Įsilaužimai ir užpuolimai daryti iš viso draudžiama, o jei kas juos sauvališkai darytų, tai turi atsakyti prieš patį didįjį kunigaikštį. Jei tuo metu toje apylinkėje didžiojo kunigaikščio nebūtų, tai Ponų Taryba privalo nusikaltėlį pašaukti ir uždaryti į kalėjimą ligi didžiajam kunigaikščiui atvykstant.

Be bausmes ir teismus tvarkančių nuostatų, *Kazimiero Teisyne* randame dar sekančių straipsnių: kiekvienas, kuriam iš seno buvo uždėta prievolė taisyti kelius, turi ir toliau tą prievolę nešti. Tos prievolės neatlieką privalo mokėti piniginę pabaudą (10 rublių) ir atlyginti nuostolius, jei ant jo nepataisytos kelio dalies arklys susižeistų ar nusilaužtų koją. — Jei pas ką nors priklys arba šiaip kas suras paklydusį kokį raguotį, tai privalo laike trijų dienų jį pristatyti į artimiausią didžiojo kunigaikščio dvarą, o jei nusišlys, tai bus baudžiamas kaip vagis. — Jei kas nors išves ar išvilios iš krašto valstiečius ar nelaisvąją dvaro šeimyną, tai toks turi būti baudžiamas pakorimu (darbo jėgos klausimas!).

Kaip matome, 1468 m. *Kazimiero Teisyne* turinys žymiai skiriasi nuo privilegijų turinio. Jis neplečia kurių nors bajorų politinių, socialinių ar ekonominių teisių, bet tik reguliuoja klausimus, susijusius su teismais, tačiau ir tai ne visus, bet tik tuo metu buvusius aktualesnius. *Kazimiero Teisynas* ir buvo skiriamas teismų praktikai, juo turėjo naudotis teismai. Nėra abejonės, kad jis prisidėjo prie teismų ir bausmių suvienodinimo. Rašytoji teisė su tuo teisyne pradėjo išigalėti jau ir toje srityje, kur paprastai daugiausia buvo išigalėjusi papročių teisė.

d. Aleksandro 1442 m. privilegija. — Dar labiau rašytoji Lietuvos teisė praturtėjo po Kazimiero mirties. Jau pačiais Kazimiero mirties metais (1492) Aleksandras, apšauktas didžiuoju Lietuvos

kunigaikščių, kaip ir atsiteisdamas už savo išrinkimą į Lietuvos sostą, rugpiūčio mėnesio 6 d. Vilniuje paskelbė naują plačią privilegiją, dar labiau susiaurinusią didžiojo kunigaikščio valdžią. Tai lyg pirmosios didžiojo kunigaikščio išrinkimo sąlygos. Lietuvos Ponų Taryba puikiai sugebėjo išnaudoti šį momentą savo teisėms praplėsti ir didįjį kunigaikštį suvaržyti.

1492.VIII.6 d. Aleksandro privilegija turėjo 41 straipsnį. Pirmieji 15 straipsnių pakartojo ir atnaujino teises ir dėsnius, paskelbtus jau 1447 m. Kazimiero privilegijoje. Tolimesnieji gi Aleksandro privilegijos straipsniai į rašytąją Lietuvos teisę įnešė šias naujenybes:

1. Į kitas valstybes, esant reikalui, siuntinėti pasiuntinius didysis kunigaikštis gali tik su Ponų Taryba pasitaręs. Užsieniais čia konkrečiai išvardijamos šios valstybės: Lenkija, Maskva, Užvolgio ir Perekopo Ordos, Italija, Mozūrija, Prūsija, Livonija, Pskovas, Didysis Naugardas, Tvrė, Riazanė, ir kitos.

2. Sutartys, sudarytos su kitomis valstybėmis, negali būti laužomos, bet, kiek tai galima, turi būti gerinamos.

Šitais dviem straipsniais žymiai suvaržyta didžiojo kunigaikščio užsienio politika.

3. Bet kurie Ponų Tarybos nutarimai gali būti pakeisti tik tos pačios Ponų Tarybos sprendimu, bet ne kieno nors kito nutarimu.

4. Jei kuriuose nors pasiūlytuose dalykuose Ponų Tarybos nuomonė nesutaps su didžiojo kunigaikščio nuomone, tai didysis kunigaikštis dėl to neturi užsigauti, nei prieš ją imtis žygių, bet privalo prisitaikyti prie Ponų Tarybos nuomonės.

Šitais dviem straipsniais įstatymų leidimo galia atiduodama Ponų Tarybai, be kurios ne tik negali būti keičiami esamieji įstatymai, bet negali būti leidžiami ir nauji. Garantuotas Ponų Tarybos dalyvavimas įstatymų leidime.

5. Dignitorijų, urėdų, valstybinių ir paveldimų dvarų didysis kunigaikštis negali dalinti svetimšaliams, bet tik Lietuvos piliečiams.

6. Nei didysis kunigaikštis, nei vaivados bei seniūnai negali reikalauti jokių dovanų už pasaulinių ir dvasinių urėdų skyrimą bei dvarų davimą.

7. Nei urėdai, nei dvarai negali būti skiriami be Ponų Tarybos sutikimo; taip pat be kaltės ir be Ponų Tarybos pritarimo negali būti nei urėdai, nei dvarai atimami; o jei kuris urėdas pasirodytų netikęs arba būtų kenkėjas, tai jo kaltė turi būti ištirta ir teisme įrodyta.

Šie trys (5-7) straipsniai suvaržė didįjį kunigaikštį ne tik urėdų ir dvarų davime ne Lietuvos piliečiams, bet ir šioje srityje patvirtino Ponų Tarybos reikšmę ir įtaką. Urėdai ir dvarai, jų skyrimas buvo

taip pat dalinėje Ponų Tarybos kompetencijoje ir kontrolėje (politinė ir ekonominė kontrolė). Urėdų davimą reguliavo dar ir sekantieji 3 straipsniai :

8. Vaivados, seniūnai, dvarų valdytojai, žemės urėdai ir visi jų pavaduotojai turi būti pilnai užlaikyti savo vietose, valdose ir rinkliavose, iš seno priprastose ; jie gali taip pat naudotis tekūnais ir apmokėti juos pagal krašto papročius.

9. Valstybės dvarų valdytojams mirus, vaivados turi teisę savo pavietuose tokius dvarus atiduoti valdyti tinkamiausiems asmenims.

10. Pilių ir pasienio miestų dignitoriais, urėdais ir dvarų valdytojais didžiojo kunigaikščio gali būti skiriami tik tinkamiausi asmens, Ponų Tarybai pritarus.

11. Našlės, po savo vyrų mirties palikusios vyrų dvaruose, įpareigojamos prisidėti prie karo prievolės atlikimo pagal savo pajamas.

12. Didysis kunigaikštis įpareigojamas savo tėvo bajorams atiduotus dvarus amžinam valdymui ir palikti jų amžiname valdyme, o dvarai atiduoti iki jo tėvo valios, gali būti laikomi ir ligi jo valios ; taip pat ir pats didysis kunigaikštis toliau žemes dalins su Ponų Tarybos pritarimu arba amžiniems laikams, arba ligi savo valios (Ponų Tarybos kontrolė valstybės žemių išdalijime privatiems asmenims !).

13. Pajamos iš maitų, smuklių ir pabaudų turi plaukti į didžiojo kunigaikščio iždą, kurio lėšas didysis kunigaikštis naudos krašto reikalams, su Ponų Tarybos sutikimu ; be svarbaus reikalo ir be Ponų Tarybos sutikimo iždo lėšomis didysis kunigaikštis negali naudotis. — (Ponų Tarybos ir finansinė kontrolė).

14. Jokios pasauliečių bylos negali būti pavedamos dvasininkų teismams, nei atvirkščiai — dvasininkų — pasauliniams teismams. Visos bylos turi būti sprendžiamos pagal senus papročius.

15. Liaudis negali būti iškeliama prieš bajoriją, bet bajorija turi būti jai deramoje pagarboje išlaikoma.

16. Mokesčių reikalams kiekviename pavieta turi būti skiriama po du mokesčių rinkėjus, kurie rinks bėgamuosius ir užsilikusius mokesčius.

17. Kas buvo pradėjęs bylas, ieškodamas teisybės prie did. kunigaikščio tėvo, to bylos be vilkinimo turi būti išspręstos.

18. Spręsdami bylas, nei didysis kunigaikštis, nei Ponų Taryba negali reikalauti sau kokių nors dovanų, negali labiau priausti kuriai nors besibylinėjančiai šaliai, bet su abiem šalim turi lygiai teisingai elgtis.

19. Svarbesnėms byloms dėl paveldėtojų ar kitokių dvarų spęsti didžiojo kunigaikščio teisme turi būti paskirti 4 terminai; jei pirmuoju, antruoju ar trečiuoju terminu byla nebus išspręsta, ketvirtuoju terminu ji turi būti galutinai išspręsta dalyvaujant Ponų Tarybai.

20. Paveldėtuosius dvarus pirkti gali tik artimieji ir giminaičiai; nei didysis kunigaikštis, nei kas kitas neturi teisės tokių dvarų pirkti giminaičių skriaudai.

21. Jei netekėjusi moteris arba našlė norėtų ištekti už Lietuvos valstybės sienų (Lenkija!), ji turi pasitenkinti savo kraičiu ir atsiskaiyti savo paveldėtų dvarų.

22-26. Svarbesnėse bylose, kaip dėl dvarų ar dėl bajorų garbės, kurių didysis kunigaikštis, užimtas valstybės reikalais pirmuoju, antruoju ar trečiuoju terminu negalėtų išspręsti, jeigu ketvirtuoju terminu kuri šalis nestotų, tai ji turi pralaimėti bylą. Nestojimas gali būti pateisintas karo prievolės atlikimu arba liga. Tuo atveju byla turi būti atidėta kitam terminui. Visų tokių bylų nagrinėjime turi dalyvauti ir Ponų Taryba.

1492 m. Aleksandro privilegija yra faktiškojo Ponų Tarybos iškilimo ir jos galios formalus patvirtinimas. Didžiojo kunigaikščio valdžia susiaurinama ir Ponų Tarybos lemiama įtaka praplečiama: užsienio politikoje, įstatymų leidime, valstybės urėdų ir dvarų skyrimė, finansuose, teisme. Visur kišasi Ponų Taryba. Jos nutarimai didžiajam kunigaikščiui privalomi, net jei jie jam ir nepatiktų. Dar didesnis didikų iškilimas.

e. Atskirų sričių privilegijos (Žemaičių, Bielsko ir kitų). — Už pripažinimą didžiuoju kunigaikščiu Aleksandras 1492 m. turėjo patvirtinti ir Žemaičių teises, duodamas jiems specialią privilegiją po poros savaitių nuo bendrosios privilegijos. Tai irgi plati privilegija, apimanti net 21 straipsnį. Jos turinį galima sutraukti į šiuos punktus:

1. Niekas neturi prikaišioti žemaičiams, esą jie ginklų nugalėti; nes jie savo laisvu noru pasidavė.

2. Kiekvienam leidžiama medžioti, kur ankščiau medžiojo, išskyrus tik tas vietas, kur medžiodavo Vytautas ir Kazimieras.

3. Negalima imti Žemaičiuose nei įkaitų, nei teisminės (mokėsčio).

4. Kurie Vytauto ir Kazimiero laikais nebuvo įpareigoti eiti šieno piauti į valstybės dvarus, tie ir toliau negali būti tokia prievole apsunkinami.

5. Taip pat negalima varyti į darbus prie pilių.

6. Didysis kunigaikštis negali tekūną siųsti toliau, kaip ligi Nevėžio.

7. Didžiajam kunigaikščiui sutinkant Žemaičių seniūnas bus skiriamas toks, kokio jie patys norės.

8. Našlės paliekamos savo vyrų dvaruose, iki jos sėdės našlės kėdėje ; jei antrą kartą jos tekėtų, jos privalo pasitenkinti tik tais dvarais, kuriuos užrašė joms buvęs vyras, kaip atpildą už atsineštą kraitį, o kitus buvusio vyro dvarus jos turi perleisti jo artimiesiems giminaičiams.

9. Kas Jogailos ir Vytauto laikais buvo bajoras, tas (jo ipėdiniai) ir toliau turi būti laikomas bajoru ; o kas iš liaudies tuo metu atlikinėjo prievoles, tas ir toliau jas turi atlikinėti.

10. Jei bajoras užmuš bajorą, už jo galvą turi atlyginti 60 rublių.

11. Jokių įskundimų didysis kunigaikštis neklausys, o jei kas bus įskųstas, tai negali būti baudžiamas, neįrodžius jo kaltės teisme.

12. Jokių naujenybių didysis kunigaikštis neįvedinės.

13. Jokių vaivadų nei tijūnų didysis kunigaikštis neskirs Žemaičiams, kaip tik tuos, kuriuos jie patys išsirinks ir pristatys didžiajam kunigaikščiui (savivalda!).

14. Bajorai negali būti kviečiami į darbus prie pilių.

15. Jokių naujų savo dvarų didysis kunigaikštis Žemaičiuose nekurs. Jam leidžiama tik taisyti ir atnaujinti tuos savo dvarus, kurie jau Vytauto laikais buvo.

16. Žemaičiai laukinius žvėris gali medžioti miškuose ir paupiais.

17. Žemaičiai neprivalo ganyti didžiojo kunigaikščio arklių.

18. Kurie jau Vytauto laikais davė bebrų duoklę, tie ją ir toliau privalo duoti.

19. Jei didysis kunigaikštis kam nors duos žemių, tijūnai už šituos skyrimus negali reikalauti jokių dovanų.

Žemaičių privilegijos reikšmė labiau tik titulinė, nominalinė. Jei ją ir pabrėžiamas šio toks Žemaičių separatizmas, tačiau šiaip jos dėsniai beveik niekuo nesiskiria nuo kitų bendrųjų privilegijų, jei neskaityti atskirų neesminių dalykų. Svarbiausia jos dalis yra teisė savarankiškai rinkti savo urėdus ir draudimas didžiajam kunigaikščiui Žemaičiuose dauginti valstybės dvarus.

Atskirą srities privilegiją Aleksandro laikais yra gavusi ir Bielsko žemė. Bielsko žemės privilegija buvo duota Aleksandro Vilniuje 1501 m. vasario mėn. 22 d. Svarbesnieji šios privilegijos nuostatai buvo šie :

1. Kvietimai į teismą neturi būti išnešiojami tekūnų, bet pavieto vaznių.

2. Teismuose leidžiama naudotis lenkų teise ir papročiais su kai kuriomis išimtimis.

3. Bajorai laisvai gali naudotis savo paveldėtais ar įsigytais dvarais, tačiau perleisdami kam nors kitam dvarus, kiekvieną kartą turi gauti didžiojo kunigaikščio arba seniūno sutikimą, o perkantysis turi sumokėti kapą grašių už leidimą pirkti.

4. Po vyro mirties našlė, jei ji iš vyro nebuvo gavusi vainiko, su savo kraičiu turi grįžti į savo šeimą ir kraitį grąžinti savo šeimai; jei to kraičio negrąžintų, tai ji nustoja paveldėjimo teisių į savo tėvo paveldėtuosius dvarus, tačiau ne į dvarus, paveldėtus iš savo motinos pusės, kuriuos ji ir turi gauti; kraičio našlė neprivalo grąžinti tik tada, kai nebeturi nei tėvų, nei brolių, nei seserų; tuo atveju ji paveldi ir savo tėvo ir savo motinos dvarus.

5. Bielsko privilegijoje nustatomi įvairūs mokesčiai teismų pareigūnams (priesaikos, kalėjimo, bylos, skriaudos, susistaikymo ir kt.).

6. Nustatomi gudų ir lenkų santykiai teisme; ir jų tarpusavio bylos, ypač dėl barčių.

7. Seniūno teismo kompetencijoje paliekamos apiplėšimo kelyje, užpuolimo svetimo namo, padegimo ir moterų išniekinimo bylos; visas kitas bylas turi spręsti teisėjai su viceteisėjais.

8. Dėl teisėjo ir viceteisėjo sprendimų galima apeliuoti į didžiojo kunigaikščio teismą.

9. Nustatoma tvarka bajorų tarpusavio byloms spręsti dėl žemės, miško, barčių, šieno ir kt. užgrobimų ir panašių nusikaltimų.

10. Nustatoma tvarka įteikti šaukimus.

11. Padidinamas valstiečių lažas: Vytauto laikais jie privalėjo nuo ketvirčio valako atidirbti po 14 dienų į metus, o dabar jiems nustatoma nuo valako po 1 dieną kas savaitę ir 4 talkos per metus.

12. Jei kuris nors bajoras lengvintų valstiečiams sąlygas ir tuo būdu patrauktų nuo kitų valstiečius, turi sumokėti į valstybės iždą 100 kapų grašių pabaudos.

13. Pasitraukdamas valstietis turi sumokėti tam tikrus mokesčius.

Bielsko žemės srities privilegija sudarė kiek kitokius teisės santykius, nes čia daugiau įtakos turėjo lenkų teisė ir papročiai. Lenkų teisės ir papročių įtakoje čia kiek kitaip, negu visoje Lietuvoje organizuojami ir teismai. Tačiau principu Bielsko srities privilegija neprieštarauja bendrajai rašytajai teisei, galiojusiai visoje Lietuvoje.

Prie Žygimanto Senojo Lietuvos rašytoji teisė buvo papildyta 1506 m. bendrąja privilegija. Žygimantas Senasis 1506 m. gruodžio mėn. 8 d. suteikė visai Lietuvai privilegiją, kurios tačiau yra užsiliukusios tik nuotrupos Lietuvos Metrikoje ir truputį nuo tų nuotrupų skirtingas tekstas Lvovo universiteto bibliotekoje. 1506 m.

Žygimanto Senojo privilegija daugiausia pakartoja visus ankstybesnius privilegijų nuostatus. Tik šie nauji dėsniai terandami toje privilegijoje :

1. Nors prelatų, kunigaikščių ir bajorų valstiečiai buvo atleisti nuo pastočių davimo prievolės didžiajam kunigaikščiui, tačiau vis dėlto jie įpareigojami duoti pastotes ir palydovus tiek didžiojo kunigaikščio pasiuntiniams, tiek pas jį vykstantiems pasiuntiniams.

2. Jei kas iš didžiųjų kunigaikščių gautus dvarus valdo paveldimai, bet neturi tai įrodančių dokumentų, tačiau patikimais liudininkais gali įrodyti, kad tuos dvarus paveldimai valdė Vytauto, Žygimanto ar Kazimiero laikais, tai tam tokie dvarai ir toliau paliekami valdyti (atgarsis Lenkijoje vykusio egzekucinistinio judėjimo, turėjusio tikslą atimti laikui bėgant bajorų užvaldytus dvarus).

3. Jei kas ką apšmeiž, bet šmeižto neįrodys, turi būti baudžiamas griežčiausia bausme.

4. Jokie nutarimai nei seni papročiai nebus keičiami nei nauji nutarimai daromi be Ponų Tarybos žinios, pritarimo ir leidimo.

Žygimanto Senojo laikais, prieš paskelbiant pirmąjį Lietuvos Statutą, rašytoji Lietuvos teisė buvo papildyta dar keliais didžiojo kunigaikščio ir Ponų Tarybos nutarimais. Taip 1507 m. kovo mėn. 18 d. Gardino nutarimu visai Lietuvai buvo uždėta sidabrinė.

1509 m. buvo paskelbtas nutarimas dėl išdavikų baudimo. Pagal šį nutarimą, jei tėvas nusikals valstybės išdavimu, jo dvarai turi būti konfiskuojami didžiojo kunigaikščio naudai, o jo vaikų aprūpinimas priklauso nuo didžiojo kunigaikščio malonės ; jei išdavimu nusikals vienas iš neatidalytų brolių, tai konfiskuojama ta dvaro dalis, kokia jam tektų pasidalijus turtą, o kitų brolių dalys palieka didžiojo kunigaikščio malonei ; jei išdavimu nusikals atidalytas brolis, tai kiti broliai dėl to neturi nukentėti.

Tais pačiais 1509 m. buvo nustatytas atskiras mokestis nuo ieškinio laimėjimo (10 % laimėto priteisto ieškinio).

1512.VII.13 Brastoje buvo išleisti etmono artikulai, nustatą etmono Konstantino Ostrogišio teises.

1511.VI.2 ir 1516.III.2 Drohičino sričiai buvo išleisti nutarimai, liečią pilies teismus ir lenkų teisės vartojimą toje srityje.

1522 m. Gardino seime buvo išleisti nutarimai dėl Vilniaus vaivados vietos Ponų Taryboje pirmumo prieš kitus pasaulinius Tarybos narius ir kad aukštosios dignitorijos gali būti skiriamos tik katalikų tikybos žmonėms. Tai ir visa rašytoji teisė Lietuvoje ligi Pirmojo Statuto.

Tuo ir užbaigiama apžvalga teisinės buities Lietuvoje prieš I Statuto išleidimą.

II. PIRMASIS LIETUVOS STATUTAS (1529)

1. PIRMOJO LIETUVOS STATUTO SUDARYMAS

Teisinė buitis Lietuvoje nuo XIV a. pabaigos iki XVI a. pradžios žymiai pasikeitė. Greta turtingos papročių teisės atsirado gana plati ir įvairi rašytoji teisė. Rašytieji įstatymai jau lietė įvairias valstybinio ir visuomeninio gyvenimo sritis. Tačiau praktiškai tuos įstatymus taikant pasitaikydavo nemaža sunkumų:

1. Pirmiausia daug nepatogumų kėlė ta aplinkybė, kad įstatymai nebuvo kodifikuoti, sistemingai surinkti į vieną įstatymų rinkinį. Jie išmėtyti įvairių metų privilegijose, didžiojo kunigaikščio sprendimuose, didžiojo kunigaikščio ir Ponų Tarybos nutarimuose.

2. Kitas nepatogumas, — tos pačios teisinės normos skirtingas formulavimas įvairiose privilegijose.

3. Be to, vėlybesnėse privilegijose ne viskas buvo pakartojama iš ankstybųjų privilegijų. Čia kildavo neaiškumų, ar tokia ankstybesnių privilegijų teisinė norma, kuri nėra pakartota vėlybesnėse privilegijose, dar galioja, ar ji dar vykdytina, ar jau kaip pasenusi ji laikytina atgyvenusi ir nebeturinti galios.

4. Daug sunkumų kėlė ir ta aplinkybė, kad ne tik didžiojo kunigaikščio ir Ponų Tarybos nutarimai bei didžiojo kunigaikščio sprendimai, bet net ir privilegijos nebuvo atspausdintos. To meto rašytieji įstatymai buvo paplitę tik neoficialiuose nuorašuose, o tų pačių nuorašų daug negalėjo būti, be to, į nuorašus galėjo įsibrauti ir netikslumų. Dėl to galėjo pasitaikyti ir įstatymo teksto iškraipymų, ne tik kad jau patys įstatymai sunkiai tebuvo prieinami.

5. Greta bendrųjų privilegijų, nemaža buvo ir sričių privilegijų, galiojusių specialiai tik kurioje nors vienoje valstybės srityje. Tokiu būdu srityje, turinčioje savo atskirą privilegiją, veikė skirtingi įstatymai, palyginus su visa valstybe.

6. Daug nepatogumų į teisinį gyvenimą įnešė ir papročių teisės galiojimas, nes tie papročiai įvairiose valstybės dalyse buvo skirtingi.

Taip gyvenimui žengiant pirmyn, pamažu kilo reikalas surinkti į vieną rinkinį visus veikiančius įstatymus, sutvarkyti ir papildyti juos, susistematizuoti ir paskelbti juos vieno bendro visai valstybei kodekso pavidale. Toks rinkinys praktiškai labai palengvintų teisingumo įgyvendinimą. Pirmą kartą mintis apie šitokio sistemingo

įstatymų rinkinio sudarymą kilo jau 1514 m. Vilniaus seime. Šis seimas, t. y. Ponų Tarybos narių, didikų, svarbesniųjų valstybės urėdų ir bajorų suvažiavimas, didžiojo kunigaikščio buvo sušauktas apsvarstyti karo su Maskva reikalams, rasti šaltinių valstybės išdui papildyti. Į šį seimą, kaip jau tai būdavo ir ankščiau, susirinkę Lietuvos bajorai ir didikai sutiko apsidėti mokesčiais, sutiko aukoti sunkiam karui su Maskva, tačiau jie pareiškė didžiajam kunigaikščiui prašymą sudaryti vieną bendrą visai Lietuvos valstybei įstatymų rinkinį.

Taip pirmą kartą aukštoji Lietuvos visuomenės klasė iškėlė reikalą sudaryti Lietuvos Statutą. Tiesa, tai buvo pareikšta tik prašymo formoje. Taip tada buvo seimuose įprasta «prašyti». Bet faktiškai tai buvo pirmas aiškus reikalavimas, vedęs prie Lietuvos įstatymų sukodifikavimo.

Klausimas, kas galėjo tokį sunkų darbą atlikti. Be abejo, jis turėjo gulti ant Ponų Tarybos narių pečių. Ponai Tarybininkai — didikai buvo labiausiai patyrę valstybiniuose viešuose reikaluose, geriausiai pažįstą teisės dalykus, ne vienas jų buvo ir aukštuosius mokslus išėjęs užsieniuose. Be Ponų Tarybos sutikimo negalėjo būti išleidžiamas joks naujas įstatymas ar pakeičiamas senas. Dėl to ir Lietuvos Statuto paruošimas turėjo gulti ant jų pečių. Be abejo, tai labai didelis darbas, todėl jis turėjo užtrukti ilgesnį laiką, tuo labiau, kad Ponų Tarybos nariai tuo metu turėjo ir daug kitų rūpesčių. Tai buvo sunkių Maskvos karų laikotarpis, o faktiškasis Lietuvos vidaus gyvenimas ir santykių su užsieniais tvarkymas Ponų Tarybos nariams atimdavo nemažai laiko ir sudarydavo nemažą sunkumą.

Sudarant Lietuvos Statutą teko apžvelgti, apimti ir sutvarkyti gana plačią medžiagą. Pirmiausia teko atrinkti iš senosios lietuvių papročių teisės, kas tiko įstatymų pavidale įtraukti į Statutą. Toliau teko peržvelgti visas bendrąsias, taip vadinamas «žemės» privilegijas, sutvarkyti jų straipsnius, atrinkti, kas jau pasenę ir nebetinka gyvenimui, performuluoti ir pritaikyti naujoms gyvenimo sąlygoms tebegaliojančius tų privilegijų dėsnius, suvienodinti juos ir panašiai. Greta senosios lietuvių papročių teisės, į Lietuvos Statuto turinį pateko labai daug straipsnių, paimtų iš šitokių bendrųjų privilegijų, ypačiai pradedant nuo 1447 m. privilegijos, kuri pakartojo ankstybesnių privilegijų pagrindinius dėsnius ir dar labiau juos išplėtė. Įdomu pažymėti, kad į Statutą tie dėsniai perėjo ne aklai, bet aiškiai ir tikslingai juos atrinkus. Taip pav. į Statutą nepateko dėsniai iš ankstybesniųjų privilegijų, kalbančių apie unijas su Lenkija. Taip pat į Statutą nepateko dėsniai bei mintys iš sutarčių, kurias nuo XIV a. pabaigos Lietuva laikas nuo laiko sudarydavo su Lenkija

ir kurias lenkai yra papratę vadinti «unijomis». Net priešingai, ne tik pirmasis, bet ir visi kiti Lietuvos Statutai Lietuvą traktuoja kaip savarankišką ir visai nepriklausomą valstybę. Tai parodo aiškų Lietuvos Statutų redaktorių nusistatymą santykiuose su lenkais ir dar labiau pabrėžia vertės menkumą ir nepatvarumą tų «unijų», kurios buvo tik laikina išdava susidariusių politinių santykių. Faktiškai tos «unijos» neįstengė Lietuvos sujungti su Lenkija. Lietuva liko ir toliau savarankiška ir nepriklausoma valstybė, dėl to ir į I Lietuvos Statutą nepateko jokie dėsniai iš šitų sutarčių su lenkais, kurie būtų galėję bent formaliai suvaržyti Lietuvos savarankiškumą. Kaip tik 1447 m. Kazimiero privilegija pabrėžė Lietuvos savarankiškumą, reikalaudama išlaikyti Lietuvos teritoriją Vytauto laikų ribose ir neleisdama užsieniečiams lenkams Lietuvoje įsigyti dvarų ar urėdų. Šitie dėsniai pilnai ir perėjo į Statutą, nežiūrint ankstybesnių ar vėlybesnių sutarčių su lenkais, kalbančių apie kokius nors unijinius, kad ir personalinius unijinius santykius. Lietuvos Statuto redaktoriai čia parodė savo valstybingumą. Peržvelgdami ankstybesniųjų privilegijų dėsnius, į Statutą jie neįtraukė ir atgyvenusių, pasenusių tų privilegijų straipsnių.

Sudarant Lietuvos Statutą, jo redaktoriams teko peržvelgti ne tik bendrąsias, bet ir sričių privilegijas (pav. Žemaičių, Vitebsko, Polocko, Bielsko ir kt.). Kai kurie iš tų sričių privilegijų dėsniai buvo praplėsti ir pritaikyti visai valstybei, o kai kurie įtraukti į Statutą, tik kaip patvirtinimas specialių teisių, paliktų tos srities gyventojams (pav. Žemaičiams). Tačiau čia bendrai buvo vadovaujamas tuo principu, kad visoje valstybėje būtų bendri tie patys įstatymai, ir tik ypatingais atvejais atskiroms sritims paliekami skirtingi įstatymai.

Ruošiant Lietuvos Statutą, jo redaktoriams taip pat teko peržiūrėti, sutvarkyti ir papildyti taip vadinamąjį *Kazimiero Teisyną*, kuriame jau buvo paskelbta įvairių straipsnių, nustatančių teismų tvarką ir bausmes už vagystes. Tuos straipsnius teko iš naujo perredaguoti, pertvarkyti ir papildyti.

Taip pat reikėjo peržiūrėti ir visus kitus didžiųjų kunigaikščių paskirus sprendimus, įsakymus, Ponų Tarybos nutarimus, ir kas iš jų tiko — įtraukti į įstatymų rinkinį.

Parengiant I Lietuvos Statutą buvo panaudota: 1. senoji lietuvių papročių teisė; 2. bendrosios privilegijos; 3. sričių privilegijos; 4. *Kazimiero Teisynas*; 5. paskiri didžiųjų kunigaikščių sprendimai, Ponų Tarybos nutarimai ir kiti rašytieji įstatymai; 6. modifikuotos kai kurios kaimyninių kraštų teisinės normos (iš dalies).

Savaime suprantama — Lietuvos Statuto paruošimas turėjo užtrukti ilgesnį laiką. Kaip jau minėta, pirmą kartą sumanymas

sudaryti Lietuvos Statutą buvo iškeltas 1514 m. Vilniaus seime, kur Lietuvos didikai ir bajorai, sutikdami aukoti lėšų karui su Maskva, pareiškė didžiajam kunigaikščiui pageidavimą, kad būtų sudarytas bendras visai Lietuvos valstybei įstatymų rinkinys. Didysis kunigaikštis Žygimantas Senasis į šią prašymą teigiamai atsakė seime, įvykusiame Vilniuje 1522 m. gruodžio mėn. Tada jis pažadėjo ne tik tokį statutą sudaryti, bet ir jį išleisti (*iussimus ea in numerosis voluminibus excudi litteris*), kad greičiau jis būtų įgyvendintas. Šitame 1522 m. Vilniaus seime Žygimanto Senojo buvo išleista net speciali privilegija, patvirtinanti Lietuvos Statutą. Toje privilegijoje Žygimantas Senasis aiškiai pasako, kad šio statuto sudarymo priežastis buvo ta, jog ligi šiol Lietuvoje nebuvo rašytų įstatymų rinkinio, ir dėl to teisiant bei vykdanč teisingumą teisėjai dažnai turėjo vadovautis tik savo sąžine ir savo protu, o dėl to nuolat kildavę skundai, kurių išsprendimas nuolat apsunkindavęs patį didįjį kunigaikštį. Dėl to ir esąs sudarytas Lietuvos Statutas, kad visoje Lietuvoje vienodai galėtų būti vykdomas teisingumas. Toje pačioje 1522 m. Vilniaus seime duotoje privilegijoje išakmiai nurodoma, kad Lietuvos Statutas didžiojo kunigaikščio duodamas kaip atsidėkojimas už jo sūnaus Žygimanto Augusto būsimą išrinkimą didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu po Žygimanto Senojo mirties.

Iš šitos 1522 m. privilegijos atrodytų, kad pirmasis Lietuvos Statutas ir buvo sudarytas bei atspausdintas 1522 m. Tačiau iš tikrųjų yra kiek kitaip. Jei 1522 m. I Lietuvos Statutas jau ir galėjo būti paruoštas, tačiau jis tais metais nebuvo atspausdintas. I Lietuvos Statutas tebuvo atspausdintas jau praėjus keliems šimtams metų po jo sudarymo ir iš viso jau tada, kada jis nebegaliojo. Pirmą kartą jį išleido A. T. Działyński 1841 m.³⁴, o antrą kartą jį atspausdino I. D. Beliajevas 1854 m.³⁵ Mūsų laikais I Lietuvos Statutą originalo kalba ir jo rusišką vertimą yra išleidęs Konstantinas Jablonskis³⁶, o dar kiek vėliau jį originalo kalba ir jo lietuvišką vertimą, kurį paruošė Jonė Deveikė-Navakienė, pasirūpino išleisti Aleksan-

³⁴ Žr. *Zbiór praw litewskich*, Poznań 1841.

³⁵ *Временник Московского Общества Истории и Древностей Российских при Московском Университете*, кн. XII, Москва 1854.

³⁶ Яблонскис К. ред., *Статут Великого Княжества Литовского 1529, года*, Minskas 1960.

dras Plateris³⁷. Tuo tarpu ir tėra šie I Lietuvos Statuto leidimai, skirti ne teismo praktikai, bet mokslo reikalams.

Taigi I Lietuvos Statutas ne tik nebuvo atspausdintas 1522 m., kaip tai buvo pažadėta minėtoje Žygimanto Senojo privilegijoje, bet taip pat iš tų metų neliko jokio jo rankraščio. Pats seniausias I Lietuvos Statuto rankraštis yra pažymėtas tik 1529 m. data, kuri ir yra laikoma pirmojo Lietuvos Statuto paskelbimo data. I Lietuvos Statutas todėl dar yra vadinamas 1529 metų Lietuvos Statutu.

Kyla klausimas, kodėl susidarė toks didelis, net 7-nerių metų tarpas nuo I Lietuvos Statuto patvirtinimo ligi jo paskelbimo bei įgyvendinimo. Matyti, buvo susidariusios kurios nors kliūtys, neleidusios jau 1522 m. patvirtintą Statutą tuoj pat išspausdinti. Lietuvos Statutų tyrinėtojas Pranciškus Piekosiškis gana įtikinamai nurodo šitokią kliūtį. Jis pastebi, kad tuo metu valstybinė didžiosios Lietuvos kunigaikštijos raštinės kalba buvo gudų kalba, kuria buvo sudarytas ir I Lietuvos Statutas bei kuria jis ir turėjo būti oficialiai paskelbtas-atspausdintas. Tačiau tuo metu spauda gudų kalba dar tebebuvo kūdikio vystyklusose. Nesą nė jokios abejonės, kad tuo metu dar nė viena spaustuvė neturėjo tokių didelių išteklių gudiškųjų raidžių, kad būtų galėjusi atspausdinti tokį didelį veikalą, kaip Lietuvos Statutas. Piekosiškis ir nurodo, kad greičiausiai dėl tos priežasties ir liko neįgyvendintas Žygimanto Senojo privilegijoje įsakytas Statuto atspausdinimas. Iš pradžių buvo vilkinama spausdinimas, tikintis gauti daugiau spaudos ženklų. Tačiau visam reikalui vis ilgiau užsitęsiant, buvę pasiryžta nebelaukti, iki kuri nors spaustuvė bus pajėgi išleisti Statutą. Buvę nutarta paskleisti Statutą, pagaminant daugiau rankraščių. Ir taip 1529 m. buvo įgyvendintas I Lietuvos Statutas rankraščio pavidale.

Greta šitokių, grynai techniškų kliūčių, kurias jau nurodė Piekosiškis, galėjo dar prisidėti ir politinės kliūtys — rūpesčiai dėl karo su Maskva.

Šiaip ar taip, pirmasis Lietuvos Statutas buvo įgyvendintas tik 1529 m., iš kurių metų ir yra likęs seniausias jo rankraštis.

Pirmojo Lietuvos Statuto rankraščiai yra išlikę trijuose tekstuose ir trimis kalbomis. Vienas tekstas yra išlikęs gudų, kitas lenkų ir trečias lotynų kalba. Kyla klausimas, kurį rankraštį reikia laikyti autentišku bei oficialiu Statuto rankraščiu. Gudų kalba kaip tik yra parašytas rankraštis, pažymėtas 1529 m. data. Gudų kalba tada buvo oficialioji didžiosios Lietuvos kunigaikštijos raštinės kalba, taip pat

³⁷ *Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos 1529 metų Statutas*, vertė J. Deveikė-Navakienė, red. Aleksandras Plateris, Chicaga 1971.

gudų kalba buvo paskelbti ir oficialieji tekstai II bei III Lietuvos Statuto (1566 ir 1588 m.). Iš to tenka daryti išvadą, kad ir I Lietuvos Statuto oficialusis rankraštis yra gudų kalba paskelbtas 1529 m. rankraštis. Kiti gi rankraščiai, — lenkų ir lotynų kalbomis buvo tik oficialiojo gudų kalba rankraščio vertimai. Šią išvadą patvirtina ir ta aplinkybė, kad ant I Lietuvos Statuto rankraščio, parašyto lenkų kalba, pažymėta tik 1532 m. data. Tai reiškia, kad 1532 m. lenkų kalba parašytas I Lietuvos Statuto rankraštis yra tik vertimas iš gudų kalbos. Lotyniškasis I Lietuvos Statuto rankraštis yra visai be datos. Į lotynų kalbą I Lietuvos Statutas greičiausiai buvo išverstas kiek vėliau. Šis vertimas galėjo atsirasti kaip humanizmo įtakos Lietuvoje išdava.

Pirmasis Lietuvos Statutas buvo įgyvendintas 1529 m. pačioje pabaigoje. Tai liudija nors ir ši aplinkybė. 1529 m. spalio mėn. viduryje Žygimanto Senojo buvo paskelbtos trys privilegijos, patvirtinančios visas teises, laisves ir lengvatas jau ankščiau suteiktas Lietuvos bajorams ir didikams. Nors šitose privilegijose smulkiai nusakomos visos tos politinės, ekonominės ir socialinės teisės ir laisvės, kurios jau iš ankščiau bajorų ir didikų buvo gautos ir šia proga vėl patvirtinamos, vis dėlto tose privilegijose Lietuvos Statutas visiškai neminimas. Jei pats didžiausias teisių rinkinys tose privilegijose neminimas, matyti, jis tada dar nebuvo įgyvendintas. Bet seniausias I Lietuvos Statuto rankraštis kaip tik turi 1529 m. datą. Iš to kaip tik ir išplaukia galima išvada, kad jis turėjo būti įgyvendintas jau po minėtų 1529 m. spalio mėnesio privilegijų, tačiau dar tais pačiais metais. Todėl kaip I Lietuvos Statuto įgyvendinimo datą ir reikia priimti pačią 1529 m. pabaigą, tų metų lapkričio ar gruodžio mėnesius.

2. PIRMOJO LIETUVOS STATUTO (1529 m.) TURINYS

Išnagrinėję, kaip kilo ir kaip buvo sudarytas I Lietuvos Statutas, susipažinsime su to Statuto turiniu, t. y. su tomis teisinėmis normomis, kurios buvo paskelbtos šiame statute ir pagal kurias nuo to laiko turėjo tvarkytis visas Lietuvos gyvenimas. I Lietuvos Statutas apėmė visus teismo dalykus, taigi civilinę ir baudžiamąją teisę, teismo procesą ir daug viešosios teisės dėsnių, ypačiai tuos, kurie lietė didžiojo kunigaikščio teises, bajorų teises ir karo tarnybą.

Pirmąjį Lietuvos Statutą sudaro 13 skyrių, kuriuose išviso yra 280 straipsnių (pagal kitus nuorašus 243 ar 260 ar 274 str.; nes kituose nuorašuose kai kurie straipsniai yra sujungti arba kiti dar smulkiau suskirstyti).

I skyrius apima nuostatus apie didžiojo kunigaikščio valdžią, kalba apie bendrąsias teises garantijas ir apie nusikaltimus prieš didįjį kunigaikštį bei valstybę. Gudiškajame originaliniame tekste jis yra be užvardymo, lotyniškajame vertime pavadintas: *De his, quae principi propius accedere videntur*. I skyriuje iš viso yra 26 straipsniai (lotyniškame vertime 27). Jie užvardyti šitaip:

1. Didysis kunigaikštis pažada nieko nebausti remiantis slaptu įskundimu, nors tai liestų jo majestoto įžeidimą. O jei kas ką neteisingai skųstų, pats turi būti baudžiamas.

2. Apie didžiojo kunigaikščio majestoto įžeidimą tuo, kad kas pabėgtų į priešo žemę.

3. Jei kas nuo ko nupirktų arba užpirktų dvarą, o pardavėjas po to į priešo žemę pabėgtų.

4. Jei tėvas, palikęs vaikus, ar kuris giminaitis į priešo žemę pabėgtų.

5. Kas didžiojo kunigaikščio raštus ar antspaudus klastotų, kaip turi būti baudžiamas.

6. Kas didžiojo kunigaikščio urėdo ar pasiuntinio nepagerbtų, ar jį įžeistų kaip jis turi būti baudžiamas

7. Niekas neturi už ką nors kitą kentėti, tik pats už save.

8. Kas daug paimtų, mažai išprašęs, arba paimtų kas neduota.

9. Didžiojoje Lietuvos kunigaikštijoje visi viena teise turi būti teisiami.

10. Iš raštinės niekam neturi būti duodami raštai byloms vilkinti, išskyrus teisėtas priežastis.

11. Vieši raštai (atdari laiškai) kiekvienam turi būti sugrąžinami.

12. Apie didžiojo kunigaikščio šaukimus į teismą, jei kas jų neklausytų.

13. Kas išleistų iš kalėjimo nuteistą piktadarį arba skolininką.

14. Kas pateiktų karalių Kazimiero ar Aleksandro duotus raštus, tam didysis kunigaikštis pasižada išlaikyti teisingumą (apsaugoti jo teises).

15. Kas ką valdė Kazimierui ir Aleksandrui viešpataujant, tas ir toliau ramiai gali valdyti.

16. Du trečdalius savo dvarų galima už pinigus užstatyti, tačiau ne amžinai parduoti.

17. Kas testamentu arba raštu kam nors ką užrašytų ir tai pareikštų didžiajam kunigaikščiui ar Ponų Tarybai, tai to amžinai turi būti laikomasi.

18. Jei kam būtų raštu kas nors duota, o jis tuo raštu nesinau-dotų ir 10 metų tylėtų.

19. Kas prie karaliaus Kazimiero kokią dvarą ramiai valdė ir prie Aleksandro niekas į tai nereikšė teisių.

20. Kas kieno garbę įžeistų, tai ligi 4 teismo termino sprendimas turi būti padarytas.

21. Kas naujus muitus nustatinėtų.

22. Apie atleidimą žmonių nuo naujų mokesčių, pastočių ir darbų, išskyrus tai, kas nustatyta pagal senus papročius.

23. Kas priešintųsi didžiojo kunigaikščio sprendimui.

24. Jei kas išprašytų tai, kas jau kito valdoma, o tam kitam jau anksčiau būtų buvę duota ir privilegija patvirtinta, tai turi pagal pirmąją privilegiją likti taip, kaip buvę.

25. Būdamas Lenkijoje didysis kunigaikštis niekam nieko neturi duoti, nei privilegijų tvirtinti.

26. Keliudamas niekas neturi sustoti nakvynės valstybės dvaruose.

II skyrius nustato karo tarnybos dėsnius ir yra pavadintas: *Apie valstybės gynimą*. Jame yra šie 17 straipsnių:

1. Kiekvienas suaugęs privalo atlikti karo tarnybą.

2. Labai skubiam reikalui esant karo tarnybon privalo eiti net miestiečiai ir kiti valdiniai.

3. Laike karo žygio kiekvienas privalo rikiuotis prie savo pavieto vėliavos.

4. Dvarininkai privalo patys asmeniškai eiti karo tarnybą nuo savo pirktinių dvarų, o nuo paveldėtųjų dvarų gali vietoj savęs pasiųsti kitus karius.

5. Rikiuotėje privalo kiekvienas laike viso karo žygio išbūti su tuo pačiu palydovų skaičiumi ir taip pat apsiginklavęs, kaip įrašyta registre.

6. Kas dėl ligos negali vykti į karą, savo ligą privalo pranešti etmonui.

7. Kas žygyje nori būti pavaduojamas savo suaugusio sūnaus, kuris jau gali eiti karo tarnybą, privalo jį pristatyti etmonui, kad jis pripažintų jo tinkamumą.

8. Kas nesilaikytų paskirto laiko atvykti į karo žygį, negali būti įtraukiamas į sąrašus.

9. Etmonų raštininkai už kariuomenės surašinėjimą negali imti mokesčio daugiau negu po $\frac{1}{2}$ grašio nuo arklio.

10. Atleidžiant pilių įgulas neturi būti imami jokie mokesčiai.

11. Vėliavininkai nieko negali namie palikti nei iš žygio namo atleisti.

12. Kas laike žygio be didžiojo kunigaikščio ar etmono žinios apleis vėliavą, nustos dvarų.

13. Kas pasiūstas sargybon prieš priešą nerūpestingai elgsis, praras savo galvą ir dvarą.

14. Kas pasiūstas į pilį, į igulą laiku neatvyks, bus baudžiamas.

15. Laike karo žygio negalima užpuldinėti bajorų namų ir svirnų.

16. Dėl maisto bei pašaro laike žygio išsigijimo sau ir arkliams.

17. Kas laike karo žygio ką nors užpuls stovykloje ar sustojimo vietoje, galva užsimokės.

III skyrius nustato valstybės teritorijos neliečiamybę ir nusako bajorų teises. Šis skyrius pavadintas: *Apie bajorų laisves ir apie didžiosios Lietuvos kunigaikštijos didinimą*. Jame yra taip pat 17 straipsnių:

1. Didysis kunigaikštis pasižada niekuo nemažinti savo valstybės — didžiosios Lietuvos kunigaikštijos, taip pat niekuo nežeminti Ponų Tarybos narių.

2. Valdovas žada padidinti didžiąją Lietuvos kunigaikštiją, ir gražinti valstybei tai, kas neteisingai nuo jos buvo atplėšta.

3. Jokie dvarai nei urėdai neturi būti duodami svetimšaliams.

4. Senieji urėdai turi likti neliesti.

5. Dvarai ir tėvonijos neturi būti atimamos dėl užakinių kaltinimų.

6. Valdovas iškilmingai pasižada visų senųjų nutarimų laikytis, o naujus su Ponų Taryba priimti.

7. Valdovas pasižada visiems luomams jų laisves išlaikyti.

8. Mokyti riteriškų dalykų valdovas leidžia visiems laisvai vykti į visus užsienius, išskyrus tik priešą žemę.

9. Tėvui mirus, abiejų lyčių vaikai negali būti iš tėviškės nušalinami.

10. Prastų žmonių valdovas neturi iškelti aukščiau už bajorus.

11. Apie bajorystės įrodymą.

12. Jei kas ižeistų ką nors sakdamas, jog jis nėra iš teisėtos moterystės.

13. Jei kas užginčytų kam nors bajorystę, o vėliau to neįrodytų.

14. Jei bajoras bajorą užmuštų.

15. Jei bajoras iš savo pono užsitarnautų dvarą, o vėliau norėtų nuo tarnybos atsisakyti.

16. Kas nepagerbtų vaivadų, seniūnų ar valdovo dvarų laikytojų raštų, kuo ir kaip turi būti baudžiamas.

17. Pakampių (slaptos) karčiamos neturi būti pakenčiamos.

IV skyrius jau pereina į civilinę teisę ir kalba apie našlių bei moterų teisinę globą, jų kraitį ir jų aprūpinimą ištekant. Jis pava-

dintas : *Apie žmonių aprūpinimą ir mergaičių kraitį*. Šis skyrius irgi gana platus. Jame yra 17 straipsnių :

1. Apie našlę, kuri liks savo našlystėje, tačiau bus savo vyro turtu aprūpinta ir turės suaugusius vaikus.

2. Apie našlę, kuri neturi vaikų.

3. Jei kuri moteris būtų ištekėjusi ir turėtų vaikų, tačiau savo vyro nebūtų turtu aprūpinta.

4. Apie pamotę, kuri turėtų vaikų iš dviejų vyrų.

5. Jei žmona būtų bevaikė, tai turi našlės kėdėje sėdėti (našlauti) ligi gyvos savo galvos, valdydama trečiąją turto dalį.

6. Žmona su mažais vaikais po vyro mirties našlės kėdėje turi sėdėti ir valdyti visą turtą ligi vaikai suaugę, o jei blogai elgtųsi, tai artimieji turi teisę sudrausti.

7. Apie mergaičių leidimą už vyro tėvui gyvam esant arba jam mirus.

8. Anksčiau negu tėvas išleis dukterį už vyro, privalo jai prieš tai paskirti kraitį.

9. Apie mergaites, kurios bus išleistos už vyro į svetimą žemę.

10. Apie mergaites, kurios be tėvo ir motinos žinios sauvališkai teka už vyro.

11. Apie mergaites našlaites, kurios nesulaukusios pilnamestytės, be savo dėdžių ir brolių sutikimo ištekėtų.

12. Apie tėviškų ir motiniškų dvarų paveldėjimą.

13. Kas tėvą arba motiną užgautų (ranką pakeltų), kuo turi būti baudžiamas.

14. Jei kas turėtų vaikų iš dviejų arba trijų žmonių.

15. Jei kuri našlė antrą kartą už vyro tekėtų.

16. Jei kuri našlė po savo vyro mirties liktų be vaikų, neprivalo ligi termino atsakyti už jokią daiktą.

17. Nei mergaitės, nei našlės prieš jų valią neturi būti leidžiamos už vyrų.

V skyrius nustato našlaičių globos dėsnius ir globėjų teises bei pareigas ; taip pat testamentų surašymą bei vykdymą. Šis skyrius pavadintas : *Apie globėjus* ir turi 21 straipsnį. Jų turinys sekantis :

1. Jei globėjas savo neatydumu ką nors prarastų iš vaikų dvaro, tai vaikai sulaukę pilnamestytės teismo keliu to gali ieškoti iš globėjo.

2. Globėjas teismo keliu gali reikalauti atlyginimo už vaikams padarytas skriaudas, bet negali to, kas yra vaikų, prarasti.

3. Kas nepilnamečius vaikus šauktų į teismą, tie vaikai iki subrendimo neprivalo būti atsakovai, o teismas turi jiems bylą atidėti iki pilnamestytės.

4. Vyresnysis brolis, valdydamas neatidalintą brolių dvarą, negali prarasti jų dalies.

5. Globėjas negali vaikų tėviškės nei parduoti, nei prarasti.

6. Nepilnamečiai vaikai teisme neprivalo atsakyti, išskyrus 4 atvejus: dėl dvaro išpirkimo, dėl tėvo duotos garantijos, dėl paveldėjimo, dėl kurio tėvas, gyvas būdamas, bylinėjosi, bet bylos nepabaigė, dėl tėvo skolos.

7. Vyresnysis sūnus, kuris savo neatidalintų jaunesnių brolių dvarus prižiūri, nieko iš jų dalies negali prarasti.

8. Kaip turi atlikti pareigas globėjai.

9. Globodamas svetimą dvarą, neturi iš jo savo baudų mokėti.

10. Jei testamentu vykdytojais, pradėję testamentą vykdyti ir nebaigę, mirtų, testamentu vykdymas pereina atatinkamam urėdui.

11. Jeigu kam už kurį nors nusikaltimą būtų atimtas dvaras, o prieš tai iš to dvaro būtų buvusi aprūpinta jo žmona, tai ji turi sau užrašytoje dvaro dalyje pasilikti, išskyrus vagystę, jei būtų kartu su vyru kalta.

12. Jei brolis, aplenkdamas kitus savo brolius, kam nors savo dvarą užrašytų, likusieji broliai laike 10 metų tokį dvarą gali išpirkti.

13. Niekas negali šeiminkauti dvare, kurio nevaldo.

14. Jei kas užrašys kam nors dvarą po savo mirties, o tas kuriam užrašyta, mirtų anksčiau užrašytojo mirties nesulaukęs.

15. Jei kas kam ką nors savo laisvu noru užrašytų, šis užrašas turi likti galioje.

16. Jei kas įkeistą dvarą norėtų išpirkti, tai teisman traukti turi ne vieną, bet visus, kuriems dvaras įkeistas.

17. Kas gali testamentu savo dvarą užrašyti.

18. Apie testamentus, kaip jie turi būti daromi kilnojamam turtui.

19. Jei kas teisėtai užrašys kam nors trečią dalį tėviško dvaro ar kokią judomą daiktą, to atšaukti nebegali.

20. Kokie liūdininkai gali būti panaudoti testamentus surašant.

21. Tėvas ar motina gali savo vaikams iš savo dvaro duoti tai, ko jie savo gera valia nori.

VI skyrius nustato teismų organizaciją, teisėjų jurisdikciją bei pareigas ir teismo procesą. Šis skyrius pavadintas: *Apie teisėjus*. Tai pats plačiausias ir smulčiausias I Lietuvos Statuto skyrius, turįs net 37 straipsnius:

1. Teisėjai privalo teisti pagal rašytąją teisę, o jei kitaip teistų, turi būti baudžiami.

2. Prieš užbaigiant bylą, niekas negali apeliuoti į didįjį kunigaikštį arba seimą.

3. Kiekviename pavieta turi būti išrinkti ir prisaikdinti du patikimi bajorai, kurie su urėdais kartu turės teisti.

4. Būdas siųsti šaukimus ir kaip pasielgti su nestojusiais teisman.

5. Skirtas laikas atlikinėti teismus Vilniuje, valdovo rūmuose.

6. Dėl skriaudų, kurios būtų ponams ir bajorams padarytos ponų, ponių našlių, jų vietininkų ir pavaldinių.

7. Prieš paskelbiant teismo sprendimą negalima apeliuoti. Apeliacija nesulaiko sprendimo vykdymo.

8. Jei ponai į teismo sesijas visi nesuvažiutų, tai kurie tuo metu bus, privalo teisingumą daryti (teisti).

9. Valdovas nieko negali savo raštais atleisti nuo teismo.

10. Apie šaukimą į teismo sesiją, jei kuris neatvyks.

11. Apie kunigaikščių ir ponų žmones, pas kuriuos neturi būti siunčiami tekūnai anksčiau negu jų ponai bus išpėti raštu, kad darytų teisingumą.

12. Apie teismo mokesčių ėmimą.

13. Už atstovavimą vienas kito byloje.

14. Apie įgaliotinius.

15. Apie draudimą šalims iš teismo išvažiuoti.

16. Apie pinigų įmokėjimo terminus.

17. Jei kas ką pašauktų atsakomybėn, o pats su savo įrodymais į teismą nestotų.

18. Kas pašaukęs ką nors, pats be pateisinamos priežasties nestotų į teismą.

19. Šaukimuose turi būti išdėstytas skundas.

20. Jei kas be priežasties ar neteisėtai teisman ką šauktų.

21. Jei kas du kartu pašauktas, teisman nestotų, tas trečią kartą turi būti tekūno (anstolio) pristatytas.

22. Kas neteisėtai pastumtų ar užgautų ką teisme.

23. Jei kas teisėją arba šalį teisme sugėdintų arba ką bylos metu teisėjas užgautų ar sugėdintų, kaip turi būti baudžiamas.

24. Miestiečiai už kaimiečių sužeidimą ar nužudymą turi atsakyti žemės teisme.

25. Dėl teismo mokesčių teisėjams, kurie teis nesant vaivadų ir jų vietininkų.

26. Niekas negali imti daugiau teismo mokesčių, negu nustatyta.

27. Kas uždraus kam prisiekti, pats po to nebegalės prisiekti.

28. Kas pakviestų liudininkus, o jie prieš jį patį liudytų.

29. Kas du liudininku pristatytų, o trečiojo neturėtų ir vietoj trečiojo pats norėtų prisiekti, tai tuo gali savo bylą laimėti.

30. Nepasidalintus žmones kiekvienas ponas gali teisti.

31. Jei kas dvarą kam parduotų ir tuo reikalu raštą išduotų ir tame rašte paliudytų, jog yra atlygintas, o jei vėliau tvirtintų, jog užmokesnio negavo, neturi būti klausomas.

32. Jei šalys įrodymų neturėtų ir ginčytųsi, kuriai prisiekti, turi būti mesti burtai.

33. Jei kam teisėjai ką priteistų tą turi, paimti, pasikvietęs vižių.

34. Dvarų laikytojai arba tėvūnai negali teisti bajorų, tai daryti gali tik vaivados, maršalkos ir seniūnai.

35. Apie mokesčius urėdams.

36. Vižio niekas negali perliudyti.

37. Po teismo niekas neturi taikytis be vižio.

VII skyriaus paragrafuose liečiama įvairūs kriminaliniai nusi kaltimai ir baudžiamoji teisė. Šis skyrius pavadintas : *Apie grobimus, muštynes ir atlyginimą už bajorų galvas*. Jis yra taip pat gan platus, apima 31 straipsnį.

1. Kas kieno namus sąmoningai užpultų, norėdamas jį užmušti.

2. Apie užpuolimo įrodymą, kaip reikia paliudyti ir skųstis.

3. Jei užpuolikas ką užmušęs iš krašto pabėgtų, atlyginimas už galvą turi būti mokamas iš jo dvaro.

4. Kas užmuštų užpuoliką arba jo bendrininkus savo name ar užpuolimo metu, tas neturi mokėti atlyginimo nei už galvas, nei už žaizdas.

5. Kas užpultų kieno dvarą arba pavaldinius, o šis gindamasis jį užmuštų, nemoka atlyginimo už galvą.

6. Apie moters ar mergaitės užpuolimą.

7. Jei kas grąsytų kam, o po to įvyktų nužudymas ar būtų padaryti nuostoliai.

8. Jei keli asmenys būtų kaltinami nužudę vieną bajorą, tik vienas žmogžudys tegali būti nuteistas.

9. Bajoro sužeidimas lygus pusei atlyginimo už galvą.

10. Jei kas po sumušimo ar sužeidimo važinėtu po karčiamas, o paskui dėl žaizdų mirtų, atlyginimas už galvą nepriklauso.

11. Jeigu broliams užmuš tėvą, kaip reikalauti atlyginimo už galvą.

12. Artimieji, kurie, pasiremdami giminyste, nori atlyginimo ieškoti.

13. Kas tarp brolių ir seserų turi reikalauti atlyginimo už brolio ar tėvo galvą.

14. Kas savo tėvą arba motiną užmuštų.

15. Jei kas savo brolių ar seserį užmuštų.

16. Jei kas kelią kam pastotų ir tuo laiku būtų užmuštas.
17. Jei kas teisman šauktų ką dėl užpuolimo, kaip teisme turi užpuolimą įrodyti.
18. Jei kam atsitiktų nuostolių kieno nors name arba kas būtų pakelyje užpultas, namo šeimininkui žinant.
19. Kas kieno nors kaimą užpuolęs arba užpuolikus užsiuntęs, sumuštų, sužeistų, pagrobtų, kaip turi būti baudžiamas.
20. Už paprastą kaimyno užpuolimą 12 rublių grašių.
21. Jei bajoras bajorą pakeliui užpultų, apiplėštasis turi pirmumo teisę įrodinėti.
22. Apie bajorų muštynes pakelyje.
23. Abipusiai vienam kitą sužeidus, ir trūkstant įrodymų, turi būti traukiamas burtas, kas turi prisiekti.
24. Apie muštynes vakare.
25. Kas sąmoningai ką sužeistų ir būtų dėl to teisman pašauktas.
26. Jei tarnas, gindamas savo poną, ką nors sužeistų arba užmuštų.
27. Jei kieno tarnas ką nors užpuolęs ar užmušęs pabėgtų.
28. Jei kas užpultų, ar pavogtų ką arba jeigu kieno žmogus pas kitą pabėgtų, o nukentėjęs dešimt metų tylėtų, tai jau turi amžinai tylėti.
29. Atlyginimas už bajoro galvą — 100 kapų grašių jo giminėms ir tiek pat valdovui.
30. Kuris nusikaltėlis bus pasmerktas mirti, bet išsipirks ar valdovo bus pasigailėtas, liks begarbis.
31. Kurie nusikaltėlius, plėšikus, vagis ar ištremtuosius žmones pas save namie laikytų.

VIII skyrius nustato asmens turto apsaugą ir nagrinėja įvairius nusikaltimus bei ginčus dėl žemės valdymo bei nustato būdus tiems ginčams spręsti. Skyrius pavadintas: *Apie bylas dėl žemės, sienas, ribas ir kapčius*. Skyriuje viso 23 straipsniai.

1. Ginčiuose dėl žemės ieškovo šalis su šešiais liudininkais, septyntas pats ieškovas, turi prisiekti.
2. Įsisenėjimo atveju valdantysis turi pirmenybę įrodinėti savo teises.
3. Apie galutiną terminą išvykti į lauką riboms nustatyti.
4. Apie ribų parodymą, kurios geresnės.
5. Bylose dėl žemių liudininkais turi būti prileidžiami tik krikščionys, Romos ar Graikų tikėjimo.
6. Kokius liudininkus turi šaukti ponas ar valdytojas prieš bajorą.

7. Kokie teismo terminai turi būti paskirti bylose dėl žemės.
8. Bausmė, jei kas ribą ar ežią kam sunaikintų.
9. Apie bendrą mišką ir jo kirtimą.
10. Kam upė būtų dvaro riba.
11. Jei kas savo tvenkiniu kito tvenkinį ar pievas apsemdintų.
12. Kas norėtų prie svetimo kranto savo tvenkinį tvenkti.
13. Kas kieno žemėj įjvus pasės, kaip turi būti vižio išpėtas, kad, davęs užstatą, nesuvežtų jāvų iki bylos užbaigimo.
14. Kas žemę tris metus valdytų, neturi būti judinamas.
15. Jei kas liudininkų kam neprileistų.
16. Jei kas apkaltintų liudininkų neišteisintų, kitus privalo kviesti.
17. Apie įvesdinimą į dvarą dėl skolų arba dėl kitos priežasties ; kaip turi įvesdintojas elgtis.
18. Apie žmones, kurie ateina laisvininkais ir vėliau vėl išeina neužsisėdėję, kiek turi mokėti.
19. Svetimo žmogaus su žeme negalima imti užstatu be jo pono valios.
20. Jei kas pradės bylą, bet pats nestos, pralaimi bylą.
21. Jei abiem šalim sutinkant dvaras būtų atiduotas į valdovo rankas, o valdovas duotų tą dvarą kam valdyti ligi bylos išsprendimo, o šis tą dvarą nuskurdintų.
22. Kaip broliai arba giminės teisme pasidaliję nedalytą dvarą, savo dalinį turi amžinai valdyti.
23. Jei terminas bylai būtų paskirtas, o viena šalis stotų, kita gi nestotų, tai įvesdinta turi būti ta šalis, kuri stojo.

IX skyrius liečia ano meto Lietuvos gyvenimo, ypač bajorų gyvenimo, šaką — medžioklę, žvejybą ir bitininkystę. Šiame skyriuje kalbama apie medžioklę, girias, dreves, ežerus ir kitus svarbius pelno šaltinius iš miškų ir vandenų naudojimo. Skyrius pavadintas : *Apie medžioklės plotus, girias, barčių medžius, ežerus, bebrynus, sakalų lizdus ir apie apynynus*. Skyriuje 20 straipsnių.

1. Jei kas kieno medžioklės plotus neteisėtai išmedžiotų.
2. Laukinių žvėrių kainos.
3. Apie bartis, ežerus, pievas, kas turi svetimøj giriøj, kaip turi elgtis.
4. Kas turi savo girią ir svetimas bartis savo girioje.
5. Kas svetimus ežerus savo girioje išžvejos arba pievas nušienaus, kiek turi mokėti.
6. Kas savo girioje rastų ir apiplėštų svetimą žmogų.
7. Kas turėtų ginčų dėl barčių, kaip turi tiesos ieškoti.

8. Jei kas ežerą, kūdrą ar tvenkinį kam išžvejojų arba malūną išplėstų arba pilimą perkastų.

9. Jei kas išardytų arba sukapotų kam sakalo arba gulbės lizdą.

10. Apie bebrynus.

11. Apie apynynus.

12. Apie paukščių gaudyklas.

13. Kas tinklus paukščiams gaudyti vagies būdu ištuštintų.

14. Už barties medį kiek turi būti mokama.

15. Kas bičių pušį nukirstų ar sužalotų.

16. Kas nukirstų pušį be bičių arba barties ažuolą.

17. Kaina bitėms.

18. Kas gojuje kam padarytų žalą.

19. Kas sodą kam išvogtų.

20. Apie žemės įkainavimą.

X skyrius liečia įkeitimo teisės santykius, kalba apie įskolintus ir užstatytus dvarus. Šis skyrius vadinasi: *Apie dvarus, kurie yra skolose arba užstatyti*. Šiame skyriuje 12 straipsnių.

1. Kas pirkčių įskolintą dvarą, o tas, kuris turi paskolą tam dvarui, 10 metų tylėtų.

2. Kas už savo skolas paimtų kito praskolintą dvarą.

3. Apie skolą, kaip kas turi prisiekti.

4. Jei kas užstatytą daiktą už didesnę sumą kam kitam užstatų.

5. Užstatyto daikto nuosavybės teisė įsisenėjimu neužgesa.

6. Bylai dėl užstatyto daikto turi būti paskirtas galutinis terminas.

7. Jei tas, kuris laiko užstatą, pašauktų tą, kuris jį užstatė, kad užstatą išpirktų.

8. Jei kas užstatytų kam savo dvarą nustatytam laikui su sąlyga, kad nustoja dvaro, jei nustatytu laiku jo neišpirks.

9. Jei kas laikinai užstatytų dvarą ir neišpirktų.

10. Jei kas užstatytų kam dvarą ir rašte pažymėtų laiką, kada turi išpirkti, bet neišpirktų.

11. Iki termino užstatyti dvarai.

12. Jeigu kas kitas būtų įvesdintas į užstatytą žemę ar užstatytus žmones.

XI skyrius kalba apie baudžiauninkus, jų žudymą ir bausmes už tai. Skyrius pavadintas: *Apie atlyginimus už žmonių žygininkų, baudžiauninkų ir nelaisvųjų galvas*. Skyriuje 15 straipsnių.

1. Apie atlyginimą už žmogaus žygininko ir bitininko galvą.

2. Atlyginimai už amatininkų galvas.

3. Atlyginimai už tėvūnų, pristovų ir užvaizdų galvas ar sužeidimus.

4. Atlyginimai už galvas prastų žmonių ir nelaisvųjų.

5. Atlyginimai už baudžiauninko ir nelaisvojo žaizdas.

6. Nei žydas, nei totorius negali turėti krikščionio nelaisvėje.

7. Laisvas žmogus už joki nusižengimą negali būti imamas į nelaisvuosius.

8. Apie atskaitymą nuostolių ikeistiems žmonėms.

9. Jei kieno laisvas ar nelaisvas žmogus ar tarnas pabėgtų pas kitą, o šitas nenorėtų jo išduoti.

10. Jei nuo ko pabėgtų tarnas, o kitas tai žinodamas, jį priimtų.

11. Jei kas savo sūnų ar laisvą žmogų į nelaisvę parduotų.

12. Jei kas badmečiu savo tarnus išvartų.

13. Nelaisvuojų gali tapti dėl keturių priežasčių.

14. Atlyginimas už įgalioto tarno žaizdas.

15. Apie neprieisusį tarną, jei jis savo ponui pakenkęs, pabėgtų.

XII skyrius nagrinėja bajorų vienas kitam daromas žalas ir skriaudas ir yra pavadintas: *Apie grobimus ir atlyginimus už žaizdas*. Skyriuje 16 straipsnių:

1. Jei kas užgrobtų ar pagrobtų valdovo, pono ar bajoro bandą ir iš tos bandos kas nugaištų.

2. Jei kas pagrobtų kam kumelių bandą savo žemėje, arba jo žemėje, arba ganykloje.

3. Kas iš bajoro ar bajorės ką pagrobtų.

4. Apie pagrobimą pono, dvariškio ir bajoro arklio.

5. Jei kas kieno žmogų pagrobtų.

6. Atlyginimas už baudžiauninko ar moters žaizdas.

7. Atlyginimas už nelaisvųjų tarnų žaizdas.

8. Jei kas kieno tarnus išvogtų ar išvestų.

9. Atlyginimas už jaučius, karves ir kitus galvijus.

10. Nustatyta javams kaina.

11. Apie miestiečius, jog jie turguje neturi žemininkų apiplėšti.

12. Medžioklės paukščių kaina.

13. Naminių paukščių kaina.

14. Šunų kaina.

15. Jei nepririštas šuo ką įkąstų.

16. Jei kas turėtų šunį, kuris kenktų žmonėms.

XIII skyrius, pats paskutinis Lietuvos Statute, skiriamas specialiai vagystėms. Dėl to jis ir pavadintas: *Apie vagystes*. Į šį skyrių daug paragrafų perėjo iš Kazimiero Jogailaičio teisyne. Skyrius gana platus ir apima 28 straipsnius:

1. Apie baudžiauninkus, kurie vagia.
2. Kuriuo būdu kieno namuose reikia ieškoti vogtų daiktų.
3. Jei kas neleistų ieškoti vogtų daiktų savo namuose.
4. Jei kieno žmogus būtų pagautas su vogtais daiktais, turi būti vedamas pas jo poną.
5. Jei kas pas ką rastų vogtus daiktus, turi jį vesti pas jo poną ir prašyti teismo.
6. Jei kas vagi su vogtais daiktais pas save slėptų arba jį nuo kartuvių atpirktų.
7. Bajoras pirmą kartą vagyste apkaltintas, bet nesuradus vogtų daiktų, kaip turi išsiteisinti.
8. Taip pat, jei tas pats bajoras be vogtų daiktų antrą kartą vagyste būtų apkaltintas.
9. Taip pat, jei tas pats bajoras be vogtų daiktų trečią kartą vagyste būtų apkaltintas.
10. Jei baudžiauninkas baudžiauninką apvogtų, kaip turi būti baudžiamas.
11. Jei vogti daiktai būtų rasti kieno nors name užrakinti.
12. Jei vagi bevagiant sugautų.
13. Vagyste įtartas, jei bus aiškos žymės, turi būti į tortūras atiduotas.
14. Vagi, sugautą su vogtais daiktais, tris kartus per dieną galima imti į tortūras.
15. Jei plėšikai ar vagys sakytų ant ko, kad su jais dalijosi.
16. Jei bajoras kaltintų kieno nors žmogų vagyste, pats su dviem liudininkais turi prisiekti.
17. Pas ką būtų rasti vogti daiktai, kaip turi išsiteisinti.
18. Kas dėl vogto daikto teisme būtų apkaltintas.
19. Jei kas ieškotų pavogtų daiktų ir radęs pareikštų, kaid iš vogtų daiktų nemažai žuvę.
20. Kas vagi bevagiantį užmuštų.
21. Kas vagi bevagiantį savo name sužeistų.
22. Jei ant kurio žmogaus kris įtarimo žymės, o jis nesiduos kankinamas.
23. Jei kas pavogtų ką didžiojo kunigaikščio rūmuose.
24. Apie priklydusius galvijus.
25. Ant kurio žmogaus kristų įtarimo žymės.
26. Kas ir kuriuo būdu turi kieno namą krėsti, ieškodamas vogtų daiktų.
27. Jei kieno name būtų rasti vogti daiktai, o jo žmona tuos vogtus daiktus vartotų.

28. Jei pirkti vogti daiktai būtų atnešti į kieno nors namą, ir nebūtų kuo užmokėti iš vagies namo, turi būti gražinti.

XIII skyriumi ir baigiasi I Lietuvos Statutas. Kaip matome, jis savo turiniu yra labai platus įstatymų rinkinys, kuriame sukodifikuota visa ligi tol Lietuvoje veikusi papročių ir rašytinė teisė. Šis statutas buvo skirtas teismų praktikai, tačiau kadangi tuo metu jis nebuvo atspausdintas, tai paplito rankraščių pavidale. Nurašinėjant galėjo įsibrauti ir netikslumų, todėl kitą kartą to paties statuto įvairūs rankraščiai vienas nuo kito kiek skiriasi. Kai kuriame jų net ir paragrafų skaičius kitoks, tačiau turinys jų visų maždaug vienodas.

III. ANTRASIS LIETUVOS STATUTAS (1566 m.)

1. ANTROJO LIETUVOS STATUTO SUDARYMAS

Lietuvos Statuto (1529 m.) paskelbimu ir įgyvendinimu nepasibaigė Lietuvos teisės rutuliojimas. Gyvenimas žengė pirmyn, teisė buvo nuolat papildoma naujais dalykais, be to, ta pati senoji teisė pamažu keitėsi, įgaudama naujas formas ir turinį. Pirmasis Lietuvos Statutas, be abejo, neapėmė visų tų gyvenimo reiškinių ir sričių, kurios turėjo būti teisiškai normuojamos. Jau po I Lietuvos Statuto įgyvendinimo pats didysis Lietuvos kunigaikštis buvo numatęs jo papildymus. Jis buvo įsakęs Ponų Tarybai ir valstybės kanceliarijai smulkiai pranešinėti apie visus tuos atvejus, kurie pasitaikydavo teismų praktikoje, kur nebuvo galima pritaikyti Statuto paragrafų. Apie pasitaikiusias tokias bylas, kurių nebuvo galima spręsti pagal Lietuvos Statutą, nes ten nebuvo numatyti toki atvejai, reikėjo pranešinėti kunigaikščiui ir Ponų Tarybai, kad jie juos apsvarstytų ir vėliau papildymais įtrauktų į Lietuvos Statutą.

Savaime suprantama, jog I Statutas dar nebuvo pilnai tobulas, ir tokių, jame nenumatytų atvejų, pasitaikydavo nemažai.

Be kitų priežasčių (nuolatinio teisės tobulėjimo ir reikalo papildyti Statutą naujais paragrafais) buvo dar viena be galo svarbi priežastis, kėlusį reikalą visai iš naujo perredaguoti Lietuvos Statutą ir daugelį jo principinių dalykų pakeisti naujais. Tai buvo vidurinis Lietuvos gyvenimo kitėjimas XVI a. viduryje. Kaip žinome, tuo metu visa Lietuvos santvarka keitėsi, kas kartą daugiau įgydama vienalumės bajoriškos valstybės bruožų. XVI a. vidurio reformos, nuolatinis bajorų luomo teisių plėtimas, beveik kiekvieno seimo nauji nutarimai, bajorų seimelių pavietų ir bajorų teismų, kuriems jau

priklausė ir didikai, įvedimas — visa tai reikalavo iš naujo peržiūrėti I Lietuvos Statutą ir jį pakeisti, perredaguoti. Kaip tik tuo metu Lietuvos valstybė persiformavo į grynai bajoriškos santvarkos valstybę, didikų valdymo laikotarpis pamažu perėjo į bajorų išgalėjimo ir viešpatavimo laikotarpį. Visi šitie esminiai valstybės santvarkos pasikeitimai, be abejo, keitė ir viešąją teisę, kas ir vertė peržiūrėti Lietuvoje veikusių įstatymus.

Vos spėjo praeiti 15 metų nuo I Lietuvos Statuto įgyvendinimo, — ir reikalas ši statutą pakeisti jau tiek buvo pribrendęs, kad jis jau viešai buvo keliamas. Dar Žygimantui Senajam gyvam tebesant, 1544 m. Lietuvos Brastos seime, Lietuvos didikai ir bajorai pirmą kartą viešai pareiškė prašymą pataisyti I Lietuvos Statutą (1529 m.). Lietuvos luomai šiame seime prašė, kad statutas būtų « pataisytas » ir papildytas naujais paragrafais, kurių jame nebuvo, bet kurie gyvenime jau buvo reikalingi. Bajorai ir didikai kartu pastebėjo, kad į I Lietuvos Statuto rankraščius dėl perrašinėtojų neatidumo yra įsibroavę klaidų. Dėl to jie prašė Statutą pataisyti ir atspausdinti, kad dėl į nuorašus įsibraunančių klaidų nenukentėtų teisingumas. Taip pat buvo reikalaujama į Statutą įrašyti visas bajorų teises ir laisves, visas jų privilegijas.

Didysis kunigaikštis Žygimantas Senasis į šią Lietuvos luomų prašymą, pareikštą 1544 m. Lietuvos Brastos seime, atsakė teigiamai, pripažindamas reikalą pataisyti ir papildyti Lietuvos Statutą, ir siūlydamas tam darbui atlikti seime išrinkti 10 asmenų komisiją, susidedančią, iš katalikų ir pravoslavų po 5 asmenis. Šita komisija turėsianti pagal reikalą vienus Statuto paragrafus pataisyti, o kitus papildyti bei naujų pridėti. Šią savo darbą komisija turėsianti patiekti artimiausiam seimui. Projektą seimui priėmus ir didžiajam kunigaikščiui jį patvirtinus, jis ir būsiąs įgyvendintas.

Tas pats 1544 m. Lietuvos Brastos seimas priėmė dar 25 nutarimus, kurie galėjo būti panaudoti kaip medžiaga I Lietuvos Statuto papildymui ar pakeitimui. Svarbesnieji tų nutarimų lieté šiuos reikalus :

1. Dėl krašto gynimo ir karo prievolės atlikimo.
2. Dėl dvasiškių ir miestiečių karo prievolės atlikimo.
3. Dėl sidabrinės ir dėl maitų.
4. Dėl urėdų skyrimo.
5. Dėl ribų tarp valstybės ir privatinių dvarų.
6. Dėl teismų ir teismų knygų bei pabaudų.
7. Dėl bajorų asmens neliečiamybės.
8. Dėl I Lietuvos Statuto pakeitimo ir tam reikalui komisijos sudarymo.

I Lietuvos Statuto pakeitimo bei papildymo klausimas vėl buvo iškeltas 1547 m. Vilniaus seime. Čia Lietuvos ponai ir bajorai prašė didįjį Lietuvos kunigaikštį įgyvendinti 1544 m. Lietuvos Brastos seimo nutarimą dėl Statuto pataisymo ir dėl 10 asmenų komisijos išrinkimo (po 5 iš katalikų ir pravoslavų). Taip pat buvo pakartotas ir prašymas atspausdinti naująjį statutą. Be to, buvo prašoma, nelaukiant statuto pakeitimo kai kuriuos jo paragrafus panaikinti ir naujus įvesti. Didysis Lietuvos kunigaikštis Žygimantas Augustas į tą prašymą atsakė taip pat, kaip ir Žygimantas Senasis, sutikdamas pataisyti Lietuvos Statutą ir leisdamas tam reikalui seime išrinkti komisiją, kurios paruoštą pakeitimo projektą pirmasis sekantis seimas turėsiąs priimti, o kunigaikštis patvirtinti. Tame pačiame 1547 m. seime buvo padaryti dar 22 nutarimai įvairiais bėgamaisiais reikalais bei atnaujinant ar papildant senuosius nutarimus.

Tačiau nežinia kodėl Lietuvos luomai nei 1544 m. Lietuvos Brastos seime, nei 1547 m. Vilniaus seime komisijos I Lietuvos Statutui pataisyti neišrinko. Istorikas Liubavskis mano, kad seimas komisijos todėl neišrinko, kad nenorėjęs apsidėti nauju mokesčiu komisijos nariams už darbą atlyginti ir bevelijęs, kad tokią komisiją paskirtų pats didysis kunigaikštis, kuris tada ir turėtų jai atlyginti iš valstybės išdo. Kiek šitoks Liubavskio spėjimas yra teisingas, sunku pasakyti. Tačiau faktas lieka faktu, kad nei 1544, nei 1547 m. seime komisija nebuvo išrinkta ir tuo būdu I Lietuvos Statuto pakeitimas bei papildymas vilkinosi nuo vieno ligi kito seimo.

Sekantis seimas įvyko 1551 m. spalio mėn. Vilniuje. Tame seime vėl buvo prašoma, kad Lietuvos Statutas būtų pataisytas ir atspausdintas. Didysis kunigaikštis Žygimantas Augustas atsakė, kad į tai jau teigiamai yra atsakęs jo tėvas Žygimantas Senasis 1544 m. Lietuvos Brastos seime ir jis pats 1547 m. Vilniaus seime, bet Lietuvos luomai pataisymo komisijos ligi šiol vis dar nėra išrinkę. Todėl dabar pats kunigaikštis, pasitaręs su Ponų Taryba, sudarė tokią komisiją iš 10 asmenų, po 5 iš katalikų ir pravoslavų. Savo darbą ši komisija turės užbaigti ligi kito artimiausio seimo ir patiekti projektą peržiūrėti didžiajam kunigaikščiui ir Ponų Tarybai, taip pat ir seimui. Projektą seimui priėmus, naujasis statutas būsias atspausdintas. Statuto pataisymo komisija dirbsianti Vilniuje, o jos išlaikymui seimas turįs pats rasti lėšų. Nors ir buvo numatyta Statuto pataisymo komisijai pavesti visas 1529 m. Statuto pakeitimo ir papildymo darbas, bet dar tame pačiame 1551 m. seime buvo imtasi kaikurių statuto pataisymo darbų. Jau šis seimas prašė įvairius Statuto paragrafus pakeisti, o didysis kunigaikštis į tą prašymą atsakė, kai kuriuos tų

paragrafų pakeisdamas, kai kuriuos palikdamas be pakeitimų. Tame seime taip pat buvo priimta eilė nutarimų, kurie turėjo papildyti Lietuvos Statuto paragrafus. Vieni tokių naujų paragrafų buvo priimti su pastaba «iki Statuto pataisymo», kiti be pastabos. Tokiu būdu 1551 m. Vilniaus seimas ne tik ryžtingai prisidėjo prie Statuto pataisymo komisijos sudarymo, bet ir pats ėmė taisyti ir pildyti 1529 m. statutą, nelaukdamas komisijos darbo pradžios. Teisingai pastebi prof. Lappo, kad tokiu būdu tos komisijos darbui buvo atimta pilna laisvė. Ne tik seimui buvo pavesta patvirtinti komisijos paruoštą pakeitimo projektą, bet ir pats seimas, kaip aukštesnė už tą komisiją instancija, pats pradėjo keisti statuto paragrafus ir papildyti jį jau naujais paragrafais, taip pat leisti laikinus įstatymus, kurie arba bus įjungti į pataisytą statutą, arba galios tik ligi Statuto pataisymo. Tai varžė komisijos veikimo laisvę ir iniciatyvą ir nežadėjo jai lengvų darbo sąlygų. Seimas nuolat galėjo įsikišti į jos darbą ir tokiu būdu priversti nukrypti nuo savo darbo plano.

Nuo 1551 m. Vilniaus seimo ir prasidėjo aktingai 1529 m. Lietuvos Statuto pataisymo darbas. Sudarytoji Statuto pataisymo komisija rimtai ėmėsi darbo. Tačiau jos darbas užtruko ilgiau, negu buvo numatyta. Statuto pakeitimo projektas nebuvo paruoštas ne tik ligi 1554 m. seimo, bet jis nebuvo patiektas dar ir sekančiam seimui. Šitoki darbo užtrukimą galima paaiškinti tuo, kad jis buvo didelis ir sunkus ir kad komisijos užsimojimai buvo platūs. Ruošdama Statuto pakeitimo projektą, komisija susipažino taip pat ir su Vakarų bei centrinės Europos teise ir kai ką iš jos perėmė, pritaikydama vietos sąlygoms. Tas irgi reikalavo nemažai laiko.

Pati komisijos sudėtis nėra tiksliai žinoma. Galimas dalykas, kad komisija iš pradžių ir buvo sudaryta iš 5 katalikų ir 5 pravoslavų, kaip tai buvo numatyta seimo nutarime. Tačiau darbui užtrukus ir laikui bėgant, jos sudėtis galėjo ir pasikeisti. Vis dėlto kai kurių komisijos narių pavardės yra žinomos. Taip iš vieno 1558 m. Lietuvos metrikos įrašo aiškėja kai kurie tos komisijos nariai. Kaip komisijos nariai tame įrašė yra minimi savo pareigomis arba pavardėmis šie asmenys: 1. Žemaičių vyskupas Jonas Domanevskis; 2. Vilniaus kanauninkas Stanislovas Gabrielavičius; 3. Vilniaus vaitas Augustinas Rotundas; 4. Vilniaus pavieta teisėjas Povilas Ostrovickis ir 5. Martynas Volodkavičius. Iš šitų 5 asmenų, du yra dvasininkai, kiti 3 pasauliečiai. Prof. Lappo nuomone, pirmasis dvasininkų, būtent Žemaičių vyskupas Jonas Domanevskis, kaip Ponų Tarybos narys, turėjęs būti ir Statuto pataisymo komisijos pirmininkas. Vyskupas Motiejus Valančius Joną Domanevskį apibudina ne tik kaip gabų žmogų bažnytinėje administracijoje, bet ir kaip

mokslo žmogų. Be abejo, kaip vyskupui, jam turėjo būti gerai žinoma ir kanoninė teisė, turėjusi įtakos taip pat ir į Lietuvos Statutą. Amžininkų liudijimais, Jonas Domanevskis buvo gerai susipažinęs ir su vokiškąja miestų savivaldybių teise, kuria naudojasi ir Lietuvos miestai, turį Magdeburgo teises. Tokiu būdu Žemaičių vyskupas Jonas Domanevskis galėjo nemažai patarnauti pataisant 1529 m. Statutą, kaip specialistas teoretikas ir praktikas, gerai pažįstas kano-
nų ir vokiečių miestų teisę.

Kitas komisijos narys, Vilniaus kanauninkas Stanislovas Gabrialavičius, taip pat turėjo būti apsišvietęs žmogus, nes po jo mirties liko jo privatinė biblioteka, kurią perėmė kapitula. Anais laikais privatinės bibliotekos buvo retas dalykas. Iš jos ir galima spręsti, kad Gabrialavičius buvo apsiskaitęs žmogus.

Vilniaus pavieto teisėjas Povilas Ostrovickis ir Martynas Volodkavičius, kaip komisijos nariai, buvo tipingi Lietuvos bajorijos atstovai, žmonės gerai susipažinę su I Lietuvos Statuto trūkumais savo kasdieninėje gyvenimo praktikoje ir savo, kaip valstybės valdininkų veikloje. Povilas Ostrovickis, Vilniaus pavieto teisėjas, buvo stambus Ašmenos apylinkės bajoras. Jis aktyviai dalyvavo to meto Lietuvos politiniame gyvenime, kaip bajorijos siekimų reiškėjas, o kaip Vilniaus pavieto teisėjas, jis gerai buvo susipažinęs su teismine praktika ir įstatymų trūkumais.

Martynas Volodkavičius, kaip didžiosios Lietuvos kunigaikštijos raštininkas, taip pat buvo žmogus susipažinęs su teise, taip pat aktyviai dalyvavęs valstybės gyvenime, kaip seimų atstovas, pasiuntinys į kaimynines valstybes ir panašiai. Savo praktinį patyrimą jis ir galėjo parodyti komisijos darbe.

Įpatingai svarbus 1529 m. Statuto pataisymo komisijos narys buvo Lietuvos bajoras Vilniaus vaitas Augustinas Rotundas. Prof. Lappo teigimu, jis ir buvo toje komisijoje pagrindinis, centrinis asmuo, pagrindinė Statuto komisijos jėga, savyje jungianti puikiausią mokslinį pasiruošimą su daugelio metų teismine ir administracine praktika. Jis buvo vienas žymiausių to meto Lietuvos šviesuolių « abiejų teisių daktaras », kartu Vilniaus miesto vaitas ir didžiojo kunigaikščio sekretorius. Dar XVII a. viduryje Augustinas Rotundas buvo prisimenamas, kaip pasaulinės ir bažnytinės teisės puikus žinovas. Jis buvo žymus humanistas ir klasikinės lotynų kalbos specialistas, be to, Lietuvos istorikas, parašęs trumpą Lietuvos istoriją lotynų kalba ir *Lenko pasikalbėjimą su lietuviu*, kur karštai buvo ginami lietuviai nuo lenkų užmetimų. Kaip Vilniaus miesto vaitas, jis gerai buvo susipažinęs ir su Magdeburgo teise, su kuria savo praktikoje kasdieną susidurdavo. Augustinas Rotundas buvo ne tik vienas

svarbiausių narių komisijos, perredagavusios I Lietuvos Statutą, bet kaip manoma, Rotundas buvo taip pat ir II Lietuvos Statuto vertėjas į lotynų kalbą. Šis mokytas teisės teoretikas ir Lietuvos istorikas daug ir prisidėjo prie II Statuto paruošimo. Didelė jo teoretinės mokslo minties įtaka veikė ypač į Statuto sistemą ir į tobulą medžiagos sugrupavimą.

Į I Lietuvos Statuto pataisymo komisiją, Prof. Lappo manymu, įėjo taip pat ir Žemaičių kanauninkas Petras Roizijus. Kaip žymus teisininkas, jis Žemaičių vyskupo Jono Domanevskio buvęs įtrauktas į II Lietuvos Statuto paruošimą, o Domanevskiui mirus 1563 m., Roizijus, Lappo nuomone, tiesiog įėjęs į komisiją. Jis pats buvo ispanas, Paduvos ir Bolonijos universitetų auklėtinis, mokytas italų teisės daktaras, mokytas juristas. Būdamas Žemaičių kanauninku, jis buvo teisiškai sutvarkęs Žemaičių vyskupijos nutarimus. 1563 m. Vilniuje, prie Šv. Jono bažnyčios, Petras Roizijus atidarė ir teisės mokyklą, kurioje jo buvo dėstoma Lietuvos, Romos, Saksonijos, Magdeburgo teisė. Roizijaus vadovaujama, ši mokykla ruošė Lietuvos teisininkus. Taigi Roizijus buvo pirmos eilės juristas.

1564 m. Bielsko privilegija, lietusi Statuto pataisymo komisiją, mini, kad toje komisijoje dirbo ir svetimų kraštų teisių daktarai, tačiau jų vardų nepažįda. Prof. Lappo ir nurodo, kad tie svetimų kraštų teisių daktarai, dirbę I Lietuvos Statuto pataisymo komisijoje, ir buvo ne kas kiti, kaip Rotundas ir Roizijus, abu pirmos eilės žinovai to meto teisės mokslo ne tik Lietuvoje, bet ir Vakaruose. Jiems labai gerai buvo pažįstama tiek vietinė, tiek Romos, tiek kanoninė, tiek pasaulinė vakarų ir vidurio Europos teisė. Iš jų Roizijus, kaip mokslininkas teoretikas gal ir stovėjo aukščiau už Rotundą, bet Rotundas, be abejo, turėjo didesnę praktikos patyrimą. Per juos abu žymią įtaką į II Lietuvos Statutą turėjo ir Romos teisė.

Apie kitus Statuto pataisymo komisijos narius istorijoje tuo tarpu nieko nėra žinoma. Nežinomi taip pat ir jų vardai. Tačiau komisijos nariai buvo tik Lietuvos žmonės. Joks lenkas toje komisijoje nedalyvavo.

Kaip jau minėta, II Statuto paruošimo darbas užtruko ilgiau, negu buvo manyta. Pagal ankstybesniųjų seimų nutarimus, komisijos darbas turėjo būti pateiktas apsvarstyti pirmam sekančiam seimui. Šis seimas įvyko 1554 m. Vilniuje, tačiau komisija savo darbo nebuvo nė įpusėjusi. 1554 m. Vilniaus seime, kaip ir anksčiau, Lietuvos didikai ir bajorai įteikė didžiajam kunigaikščiui visą eilę prašymų, kurie buvo ne kas kita, kaip naujų teisinių normų bei įstatymų projektai. Tokie projektai, ar priimti, ar atmesti, galėjo

būti komisijos panaudoti kaip medžiaga 1529 m. Statuto pataisymui. Didžiajam kunigaikščiui teigiamai į tuos prašymus atsakius, jie virsdavo seimo nutarimais ir kaip nauji įstatymai jie privalėjo būti įtraukti į ruošiamąjį II Statutą. Statuto pataisymo komisija tokiu būdu neturėjo pilnos iniciatyvos, laisvės ir turėjo skaitytis tiek su seimų nutarimais, tiek su juose keliamais įstatymų projektais, nes juk tas pats seimas vėliau privalėjo komisijos projektą svarstyti, galėjo jį patvirtinti ar atmesti. Ir taip 1554 m. seimo prašyme buvo prašyta didžiojo kunigaikščio, kad jis peržiūrėjęs jau komisijos atliktą darbo dalį, tos komisijos priimtus Statuto pakeitimus patvirtintų ir paskelbtų seimo nutarimais. Didysis kunigaikštis Žygimantas Augustas tačiau atsisakė nuo tokios procedūros, Statuto pataisymus priiminėti dalimis, ir aiškiai pasisakė tik už pilnai paruošto projekto svarstymą. Nežiūrint to, gyvenimas negalėjo sustoti vietoje, ir įstatymai, paties gyvenimo iššaukti, turėjo būti leidžiami toliau, nelaukiant Statuto pakeitimo projekto paruošimo. Ir taip 1554 m. seimo nutarimuose randame ir senų įstatymų išaiškinimų bei papildymų, ir laikinų naujų įstatymų su pastaba «iki naujo statuto paruošimo», taip pat randame ir naujų įstatymų be tokios pastabos, o net įstatymų, paimtų iš naujo statuto ruošiamo projekto. Tokiu būdu statuto keitimo iniciatyva priklausė ne vien tik specialiai tam reikalui paskirtai komisijai, bet ir seimui.

Sekantis Lietuvos seimas įvyko 1559 m. Vilniuje. Šis seimas vėl įteikė didžiajam kunigaikščiui prašymą įvairių nutarimų, kurie savo turiniu lietė naująjį Statutą. Tačiau kadangi komisijos darbas jau gerokai buvo pasistūmėjęs pirmyn, tai didysis kunigaikštis Žygimantas Augustas visus tuos dalykus, kurie lietė I Statuto pakeitimą, atidėjo ligi sekančio seimo, kuriame Statuto pakeitimo projektas jau turėsiąs būti patiektas svarstyti pilnumoje. Vis dėlto ir 1559 m. seime buvo išleista keliolika būtiniausių nutarimų.

II Lietuvos Statuto ruošimas jauėjo prie galo, bendrais bruožais jau buvo atlikti svarbiausieji pataisymai, o pagal didžiojo kunigaikščio pažadą, II Statutas turėjo būti patiektas patvirtinti jau sekančiame seime. Tas seimas susirinko 1561 m. spalio mėn. Vilniuje. Tačiau šis seimas visai neturėjo laiko peržiūrėti 1529 m. Statuto pakeitimo projekto. 1561 m. seimo visas dėmesys buvo nukreiptas į Livonijos prijungimo prie Lietuvos sąlygų patvirtinimą ir į ruošimąsi karui su Maskva dėl Livonijos. Ir taip Statuto pakeitimo projekto svarstymas buvo atidėtas kitam seimui.

Kitas seimas įvyko jau 1563 m. gegužės mėn. Vilniuje. Tačiau ir šis seimas negalėjo užsiimti Statuto pakeitimo projektu. Karo su Maskva įvykiai Statuto reikalus nustūmė į šalį. Maskvos kariuo-

menė jau buvo užėmusi Polocką ir grėsė etnografinei Lietuvai. Dėl to svarbiausias seimo darbas buvo karo reikalų svarstymas, o jau paruošto Statuto pataisymo projekto reikalai vėl buvo atidėti vėlesniam laikui, nors dar ir buvo numatyti svarstyti tais pačiais 1563 metais. Tačiau karo įvykiai ir vėl sutrukdė statuto projekto svarstymą. 1563 m. Vilniaus seime birželio mėn. 8 d. vis dėlto paskelbta privilegija, kuri rišosi su II Statutu ir kartu prie jo vėliau buvo pridėta ir išliko kartu su II Lietuvos Statuto rankraščiais kaip jo sudėtinė dalis. Šita privilegija buvo žadama į naująją Lietuvos Statutą įrašyti bajorų privilegijas ir laisves. Šita privilegija taip pat buvo visiškaiulygintos krikščionių tikybos išpažintojų bajorų teisės, nebedarant skirtumo tarp katalikų ir pravoslavų bajorų.

Kadangi II Lietuvos Statuto projektas buvo numatęs visiškai pakeisti teismų ir administracinę santvarką Lietuvoje, taip pat įvesti naują teismo procesą, tai ir šie pakeitimai buvo reikalingi specialaus patvirtinimo. Tai buvo padaryta 1564 m. Bielsko seime. Tame seime 1564 m. liepos mėn. 1 d. Žygimanto Augusto buvo paskelbta labai svarbi privilegija. Ši privilegija įveda Lietuvoje naują pavieto teismų santvarką ir naują teismo procesą, smulkiai nupasakotus II Lietuvos Statute. Tačiau, kad tokiu nutarimu nebūtų ižeisti anksčiau buvę teismų urėdai, jie tame seime gera valia atsisaką anksčiau buvusių savo teisių ir jurisdikcijos, taip pat, kaip ir didysis kunigaikštis atsisakė anksčiau buvusios savo kompetencijos teismų srityje. Tokiu būdu senoji teismų santvarka ir senasis teismo procesas buvo didžiojo kunigaikščio, bajorų ir urėdų gera valia išsižadėti ir nauji priimti. Toje pačioje 1564 m. liepos mėn. 1 d. Bielsko privilegijoje buvo paskelbta, kad tolimesni Statuto pakeitimai, jei jie pasirodytų reikalingi, turi būti daromi pačiame seime. Tokiu būdu tolimesniam Statuto taisymui nebebuvo reikalinga atskira komisija, o ji keisti ir taisyti buvo kompetentingas pats seimas, didžiajam kunigaikščiui iš anksto tuos pakeitimus sankcionuojant.

Pagaliau toje pačioje 1564 m. liepos mėn. 1 d. privilegijoje buvo paskelbta, kad naujasis, t. y. II Statutas patvirtinamas ir įeina į galią, įgyvendinamas nuo 1564 m. lapkričio mėn. 11 d. Tačiau buvo pastebėta, kad II Statutas neveikia atgal, ir anksčiau pradėtos teismuose bylos turi būti baigtos sena tvarka ir teise.

Tačiau nustatytu laiku II Lietuvos Statutas vis dėlto nebuvo įgyvendintas. Kodėl? Piekosiński, kaip to neįgyvendinimo priežastį, paduoda karą su Maskva. Esą karas su Maskva nei didžiajam kunigaikščiui, nei tarybai, nei seimui neleido smulkiai susipažinti su naujuoju statutu ir jį įgyvendinti. Jo įvedimas į gyvenimą dėl to ir užtrukęs ligi 1566 m. Be abejo, su tuo reikia sutikti, kad karas su

Maskva trukdė taip greit įgyvendinti II Statutą, kaip tai buvo numatyta. Be to, tokiu trumpu laiku (nuo 1 liepos ligi 11 lapkričio) nebuvo galima perorganizuoti visą Lietuvos administraciją ir teismus, naujai paskirstyti į pavietus ir nustatyti jų ribas, paskirti centrinius pavietų miestus, suorganizuoti juose pavietų seimus, kiekvieno pavieto bajorams išrinkti sau žemės teismo urėdus ir kt. Su naujų pavietų įvedimu rišosi ne tik naujos teisminės ir administracinės valdžios sudarymas, bet ir naujos karinės santvarkos įvedimas. Tiesa, minėtoji Bielsko privilegija visa tai pavedė padaryti pačiam seimui. Tačiau viso to taip trumpu laiku padaryti nebuvo įmanoma, tuo labiau, kad tai dar kliudė karas su Maskva. Be to, apie Statuto spausdinimą vėl nieko nebuvo sakoma, o jo rankraščiniams nuorašams paruošti irgi nemažai reikėjo laiko.

Pavėluotą II Lietuvos Statuto įgyvendinimą prof. Lappo aiškina dar kiek kitaip. Jis teigia, kad 1564 m. Bielsko seime II Statutas nebuvęs seimo pripažintas tokiame savo pavidale, kaip jis buvo Žygimanto Augusto patvirtintas minėta privilegija. Jis nurodo, kad pačioje Statuto įgyvendinimo privilegijoje seimui buvo leisti statuto pakeitimai. Esą seimas dar turėjęs ką pataisyti. Tačiau konkrečiai prof. Lappo nenurodo, būtent, ką seimas turėjęs Statute dar pataisyti.

Antrojo Lietuvos Statuto įgyvendinimo reikalai buvo svarstomi dar Minsko kariniame seime 1564 m. lapkričio mėn. pabaigoje. Ten sušaukdamas Lietuvos kariuomenę, taigi didikus ir bajorus, šitam kariniam suvažiavimui Žygimantas Augustas pavedė užsiimti ir galutiniu II Statuto įgyvendinimu. Dėl to į tą Minsko suvažiavimą buvo sukviesti ir dvasiškių atstovai, dalyvaują seimuose. Tačiau pats didysis kunigaikštis tame suvažiavime nedalyvavo. Neliko jokių žinių, kas tame Minsko suvažiavime buvo padaryta II Statuto įgyvendinimo reikalu.

Taip pat neliko žinių ir apie 1565 m. seimą, kuriame taip pat nedalyvavo pats didysis kunigaikštis. Šis seimas Žygimanto Augusto buvo sušauktas skubiems karo reikalams ir Statuto pakeitimo reikalams apsvarstyti. Tačiau kas čia buvo padaryta Statuto reikalu ir ar buvo kas padaryta, jokių žinių nėra likę.

Parengiamieji darbai II Statutui įgyvendinti buvo užbaigti ir galutinas to Statuto įgyvendinimo nutarimas buvo padarytas 1565-1566 m. Vilniaus seime. Lietuvos didikai ir bajorai, susirinkę į šį seimą vėl prašė Žygimantą Augustą naująjį Statutą, nors ir «nebaigtą taisyti» iki galo, nedelsiant dar prieš šio seimo pabaigą įvesti į gyvenimą. Savo atsakyme į šį prašymą Žygimantas Augustas 1565 m. gruodžio mėn. 21 d. pažymėjo, kad ir dabar jis šį Statutą duoda

Lietuvos luomams, kaip jau anksčiau buvo davęs. Šitame savo atsakyme jis liepė paskelbti, kad naujasis Statutas įsigalioja nuo 1566 m. sausio mėn. 26 d. ir nuo tos dienos bylos jau turi būti sprendžiamos ir iš valstybės kanceliarijos raštai siunčiami pagal naująjį Statutą, nors dar ne visas jis yra peržiūrėtas ir pataisytas. Tuo pačiu atsakymu didysis kunigaikštis iš Statuto išskyrė dalį paragrafų, liečiančių jo asmenį, karo prievolę, valstybės dvarus, bajorų laisves ir teismus, žadėdamas kartu su Ponų Taryba tuos paragrafus dar peržiūrėti ligi Statuto įgyvendinimo, o visus likusius paragrafus galutinai suredaguoti pavedė tai pačiai Statuto pataisymo komisijai, kuri ir buvo paruošusi II Statutą. Jei ji nespėtų dabar visai užbaigti savo darbo, tai jis turėsias būti baigtas ligi sekančio seimo.

Iš šito atsakymo dvelkia didelis skubotumas. Statutas įgyvendinamas, nors dar kai kurie jo paragrafai galutinai gali būti suredaguoti tik kitame seime. Ir ištikro, tame seime su dideliu skubotumu buvo imtasi parengamųjų ir kitokių darbų, susijusių su II Statuto įsigaliojimu, nors jis pats dar nebuvo galutinai suredaguotas ir nors tame seime dar buvo daromos įvairios reformos, pertvarkančios Lietuvą, kaip seimelių ir pakamorės (ribininko) teismų įvedimas. To paties seimo metu 1565 m. gruodžio 30 d. buvo paskelbta privilegija, kad visi luomai naujuoju Statutu turi tvarkytis ir pagal naująjį Statutą visi luomai turi savo bylas spręsti; ta pačia privilegija buvo įvesti Lietuvoje bajorų paviėtų seimeliai, į kuriuos susirinkę jie turi tartis ir išrinkti atstovus į seimą. Ši privilegija kartu su 1564 m. Bielsko privilegija turėjo būti prijungtos prie II Statuto. To paties seimo metu buvo sudaryti nauji Lietuvos pavietai, tuose pavietuose sudaryti pavietų teismai, paskirti teisėjai. Kaip nauja teismo institucija buvo įvesti pavietuose ribininkų teismai ir tuo reikalu į Statutą įjungtas specialus paragrafas. Taip pat skubotai buvo ruošiami rankraščiniai naujojo Statuto nuorašai, kad jais galėtų vadovautis naujai sudarytieji teismai.

Visas šitas skubotumas 1565-1566 m. seime aiškinama tuo, kad Lietuvos bajorija norėjo kuo greičiausiai įgyvendinti naująjį Statutą, nustatantį naują Lietuvos santvarką, duodantį naujų teisių bajorams ir garantuojantį Lietuvos nepriklausomybę, nes tuo pačiu metu, dėka karo su Maskva dėl Livonijos, jau buvo prasidėjusios derybos su lenkais dėl unijos. Statutas šiuo atžvilgiu turėjo stiprinti Lietuvos poziciją, ir dėl to bajorai taip labai skubėjo jį įgyvendinti. Nežiūrint viso skubotumo, vis dėlto ligi paskirto Statuto įsigalėjimo termino (1566.I.26) nespėta atlikti visų darbų. Parengiamieji darbai ir galutinas Statuto suredagavimas kiek užtruko, ir didysis kunigaikštis tik 1566 m. kovo mėn. 1 d. išleido naują privilegiją, kuria buvo paskelbtas naujasis

Statutas. Šis II Lietuvos Statutas dėl to dar yra vadinamas 1566 m. Lietuvos Statutu.

Tačiau kaip tik dėl skubotų 1565-1566 m. reformų pravedimo ir dėl statuto projekto, kuris jau buvo paruoštas 1564 m., skuboto papildymo ir galutinio perredagavimo į II Lietuvos Statutą išibrovė netobulumų ir neaiškumų, iš tikro jis išėjo «ligi galo nebaigtas taisyti» ir greit vėl kilo reikalas jį taisyti ir papildyti. Dėl skubotumo ir kai kurių paragrafų redakcija liko netobula, o taip pat atsirado ir prieštaravimų. Taip pat seimelių įvedimo paragrafas liko tiek bendro pobūdžio, kad buvo paminėti tik priešseiminiai seimeliai, o apie poseiminius ir kitus visai užmiršta. Taip pat ribininko teismo paragrafas, pavėdęs žemės ribų bylas ribininkui spręsti, buvo naujai pridėtas, o užmiršta sąryšyje su tuo pakeisti žemės teismo paragrafą, kuriam šios rūšies bylos anksčiau priklausė. Taip gavosi įvairių nesklandumų.

Nors II (1566 m.) Lietuvos Statutas ir išgalėjo ligi galo «nebaigtas taisyti», vis dėlto tai buvo begalinės svarbos įvykis valstybiniame ir kultūriniame Lietuvos gyvenime. Šituo Statutu dar Liublino unijos išvakarėse buvo sutvirtinta valstybinio Lietuvos savarankiškumo ir nepriklausomybės idėja. Viešosios ir privatinės teisės srityje II Lietuvos Statute buvo sukurtos tokios teisinės normos, kurios liudijo to meto teoretinės juridinės ir praktinės įstatymdavystės tobulumą ir aukštumą ne tik Lietuvoje, bet ir Vakarų Europoje. II Lietuvos Statutas — šis Lietuvos įstatymų kodeksas, dėl to ir užėmė žymią vietą to meto įstatymų rinkiniuose. Tai buvo to meto moderniškias teoretinės teisės mokslo ir praktinės įstatymdavystės bei kodifikacijos kūrinys, kuriuo būtų galėjusi didžiulis ir kiekviena Vakarų Europos valstybė.

Prieš pereinant prie paties II Lietuvos Statuto turinio nagrinėjimo, dar tenka bendrais bruožais susipažinti su ta medžiaga, iš kurios buvo sudarytas II Lietuvos Statutas. Čia reikia pastebėti, kad ta medžiaga, kuri I Statuto pataisymo komisijos buvo panaudota II Lietuvos Statuto sudarymui, buvo gana gausi ir labai įvairi.

1. Kaip medžiaga II Statutui sudaryti buvo panaudota dauguma teisinių normų, paskelbtų jau I Lietuvos Statute. Dalis I Lietuvos Statuto paragrafų buvo pakeista, dalis perredaguota, dalis visai išmesta, kaip nebetinkama gyvenimui.

2. Naujos teisinės normos buvo kuriamos Statutui pataisyti komisijos remiantis Lietuvos seimuose didžiajam kunigaikščiui pateikiamais «prašymais» ir jo teigiamais ar neigiamais «atsakymais». Kai kurie seimų nutarimai buvo tiesiog įtraukti į Statutą, kiti perredaguoti, pagaliau pasinaudota ir ta seimų «prašymų» medžiaga, į kurią didžiojo kunigaikščio buvo neigiamai atsakyta. Piekosiškis,

peržvelgęs visus Lietuvos seimų nutarimus nuo 1529 ligi 1559 m. t. y. nuo I Lietuvos Statuto įsigaliojimo maždaug ligi II Lietuvos Statuto projekto paruošimo, rado, kad rašytoji Lietuvos teisė įvairių seimų nutarimų pavidale praturtėjo net 165 naujais paragrafais, kurie į atitinkamas vietas tiesiog ar perredaguoti ir turėjo būti įtraukti į naująjį Statutą.

3. Daug medžiagos davė teisminė ir administracinė Lietuvos urėdų praktika.

4. Medžiagos grupė, patarnavusi II Statuto sudarymui, buvo be abejo papročių teisė, toliau besirutuliojanti, į kurią irgi turėjo būti atsižvelgta.

5. Daugeliui viešosios ir privatinės teisės naujiems paragrafams sukurti Statuto ruošimo komisijos buvo panaudota ir svetimų kraštų teisė, paimant iš jos Lietuvai naudingas teisinės normas ir jas suderinant su Lietuvos teisinėmis normomis. Kaip medžiaga II Lietuvos Statutui sudaryti, buvo panaudota šių svetimų kraštų teisė.

a) Romos teisė. Ji — pavyzdys visų kraštų įstatymų leidėjams. Romos teisė, pasisavinama Europos tautų, neliečiant jų tautinių bruožų, jungė Europos tautas bendra teisės sąmone ir daugeliu bendrų, konkrečių teisinių normų. Romos teisė Europos tautų teisės gyvenime buvo tas pats, kas lotynų kalba politiniuose santykiuose. Tai buvo atskirų tautų jungtis ir bendras kultūrinis turtas. Romos teisė kaip tik tuo metu, t. y. humanizmo-renesanso gadynėje, didelės įtakos turėjo į visų Europos tautų teisę. Todėl nenuostabu, kad Romos teisė veikė ir į Lietuvos teisę, ir II Statuto ruošimo komisija pasinaudojo ja, kai ką iš civilinės ir baudžiamosios teisės priimdama ir pritaikydama vietos sąlygoms. Kai kurios Romos teisės teisinės normos buvo perimtos į II Lietuvos Statutą tiesiog iš *Corpus Iuris Civilis Justiniani*, tarpininkaujant kanoninei teisei bei vokiečių *Saksonijos Veidrodžio* ir *Magdeburgo* teisei. Su Romos teise gerai buvo susipažinę Statuto ruošimo komisijos nariai — Augustinas Rotundas ir Petras Roizijus, abiejų teisių daktarai. Ypačiai Roizijus buvo didelis Romos teisės žinovas ir šalininkas. Romos teisė buvo pažįstama ir didikų jaunuomenei, lankiusiai užsienių universitetus, ir patiems didikams, kurių ne vienas savo bibliotekoje turėjo Romos teisę dėstančių ar nagrinėjančių knygų.

b) Bizantijos graikiškai-romėniškoji teisė. Šios teisės rinkiniai ir teisinės normos taip pat buvo pažįstamos Lietuvoje, ypačiai pravoslavų gyvenamose srityse. Su ja buvo susipažinę ir Statuto pataisymo komisijos nariai pravoslavai (kaip buvo minėta, Žygimantas

Augustas paskyrė 5 katalikus ir 5 pravoslavus). Taip pat ir pravoslavų Bažnyčia Lietuvoje naudojosi graikiškuoju Nomokanonu. Patys didieji Lietuvos kunigaikščiai (Kazimieras, Aleksandras ir kt.) buvo leidę gudiškųjų sričių gyventojams formaliai naudotis graikiškuoju Nomokanonu, kuris su kitomis graikiškomis teisinėmis normomis ir buvo naudojamas administracinėje ir teisminėje pravoslavų Bažnyčios Lietuvoje praktikoje. Todėl ir graikiškai-romėniškoji teisė medžiaga buvo panaudota, sudarant II Lietuvos Statutą.

c) Kanoninė Katalikų Bažnyčios teisė. Ji irgi gerai buvo pažįstama Lietuvoje ir Katalikų Bažnyčios praktiškai savo administracinėje ir teisminėje veikloje naudojama. Statuto pataisymo komisijoje, kaip matėme, dalyvavo aukšti Lietuvos Bažnyčios dvasininkai (Žemaičių vyskupas ir kanauninkas), kuriems gerai buvo pažįstama kanoninė teisė. Gi Augustinas Rotundas ir Petras Roizijus buvo abiejų teisių daktarai, taigi ir kanoninės teisės specialistai. *Corpus Iuris Canonici* ir kiti katalikų bažnytinės teisės rinkiniai buvo randami ir didikų bibliotekose. Todėl nenuostabu, kad ir iš *krikščioniškosios* teisės kai kas buvo perimta į Lietuvos Statutą.

d) Vokiečių miestų teisė. Ši teisė veikė Statuto pataisymo komisijos darbą ir iš tiesioginių vokiškųjų rinkinių, ir iš lenkiškųjų vokiečių miestų teisės šaltinių rinkinių vertimų, plačiai paplitusių Lenkijoje ir žinomų Lietuvoje. Vokiškoji teisė gerai buvo pažįstama iš tiesioginių savo šaltinių ir Lietuvos didikams, kurių vaikai ją studijavo vokiškuose universitetuose, kartu pažindami ir Vokietijos, ypač jos miestų gyvenimą. Vokietijos universitetuose mokėsi ir Lietuvos miestiečių vaikai, kurie ypačiai domėjosi Vokietijos miestiečių gyvenimu ir tų miestų savivalda bei teismu. Vokiečių teisės rinkiniai taip pat buvo randomi senose bibliotekose Lietuvoje. Be to, su Vokietija Lietuva turėjo tiesioginių tamprų ir ekonominių, ir kultūrinių ryšių. Tokiu būdu ir tinkamos Lietuvos sąlygoms vokiečių teisinės normos, ypačiai vokiečių miestų teisė, buvo paimtos ir pritaikytos tiesiog iš originalinių vokiškųjų šaltinių. Kadangi savivaldybę turį Lietuvos miestai tvarkėsi pagal Magdeburgo teisę, tai suprantama, kad daug kas iš Magdeburgo teisės buvo tiesiog perkelta ir į II Lietuvos Statutą. Taip pat įtakos turėjo ir *Saksonijos Veidrodis*.

e) Lenkijos teisė. Ji veikė Lietuvą iš dalies per bajorams teikiamas privilegijas, kuriomis buvo siekiama Lietuvos bajorų teisinę ir visuomeninę padėtį sulyginti su Lenkijos bajorų padėtimi ir politiškai į lenkų pusę patraukti Lietuvos bajorus. Tos privilegijos į Lietuvą ir atnešė kai kuriuos lenkų teisės elementus. Taip pat lenkų teisės įtaka reiškėsi ir teisminėje bei administracinėje Lietuvos san-

tvarkoje. XVI a. vidurio reformos, pertvarkiusios Lietuvos administracinę ir teisminę santvarką, savo pavyzdžiu daugeliu atvejų turėjo Lenkijos institucijas. Tačiau ir lenkų pavyzdžiu kuriamos institucijos Lietuvoje turėjo vietos atspalvį ir nebuvo grynai lenkiškos. Taigi, pav., teismų ir urėdų organizacija Lietuvos Statuto paragrafuose turi žymių esminių skirtumų, palyginant juos su Lenkijos teismų ir urėdų organizacija, nors tų teismų ir urėdų pavadinimai Lietuvoje ir Lenkijoje sutampa. Taip pat ir Lietuvos civilinis procesas bei baudžiamoji teisė žymiai skiriasi nuo Lenkijos civilinio proceso ir Lenkijos baudžiamosios teisės. Taigi, nors lenkų teisė ir turėjo įtakos į Lietuvos Statuto sudarymą, tačiau vis dėlto ji nebuvo aklaai kopijuojama, bet pritaikoma vietos sąlygoms. Be to, politiniame gyvenime lietuviai visuomet gynėsi ir priešinosi lenkų brovimuisi į Lietuvą, į jos urėdus, dvarus ir pan. Kiek daugiau lenkiškai įtakai, o kartu ir Lenkijos teisei buvo pasidavusi Palenkė. Iš čia ji turėjo įtakos ir kitoms Lietuvos sritims. Bet ir tai Lenkijos teisė brovėsi labiau bendrais savo bruožais ir principais, bendro pobūdžio idėjomis, bet ne paraidžiui buvo perimama. Lietuvos Statutas savaip pertvarkė ir formulavo tas teises normas, kurios ne paraidžiui, bet tik savo bendrais principais buvo paimtos iš Lenkijos. Lenkiškoji įtaka į Lietuvos Statutą, kaip tai teisingai pastebėjo prof. Lappo, didžiosios Lietuvos kunigaikštijos teisės nepavertė į Lenkijos teisę. Daugelio lenkų pažiūra į Lietuvos Statutą, neva kaip į lenkų teisės paminklą, yra visai nepagrįsta. Sudarant II Lietuvos Statutą Lenkijos teise buvo naudotasi taip pat, kaip ir kitų kraštų ir tautų teise, perdirbant ją į Lietuvos teisę.

f) Senoji Rusų teisė taip pat buvo panaudota, kaip medžiaga ruošiant II Lietuvos Statutą. Rytinėse Lietuvos dalyse, joms atitekus Lietuvai, paprastai jų senoji tvarka nebuvo griunama ir naujoji neįvedama. Tose srityse iš seno tebeveikė dar Kijevo Rusijos laikotarpyje susidariusi Rusų Teisė (Russkaja Pravda). Be abejo, rytinėse Lietuvos valstybės dalyse veikiančios senosios Kijevo Rusijos teisės normos taip pat turėjo įtakos, sudarant II Lietuvos Statutą. Bet ir čia tos normos nebuvo aklaai kopijuojamos, o tik pritaikomos vietos sąlygoms. Taip pat įtakos turėjo ir gudų bei rusiškojo elemento gyvenamų sričių papročiai, kurie galėjo susipinti ir su etnografinės Lietuvos papročiais.

g) Kaip medžiaga ruošiant II Lietuvos Statutą galėjo būti panaudota ir *Čekų teisė*. Lietuva jau nuo Vytauto ir Jogailos laikų turėjo ryšių su Čekija. Ten važiuodavo studijuoti Lietuvos didikų vaikai, iš ten čekai atvykdavo tarnauti samdomojoje Lietuvos kariuomenėje. Su Čekija buvo palaikomi ir prekybiniai bei kultūriniai ryšiai, o per tuos ryšius, be abejo, reikėsi šokia tokia, kad ir nedidelė, įtaka čekų teisės.

Taigi sudarant II Lietuvos Statutą nesitenkinta vien tik savojo krašto įstatymais ir teise, bet buvo naudotasi ir įvairių kitų kraštų bei tautų teise, paimant iš jos tai, kas tiko Lietuvai, ir pritaikant tas normas Lietuvos sąlygoms. Tuo atveju, jei kurioje nors byloje nebūtų galima pritaikyti Lietuvos Statuto paragrafų, buvo patariama net pasielgti pagal kitų *krikščioniškų* kraštų teisę. Taip iš šitokios įvairios ir turtingos medžiagos ir buvo sudarytas II Lietuvos Statutas, kaip gana platus, sistematingas ir tobulas Lietuvos valstybės įstatymų kodeksas. Kaip pirmasis, taip ir antrasis Lietuvos Statutas nebuvo atspausdintas, bet praktikoje buvo naudojamas rankraštinių nuorašų pavidale. Galimas dalykas, kad jo atspausdinimą sutrukdė karo su Maskva dėl Livonijos reikalai ir politiniai įvykiai, vertę lietuvius pradėti su lenkais derybas dėl savitarpinės pagalbos ir federacijos ar unijos. Be to, kaip matėme, antrasis Lietuvos Statutas pačių redaktorių buvo laikomas «nebaigtu taisyti iki galo» ir jau tuoj pat pirmuosiuose seimuose po jo paskelbimo buvo imtasi jį vėl taisyti. Gal būt ir dėl to, iki nebus jis galutinai suredaguotas, nebuvo imtasi jo spausdinti.

Antrasis Lietuvos Statutas (1566 m.) pirmą kartą buvo atspausdintas 1855 m. mokslo reikalams, kada jis praktiškoje teisinėje srityje seniai jau nebegaliojo. Jį išleido iš originalaus gudų kalba rankraščio Beliajevas³⁸.

Oficialūs originaliniai II Lietuvos Statuto rankraščiai buvo parašyti to meto valstybine Lietuvos raštinės kalba — gudų kalba, kaip ir I bei III Statutai. Tačiau neužilgo rankraščių pavidale pasirodė ir II Lietuvos Statuto vertimai į lenkų ir lotynų kalbą. Į lotynų kalbą II Lietuvos Statutas buvo išverstas, greičiausiai Augustino Rotundo, Steponui Batorui įsakius. Šitas vertimas nėra pažodinis. Jis greičiau yra plati santrauka oficialaus gudiškojo teksto, praleidžiant atskirus žodžius ir išsireiškimus, tačiau stropiai išlaikant Statuto paragrafų turinį. Vertimas į lotynų kalbą buvo padarytas 1576 m. Į jį reikia žiūrėti taip pat kaip į išdavą humanizmo idėjų plitimo Lietuvoje ir kaip į atgarsį romėniškosios lietuvių kilimo teorijos. Prie lotyniškojo II Lietuvos Statuto vertimo yra pridėta įdomi įžanga, taip pat lotyniškai parašyta, kurioje nupasakojama to vertimo kilmė. Iš pradžių toje įžangoje nupasakojami nuomonių skirtumai, kilę tarpuvałdžio metu po Henriko Valois pabėgimo, renkant Steponą Batorą, ir apie įvairius kandidatus į sostą. Toliau įžangoje

³⁸ Жр. Временник Московского Общества Истории и Древностей Российских при Московском Университете, т. XXII, 1855.

giriama vengrų tautos privalumai ir pareiškama, kad autorius yra girdėjęs, jog Steponas Batoras esąs susipažinęs su Lenkijos įstatymais, skaitydamas juos laisvalaikiu. Tai išgirdęs, autorius pamanęs apie Stepono Batoro norą susipažinti ir su *mūsų lietuvių* įstatymais, tačiau tie įstatymai parašyti gudų kalba ir gudų raidėmis, kurių nepažįstas karalius Steponas. Ir taip jis liepęs tos įžangos autoriui lietuvių įstatymus išversti į lotynų kalba. Vertimas buvęs atliktas labai greitai, nes vertėjas bevelijęs pateikti mažiau tikslų vertimą, negu užgaišti su karaliaus įsakymo išpildymu. Vertime paduotas paragrafų turinys, bet jų tekstas sutrumpintas, nes gudų kalba esanti daugiažodė, o įstatymai turi būti trumpi. Autoriaus nuomone, Lietuvos įstatymai iš viso turį būti rašomi lotynų kalba. Lietuviai esą senovės romėnų ainiai, o lotynų kalba, — jų gimtoji ir pirminė kalba. Tegul lotynų kalba įsigali Lietuvos įstatymuose, teismuose, aktuose, sutartyse ir net privatiniam gyvenime. Pabaigoje pareiškama viltis, kad lotynų kalbą Lietuvoje atgaivinsianti Vilniuje įsteigta jėzuitų kolegija.

Kaip lotynišką, taip ir lenkišką II Lietuvos Statuto vertimus išleido Pranciškus Piekosiński³⁹. Žinoma, jie buvo skirti ne be teisėjų praktiškam vartojimui, bet mokslo reikalui.

Be abejo, kaip šaltinis mokslo reikalams labiausiai yra naudotini ne šie lenkiškas ir lotyniškas vertimai, bet originalinis II Lietuvos Statutas gudų kalba, išleistas 1855 m. Bieliajevo.

Susipažinę su II Lietuvos Statuto kilme, sudarymu ir paskelbimu, pereiname prie paties jo turinio nagrinėjimo ir palyginimo jo su I Lietuvos Statutu (1529 m.).

2. ANTROJO LIETUVOS STATUTO (1566 M.) TURINYS

II Lietuvos Statuto turinys susideda iš 14 skyrių. II Lietuvos Statutas turi vieną skyrių daugiau, negu I Statutas, tačiau jo skyriai daugiausia ir atitinka I Statuto skyriams. Tik kiekvieno skyriaus turinys yra žymiai platesnis. Palyginus su I Statutu, II Statute yra žymiai daugiau straipsnių bei teisinių normų. Be to, visa medžiaga suskirstyta planingiau ir sistematingiau. Pirmieji trys skyriai yra paskirti viešajai teisei, 4 skyrius — teismo procesui, kiti 6 skyriai (V-X) kalba apie civilinę teisę, kurios dėsniai čia žymiai platesni, negu I Statute. Paskutiniai 4 skyriai (XI-XIV) apima baudžiamosios teisės normas.

³⁹ Žr. *Collectanea ex Archivo Collegii Iuridici* (Archiwum Komisji Prawniczej), VII t., Krokuva 1900.

I skyrius liečia valdovą, jo majestotą ir jo jurisdikciją. Tas skyrius užvardintas : *Apie valdovo asmenį ir jo majestoto įžeidimą*. Skyriuje yra 30 straipsnių, kurių turinys yra šis :

1. Visi didžiosios Lietuvos kunigaikštijos gyventojai turi būti teisiami viena rašyta teise.

2. Valdovas žada nieko nebausti remiantis slaptu įskundimu, nors ir sunkiausiai būtų kaltinamas. O jei kas kaltintų ką, bet kaltės neįrodytų, pats turi būti baudžiamas.

3. Apie valdovo majestoto įžeidimą ir kaip turi būti suprastas baudimas ; apie šitokio įžeidėjo dvarus ir vaikus.

4. Valdovo majestoto įžeidime jokia privilegija nei išzymumas neturi padėti, bet įžeidėjas turi būti teisiamas visuotiniame seime.

5. Koks įrodymas turi būti dėl valdovo majestoto įžeidimo.

6. Kas iš Lietuvos valstybės į priešų žemę pabėgtų.

7. Kas į kaimyninę žemę dėl savo patogumų pabėgtų.

8. Apie neliečiamybės raštų laužymą.

9. Apie kvietimus į teismą, kuriose bylose iš valstybės kanceliarijos jie turi būti duodami.

10. Jei kas kam ikeistų arba parduotų dvarą anksčiau, negu iš valstybės pabėgtų.

11. Jei tėvas nuo vaikų ar kuris giminaitis pabėgtų į priešų žemę.

12. Kas antspaudus arba valdovo raštus klastotų, kuo turi būti baudžiamas.

13. Apie monetos falsifikavimą, apie pinigų kalėjus ir auksakalius.

14. Niekas neturi už kitą kentėti, bet tik pats už save.

15. Visi didžiojoje Lietuvos kunigaikštijoje viena teise turi būti teisiami.

16. Kas vietoje mažai daug išprašytų arba be davimo paimtų

17 Žemės arba jos ribų bylas tarp valdovo, kunigaikščių, ponų ir bajorų dvarų valdovas turi teisti viena teise.

18. Iš valdovo kanceliarijos neturi būti duodami atidėdamieji raštai.

19. Vieši raštai kiekvienam turi būti atiduodami.

20. Apie sumušimą valdovo pasiuntinio su valdovo laiškais, taip pat ponų patarėjų ir pilies bei žemės teismo teisėjų.

21. Apie garantijas.

22. Apie neturinčius pastovios gyvenamosios vietos atsakovus.

23. Apie neliečiamybės raštus, kam ir kaip turi būti išduodami.

24. Jei kam būtų paliesta garbė, kaip greit teisingumas turi būti įvykdytas.

25. Apie senuosius ir naujuosius muitus, apie plukdomąsias upes ir užtvankas.

26. Apie bajorų laisvę nuo vandens, žemės ir turgaus muitų.

27. Kas prieš valdovo sprendimą kalbėtų.

28. Jei kas išprašytų ką nors, kas jau kitam pirmiau buvo duota ir privilegija patvirtinta.

29. Jei kas išprašytų kitam privilegiją, ir pats nevaldytų.

30. Kad valdovo dvaruose niekas nesustotų.

II skyrius irgi pašvęstas viešajai teisei; liečia dalykus, surištus su krašto gynimu ir karo tarnyba. Šis skyrius pavadintas: *Apie karo dalykus* ir turi 29 straipsnius:

1. Apie prievolę, kad visi didžiosios Lietuvos kunigaikštijos gyventojai, pagal didžiosios kunigaikštijos visuotinio seimo nutarimą, turi eiti karo tarnybą.

2. Apie krašto gynimo nutarimą tik visuotiniame seime, išskyrus skubų reikalą.

3. Apie neatleidimą nieko nuo karo tarnybos valdovo raštais ir taip pat ką galima atleisti, ir apie pasienio seniūnijas.

4. Apie įkeistusius dvarus, kas iš jų karo tarnybą turi tarnauti.

5. Apie vėliavininkus, kokie turi būti renkami, ir apie jų valdžią.

6. Apie bajorų rinkimąsi ir traukimą į karą.

7. Visi pavieta bajorai turi stoti po pavieto vėliava.

8. Apie bajorus, kurie įvairiuose pavietuose turi dvarų, kur turi stoti?

9. Apie dvasininkus, kaip turi karo tarnybą eiti.

10. Kad iš rikiuotės iš kariuomenės niekas neišvažinėtų, grąšant dvaro atėmimu, o bežemiui samdomajam — garbės atėmimu.

11. Kurie dėl savo ligos į karą vykti negali.

12. Apie tėvo karo prievolės užvadavimą sūnumi.

13. Kas sugaištų, skirtu laiku į kariuomenę neatvyktų.

14. Apie tokį, kuris iš mūšio pabėgtų.

15. Apie tuos, kurie karui savo arklius ir ginklus kitiems skolina.

16. Po kiek etmonas turi įsakyti imti surašant atvykusius į karą, o paleidžiant nieko.

17. Apie vyresniusius, kurie valdovo kariuomenės žmonėms būna siunčiami.

18. Apie vėliavininkus, kad žemvaldžių namie nepalikėtų ir neatleistų.

19. Apie karo sargybą.

20. Apie bajorų namų ir klėčių užpuolimus kare.

21. Apie rekvizicijų prie liudininkų ėmimą kare, apie javų sutrypimą, apie namų sudeginimą.

22. Apie etmono kvietimą liudininko rekvizicijoms, nuostoliams, užpuolimams ir sumušimams kare ir atlyginimą liudininkui.

23. Apie užpuolimą kieno nors stovyklos.

24. Apie algininkus, kaip turi nuo savo dvarų karo tarnybą eiti.

25. Apie svetimšalius atvykėlius kareivius, kaip laike žygio turi laikytis.

26. Apie nuostolius žygio metu, taip vietinių, kaip ir svetimšalių algininkų.

27. Apie priklydusius ar rastus daiktus kariuomenėje.

28. Apie pavieta bajorų pasirodymus ir patikrinimus vaivadijose arba pagrindinėse seniūnijose.

29. Kaip toli nuo etmono kariuomenėje galima sustoti.

III skyrius taip pat yra paskirtas viešajai teisei ir liečia specialiai bajorų teises ir laisves. Dėl to jis ir užvardintas: *Apie didžiosios Lietuvos kunigaikštijos bajorų laisves ir jų didinimą*. Šiame skyriuje, kaip viename iš pačių svarbiausių Lietuvos bajorijai, net 41 straipsnis. Jų turinys sekantis:

1. Apie didžiosios Lietuvos kunigaikštijos didinimą.

2. Apie laisves, lengvatas, privilegijas ir bajorų dvarų iš seno valdymą.

3. Valdovas žada, kas nuo Lietuvos kunigaikštijos atkrito, viską jai sugrąžinti.

4. Apie bajorų ir jų dvarų, žmonių ir žemių, ir laisvių niekam neatidavimą ir nedavimą raštų nei privilegijų priešingų šiam Statutui.

5. Apie pavietų seimelius, apie rinkimą ir siuntimą iš jų pavietų atstovų į visuotinį seimą.

6. Apie visuotinio didžiosios Lietuvos kunigaikštijos seimo skyrimą.

7. Kad bajoras neteisėtai nebūtų suimamas nei teisiamas.

8. Kad ponai savo tarnų bajorų patys neteistų garbės bylose.

9. Valdovas neturi duoti dignitorijų, urėdų ir tėvonijų svetimšaliams.

10. Senosios dignitorijos ir urėdai neturi būti liečiami.

11. Pagal slaptą įskundimą urėdai iš nieko neturi būti atimami.

12. Apie senų įstatymų laikymą ir naujų įstatymų leidimą (visuotiniame seime).

13. Apie laisvę išvažiuoti iš krašto, išskyrus priešo žemę.

14. Tėvams, motinoms ir kitiems giminaičiams mirus, neatstumti artimųjų nuo palikimo ir ištarnautų žemių paveldėjimo.

15. Prastų žmonių neaukštinti virš bajorų, į dignitorijas ir urėdus jų neskirti.
16. Apie bajorystės įrodymą ir kai bajoras nebajorę ves.
17. Apie svetimšalį, kuriam užginčyta bajorystė, arba jei igytų dvarą, nebūdamas bajoru.
18. Jei tas, kuris užginčytų, pats nebūtų bajoras.
19. Apie bajorystės užginčijimą užmuštajam.
20. Apie bajorus, kurie apsigyventų mieste.
21. Apie prastus žmones, kad jie neturi naudotis ir savintis bajorų laisvių.
22. Jei bajoras bajorą ar į akis ar už akių apšmeižtų dėl bajorystės ar dėl kitokių dalykų.
23. Apie šmeižtą, esą kas nebūtų teisėtos moterystės sūnus ir apie benkartus.
24. Apie atleidimą nuo mokesčių, duoklių ar įvairių kitų prievolių, išskyrus pagal seną paprotį pilių prievolę, taip pat ir nuo sustojimo pakelėje.
25. Jei kas iš mūsų pavaldinių išsitarnautų iš kunigaikščių, ponų ar kieno kito žemę.
26. Apie pasauliečių žmonių nešaukimą į dvasišką teisimą.
27. Apie Vilniaus miesto miestiečius, kokia teise bajorus ir miestiečius teisti.
28. Apie miestiečius, kad jie neturi turguje apiplėšti kaimiečių.
29. Apie tarnus, bajorų baudžiauninkus ir nelaisvąją dvaro šeimyną, kurie pabėga į miestą.
30. Apie turgaus matus, kad jie būtų lygūs.
31. Kunigaikštienių, ponių, našlių, mergaičių niekas už nieko neturi prievarta leisti.
32. Tėvas, būdamas gyvas, neprivalo vaikams savo dvaro užleisti, tik gera savo valia jo dalį.
33. Visiems bajorų tautos luomams galima su savo dvarais kaip tinka elgtis.
34. Apie laisvę elgtis su savo ištarnauta žeme.
35. Apie bajorų laisvę savo dvarus ir kitą turtą valdovui užrašyti.
36. Kas ką prie karaliaus Kazimiero ir Aleksandro ir prie valdovo tėvo karaliaus Žygimanto valdė, tą turi amžinai valdyti.
37. Jei kas valdovo duotus dvarus nuo ko nors atiminėtų.
38. Jei kas privilegija ką gavęs, tuo nesinaudotų ir 10 metų tylėtų; ir apie vaikų, užsieniuose esančių, metus.
39. Valdovas žada visiems vienodą teisingumą daryti ir jokių neteisėtų teismo mokesčių neimti.

40. Apie tuos, kurie keliaudami laukuose sustoja ir javams nuostolių daro.

41. Apie karo žygių ruošimą į priešo žemę.

IV skyrius yra pašvęstas teismų santvarkai ir teismo procesui. Tai pats plačiausias ir didžiausias statuto skyrius, apimęs net 74 straipsnius. Jis pavadintas: *Apie teismus bei teisėjus, ir apie teismo procesą, apie diliacijas, egzekucijas, apie ribininko teismą, taip pat ir apie apeliacijas.*

1. Apie teisėjų rinkimą pavieta.

2. Apie teisėjų galią ir valdžią, jog kiekvienas ir kiekvieno luomo turi prieš juos stoti, ir apie tai, jeigu kas prieš juos nestotų.

3. Apie mokesčius teisėjui, viceteisėjui ir raštininkui.

4. Apie vaznių priesaiką ir jų teises.

5. Vaznio reikalai ir urėdas, baudimas už neteisingus parodymus ir urėdo apėjimus.

6. Kas vaznį sumuštų ar tarnybinius raštus atėmęs sudraskytų.

7. Kad teismo urėdai patys teistų, o niekas kitas jų vietoj.

8. Apie teisėjus, kokie į urėdus turi būti renkami.

9. Kaip ir kuo šaukti, kaip ir kur tai pareikšti.

10. Apie valdovo žemės antspaudą ir apie urėdų antspaudus, kuriais kas turi būti antspauduojama.

11. Apie žemės teismo knygas kiekviename pavieta, kur turi būti laikomos.

12. Kas pašauktas į pirmą, į antrą ir į trečią žemės teismo terminą nestotų be pateisinamos priežasties.

13. Kas dėl tarnybos mums arba dėl ligos pašauktas į žemės teismo terminą stoti negalėtų.

14. Kas pašaukęs ką į teismo sesiją, pats be pateisinamos priežasties nestotų, ir kada abiejų pusių byla turi būti atidėta kitai sesijai.

15. Kas per teismą ar susitaikydamas ką atsakomybėn pašauktų.

16. Šaukime niekas ant kito neturi rašyti nepagarbių ir gerą vardą įžeidžiančių dalykų.

17. Kas savo dvarus turi įvairiuose pavietuose, iš kurių į įvairius teismus ton pačion sesijon būtų pašauktas.

18. Kas prie valdovo asmens ir jo rūmuose nusikalstų, kaip turi būti teisiamas ir apie svečius svetimšalius.

19. Kas neturėdamas pavieta nejudomo turto, būdamas iš kitos žemės ar pavieto, kokius nuostolius padarytų.

20. Ką turi teisti vaivados, seniūnai, dvarų laikytojai, ir apie jų šaukimus tose pačiose bylose.

21. Apie žemės teisėją, apie teisingumą šaliai byloje su žemės urėdu prieš vaivadą, seniūną, dvaro laikytoją, jei tą teisingumą kas būtų pažeidęs.

22. Apie galutinus terminus, kuriose bylose turi būti skiriami.

23. Į kuriuos šaukimus šalis turi atsakyti, o kada neturi, ir apie skųstus šaukimus.

24. Apie šaukimus, kiek ilgai turi galioti.

25. Kas iš žemės teismo savo pavietai į kitą arba į pilies teismą ką atsakomybėn šauktų.

26. Neapsigyvenęs pavietai, jei pastoviai gyvenantį pašauktų, privalo ten pat šaukiamajam pasiteisinti.

27. Apie žemės teismo sesijas, kuriuo metu, kokia tvarka turi būti teisiama, o taip pat kada jose neturi būti teisiama.

28. Apie ėmimą šaukimų, apie įteikimą jų prieš sesijas, apie jų sugriovimą prieš sesiją, apie jų sugriovimą antrose ir trečiose sesijose, ir apie šaukimą dėl užgrobimo prieš dvi savaites prieš sesiją.

29. Kam kokia nors skriauda įvyktų nuo urėdų, tarnų ir kieno nors pavaldinių.

30. Kaip šalys turi teisme laikytis ir kas joms turi būti leidžiama.

31. Apie atstovavimą vienas kito teisme.

32. Apie bylos pavedimą ir davimą kam kitam galios teisme ginti save.

33. Kas pats negalėdamas ar nemokėdamas teisme gintis, žodžiu prieš teismą kam pavestų, ir kam teismas turi prokuratorius duoti.

34. Apie prokuratorius, kokie turi būti ir kokių teismas neturi priimti.

35. Apie baudimą netikrų ir klastingų prokuratorių ir apie savo prokuratoriaus atstatymą.

36. Prokuratorių arba ir tarnų nestojimo priežastys, kada ir jų šalims nekenkia ir kas pasistatęs prokuratoriumi, be šalies valios kam ką prarastų.

37. Ko prokuratorius be savo šalies atlikti negali, o ką kada gali.

38. Kad niekas būriais ir su ginklais neturi ateiti į teismą.

39. Jei kas prieš teismą žodžiu ant ko kėsintųsi, ranka pastumtų ar užgautų, išskyrus ginant savo sustojimo vietą.

40. Kas teisme teisėją, viceteisėją ir žemės teismo raštininką, kaip ir pilies, sugėdintų, sumuštų, sužeistų arba ir užmuštų.

41. Jei urėdas, tiek pilies, tiek ir žemės teismo, teisme posėdžiaudamas, ką sugėdintų arba ant jo pultų.

42. Kas į pilies ar žemės teismo sesiją atvažiavęs laike sesijos ką užmuštų, užpultų ar kam nuostolių padarytų.

43. Pašauktasis ieškovo šaliai nereikalingais arba naujai įvyksiais dalykais negali bylos nutraukti.

44. Kaip neatidalytus brolius ar bendrininkus pašaukti.

45. Valdovo urėdų iš jų vietų niekas negali teisti, vien tik pats valdovas.

46. Miestiečiams ir valdovo žmonėms jų skriaudose iš bajorų galutinis terminas.

47. Apie Magdeburgo teisės miestiečius, kad jiems dėl skriaudų sau galima bajorus į žemės teismus šaukti.

48. Apie bendrininkus, kaip turi savo giminystę nejudomo turto ieškoti.

49. Apie priteistų daiktų laidus, kokie turi būti.

50. Kas po bylos ir priesaikos to ieškotų, ko prieš bylą nustojo.

51. Apie liudininkus, kokie ir kaip turi būti byloje leidžiami.

52. Apie kaltės įrodymus ir išsiteisinimus.

53. Kurie į liudininkus neturi būti prileidžiami.

54. Apie liudininkus, jei kas juos paneigtų, bet neįrodytų.

55. Iš savo liudininkų po bylos niekas nieko neturi ieškoti.

56. Dviejų arba trijų liudininkų liudijimu šalis savo bylą turi laimėti ir kas taip pat, nesilaikydamas įrodymų, šaliai leistų prisiekti.

57. Apie įrodymus raštu.

58. Apie valdovo komisijas, kuriose bylose turi būti leidžiamos.

59. Apie piniginių mokėjimų terminus, bylos nustatytus ir savo rašte aprašytus.

60. Apie trečiųjų teismą, kaip turi būti galioje užlaikomas.

61. Apie apeliavimą iš teismo pas valdovą, kaip turi būti padaryta ir kur turi būti atlikta.

62. Jei keli broliai ar dalininkai ką nors pašauktų, o atsisakę nuo teismo vienas arba du su šalimi taikytųsi, tada kitiems galima atsisakyti arba apeliacijos laikytis.

63. Kame ir kada apeliacijos teismas neturi prileisti.

64. Apeliacijoms galutinas terminas turi būti skiriamas, ir pabauda už neteisėtą apeliaciją.

65. Kada iš žemės ir pilies teismo turi būti apeliuojama pas valdovą ir kas sau pagalbai turi būti imama.

66. Apie žemės įsisenėjimus.

67. Apie bylų sprendimų žemės ir pilies teisme įvykdymą, užmokestis vazniui už įvykdymą.

68. Vyriausių tribunolo teismų sprendimų vykdymas bylose.

69. Piniginės sumos išieškojimas, paskolintos iš dvaro.

70. Apie prievarta išvayrą iš ramaus valdymo.
71. Apie ribininkus, pakamores ir jų urėdus.
72. Apie ribininkų teismus.
73. Apie apeliacijas iš ribininko teismo.
74. Apie ribininko pavaduotojo urėdą.

Pirmieji 3 II Lietuvos Statuto skyriai buvo pašvesti viešajai teisei, ketvirtasis — teismo procesui. Toliau sekantys šeši skyriai (V-X) skiriami specialiai civilinei teisei. Taip V skyrius liečia kraičio ir kitus reikalus, surištus su vedybomis. Šis skyrius pavadintas : *Apie aprūpinimą, kraitį ir vainiką*. Nors jis ir atitinka I Lietuvos Statuto IV skyriui, bet yra, kaip ir kiti II Lietuvos Statuto skyriai, visai iš naujo perredaguotas ir papildytas. Iš viso jame 18 straipsnių :

1. Kuriuo būdu tėvas, išleisdamas savo dukterį, turi garantuoti ir užtikrinti, kad žentas jo dukteriai užrašys vainiką.
2. Kaip vyras žmonai turi užrašyti vainiką ir kaip vaikas po tėvo mirties turi elgtis su motina ; ir apie judomąjį turtą.
3. Po tėvo mirties kaip turi būti dukterys brolių aprūpinamos iš tėvo dvarų.
4. Apie vainikuotą našlę, kaip prieš ją turi laikytis vaikai, turi metus.
5. Apie bevaises našles, kurios vaikų neturi.
6. Kas tik pastoviai apsigyvenęs ar neapsigyvenęs paimtų žmoną su dvarais Lietuvoje arba juos įgytų, turi karo tarnybą tarnauti be jokio atsikalbinėjimo.
7. Apie mergaites, kurios be tėvų valios už vyrų eitų.
8. Apie mergaites, kurios po tėvų mirties be brolių arba dėdžių valios už vyro eis.
9. Kas iš dviejų arba iš trijų žmonių vaikų turėtų.
10. Apie našles, kurios pasiliko su nesuaugusiais vaikais.
11. Jei mergaitė ar našlė, turėdama iš tėvo ar iš motinos paveldėtus dvarus, tekėtų už nebajoro, praranda dvarus.
12. Našlė, kuri po vyro mirties greičiau negu per 6 mėnesius už kito vyro išeitų, praranda vainiką.
13. Iš motinos paveldėtieji ir inėstieji dvarai niekam neužrašyti, dalijami jos sūnums ir dukterims, o iš tėvo paveldėtieji dvarai — vyro giminaičiams.
14. Apie sulyginimą įvairių žmonių inėstų dvarų prieš pasidailimą vaikų.
15. Našlė, turėdama vainiką nuo pirmojo vyro, už antro ištekęsusi, vainiko nuo jo turėti nebegali.
16. Apie dvarą, kuriuo vyras žmoną aprūpins.

17. Apie bevaisę žmoną.

18. Apie šeimų skyrimąsi prieš dvasišką teisną.

VI skyrius skiriamas specialiai globos reikalams. Jis atitinka V skyriui I Lietuvos Statuto, yra pavadintas : *Apie globas* ir apima 13 straipsnių :

1. Apie nesuaugusius vaikus.

2. Apie tėvų globą.

3. Kas turi būti globėjai.

4. Pamokymas globėjams, kaip jie turi globą vykdyti.

5. Jei globėjas ką savo apsileidimu ar nestropumu praręs iš vaikų turto.

6. Globėjas dėl vaikų skriaudų teisme gali kelti ieškinį, bet prarasti nieko negali.

7. Kas nesuaugusius vaikus pašauktų (teisman).

8. Nesuaugę vaikai teisme neturi atsakyti, vien tik keturiais atvejais.

9. Apie neatidalytus brolius.

10. Globėjas negali vaikų dvaro parduoti, nustoti arba susiaurinti.

11. Vyresnysis suaugęs brolis negali nuo nesuaugusių brolių dvaro atimti, nei įkeisti, išskyrus savo dalį, nebent dėl savo tėvų skolų.

12. Svetimą dvarą globoje laikydamas, iš jo nieko neturi mokėti už savo nusikaltimus.

13. Jeigu pasitaikytų, kad egzекutoriai, kuri dalyką testamentu pradėję valdyti ir neužbaigę numirtų.

VII skyrius nagrinėja įvairius kontraktus bei sutartis dvarų reikalu, jų įkeitimą, pardavimą ir pan. Jis yra pavadintas : *Apie užrašus ir dvarų pardavimą*. Iš dalies jis atitinka X-jam I Statuto skyriui, tačiau yra dvigubai didesnis už jį ir apima žymiai platesnius dalykus. Šis skyrius didesne savo dalimi yra naujas, skiriamas specialiai įvairiems nejudomo ir judomo turto kontraktams, įkeitimams ir perleidimams. Jame 24 straipsniai.

1-4. (Į krūvą sujungti 4 straipsniai). Apie paveldėtų ir visokių būdu įgytų dvarų užrašus.

5. Niekas negali niekam jokio palikimo užrašyti, kurio neturi savo rankoje.

6. Jei kas užrašytų kam dvarą arba žemę po savo mirties, o tas, kuriam užrašyta, jo mirties nesulauktų, pats pirmiau numirtų.

7. Jei kas laisvu noru kuri dalyką užrašytų, šis užrašas turi galioje likti.

8. Jei kas ieškotų iš ko artimumu, o šis tai valdytų teisėtu užrašu.

9. Apie skolose esantį dvarą ir žemės įsisenėjimą.
10. Apie vieno dvaro dvi arba kelias skolas.
11. Apie įkeistą dalyką, kas už didesnę sumą užstatys.
12. Joks įkeitimas negali turėti įsisenėjimo.
13. Apie pinigų atidėjimą už įkeitimą.
14. Bylose dėl įkeistų turtų turi būti galutinis terminas.
15. Jei kas užparduotų ką ligi termino.
16. Įkeisto dvaro be termino neišpirkti.
17. Apie įkeisto dvaro atėmimą.
18. Apie įkeistus judomus daiktus.
19. Kas arklį arba jautį kam įkeistų be termino.
20. Apie įkeistus daiktus, jei kas dings kieno laikomas.
21. Apie pranešimą apie svetimą judomą turtą.
22. Jei skolų raštai ant įkeistų dvarų dingtų.
23. Kiek daug be rašto skolinti.
24. Apie pirklių daiktus.

VIII skyrius yra visiškai naujas, tokio nebuvo I Lietuvos Statute, nors tuo reikalu ir ten buvo vienas kitas straipsnis kituose skyriuose. Matyt, II Lietuvos Statuto redaktoriams rūpėjo, kad nei viena civilinės teisės sritis nebūtų apleista Statute, todėl jie ir sudarė visiškai naują VIII skyrių, kurį pašventė specialiai testamentams. Dėl to VIII skyrius ir pavadintas: *Apie testamentus*. Tai yra pats trumpiausias II Statuto skyrius, nes jis turi vos 8 straipsnius:

1. Kas gali ir negali rašyti savo judomo turto testamentus.
2. Apie testamentus judomam turtui ir įgytiems dvarams.
3. Apie liudininkus, kurie turi būti prie testamento sudarymo.
4. Niekas negali savo nelaisvam žmogui nieko užrašyti, laisvu jo nepadaręs.
5. Žygininkas, neprivilegiuotų miestų miestietis, prastas žmogus, kaip turi testamentą sudaryti.
6. Apie testamentą uždara, skusta, sudraskytą, kaip turi būti panaikintas; taip pat ir kiti užrašai.
7. Priežastys, dėl ko tėvas sūnui gali atimti paveldėjimo teisę į dvarą ir koku būdu.
8. Apie aklo žmogaus testamentus.

IX skyrius liečia specialiai bylas dėl žemių ir jų ribų, todėl yra pavadintas: *Apie žemių bylas, ribas, kapčius ir ežias*. Jis savo turiniu atitinka I Lietuvos Statuto VIII skyriui. Jis apima 21 straipsnį:

1. Įrodymas apie skirtumus ribose ir dvare.
2. Išvažiavimas į kuopą ant ribų, galutinis terminas ir priežastys, dėl kurių pašauktasis nuo termino laisvas.
3. Liudininkais bylose dėl žemės negali būti niekas tik krikščionys Romos arba Graikų apeigų, poterius ir *Tikiu Dievą Tėvą* moką.
4. Jei kas dėl ribų sužalojimo ir nuostolių kam jo liudininkus brokuotų, bet neįrodytų, turi mokėti jiems piniginę pabaudą.
5. Neužginčyti liudininkai turi prisiekti, o iš abiejų pusių užginčyti, turi būti parenkami.
6. Apie atskirą ir sienomis susieinančią žemę, koks įrodymas turi būti.
7. Iš akivaizdinio žemės teismo po šaukimo turi būti skiriamas galutinis terminas ant žemės išvykti po šešių savaitių.
8. Kas būdamas valdovo urėdu, turėdamas dvarą ne tame pavieta, turėtų su bajoru bylą dėl žemės.
9. Jei kas ribą arba ežę kam nuartų.
10. Apie ribomis sueinančią mišką ir kirtimus.
11. Apie upę, ribas ir sienas.
12. Jei kas savo tvenkiniu kitą tvenkinį arba pievas apsemdintų.
13. Kas kieno žemėje pasės javus, kaip turi per važnį paskelbti, kad nesuvežtų iki bylos.
14. Kas valdytų žemę trejus metus, o kitas, bylos nepravedęs, javus nupiautų arba nupiautus paimtų, sumuštų arba žagrę sukapotų.
15. Apie įvesdinimą į dvarą už skolą arba dėl kitos priežasties.
16. Apie dvarą, kurį susitarę atiduos į valdovo rankas.
17. Apie nepadalytą tarp brolių dvarą.
18. Nuo svetimo žmogaus niekas negali užpirkti (skolinti pinigų) žemės be jo pono valios.
19. Apie žmones, kurie ateina į laisvininkus, o išsėdėję pabėga.
20. Apie atradimą žemėje užkasto lobio arba šiaip kur paslėpto.
21. Apie vandens uostus ir apie vandenyse paskendusias prekes.

Paskutinis civilinei teisei skiriamas skyrius yra X. Jis atitinka I Statuto IX skyriui ir liečia medžioklės teisę bei su ja surištus dalykus.

X skyrius užvardintas: *Apie girias ir apie medžioklės plotus, ir apie barčių medžius, taip pat apie visokius padegimus*. Skyriuje 17 straipsnių:

1. Apie medžioklių plotus.
2. Nuostatas dėl laukinių žvėrių.

3. Apie bartis, apie ežerus ir apie pievas, kas turi svetimoje girioje.

4. Kas svetimus ežerus savo girioje nužvejoję, arba pievas nušienautę, arba taip pat nupiautę šieną paimtę.

5. Kas užpultų kieno nors žmogų savo girioje arba ažuolyne ir apiplėštų.

6. Kas turėtų ginčą dėl barčių arba dėl teisės įeiti į girią.

7. Kas ežerus arba tvenkinį arba kūdrą kam nužvejoję arba ir malūną sudegintų.

8. Apie sakalo ir gulbės lizdą.

9. Apie bebrynus.

10. Apie apynynus.

11. Apie paukščių gaudyklas.

12. Kas kilpas piktadario būdu paliestų.

13. Nuostatas dėl barčių medžių.

14. Nuostatas dėl bičių.

15. Apie užleisto gojaus iškirtimą.

16. Apie sodo išvogimą ir kainą spiečiui.

17. Apie gaisrus giriose, miškuose ir ažuolynuose.

Paskutiniai 4 (XI-XIV) II Lietuvos Statuto skyriai yra skiriami baudžiamajai teisei. Kiekvieno skyriaus turinys yra žymiai praplėstas, palyginus su I Lietuvos Statutu.

XI skyrius yra skiriamas specialiai muštynėms, prievartai ir užpuolimams ir atitinka I Statuto VII skyriui. XI skyrius yra užvardytas: *Apie užpuolimus, muštynes ir atlyginimą už bajorų galvas*. Šis skyrius ypačiai platus, jame net 35 straipsniai:

1. Kas namą ar sustojimą kieno sąmoningai užpultų, norėdamas jį užmušti.

2. Apie prievartos įrodymą, kaip liudyti ir skųstis.

3. Apie užpuolimą bažnyčios, kapų, mokyklos, kunigo ir popo namo.

4. Apie užpuoliką, kuris ką užmušęs, būdamas pašauktas, iš žemės pabėgs.

5. Kas aiškius piktadarius, žmones ištremtuosius namie pas save laikytų.

6. Kas savo name arba kur sustojęs gindamasis užpuoliką ir jo padėjėjus užmuštų.

7. Kas užpultų svetimą dvarą arba kaimą arba prievartos imtųsi, o kitas, gindamas savo žemę, jį užmuštų.

8. Apie mergaitės arba moters išniekinimą, koks turi būti įrodymas.

9. Apie paėmimą prievarta mergaitės, našlės ir bet kurios moters vedybų tikslu.

10. Apie vyrą ir apie žmoną, jei vienas kitą iš neapykantas užmuštų arba nunuodytų.

11. Apie grasymą, po kurio įvyktų nuostolis ir apie grasymą nužudyti.

12. Jei keli bajorai būtų apkaltinti užmušę vieną bajorą arba ir prastus žmones.

13. Apie žaizdas bajorams ir apie atlyginimą už jas.

14. Apie bajorystės įrodymą, priteisus atlyginimą už žaizdas.

15. Jei miestietis bajorą sužeistų, nustoja rankos; o jei padarys jį invalidu, — praranda galvą. Taip pat ir prastas valstietis.

16. Kas tėvą arba motiną užmuštų; taip pat tėvas sūnų, motiną dukterį.

17. Jei kas užmuštų dėl dvaro brolių, seserį, žentą, uošvį arba savo giminaitį.

18. Jei tarnas savo poną sužeistų arba užmuštų.

19. Kas pakeleje kito tykotų ir ten pats būtų užmuštas.

20. Jei kam nuostolis arba skriauda kokia įvyktų taip kieno nors name, kaip ir pakelyje, žinant šeimininkui.

21. Kas kieno nors dvaran, ar kaiman, užpuolikus pasiuntęs arba pats užpuolęs, jų žmones sumuštų ar apiplėštų.

22. Atlyginimas už paprastą kaimyno užpuolimą.

23. Jei bajoras bajorą pakelyje apiplėštų.

24. Jeigu keliems tikriems broliams suaugusiems ar nesuaugusiems jų tėvas arba kuris nors iš jų būtų užmuštas.

25. Kas iš artimųjų vienas po kito turi ieškoti atlyginimo už galvą.

26. Apie peštynes, jei vienas kitą sužeidęs į teismą pašauktų, o abi pusės liudininkų neturėtų.

27. Apie peštynes vakare, kas per jas žvakę užgesintų ir kas atsitiktinai, bet ne sąmoningai ką užmuštų.

28. Kas netyčia ką sužeistų ir dėl to į teismą būtų pašauktas.

29. Jei kuris tarnas, gindamas savo poną, ką nors sužeistų arba užmuštų, išskyrus tik sauvalę.

30. Jei kieno tarnas, užpuolęs kieno nors namus ar ką nužudęs, pabėgtų, būdamas pašauktas į teismą.

31. Apie užmušimą pakeleivingo žmogaus, neturinčio giminių; kas turi pravesti tardymą.

32. Apie nutylėjimą užpuolimo, vagystės, nuostolių ir apilėšimo.

33. Jei kas nuo mirties bausmės už koki nusikaltimą atsipirktų, arba išprašytas būtų, turi likti begarbis.

34. Kas po sužeidimo, sumušimo po smukles, vakarienes, po turgus važinėdamas arba vaikščiodamas gertų.

35. Kas kviestą ar nekviestą svečią pas save namie sumuštų, arba jei taip pat svečias papiktinamai elgtųsi.

XI skyrius buvo skiriamas bajorų nusikaltimams, XII gi skyrius skiriamas paprastų žmonių nusikaltimams ir atlyginimams už žaizdas ir galvas. XII skyrius atitinka XI skyriui I Lietuvos Statuto ir yra užvardintas: *Apie prastų žmonių galvos ir žaizdų atlyginimą*. Šiame skyriuje tik 14 straipsnių:

1. Galvos ir žaizdų atlyginimas pono tarnams, žygininkams, prastiems žmonėms, bernams ir jų žmonoms.

2. Galvos ir žaizdų atlyginimai tijūnams, raktininkams, vaitams, kaimo seniūnams ir suolininkams.

3. Apie atlyginimą už galvą amato žmonių.

4. Apie žydų aprėdą, jog brangiais rūbais, papuoštais auksu ir sidabru, patys ir jų žmonos neturi vaikščioti.

5. Žydas, totorius ir kiekvienas nekrikščionis neturi būti skiriamas urėdu ir negali turėti krikščionių nelaisvėje.

6. Atlyginimas už žaizdas totoriams, kurie karo tarnyboje būna, ir amatininkams, apie atlyginimą už galvas ir apie jų žmonas.

7. Laisvas žmogus neturi būti nelaisvėn atiduodamas ir išleidžiamas už ištarnautą pinigų sumą.

8. Apie pabėgusį žmogų tėvonį — žemės įsisenėjimas.

9. Kas už laisvą žmogų arba pabėgusį nelaisvąjį nenorėtų teisme atsakyti, turi už jį atlyginti.

10. Apie nelaisvąjį dvaro šeimyną, kuri pabėgs nuo savo pono.

11. Apie laisvuosius žmones, kuriuos badmečiu parduoda.

12. Kas badmetyje savo tarnus išvarytų.

13. Nelaisvieji turi būti dėl trijų priežasčių.

14. Jei kas tarną kam nors priskirtų, o šis, padaręs nuostolių, nuo jo pabėgtų.

XIII II-jo Lietuvos Statuto skyriuje sugrupuoti įvairūs nusikaltimai, liečią galvių ar kitokio turto užgrobimą. Šis skyrius pavadintas: *Apie užgrobimus ir atlyginimus*. Jis atitinka I Statuto XII skyriui. Jame iš viso 14 straipsnių:

1. Kas bandą užgrobes, kumeliuką arba kumelę numarintų arba padarytų luošą, atlyginimas už tai.

2. Kumelių bandos jokioj ganykloj niekas neturi užgrobinėti.
3. Kas grobiančiam bajorui, ar bajoriui, ar tarnui arklį užmuštų.
4. Apie užgrobimą kunigaikščio, pono ar bajoro arklio.
5. Pabėgusi nelaisvoji šeimyna turi būti pranešta ir be atlyginimo išduota.
6. Apie pagrobimą kunigaikščio, pono ir bajoro žmogaus.
7. Kaina darbinių arklų ir kumelių.
8. Kaina naminių didelių ir mažų raguočių.
9. Kaina naminių paukščių, paprastų, penėtų.
10. Kaina paukščių, medžioklei laikomų.
11. Kaina visų javų ir daržovių.
12. Kaina naminių ir medžioklinių šunų.
13. Jei kieno šuo kieno siundomas įkastų ir kas sąmoningai arba nesąmoningai šunį užmuštų.
14. Kas savo namuose laikytų šunį arba gyvulį, kuris kaimynams darytų nuostolį.

XIV ir paskutinis II Lietuvos Statuto skyrius skiriamas įvairioms vagystėms. Dėl to jis ir užvardytas: *Apie visokios rūšies vagystes*. Jis atitinka I Lietuvos Statuto XIII skyriui. Jame 28 straipsniai:

1. Kas pas ką rastų vogtus daiktus, turi vesti jį pas jo poną ir prašyti teismo.
2. Apie vagių nurodymą, su kuo tik į teismą būtų atvesti.
3. Kas pirkto ką, dėl ramybės turi turėti magaryčinius ir apie tai pranešti urėdui.
4. Apie vogtų daiktų vertę; už ką vagis turi būti baudžiamas mirtimi, o kada ne mirtimi.
5. Kas norėtų ieškoti vogtų daiktų kieno nors name.
6. Apie vyjimasi pėdomis į kieno nors namą arba į kitą kaimą, dėl kurios nors skriaudos.
7. Kas bajorą be vogtų daiktų teisme pirmą kartą kaltintų vagyste.
8. Bajoras, turįs keturiolika metų, nors ir su vogtais daiktais sugautas, neturi būti skaitomas vagimi, bet nuostolius turi atlyginti.
9. Apie įrašus į urėdo knygas dėl vagių šaukimo.
10. Kas vagį su vogtais daiktais pas save namie laikytų, arba apie jį žinotų, arba nuteisto nenubaustų.
11. Apie išvogimą pono ar bajoro svirno arba valstiečio klėties.
12. Apie vogtus daiktus, kurie būtų rasti pas neįtartą žmogų namie po jo užraktu.
13. Apie vagį, kurį bevagiant sugautų.
14. Apie vagystės žymes pas neįtartą žmogų.

15. Su vogtais daiktais sugautą vagį per vieną dieną galima tris kartus kankinti.

16. Apie vagis ir plėšikus, kurie savo urėdą bajorą arba nebajorą teisman pašauktų.

17. Jei bajoras nebajorą vagyste apkaltintų, kaip turi išsiteisinti.

18. Bajorui vagyste apkaltintam tris kartus galima išsiteisinti, o po to jo kaltė turi būti įrodyta.

19. Kas vagį namie prie vogtų daiktų arba kelyje vydamasis sumuštų arba sužeistų, kaip turi būti elgiamasi.

20. Kokia bausmė turi būti tam, kuris ką pavogtų valdovo rūmuose.

21. Apie žmonas ir vaikus, kurie vartojo vogtus daiktus.

22. Apie sveriamus vogtus daiktus, kurie būtų atiduoti valdovo, kunigaikščio, pono ar bajoro name.

23. Apie žmones be tarnybos ir apie nepriskirtus tarnus; kas juos laikytų ir nuo jų kiltų nuostolių.

24. Apie priklydusius arklius, kumeles ir raguočius, kaip su jais reikia elgtis.

25. Apie vogimą javų, laukuose į gubas sudėtų arba šieno ir apie žaizdas tuo laiku padarytas.

26. Apie išvogimą žuvų iš tvenkinio arba kūdros.

27. Jei kam laike gaisro ar potvynio kas žūtų.

28. Kas apkaltintų ką nusikaltimu, už kurį galva baudžiama, turi būti skirtas laikas išsiteisinti.

Tuo ir baigiasi II Lietuvos Statuto turinys. Pagal Žygimanto Augusto raštą, rašytą 1566 m. Vilniuje, prie II Lietuvos Statuto dar turėjo būti prijungtos dvi privilegijos, kurių viena buvo duota Vilniuje 1563 m. liepos 7 d., o kita 1565 m. gruodžio 30 d. Vilniaus seimo metu.

1563 m. privilegija pakartotinai sulygino visų krikščioniškų tikybų išpažintojų teises su katalikų teisėmis.

1565 m. privilegija nustatė, kad naujuoju Statutu turi būti valdomi ir teisiami visi luomai ir kad pastoviai gyvenantiems bajorams leidžiama atlikinėti seimelius.

Antrasis Lietuvos Statutas ir buvo įgyvendintas 1566 metais. Nuo to laiko viskas turėjo vykti jau nebe pagal pirmąjį (1529 m.), bet pagal II Statutą.

3. ANTROJO LIETUVOS STATUTO (1566 M.) PALYGINIMAS SU PIRMUOJU LIETUVOS STATUTU (1529 M.)

II Lietuvos Statutas yra žymiai tobulesnis ir skiriasi nuo I ne tik savo apimtimi ir turiniu, bet ir sistema. Pataisydama I ir tuo būdu paruošdama II Lietuvos Statutą, Statuto pataisymo komisija atliko ne tik sunkų ir labai didelį Lietuvoj veikusių įstatymų kodifikacijos darbą, bet taip pat ėmėsi ir naujų įstatymų leidimo. Belyginant II Lietuvos Statutą su pirmuoju, labai vaizdžiai ryškėja juridinės minties aiškumas ir sistema, pagal kurią buvo sutvarkytas 1566 m. Lietuvos įstatymų kodeksas. Tai liūdią, jog ir II Statuto ruošėjai — Statuto pataisymo komisijos nariai buvo aukštai išsilavinę ir tinkamai teoretiškai pasiruošę tam darbui. Jeigu I Lietuvos Statute sunku rasti kokią nors sistemą, kokią nors aiškų planą, kuriuo būtų dėstoma medžiaga skyriais ir paragrafais, tai priešingai, II Statutas pasižymi savo sistemingumu bei planingumu tiek skyrių išdėstyme, tiek medžiagos sutvarkyme paragrafais atskiruose skyriuose. Tai parodo, kad I Lietuvos Statuto redaktoriai toli gražu nebuvo taip gerai teoretiškai pasiruošę sunkiam kodifikacijos darbui. Tai kartu parodo ir II Lietuvos Statuto sudarytojų — Komisijos narių, didelį išsimokslinimą ir išsilavinimą teisės srityje, liūdią tinkamą jų teoretinį ir praktinį pasiruošimą, jų juridinės minties aiškumą ir platumą bei lakumą. I Lietuvos Statute nematyti aiškios sistemos atskirų skyrių sudėstyme. Kartais į skyrius patenka ir tokie paragrafai, kurie savo turiniu turėtų būti visai kitame skyriuje. II Lietuvos Statute to nėra.

Skyrių išdėstyme II Lietuvos Statute matyti aiškus planas. 1566 m. Lietuvos Statutas pradedamas nuo įstatymų, liečiančių valdovą ir jo valdžią, didžiojo kunigaikščio teises ir kompetenciją, toliau einama prie karinės tarnybos organizacijos, prie bajorų teisių, prie įstatymų dėl didžiosios Lietuvos kunigaikštijos, o paskui prie jos teismų organizacijos. Tik po to 1566 m. Lietuvos Statute dedami civilinės teisės įstatymai ir į pabaigą įstatymai apie rusikaltimus ir jų baudimą. Taip pat sistemingai medžiaga išdėstoma ir kiekviename 1566 m. Lietuvos Statuto skyriuje. Šiuo atžvilgiu Statuto redaktoriai pasistengė visai naujai, sistemingai sukodifikuoti Lietuvos įstatymus. Jie sukūrė taip pat pilną ir nuoseklų teismo procesą. Smulkus ir pilnas teismo proceso nusakymas sudaro būdingą II Statuto bruožą. I Lietuvos Statuto skyrius, liečiąs teismus, teturėjo vos 37 paragrafus, tuo tarpu antrajame statute atitikamame skyriuje yra net 74 paragrafai, ir teismus liečiąs skyrius yra pats plačiausias, toli pralenkęs kitus skyrius.

Taip pat ir savo apimtimi 1566 m. Lietuvos Statutas žymiai skiriasi nuo 1529 m. Pirmajame Lietuvos Statute iš viso buvo 13 skyrių, apimančių viso 280 paragrafus. II Statutas turi 14 skyrių, su 366 paragrafais, taip beveik 100 paragrafų didesnis.

Abiejų Statutų teksto lyginimas parodo, kad vieni straipsniai tiesiog be pakeitimo buvo pernešti iš I Statuto į II atitinkamą skyrių. Kiti buvo pernešti su mažomis, grynai redakcinio pobūdžio, pataisomis. Dar kituose straipsniuose buvo išaiškinta ir smulkiai praplėsta mintis, I Statuto paragrafuose pareikšta tik bendrais bruožais. Nemažai I Lietuvos Statuto paragrafų II Statute buvo iš esmės pertvarkyti, pakeisti ir papildyti. Be to, II Statute randame žymų skaičių paragrafų, kurie buvo visai naujai sukurti. Pagaliau pasenę ir nuo gyvenimo atsilikę I Statuto straipsniai buvo visai išleisti arba pakeisti naujais.

II Lietuvos Statute iš esmės buvo perredaguoti ir žymiai praplėsti tie straipsniai, kurie lietė Lietuvos valstybės teises. Kadangi beruošiant II Statutą aiškiai reiškėsi unijinės lenkų pastangos įjungti ar sujungti Lietuvą su Lenkija, kadangi jau bendruose Lietuvos-Lenkijos seimuose vyko derybos dėl Lietuvos-Lenkijos santykių, kuriuose aiškiai reiškėsi lenkų agresingumas, tai II Lietuvos Statuto autoriai pasistengė ypačiai išryškinti tuos Lietuvos Statuto paragrafus, kurie garantavo pilną valstybinę Lietuvos nepriklausomybę ir paneigė bet kokias lenkų teises į Lietuvos teritoriją, dvarus bei urėdus. Valstybės pavadinimas, sostinės reikšmė, valstybės sienos, valstybės valdžios teisės ir kompetencija jokių būdu negali būti mažinami. Lietuvos luomai privalo išlaikyti visas savo teises ir pilną savo reikšmę net ir tuo atveju, jei Lietuvos valdovas įsigytų valdyti ir kurią nors kitą karaliją. Taip pat pilnai ir amžinai turi būti išlaikytas atskiras Lietuvos seimas, niekuo neliečiant jo kompetencijos Lietuvoje. Tokiu būdu paragrafai, garantuoją Lietuvos valstybės ir jos teisių neliečiamumą, savarankiškumą ir nepriklausomybę, palyginus su I Statutu, labai išryškinti ir išplėsti II Statute, kaip aiškos ir griežtos lietuvių pastangos apsisaugoti nuo grobuoniškų lenkų siekimų, besireiškiančių Liublino unijos išvakarėse.

Kalbant apie visai naujus II Lietuvos Statuto artikulius, pirmiausiai reikia paminėti tuos, kurie sukuria Lietuvoje naujas institucijas ir įveda naujus pareigūnus. Taip visai nauji artikulai yra apie naujai įvedamus Lietuvoje pavietų teismus — žemės, pilies ir ribininko. Naujai įvedami Lietuvoje ir įvairūs pareigūnai, pav. vaznys (šaukūnas). Daug naujų paragrafų dėsto teismo procesą ir materialinę teisę. Taip pat randame naujų įstatymų ir dėl karo tarnybos.

I Lietuvos Statuto įstatymai ir mintys 1566 m. Lietuvos Statute įgijo esminių pakeitimų ir žymių papildymų. II Lietuvos Statutas išskėlė Lietuvos teisę į teisės tobulumo aukštumą, kokia tik buvo pasiekama tais laikais ne tik Lietuvoje, bet ir vakarų bei centrinėje Europoje. Antrojo Lietuvos Statuto ruošėjai sugebėjo Lietuvos įstatymus pakelti į tą lygį, kuris tuomet buvo reikalaujamas Europoje moderniškojo teisės mokslo ir praktiškosios įstatymdavystės. Apgalvotai perimdami ir pritaikydami Lietuvos sąlygoms kai kurias teisinės normas iš kitų kraštų ir tautų teisės, II Lietuvos Statuto autoriai tuo būdu tobulino Lietuvos įstatymus ir įstatymų leidimą, kylančius iš kultūrinio Lietuvos gyvenimo kilimo ir istorinės valstybės raidos sąlygų. Šio įstatymų rinkinio sistema ir jo įstatymų pobūdis toli pralenkia I (1529) Lietuvos Statutą. Antrasis Lietuvos Statutas sistemingai kodifikavo Lietuvos teisę, kuri buvo nušviesta ir pavaizduota imant pagrindu to meto moderniškos teisės idėjas, bendras vakarų ir centrinei Europai. Teisingai pastebi prof. Lappo, kad į 1566 m. Lietuvos Statutą reikia žiūrėti ne kaip į naują 1529 m. Lietuvos Statuto redakciją, bet greičiau kaip į visai naują kodeksą, pradedantį naują gadynę Lietuvos teisės istorijoje, nes pirmasis Statutas tiek buvo perdirbtas, kad jis antrajame tiesiog ištirpo. Taip pat pilnai galima sutikti su prof. Lappo nuomone dėl 1566 m. Lietuvos Statuto reikšmės. Tarp visų trijų Lietuvos Statuto redakcijų (1529, 1566 ir 1588), II Lietuvos Statutas užima centrinę vietą ne tik chronologiškai, bet ir ideologiškai bei dalykiškai. II Statutas labai skiriasi nuo I ir savo turiniu, ir apimtimi, ir sistema, ir savo idėjomis. Tarp I ir II Lietuvos Statutų skirtumai labai dideli ir esminiai, o tuo tarpu tarp II ir III Lietuvos Statutų esminių skirtumų jau nebėra, bet matyti tik nežymūs papildymai. Dėl to III Lietuvos Statutas gali būti laikomas tik nauja 1566 m. Statuto redakcija, tuo tarpu II Statutas yra beveik visai naujas teisės ir kodifikacijos kūrinys.

1566 m. Lietuvos Statutas taip labai nuo 1529 m. Statuto skiriasi dar ir tuo, kad jame atsispindi jau bajorijos supremacijos ideologija. Kaip tik XVI a. vidurio reformose, dar prieš Liublino uniją, susidarė Lietuvoje vienalytė *bajorų tauta*, aiškiai reiškianti vienaluomės bajoriškos valstybės idėją. Šitokia bajorijos supremacijos idėja perėjo kaip tik į II Statutą, pagal kurį aukščiausios teisės nepriklausomoje Lietuvos valstybėje priklauso tik bajorų luomui, ko visai nerandame I Lietuvos Statute, nes tuomet bajorija dar nebuvo taip iškilusi. Todėl nuo II Lietuvos Statuto įgyvendinimo prasideda ne tik naujas Lietuvos teisės istorijos laikotarpis, bet kartu formaliai prasideda ir bajorų viešpatavimo gadynė Lietuvoje.

IV. TREČIASIS LIETUVOS STATUTAS (1588 m.)

1. TREČIOJO LIETUVOS STATUTO SUDARYMAS IR PASKELBIMAS

Teisingai prof. Pr. Piekosiński pastebi, jog tik ką paskelbus II Lietuvos Statutą, dar nespėjo nudžiūti rašalas šitos antrosios pataisytosios statuto redakcijos, ir jau artimiausieji seimai pasirodė esą priversti imtis statutą vėl taisyti, pradėti ruošti jau trečią Lietuvos Statuto redakciją. Tas išplaukė iš to, jog ir paskelbus II Statutą, Lietuvos vidujiniame gyvenime tebevyko pasikeitimai, dar labiau iškėlę bajorijos padėtį valstybėje, kas, be abejo, turėjo būti užfiksuota, ir Lietuvos įstatymų rinkinyje, įtraukta į Lietuvos Statutą. Be to, dalis gyventojų buvo nepatenkinti pačiu II statutu, nes jis kardinaliai pakeitė jų padėtį valstybėje. Kaip žinome, XVI a. vidurio reformos Lietuvoje nepaprastai iškėlė bajorus, sukonsolidavo juos į taip vadinamą *bajoriškąją tautą*, perorganizavo valstybę į viena-luomę bajorų valstybę. Šitie esminiai Lietuvos valstybės organi-zacijos pakeitimai jau buvo įtraukti į II Lietuvos Statutą, kuris atitinkamai iš pagrindų pertvarkė ir viešąją teisę. Tačiau kaip tik šitokia vienavaldės *bajorų tautos* idėja, kurią II Lietuvos Statutas ėnešė ir į pagrindinius valstybės santvarkos įstatymus, į pavieto teismų ir kitų institucijų organizaciją, į santykius tarp atskirų visuomenės klasių, kurios negalėjo patekti į privilegijuotą *bajorų tautą*, — šitokia idėja, kaip teisingai pastebi prof. Lappo, kėlė kaip tik nerimą tų visuomenės grupių, kurios negalėjo įeiti į privilegijuotąją ir taip aukštai valstybiškai iškeltą bajorų luomą, bet kurios grupės turėjo savo atskiras privilegijas ir teises, skyrusias juos nuo šiaip eilinių pavaldinių. Tokie buvo, pavyzdžiui, miestiečiai, privilegijuotųjų miestų gyventojai. Taip pav. dėl savo teisių nerimastavo Vilniaus miestiečiai. Nors jie ir neturėjo jokių pretenzijų dalyvauti valstybės valdyme, tačiau, matydami nepaprastai kylančią bajorijos įtaką ir reikšmę, jie bijojo, jog bajorai nepasikėsintų ir į jų savivaldybės teises ir buvo suinteresuoti šitas savo teises išlaikyti pilnai nepaliestas. Vilniaus miestiečiai buvo įsibaiminę, nežiūrint net to, jog jų savivaldybinių teisių garantija ir buvo įtraukta į II Statutą. Tuo labiau suprantama baimė kitų Lietuvos visuomenės grupių, kurių teisės II Lietuvos Statute jau buvo siek tiek paliestos ir apkarpytos. Toki buvo, pav., totoriai ir žydai, kurie nuolat prašė didįjį

Lietuvos kunigaikštį Žygimantą Augustą atstatyti II Lietuvos Statute apkarpytas jų teises, t. y. pakeisti II Statutą. Ir totoriai, ir žydai jau anksčiau naudojosi ypatingomis savo teisėmis, kurios tačiau ne visos buvo įtrauktos į II Lietuvos Statutą. Ypačiai nuskriausti jautesi ir totoriai, ėję karo tarnybą. Iš esmės jie buvo toki patys bajorai, kaip ir kiti krikščioniškieji bajorai, nes jie iš savo valdomų žemių ėjo tokią pat karo tarnybą, kaip ir pilnateisiai bajorai, bet II Lietuvos Statute šitokie karo tarnybą einą totoriai savo teisėmis toli gražu neprilyginami pilnateisiams bajorams.

Iš dalies nepatenkinti II Lietuvos Statutu buvo taip pat ir Žemaičių bajorai, pasižymėję savo konservatizmu ir atkakliu gynimu savo senų Žemaičių žemės teisių ir ypatumų. Kadangi naujame Statute visur reiškėsi dvasia, visus bajorus konsoliduojanti į vieną tautą, išlyginanti atskirų sričių skirtingumus, visą valstybę naujai teritorialiai ir administraciniai perorganizuojanti pakraipa, tai Žemaičių bajorai, nors jiems ir pavyko apginti savo žemės teisių skirtingumus (pasilikti seniūnijos, seniūno vardus, laisvą jo rinkimą ir kita), vis dėlto manė, kad Žemaičių žemės savitumas dar nėra tinkamai pabrėžtas ir Statuto pakeitimu bei papildymu norėjo dar labiau jį išryškinti.

Tokiu būdu Lietuvos II Statutas, jo įgyvendinimo metu, nevisose Lietuvos visuomenės grupėse buvo sutiktas su pilnu pasitikėjimu. Nepatenkintų grupių baiminimasis tuoj ėmė reikštis prašymuose į didįjį kunigaikštį, atitinkamus Lietuvos Statuto straipsnius tinkamai pakeisti. Be to, valstybės persitvarkymas grynai bajoriškais pagrindais vyko toliau. Dėl viso to į II Lietuvos Statutą negalima buvo žiūrėti, kaip į galutiną Lietuvos įstatymų kodeksą, ir jau neužilgo po jo įgyvendinimo imta kelti jo pakeitimo ar papildymo reikalas. Net ir patys jo redaktoriai bei sudarytojai nežiūrėjo į jį kaip į galutinai užbaigtą kūrinį. Jis jų pilnai nepatenkino, ir kaip jau matėme, net oficialiai jį tvirtinant seime buvo pareikšta ir pripažinta, kad jis yra *iki galo nepataisytas* ir buvo numatytas tolimesnis jo pataisymas. Jo pataisymas bei papildymas kaip tik ir turėjo sudaryti vieną tolimesnių seimų dienotvarkės punktą.

Ir taip jau Lietuvos Brastos seime, įvykusiame 1566 m. liepos mėn., t. y. vos keturis mėnesius po II Lietuvos Statuto įgyvendinimo, jau buvo keliamas jo pataisymo klausimas. II Lietuvos Statutas Žygimanto Augusto buvo paskelbtas 1566 m. kovo mėn. 1 dieną, o kovo 22 dieną jis jau išsiuntinėjo universalus, kuriais buvo sušaukiamas minėtas Lietuvos Brastos seimas. Tuose universaluose buvo nurodyta, jog tame seime bus svarstomas projektuojamas Lietuvos-Lenkijos unijos klausimas ir Statuto pataisymo reikalas.

Nors į šio 1566 m. Brastos seimo dienotvarkę ir buvo įtrauktas Lietuvos Statuto pataisymo klausimas, tačiau šiame seime tam reikalui labai mažai tebuvo skirta laiko ir dėmesio. Tuo metu buvo kilę žymiai aktualesnių valstybinio Lietuvos gyvenimo klausimų, kurie ir atitraukė beveik visą seimo dėmesį. Šitie nepaprastos svarbos reikalai tai ir buvo unijos su Lenkija ir Maskvos (Livonijos) karo reikalai. Derybos su lenkais dėl unijos ypačiai jaudino lietuvius, kurie nesutikdami su lenkiškaisiais unijiniais planais, reikalavo visiškos Lietuvos valstybės lygybės su Lenkija, sudarant su ja ne uniją, bet tik federacinę sąjungą. Taip pat žymi šio seimo veiklos dalis buvo skirta Maskvos karui ir Livonijos prijungimo bei gynimo reikalams.

Tokiomis aplinkybėmis, 1566 m. Brastos seime nebuvo galima imtis sistemingo Lietuvos Statuto pataisymo ir iš viso buvo sunku šį reikalą svarstyti. Vis dėlto, jau šiame seime buvo priimti keli nutarimai, pakeitę kai kuriuos II Lietuvos Statuto straipsnius. Tų kelių straipsnių pakeitimai šio seimo nutarimuose įgijo įstatymų galios, ir jie turėjo būti vykdomi vietoje atitinkamų II Statuto straipsnių. 1566 m. Lietuvos Brastos seime buvo pakeisti III skyriaus du straipsniai ir pirmieji VII skyriaus straipsniai. Trečiojo skyriaus buvo pakeisti 9-tas ir 14-tas straipsnis (9: «Valdovas neturi duoti dignitorijų, urėdų ir dvarų svetimšaliams» ir 14: «Po mirties tėvų, motinų ir kitų giminaičių neatstumti artimųjų nuo palikimo ir ištarnauto turto paveldėjimo»). II Lietuvos Statuto III skyrius yra skiriamas specialiai bajorų laisvėms ir nesumažintos didžiosios Lietuvos kunigaikštijos išlaikymo garantijai. Šiame skyriuje kaip tik buvo įstatymai, garantuoją ir apsaugoją Lietuvos nepriklausomybę ir jos valstybinės santvarkos įstatymus, taip pat bajorų privilegijas ir teises. Nuotaikos, buvusios Lietuvoje unijos su Lenkija išvakarėse, kaip tai teisingai pastebi prof. Lappo, labai aiškiai ir pasireiškė III skyriaus 9-to straipsnio pataisyje. To skyriaus pataisymas dar kartą pabrėžė ir visiškai aiškiai išreiškė negalimumą teisėmis sulyginti lenkus su tikraisiais didžiosios Lietuvos kunigaikštijos gyventojais ir dar labiau suliejo visus Lietuvos privilegijuotus gyventojus bajorus, tiek lietuvius, tiek gudus ir rusus, į vieną vieningą *bajorų tautą*. Šitoks draudimas svetimšaliams, net kaimynams (lenkams) duoti Lietuvoje tarnybas ir dvarus, lietuvių primygtinai buvo pakartotas kaip tik unijos su Lenkija išvakarėse, kai lenkai stengėsi įsigyti Lietuvoje teisę užimti čia vietas ir dvarus. Šio seimo nutarime, papildančiame minėtą 9-tą straipsnį, tokioms lenkų pastangoms dar kartą buvo užkirstas kelias. 9-jo straipsnio pakeitimu buvo patenkintas ir žemaičių bajorų ambicijos. II Statute šiame straipsnyje buvo pažymėta, jog vietas ir dvarus Lietuvoje gali gauti

tik tos valstybės ir jai priklausomų žemių tikri gyventojai lietuviai ir gudai, o pataisyme dar buvo pridėtas taip pat ir žodis *žemaičiai*. Žodis *žemaičiai* buvo pridėtas ir kalbant apie bažnytinių vietų skyrimą vietos gyventojams, Lietuvos piliečiams.

Nors III skyriaus 9-to straipsnio papildymu ir buvo apsaugota nuo lenkų skverbimosi į Lietuvą, bet vis dėlto šio straipsnio pakeitime buvo paliktas langelis svetimšaliams apsigyventi Lietuvoje. Šio straipsnio pakeitimu Lietuvos Brastos seime buvo leista svetimšaliams ir užsieniečiams, žymiai užsitarnavusiems Lietuvos valdovui ir Lietuvos valstybei, už nuopelnus gauti Lietuvoje dvarų, bet tik sutinkant Lietuvos Ponų Tarybai ir visam Lietuvos seimui leidžiant. Tačiau tokiems svetimšaliams, tokiu būdu gavusiems Lietuvoje dvarų ir tuo būdu Lietuvos pilietybę, vis dėlto buvo draudžiama dalyti pasaulinius ir bažnytinius urėdus. Nei pasaulinių, nei bažnytinių vietų Lietuvoje užimti jie negali. Šitokius urėdus gali užimti tik lietuviai, gudai ir žemaičiai.

Kyla klausimas, kodėl III skyriaus 9-to straipsnio pakeitime vis dėlto buvo daroma nuolaida svetimšaliams. Tai tenka aiškinti kaip tik tuo metu Lietuvoje vykusiu karu su Maskva dėl Livonijos. Svarbų vaidmenį kariuomenėje tuomet vaidindavo samdomi svetimšaliai rotmistrai ir svetimšaliai kareiviai. Tokių samdomų svetimšalių rotmistrų, karo specialistų Lietuvos kariuomenėje tarnaudavo iš įvairių Vakarų Europos kraštų. Matyti, specialiai jiems ir buvo taikomas šis 9-to straipsnio pakeitimas. Leidžiant tokius užsitarnavusius svetimšalius apdovanoti Lietuvoje žemėmis ir buvo norima daugiau jų patraukti ir paskatinti sąžiningai tarnauti Lietuvai kare su Maskva. Kaip rodo kiti istorijos šaltiniai, jau to meto Lietuvos seimuose tokie rotmistrai ir būdavo už savo nuopelnus apdovanojami žemėmis Lietuvoje. Savaimė suprantama, jog tokiu būdu Lietuvoje galėjo įsigyti dvarą ir vienas kitas lenkas, bet tik žinoma, užsitarnavęs Lietuvai.

Brastos 1566 m. seimo nutarimuose padarytas III skyriaus 14 straipsnio pakeitimas nebuvo taip svarbus. Tame straipsnyje buvo nustatomas įvairiausių bajorų dvarų kategorijų paveldėjimas. Šio straipsnio pakeitimas tik aiškiau nusakė mirusiojo sūnų ir dukterų tarpusavio paveldėjimo santykių ir tėviškųjų bei motiniškųjų dvarų paveldėjimo dalios teises.

1566 m. Lietuvos Brastos seimas, pakeitęs II Lietuvos Statuto III skyriaus 9 ir 14 straipsnį, pakeitė taip pat ir pirmuosius 7 skyriaus straipsnius. Septintasis II Statuto skyrius buvo specialiai skiriamas įvairiausiems dvarų perleidimams, užrašymams, pardavimams. Pirmieji 4 to skyriaus straipsniai ir buvo panaikinti, pakeičiant juos

dviem naujais straipsniais. Šie 4 senieji straipsniai Statute buvo užvardyti: 1. *Apie pardavimus*; 2. *Niekam nedera iš tėviškų dvarų daugiau kaip trečią dalį parduoti*; 3. *Apie perleidimus įgytųjų dvarų* ir 4. *Iš tėvų paveldėtų dvarų kam kitam perleisti negalima*. Pirmasis šitų straipsnių nustato tam tikrą formalinę procedūrą patvirtinti ir įteisinti dvarų pardavimo ar įkeitimo aktus. Kiti gi trys apriboja bajorų teisę laisvai perleisti ir nustoti tam tikrų savo paveldėtų dvarų, pav. draudžiama daugiau kaip $\frac{1}{3}$ paveldėtų dvarų parduoti ir pan. Šitokie straipsniai bei apribojimai be abejo varžė bajorus laisvai disponuoti visu savo turtu, neatsižvelgiant, koku būdu jis buvo įgytas. Tų straipsnių pakeitimas ir leidžia bajorams visiškai laisvai disponuoti visus savo dvarus, juos parduoti, įkeisti, atiduoti kam, visai neatsižvelgiant, ar tas dvaras paveldėtas, ar įgytas, net galint ir visą savo turtą kitam perleisti. Tų straipsnių pakeitimu taip pat pakeičiama ir tokių dvarų perleidimo aktų tvirtinimo ir įteisinimo procedūra. Kai anksčiau tokius dvarų perleidimo aktus turėjo tvirtinti pats didysis kunigaikštis, dabar pilnai pakako, kad jie būtų įrašyti į savo ar artimojo pavieto žemės teismo knygas, kas galėjo būti daroma ne vien tik žemės teismo sesijų metu, bet ir tarpusėjose, tokius aktus pareiškiant žemės teismo urėdams.

Tokie II Lietuvos Statuto pakeitimai ir buvo padaryti 1566 m. Lietuvos Brastos seime. Matome, jog jie nėra sistemingi, bet atsitiktiniai, palietę tik tuo metu kilusius aktualesnius klausimus. Tačiau ir juos turėjo lydėti peržiūrėjimas ir atitinkamų kitų statuto straipsnių, savo turiniu vienokiu ar kitokiu būdu susijusių su pakeistaisiais straipsniais. Net ir pakeistųjų straipsnių įrašydinimas į Statutą sudarė įvairių sunkumų. Kaip pamename, II Lietuvos Statutas nebuvo spausdintas. Jis buvo paplitęs po kraštą tik rankraščių pavidale. Taip pat ir Statuto pakeitimai paplito tik rankraščių pavidale. Į vienus Statuto rankraščius šie pakeitimai buvo ranka įrašyti į tekstą, tačiau yra likę ir tokių rankraščių, į kuriuos pakeitimai nebuvo įtraukti. Pakeitimus labai lengva buvo įrašyti į Statuto tuos egzempliorius, kurie buvo didžiojo kunigaikščio raštinėje, tačiau daug sunkiau į tuos rankraščius, kurie buvo paplitę krašte, pas pavietų teismų urėdus, pas didikus ir kitur. Teisingai prof. Lappo pastebi, kad tokiu būdu prie paprastų atskirų rankraščių skirtingumų, kaip nurašymo klaidos, įvairūs teksto išskaitymai ir iškraipymai perrašinėjant, įrašant pataisymus dabar prisidėjo naujų skirtingumų, nes į vienus Statuto rankraščius buvo įtraukti 1566 m. Lietuvos Brastos seimo pakeistieji straipsniai, į kitus neįtraukti. Taip pat atsirado ir tokių Statuto rankraščių, kuriuose pataisymai nepilnai buvo įtraukti arba su klaidomis įrašyti. Dėl tų visų priežasčių atskirų rank-

raščių net straipsnių skaičius tapo nevienodas. Jau ir dėl šitų priežasčių buvo reikalingi tolimesni II Lietuvos Statuto pataisymai ir kodifikavimas, nekalbant jau apie naujus paties gyvenimo keliamus atvejus. Reikalas galutinai pataisyti Statutą bajorams atrodė skubus. Jie, prieš sudarydami Lietuvos uniją su Lenkija, norėjo turėti pilnai sutvarkytus savo valstybės įstatymus ir valstybės santvarkos pagrindus, kad geriau galėtų prieš lenkus paremti savo federatyvinius unijos projektus.

Todėl tolimesnių statuto pataisymų buvo imtasi jau sekančiame seime, įvykusiame 1566-1567 m. Gardine. Šitas Gardino seimas, nors turėjo ir kitų svarbių ir skubių reikalų, vis dėlto priėmė kai kuriuos nutarimus, papildančius ir pataisančius II Statutą. Šitie papildymai lietė III skyriaus 5-tą straipsnį, kuriame buvo nustatoma pavietų seimelių tvarka. Tikslu pagriežtinti seimelių ir seimų tvarką, 1566-1567 m. Gardino seime buvo nutartos piniginės pabaudos bajorams ir Ponų Tarybos nariams bei urėdams už neatvykimą ir nedalyvavimą seimelyje. Taip pat buvo nutarta, jog seimelių nutarimai yra privalomi viso pavieto bajorams, taip pat ir seimelyje nedalyvavusiems. O kad seimeliai perdaug nevargintų bajorų, jie turėjo trukti ne ilgiau, kaip 3 dienas. Taip pat buvo aiškiai nustatyta tvarka išsiuntinėti seimų šaukiamuosius universalus ir kariuomenei samdyti patentus. Pagaliau buvo nustatyta seimavimo tvarka ir pabaudos už pavėlavimą į seimą. Tas pats seimas priėmė dar kelis kitus nutarimus, surištus su karo tarnybos atlikimu ir visuotinu šaukimu, į kuriuos taip pat turėjo būti atsižvelgta, toliau pataisant 1566 m. Statutą.

Kiek skubų reikalą bajorai laikė toliau taisyti Lietuvos Statutą, matosi nors ir iš to, jog šis reikalas vėl kilo sekančiame seime, įvykusiame 1568 m. gegužės mėn. Gardine. Šitame 1568 m. Gardino seime buvo imtasi Lietuvos Statutą taisyti labai plačiu mastu. Per dvejus Lietuvos Statuto veikimo metus suspėjo iškilti aikštėn ne tik atskiri trūkumai ir įvairūs praleidimai atskiruose straipsniuose. Jau paties statuto įgyvendinimo metu buvo į jį žiūrima, kaip į *nebaigtą taisyti iki galo*. Be to, prof. Lappo žodžiais tariant, statuto sudarytojų griežtai plečiamoji juridinė mintis pakankamai nesiskaitė su istorijos bėgyje susidariusiais valstybės savitumais ir su jos gyventojų grupių atskiromis teisėmis. Tai iššaukė atitinkamus pareiškimus ir net protestus. Dar 1566 m. Žemaičiai buvo pasiuntę savo atstovus pas Žygimantą Augustą su prašymu užlaikyti jų senas teises ir pakeisti kai kuriuos bendruosius Statuto straipsnius Žemaičių pageidaujama prasme. Taip pat totoriai ir žydai nuolat prašė pakeisti tuos Statuto straipsnius, kurie buvo priešingi senosioms jų teisėms.

Totoriai buvo nepatenkinti suvaržiusiais jų teises XII skyriaus 5-ju ir IX skyriaus 3-ju straipsniais, o žydai — IX skyriaus 3-ju ir XII skyriaus 4-ju ir 5-ju straipsniais.

XII skyriaus 5-ju straipsniu buvo nustatyta, kad joks žydas, totorius ar kitas nekrikščionis negali būti skiriamas jokių urėdų, taip pat jie negali turėti krikščionių nelaisvėje ir draudžiama jiems priiminėti pas save už pinigus parsiduodančius ar už pinigus save užstatančius nelaisvuosius valstiečius tarnus. Savo valstiečių jie negali versti priiminėti nekrikščionių tikybos, grąsant mirties bausme sudeginant. Jie taip pat neturi teisės savo vaikams imti krikščionių žindyvių. Jei totoriui ar žydai valdovo būtų dovanotas dvaras, tai jo valstiečiai gali pasišalinti, o palikusiems neturi būti uždedamos jokios naujos prievolės. Be to, IX skyriaus 3 straipsnis dar nustatė, jog žydai nei totoriai negali būti liudininkais teisme.

Šitokiais nuostatais ypačiai jautėsi nuskriausti Lietuvos totoriai, iš savo dvarų ėję karo tarnybą ir anksčiau naudojęsi tokiomis pačiomis teisėmis, kaip ir bajorai. Šitie totoriai ypačiai pasižymėjo savo ištikimybė didžiajai Lietuvos kunigaikštijai ir nepaprastu savo narsumu karuose. Jie kaip tik ir jautėsi įžeisti ir nuskriausti, o jų pastangos tuo metu kare su Maskva ypačiai buvo reikalingos valstybei. 1568 m. Gardino seime jie ir kreipėsi į Žygimantą Augustą, prašydami atšaukti Statuto straipsnius, nesuderinamus su ankstybesnėmis jų teisėmis. Dėl to 1568 m. Gardino seime didysis kunigaikštis ir išleido privilegiją, patvirtinančią ankstybesnes totorių teises, pažadėdamas, jog tos jų teisės ir privilegijos, pataisant Lietuvos Statutą ir jį spausdinant bus į Statutą įtrauktos, o atitinkami Statuto straipsniai, priešingi jų teisėms, turės būti pakeisti. Tai turi būti padaryta dėl to, jog totoriai, nesigailėdami savo galvų ir kraujo, valdovui ir valstybei stropiai ir ištikimai tarnauja.

Žydų teisės II Lietuvos Statute buvo dar labiau aprėžtos. Juos lietė ne tik jau minėti suvaržymai, taikomi ir totoriams, bet jiems buvo dar ypač nemalonus XII skyriaus 4-tas straipsnis, užvardintas: *Apie žydų aprėdą*, kuriuo žydai buvo įpareigojami dėvėti skirtingus nuo krikščionių rūbus ir jiems draudžiama puoštis auksu ir sidabru. Tame straipsnyje buvo nustatyta: *Žydai patys ir jų žmonos neturi nešioti brangių rūbų su auksiniais rėžėjais, su auksu ir sidabru, taip pat neturi nešioti sidabro ant diržų ir durklų; bet jų aprėdas turi būti išsiskiriantis: kepurė arba beretas geltonas, taip pat ir moterų galvos gaubtas — geltonas auðeklas arba į jį panašus, — kad būtų ženklas ir tikras atskyrimas krikščionio nuo žydo*. Matomai šio straipsnio žydai pilnai nevykdė, nes kaip tik 1568 m. Gardino seimas ir kreipėsi į Žygimantą Augustą, kad žydų teises siaurinę straipsniai, taip pat

ir straipsnis dėl žydų rūbų, būtų pilnai vykdomi. Tačiau Žygimantas Augustas atsake, kad jis šio straipsnio dėl žydų rūbų nelaiko būtinai reikalingu nei naudingu. Draudimą žydams pas save laikyti krikščionis tarnus Žygimantas Augustas patvirtino, bet ir čia kiek praplėtė žydų teises, naudojantis krikščionių patarnavimais. Jiems ir toliau buvo draudžiama savo vaikams imti krikščiones žindynes, taip pat ir savo namuose laikyti krikščionis tarnus. Tik kelionėje jiems leidžiama naudotis krikščionimis vežikais ir tarnais, tačiau nei jų, nei krikščionių vaikų neturi versti į savo tikybą. Taip pat neleidžiama jiems užimti tarnybą valstybėje, o už savo nusikaltimus jie turi būti teisiami tų pilies teismų, kuriuose miestuose jie gyvena. Šita prasme ir buvo 1568 m. Gardino seimo pataisyti straipsniai, liečiant žydų ir totorių teises.

Tame pačiame 1568 m. Gardino seime dar buvo kiek pataisyti IV skyriaus 20-tas straipsnis: *Ką turi teisti vaivados, seniūnai, laikytojai ir apie jų šaukimus į teismą* ir 70-tas straipsnis: *Apie prievarta išvaymą iš ramaus valdymo*. Nagrinėdamas atskirus 1568 m. Gardino seimo nutarimus ir jais remdamasis, prof. Lappo mano, jog tame seime buvo pakeisti bei papildyti ne tik minėti, bet dar ir daugelis kitų II Lietuvos Statuto straipsnių.

Tokiu būdu II Lietuvos Statuto pataisymas, numatytas jau jo paties įgyvendinimo ir paskelbimo akte, kas kartas vis labiau ir labiau plėtėsi. Tačiau visi tie pataisymai daugiau buvo atsitiktinio pobūdžio ir neturėjo vienos aiškos sistemos. Buvo papildomi, keičiami, taisomi, aiškinami tik paskiri Statuto straipsniai. Tai buvo daroma nesusiderinant pakeistuosius straipsnius su likusiais nepakeistaisiais. Tokiu būdu atsirado ir įvairių priešingumų. Dėl viso to kildavo įvairių sunkumų, Statutą praktiškai naudojant teismuose arba kitos valstybės institucijose. Taip pat vis didesni tekstų skirtinimai išibraudavo į atskirus Statuto rankraščius. Visiems buvo aiškus reikalas pravesti sistemingą Statuto pakeitimą, bet to padaryti seimas negalėjo, kaip per daug skaitlinga ir komplikuota institucija. Tam, t. y. sistemingam juridiniam kodifikacijos darbui, netiko nei patys seimo nariai, ne tik dėl savo daugumo, bet ir dėl savo išsilavinimo bei pasiruošimo. Be to, patys seimai tuo metu buvo užimti daug skubesniais ir svarbesniais Lietuvos valstybės gyvenimo reikalais, būtent karu su Maskva dėl Livonijos ir derybomis su lenkais dėl unijos. Todėl visiškai natūralu ir suprantama, kad kilo mintis pavesti specialiai Statuto pataisymo komisijai paruošti statuto pakeitimo projektą, kurį po to seimas turėtų apsvarstyti ir priimti. Šitokia Statuto komisijos praktika jau buvo išbandyta netolimoje praeityje. Tokia komisija juk buvo sudaryta ir antrajam

Lietuvos Statutui paruošti. Tokia komisija galėjo būti sudaryta ir jo pakeitimų projektui paruošti. Kai Statuto pataisymas kas kartas darėsi platesnis, o būdamas pripuolamas ir nesistemingas jis galėjo užtrukti ilgus metus, reikėjo imtis priemonių tą statuto pataisymą susisteminti ir pagreitinti. Skubėti vertė dar ir ta aplinkybė, kad tame pačiame 1568 m. Gardino seime jau buvo numatytas sekančiais metais galutinis suvažiavimas su lenkais unijai sudaryti. Į unijos ryšius, kaip pastebi prof. Lappo, Lietuva norėjo ir turėjo įžengti kaip visai tobulai susicorganizavusi valstybė su pilnai sutvarkytais savo įstatymais. Statutas turėjo būti skubiai pataisytas. Dėl to 1568 m. Gardino seimas, užsiėmęs, ir kitais svarbiais valstybės klausimais, ir kreipėsi į didįjį kunigaikštį su prašymu, kad tam reikalui skubiai būtų sudaryta Statuto pataisymo komisija, susidedanti iš Ponų Tarybos narių ir iš seimo atstovų bajorų. Buvo prašoma sudaryti tokią komisiją, kad dar tame pačiame seime Statutas būtų pataisytas. Seimui prašant ir didžiajam kunigaikščiui sutinkant, ir buvo sudaryta Statuto pataisymo komisija. Žygimantas Augustas, pasitaręs su Ponų Taryba, paskyrė į ją 4 tarybos narius: Vilniaus vyskupą Valerijoną Protasevičių, Lietuvos Brastos vaivadą Jurgį Tiškevičių, Žemaičių kaštelioną Melchiorą Šemetą ir Brastos kaštelioną Joną Gašką. Kaip bajorų atstovai, iš to paties seimo narių buvo išrinkti keli asmenys, kurie buvo prijungti prie šios komisijos. Tačiau buvo aišku, jog tos Komisijos darbas vis dėlto nebus baigtas ligi šio seimo pabaigos, todėl buvo numatyta, jog ši Gardino seimo sudarytoji komisija posėdžiaus Vilniuje ir Statute pakeis visus tuos straipsnius, kurie bus reikalingi pakeitimo. Bajorai pasiliko sau teisę jau gatavus, seimo priimtus, straipsnių pakeitimus pateikti komisijai. Pradėti savo darbą komisija turi laike keturių savaičių, pabaigus šį seimą. Pakeistuosius II Lietuvos Statuto straipsnius komisija turės įnešti į tą didžiosios Lietuvos kunigaikštijos suvažiavimą, kuris turės įvykti Lietuvos-Lenkijos pasienyje, prieš bendrąjį su lenkais seimą, skirtą unijos klausimui spręsti. To suvažiavimo metu ir turėsią būti patvirtinti ir į Statutą įrašyti jo pakeitimai.

Kas daugiau be minėtųjų 4 Ponų Tarybos narių įėjo į Statuto pataisymo komisiją, neliko jokių žinių apie jų vardus ir pavardes. Prof. Lappo, sekdamas dar Ig. Danilavičiaus pareikšta mintimi, pripažįsta, jog Gardino seime sudarytos Statuto pataisymo komisijos nariai galėjo būti tie patys asmenys, kurie buvo išrinkti ir 1569 m. Liublino seime į Statuto pataisymo komisiją toliau tam darbui tęsti. Šiaip ar taip, 1568 m. Gardino seimo sudarytosios Statuto pataisymo komisijos narių pavardės dar nėra visai įtikinamai ir galutinai išaiškintos. Dėl to nieko negalima pasakyti ir apie tų neži-

nomų narių išsilavinimą bei teisinį pasiruošimą. Vis dėlto tenka pri-leisti, kad jie buvo teisėje nusimaną asmenys, nes kitaip nebūtų buvęs jiems patikėtas sunkus, juridinio pasiruošimo ir sugebėjimų bei praktikos reikalaujās, Statuto pataisymo darbas. Apie patį Gar-dino seimo sudarytosios komisijos veikimą taip pat mažai tėra žino-ma. Ta komisija ne tik neatliko jai pavesto darbo jau vien dėl to, kad tai ji turėjo padaryti taip trumpu, vos 5 mėnesių laiku, o tas laikas buvo labai nepalankus darbui dėl karo su Maskva ir dėl pasi-ruošimų unijai su Lenkija. Galima sutikti su prof. Lappo nuomone, jog šita Gardino seimo sudarytoji komisija iš viso vargu tegalėjo kiek pagrindiniau priėti prie jai pavesto darbo, ir ištikrųjų II Lie-tuvos Statuto pataisymo darbas visu savo sunkumu užgūlė 1569 m. Liublino seime sudarytąją Statuto pataisymo komisiją. Bendra-jame su lenkais 1569 m. Liublino seime, kuriame buvo sudaryta unija su Lenkija, buvo sudaryta ir nauja Statuto pataisymo komi-sija, kurios sudėtis istorijai jau yra gerai žinoma. Todėl pirmiausia ir susipažinsime su 1569 m. Liublino seime sudarytosios komisijos sudėtimi. Liublino seime paskirtoji, kaip ir Gardino seime sudary-toji komisija, buvo sudėta iš Ponų Tarybos narių ir iš bajorų seimo atstovų. Kaip Ponų Tarybos nariai į tą komisiją įėjo tik 2 asmenys : Vilniaus vyskupas Valerijonas Protasevičius ir Žemaičių kaštelionas Melchioras Šemetas. Vilniaus vyskupo Valerijono Protasevičiaus asmuo Lietuvos istorijai gerai yra pažįstamas. Čia užtenka priminti jo didelę reikšmę to meto kultūriniame Lietuvos gyvenime, taip pat jo, kaip pirmojo Ponų Tarybos nario, svarbą valstybiniame gyvenime. Į Statuto pataisymo komisiją jis tiko ne vien tik savo aukštu išsilavinimu ir dideliu valstybiniu patyrimu, bet ir kaip geras kanoninės teisės žinovas. Jis kartu turėjo būti ir energingas katalikų teisių gynėjas beplintančios reformacijos metu. Dėl viso to jis ir pateko į Statuto pataisymo komisiją.

Žemaičių kaštelionas Melchioras Šemetas, nors ir nebuvo tiek gerai pasiruošęs Statuto pataisymo darbui, bet kaip laisvesnis Ponų Tarybos narys ir didikas, turįs valstybinio gyvenimo patyrimo, buvęs jau 1568 m. Gardino seimo Statuto pataisymo komisijos narys, galėjo naudingai prisidėti prie Statuto pakeitimo projekto ruošimo.

Kaip bajorų luomo ir seimo nariai, atskirų Lietuvos vaivadijų atstovai, į 1569 m. Liublino seime sudarytą Statuto pataisymo komi-siją įėjo : nuo Vilniaus vaivadijos Lietuvos stalininkas Mikalojus Dorohostaiskis (stambus žemvaldis, kalvinistas, šviesus žmogus, vertinās mokslą, — jo sūnūs mokėsi įvairiuose Vokietijos universi-tetuose) ; nuo Trakų vaivadijos — didžiojo kunigaikščio maršalka kunigaikštis Lukošius Svirskis (be žymesnio pasiruošimo kodifika-

ciniam darbui, bet turįs praktikos patyrimo); nuo Žemaičių seniūnijos — Jonas Steckavičius (vidutinio turto bajoras, gerai pažįstas savo luomo bajorų reikalus ir norus, ypačiai Žemaičių reikalavimus, turįs nemažos administracinės ir teisminės praktikos); nuo Naugarūko vaivadijos — didžiojo kunigaikščio maršalka Benediktas Juragas (vienas stambiųjų bajorų, turįs nemažos teisminės praktikos); nuo Polocko vaivadijos — kunigaikštis Povilas Sokolinskis (pravoslavas, gerai pažįstas savo vaivadijos bajorų reikalus ir turįs teisminės praktikos); nuo Vitebsko vaivadijos — Jonas Skolka (gerai pažįstas vietos bajorų reikalus); nuo Lietuvos Brastos vaivadijos — Lietuvos Brastos žemės teismo teisėjas Kirdėjus Kričevskis (kaip karūža ir žemės teismo teisėjas turįs reikalingos praktikos ir gerai pažįstas įstatymus); nuo Mstislavo vaivadijos — Bagdonas Selickis (pravoslavas, eilinis bajoras, savo « brolių » reikalų žinovas, vėliavininkas); ir nuo Minsko vaivadijos — Martynas Volodkavičius (mums žinomas jau ir iš II Lietuvos Statuto ruošėjų ir dėl to turįs tame reikale jau didelio patyrimo). Prie komisijos darbo buvo pritrauktas ir žymusis to meto teisininkas, geras teisės žinovas, humanistas Augustinas Rotundas, tiek daug pasidarbavęs ir II Lietuvos Statuto paruošime. Jis, kartu su Vilniaus vyskupu Valerijonu Protasevičium, ir sudarė centrinę komisijos pajėgą. Formaliai jis buvo priskirtas prie Ponų Tarybos narių, įėjusių į Statuto pataisymo komisiją, kaip didžiojo kunigaikščio sekretorius. Sekretoriavimo darbams prie tos komisijos to paties Liublino seimo konstitucija dar buvo priskirti du raštininkai: Vilniaus žemės teismo raštininkas Andrius Mackevičius ir Ašmenos žemės teismo raštininkas Petras Stanislovavičius. Jie galėjo būti naudingi komisijai ne tik perrašinėjimo darbu, bet ir savo patyrimu, įgytu žemės teisme.

Lyginant Liublino seimo sudarytąją komisiją, su komisija ruošiusia II Lietuvos Statutą, krenta į akis skirtingas tų komisijų sudarymo principas. Į komisiją, sudarytą II Lietuvos Statutui paruošti, 1551 m. Žygimantas Augustas buvo paskyręs « žmones gerus, pasitikėjimo vertus, stropius ir gerai žinančius viešąją teisę taip pat ir senus tos valstybės papročius ». Taigi sudarant pirmąją komisiją buvo laikomasi principo tinkamo komisijos narių pasirinkimo. Komisijos nariai buvo parenkami pagal savo tinkamumą teisės kodifikacijos darbui. Be to, tuomet buvo žiūrėta, jog 5 komisijos nariai būtų katalikai ir 5 pravoslavai, pažįstą vietos papročius. Visai kitas principas buvo paimtas pagrindan, sudarant 1568 m. Gardino seimo ir 1569 m. Liublino seimo komisijas Statutui pataisyti. Jos buvo sudarytos luomų ir vaivadijų atstovavimo pagrindu, nebeatsižvelgiant vien tik į jų tinkamumą kodifikacijos darbui ir į jų religijos

principą. Šitų komisijų nariai turėjo būti ir buvo atstovai dviejų luomų — senatorių ir bajorų. Be to, Statuto komisijoje turėjo būti atstovaujama kiekviena Lietuvos vaivadija. Bajorų atstovai buvo nebe valdovo paskirti, bet seimo išrinkti, nebūtinai atsižvelgiant į teoretinį ir praktinį pasiruošimą tam darbui, o į juos žiūrint tik kaip į tos vaivadijos bajorų atsovą, žinantį savo « brolių » norus ir siekimus. Be to, 1569 m. Liublino seime sudarytoji komisija buvo kiek mažesnė, nes to seimo metu nuo Lietuvos buvo atskirtos ir prie Lenkijos prijungtos Palenkės, Volinijos, Braclavo ir Kijevo vaivadijos. Tokiu būdu į 1569 m. Statuto komisiją įėjo viso 12 asmenų, komisijos narių, ir du raštininkai.

Taip pat ir tikslas, pastatytas tai 1569 m. komisijai prieš akis, buvo kitas, negu 1551 m. paskirtos komisijos. 1551 m. komisija iš esmės ruošė visai naują kodeksą, iš I Lietuvos Statuto paimdama tik tai, ką rado reikalingu ir vertingu įtraukti į II Lietuvos Statutą. Ji ne tik pakeitė bendrą Statuto planą, įvedė naują suskirstymą skyriais ir naują medžiagos padalijimą straipsniais. Ji II Lietuvos Statutą paruošė visai pagal naują principą, jo pagrindu dėdama vienvaldės *bajorų tautos* principą, į kurio rankas buvo atiduodamas ir įstatymų leidimas, ir teismai, žymia dalimi ir vykdymas. Pagal II Statutą pati Lietuvos valstybė buvo suprantama ir organizuojama kaip vienaluomė bajorų valstybė. Pagal tą idėją buvo kuriamos ir naujos valstybės institucijos ir plečiamos bajorų luomo teisės. Todėl 1551 m. Statuto komisijos darbas buvo kūrybinis pilna žodžio prasme, nes ji paruošė visai naują įstatymų rinkinį. Tuo tarpu gi 1569 m. Komisijos darbas buvo visai kitokio pobūdžio. Jai nebuvo statomi jokie teoretiniai tikslai. Jai buvo pavesta tik suderinti Statutą su gyvenimu, vadovaujantis dviejų metų jo taikymo praktika ir paaiškėjusiais iš to netikslumais. Ta komisija visai neturėjo sukurti naujo įstatymų kodekso, o tik iš gyvenimo praktikos papildyti tai, kas buvo praleista II Statuto straipsniuose, ir kas jau buvo nutarta praėjusiuose seimuose, pakeisti, kas pasirodė nepritaikoma gyvenime ir pašalinti tuos straipsnius, kurie pasirodė nereikalingi arba nesuderinami su naujai susiformavusia ir vienaluome bajoriška valstybe. Kitaip sakant, ir 1568 m. Gardino seimo ir 1569 m. Liublino seimo komisijai buvo pavestas tik II Statuto pataisymas pilna žodžio prasme, bet nė naujo kodekso sukūrimas, ką buvo padariusi 1551 m. Komisija, lyginant II su I Lietuvos Statutu. II Statuto pataisymo komisija pagaliau turėjo paruošti pataisytą ir sutvarkytą tekstą spausdinimui, nes jau praktika parodė, kad naudojimas teismuose ir įstaigose rankraštinių Statuto egzempliorių privesdavo prie dau-

gybės nesklandumų ir nevienodumų, neleidusių visoje valstybėje vienodai vykdyti teisingumą.

1569 m. Liublino seime patvirtintos komisijos darbo sąlygos irgi buvo kitokios, negu ankstybesniųjų komisijų. Jai teko dirbti tik ką sudarytosios Lietuvos-Lenkijos unijos aplinkoje. Jei sudarydama uniją su Lenkija, Lietuva nebuvo galutinai užbaigusi savo įstatymų kodifikacijos, tai šis darbas vis dėlto jau buvo pradėtas ir pastūmėtas pirmyn. Pati Liublino unija nedaug tegalėjo paveikti pagrindinius Lietuvos valstybės santvarkos įstatymus, nes laike unijos sudarymo tie įstatymai jau pilnai buvo atbaigti ir suformuluoti II Lietuvos Statute ir jo papildymuose, kurie buvo padaryti 1566-1568 m. seimuose. Nors Liublino unijoje ir buvo reikalaujama, kad Lietuvoje ir Lenkijoje veiktų vienoda teisė, tačiau jau pats II Lietuvos Statutui pataisyti komisijos išrinkimas rodė, jog ir toliau turi egzistuoti atskiri Lietuvos įstatymai, kuriais turės vadovautis Liublino unijos palikti Lietuvoje atskiri nuo lenkų teismai. Lietuvos valstybė ir po unijos turėjo pasilikti visiškai atskira, savarankiška ir nepriklausoma valstybė, sudariusi tik sąjungą su Lenkija, iš dalies federatyviniais, iš dalies unitariniais pagrindais. Lietuva nebuvo inkorporuota į Lenkiją, kaip to buvo norėję lenkai, bet pati unija labiau buvo sudaryta kompromiso pagrindu, nedaug teįvedant unitarinių principų. Iš tikrųjų gi gyvenime persvarą įgijo lietuviškasis faderatyvinis unijos projektas, o pats unijos aktas, kiek jis buvo Lietuvai nenaudingas ir nepriimtinas, daugelyje savo punktų lietuvių buvo nevykdomas. Sąjungoje su Lenkija Lietuva turėjo likti ir liko toliau pilnateisė savarankiška valstybė greta su Lenkija ir visai nesusiliejo su ja į vieną valstybinę kūną. Tos idėjos, tie principai turėjo būti pabrėžti ir Statuto pataisymo komisijos darbuose bei tiksluose. Abi valstybės tarp savęs sudarė tik nuolatinės federatyvinio charakterio sąjungos sutartį. Abi valstybės toje sąjungoje turėjo būti lygiateisės ir lygios savo reikšme, o savo vidaus gyvenime savarankiškos ir viena nuo kitos nepriklausomos. Tai turėjo užfiksuoti ir Statuto pataisymo komisija. Jau tas faktas, kad į šitą II Statuto pataisymo komisiją neįėjo nė vienas lenkas, rodo jog lietuviai nuo pat Liublino unijos pradžios neleido lenkams kištis į Lietuvos reikalus ir tolimesnį savo įstatymų kodifikacijos papildymo darbą laikė tik savo reikalu. Dėl to ta komisija, kaip vėliau dar matysime, visai neatsižvelgė nei į lenkų, nei į Liublino unijos akto reikalavimus sulyginati Lietuvoje lenkų ir lietuvių teises bei leisti lenkams čia įsigyti dvarų. Jau iš pat pradžios Liublino unijos aktas dėl teisių ir įstatymų sulyginimo nebuvo vykdomas, ir II Statutui pataisyti komisija dirbo visai neatsižvelgdama į unijos reikalavimus sulyginati

lenkų teises Lietuvoje su lietuvių ir jų nesulygino. 1569 m. Liublino seimo išrinktoji komisija II Lietuvos Statuto pataisymo darbą dirbo lenkams nepalankioje dvasioje, stengdamosi dar labiau sustiprinti Lietuvos valstybės savarankiškumo, nepriklausomybės ir savo vidaus santvarkos garantijas. Visi konstituciniai Lietuvos valstybės įstatymai buvo išlaikyti ir palikti. O Statuto straipsniai, liečią seimą, buvo taip suredaguoti, kad jie galėjo tikti ir galėjo būti vykdomi tiek Lietuvai gyvenant unijoje su Lenkija, tiek nuo tos unijos atsisakius.

Jau iš pat pradžios lietuvių ir lenkų skirtingai buvo žiūrima į Statuto pataisymo tikslus. Lenkams spaudžiant ir reikalaujant, 1569 m. Liublino seimas Statuto pataisymo komisijai davė direktyvų, pasiėmus Lenkijos įstatymus, kuo arčiau su jais suderinti Lietuvos Statuto straipsnius, kad visose Žygimanto Augusto valdomose valstybėse, kaip vienoje respublikoje teisingumas būtų įgyvendinamas pagal vienodus įstatymus. Kitaip sakant, pagal lenkiškuosius siekimus ir Liublino seimo nurodymus, Lietuvos Statute turėjo būti pakeista visa tai, kas jame buvo skirtinga nuo Lenkijos įstatymų. Lenkai tikėjosi, tokiu būdu sulyginę Lietuvos įstatymus, pagreitinti visišką Lietuvos-Lenkijos susiliejimą į vieną vienetą. Tas pats Liublino seimas buvo numatęs, jog komisijos pataisytasis Lietuvos Statutas turės būti pateiktas jau artimiausiam bendrajam seimui apsvastyti. Taip pat buvo pasirūpinta ir atlyginimu Statuto pataisymo komisijos nariams.

Taigi lenkų pažiūra į Statuto pataisymo komisijos darbą reikalavo Lietuvos teisę suvienodinti su Lenkijos teise. Dėl to ir toks trumpas laikas buvo numatytas komisijai, nes reikėjo tik peržiūrėti kiekvieną straipsnį ir suderinti jį su Lenkijos įstatymais.

Lietuvių gi pažiūra buvo visai skirtinga. Jų tikslas buvo išlaikyti visus savo valstybės savitumus, atskirą savo teisę ir užkirsti kelią lenkams brautis į Lietuvą, nors tai ir buvo leidęs Liublino unijos aktas. Lietuviams ne tiek rūpėjo suderinti Lietuvos įstatymus su Lenkijos teise, kiek toliau tęsti II Statuto pataisymo darbą ta linkme, kuria jis buvo varomas dar prieš Liublino unijos sudarymą, t. y. taisyti, papildyti ir keisti įstatymus, išeinant tik iš Lietuvos valstybės interesų. Lietuva ir toliau buvo numačiusi turėti atskirą savo įstatymdavystę, ir toks precedentas ateičiai jau buvo pačiame Liublino seime tokios Statuto pataisymo komisijos sudarymas, į kurią neįėjo nė vienas lenkas ir kuri turėjo tęsti jau anksčiau pradėtąjį darbą. Ir dėl to į tą komisiją reikia žiūrėti tik kaip į vienos Lietuvos komisiją, bet ne jungtinės Lenkijos-Lietuvos respublikos komisiją. Tos komisijos darbas ir Statuto pataisymas pirmoje eilėje turėjo tarnauti tik pačios Lietuvos valstybės interesams ir išplaukti iš jų,

bet ne iš bendrųjų Lietuvos-Lenkijos respublikos interesų. Komisija turėjo tęsti jau prieš uniją pradėtąjį II Statuto pataisymo darbą visai savarankiškai, nesiskaitydama su Lenkijos interesais ir vadovaudamasi ne tiek 1569 m. Liublino seimo direktyvomis, kiek 1568 m. Gardino seimo nurodymais ir ankstybesniųjų Lietuvos seimų priimtais Statuto papildymais. Statutas turėjo būti taisomas taip pat remiantis administraciniu patyrimu ir teismų praktikoje kilusiais reikalavimais. Komisijos tikslas, žiūrint lietuvių akimis, buvo taip pat išlaikyti nepaliestas ir sveikas visas Lietuvos kunigaikštijos ir jos gyventojų teises ir laisves, o jei jos kur nors buvo paliestos, tai tas skriaudas atitaisyti. Be to, pagal lietuvių pažiūrą Statuto pataisymus kompetetingas buvo patvirtinti ne bendrasis Lietuvos-Lenkijos seimas, bet didysis Lietuvos kunigaikštis. Į Statuto pataisymo darbą, be abejo, daug įtakos turėjo ir tuometinė Lietuvos visuomenės pažiūra į Liublino uniją. Lietuviai žiūrėjo į ją su dideliu nepasitenkinimu, ypačiai dėl dalies Lietuvos teritorijos priskyrimo prie Lenkijos, kas buvo nesuderinama su Lietuvos teritorijos neliečiamumo reikalavimais, aiškiai pareikštais Lietuvos Statute, kurių lietuviai ir toliau nemanė susiaurinti. Pačią uniją lietuviai suprato kaip dviejų lygiateisių valstybių federaciją tikslu savitarpinės pagalbos prieš išorės priešus. Nors pati unija buvo kompromisas tarp lenkiškojo unitarinio ir lietuviškojo federatyvinio projekto, vis dėlto lietuviai ir toliau nenorėjo sutikti su priimtuoju unijos akto tekstu ir siekė atitaisyti visas skriaudas, kurios unijos buvo Lietuvai padarytos. Visos tos nuotaikos, be abejo, turėjo atsiliepti ir į Statuto pataisymo darbą.

Liublino 1569 m. seime buvo numatyta Lietuvos Statuto pataisymo projektą pateikti jau sekančiam bendrajam seimui. Šis seimas įvyko 1570 m. Varšuvoje. Tačiau Statuto pataisymo reikalu čia nieko nebuvo padaryta ir nieko nebuvo nutarta, nes visas seimo darbas buvo nukreiptas į skirtingų tikybų išpažintojų susitarimą, žinomą Varšuvos konfederacijos vardu, garantavusį religinę laisvę Lietuvoj-Lenkijoj ir taiką tarp skirtingų tikybų.

Sekantis bendrasis seimas susirinko 1572 m., bet ir jis nepaliko jokių nutarimų. Tokiu būdu abu šie seimai nieku neprisidėjo prie Statuto pataisymo ir tuo darbu visai neužsiėmė. Iš to galima spręsti, jog Statuto pataisymo komisija, sudarytoji 1569 m. Liublino seime, dar nespėjo pastūmėti pirmyn savo darbo arba ir visai dar nebuvo pradėjusi rimtai dirbti. Šis tas iš Statuto pataisymo buvo paruošta tik 1574 m. Henriko Valois karūnaciniam seimui. Tai buvo nedidelis papildymas ir pataisymas II Lietuvos Statuto IV skyriaus 67-to str.: *Apie teismo bylų vykdymą*. IV-sis skyrius, užvardytas: *Apie*

teisėjus ir teismus, buvo skiriamas teismų santvarka ir teismo procesui. Ta aplinkybė, kaip pastebi prof. Lappo, jog darbas buvo pradėtas kaip tik nuo teismo proceso, yra begalo būdinga. Jau ji parodė, kad statuto pataisymo darbas vyksta lietuviškąja kryptimi, visai neatsižvelgiant į 1569 m. Liublino seimo duotas lenkiškas direktyvas, pagal kurias turėjo būti suderinti Lietuvos-Lenkijos įstatymai ir per tai einama į abiejų valstybių susiliejamą, į unijos realizavimą lenkiškąja kryptimi. Lenkams ypačiai netiko trečiasis II Lietuvos Statuto skyrius: *Apie bajoriškąsias laisves ir didžiosios Lietuvos kunigaikštystės didinimą*. Kaip tik tame skyriuje buvo daug paragrafų nukreiptų prieš lenkus arba jiems nemalonių ir priešingų unijos aktui. Ta aplinkybė, jog lietuviai kaip tik pradėjo Statuto pataisymo darbą ne nuo lietuvių ir lenkų teisių sulyginimo, bet grynai nuo teismų teisės ir teismo proceso, aiškiai parodo, kad Statuto pataisymo komisija visai nebuvo susižavėjusi Lietuvos-Lenkijos unijos mintimi ir Lietuvos suliejimu su Lenkija, kurio taip norėjo lenkai. Matyti, pačių opiųjų Statuto straipsnių peržiūrėjimas buvo atidedamas palankesnėms politinėms aplinkybėms ir geresniam laikui, o tuo tarpu Statutas buvo taisomas ta pačia lietuviška kryptimi, kaip jis buvo pradėtas dar prieš uniją ir ypačiai 1568 m. Gardino seime.

1574 m. seimui paruoštas minėtas Lietuvos Statuto teismo proceso pakeitimas buvo tame pačiame seime patvirtintas paties Henriko Valois. Iš to seimo matyti, kad tų pataisų svarstyme lenkai visai nedalyvavo, pataisos buvo apsvarstytos tik lietuviškosios seimo dalies ir paties didžiojo kunigaikščio patvirtintos.

Tokiu būdu II Statuto pataisymo darbas buvo vedamas lietuvių užsibrėžtąja kryptimi. Nuo antrojo tarpuvaldžio, tame darbe ėmė dalyvauti ir Lietuvos pavietų seimeliai. Nuo tada Statuto pataisymu susirūpino pati Lietuvos bajorija, per savo pavietų seimelius pradėjusi vykdyti Statuto pataisymo darbą ir tęsdama jį visai nepalankia lenkams kryptimi, ir toliau jiems neleidama Lietuvoje įsigyti dvarų ir urėdų. Apie Liublino unijos akto įrašymą į Statutą nebuvo nė kalbos, tačiau priešingai, buvo įrašytos visos ankstybesnės privilegijos, garantuojančios valstybės neliečiamumą, savarankiškumą ir draudimą lenkams brautis į Lietuvą. Tuo buvo pabrėžiamas Lietuvos nesuliejamumas į vieną valstybę su Lenkija.

Su atskirais, nuo lenkų skirtingais savo reikalavimais lietuviai pasireiškė ir Stepono Batoro rinkimo metu. Už jo pripažinimą didžioju Lietuvos kunigaikščiu, Steponas Batoras oficialiai turėjo patvirtinti visas lietuvių teises ir Lietuvos valstybės savarankiškumą. Ta pačia kryptimi buvo tęsiamas II Statuto pataisymo darbas ir Stepono Batoro laikais.

Prof. Lappo nurodo, kad Statuto pataisymo komisija, sudaryta 1569 m. Liublino seime, Stepono Batoro laikais jau nebeegzistavo, o Statutą taisė jau pati Lietuvos bajorija per savo pavietų seimelius ir atskiruosius Lietuvos seimus — generalinius lietuvių suvažiavimus, o tų darbų suderinimas ir galutinis suredagavimas pamažu perėjo į Lietuvos valstybės kanceliariją. Taip pat ir Statuto pataisymo klausimais jau Steponas Batoras kreipdavosi nebe į minėtą komisiją, bet į bajorų seimelius ir atskiruosius Lietuvos seimus, skatindamas tęsti užtrukusį pataisymo darbą.

1578 m. Varšuvos seime buvo priimta visa eilė Statuto pakeitimų per seimelius paruoštų. Tame seime buvo pakeisti IV ir XII skyriaus 9 straipsniai, lietę daugiausiai teismų santvarką ir procesą (IV: *Apie teisėjus ir teismus*; XII: *Apie atlyginimą už galvas ir žaizdas prastų žmonių ir apie tokius žmones ir tarnus, kurie nuo savo ponų pasitraukia, taip pat ir apie priskirtuosius tarnus*). Tokiu būdu ir čia buvo palikti nuošalyje opiausi III skyriaus straipsniai, kurių pakeitimo taip labai norėjo lenkai. Dėl to jau buvo pradėję lenkai baimintis, todėl tame pačiame 1578 m. Varšuvos seime buvo nutarta paskubinti, kad pagal 1569 m. Liublino seimo nutarimus Statutas toliau bus taisomas ir tam reikalui numatomi sušaukti Lietuvos vaivadijų seimeliai ir lietuvių seimas Naugarduke, iš kurio Statuto pataisymo projektas turėsias būti įneštas patvirtinti į artimiausią bendrąjį lietuvių-lenkų seimą. Tačiau šitoks nutarimas, matyt, iššaukė pasipriešinimą lietuvių visuomenėje ir, kaip atrodo, seimo pavestuoju reikalui nieko nebuvo padaryta. Ir taip 1579-1580 m. Varšuvos seime lietuviai pateikė lenkams ne rūpimuosius Lietuvos Statuto pakeitimus, bet Vyriausio Lietuvos Tribunolo įkūrimo ir jo veikimo projektą, kartu su atitinkamų Lietuvos Statuto straipsnių pakeitimais. Tačiau tame seime nebuvo priimta jokių konstitucijų. 1580 m. Vilniaus seime lietuviai vėl prašė Steponą Batorą patvirtinti Vyriausią Lietuvos Tribunolą. Lietuvos Tribunolo įstatymas, kartu su atitinkamų Lietuvos Statuto straipsnių pakeitimais ir buvo patvirtintas 1581 m. seime. Bet ir čia nebuvo žiūrima Lietuvos-Lenkijos teisių suvienodinimo, nes Lietuvos Vyriausio Tribunolo įstatymai skyrėsi nuo Lenkijos Tribunolo įstatymo, priimto dar 1578 m. seime. Tame Tribunolo įstatyme buvo numatyta ir tolimesnė Lietuvos Statuto pakeitimo tvarka. Statuto pakeitimo projektus daryti buvo pavedama Lietuvos seimeliams ir atskiriesiems seimams (Liublino unija tokius seimus buvo panaikinusi!), o tvirtinti juos turėjo didysis Lietuvos kunigaikštis bendrajame su lenkais seime. Taigi ir iš šitos Statuto pataisymo tvarkos matyti, jog Statuto pataisymo komisija Stepono Batoro laikais jau nebeveikė, o Statuto pataisymo darbas toliau buvo tęsiamas Lietuvos pavietų seimelių

deputatų ir atskirųjų lietuvių seimų, bendradarbiaujant su valstybės kanceliarija. Tokia tvarka buvo priimti ir Statuto kaikiurių straipsnių pakeitimai 1582 m. atskirame lietuvių seime, įvykusiame Valkaviske.

Jog 1569 m. sudarytoji Statuto pataisymo komisija nebeegzistavo, parodo ir ta aplinkybė, kad į mirusiųjų jos narių vietą nauji jau visai nebuvo skiriami. Taip 1570 m. mirė Žemaičių kaštelionas Melchioras Šemetas, 1580 m. mirė Vilniaus vyskupas Valerijonas Protasevičius, 1582 m. mirė Augustinas Rotundas, kuris savo teoretinėmis žiniomis ir praktikos patyrimu sudarė svarbiausią jėgą komisijoje. Taip pat buvo mirę jau keli ir bajorų luomo atstovai komisijos nariai. Vietoj mirusiųjų tačiau nebuvo paskirtas nė vienas naujas narys.

Jų ir nebereikėjo, nes toliau Statuto taisymo darbas buvo vykdomas pačių bajorų per savo seimelius, kuriuose jie tam reikalui išrinkdavo deputatus, kurie visai nesijautė įpareigoti laikytis lenkiškųjų 1569 m. Liublino seimo direktyvų. Per tuos deputatus buvo atstovaujama visų Lietuvos pavietų bajorija, su kuria deputatų ir buvo palaikomas ryšys per seimelius. Tiesioginiai valstybės tarybos atstovai, kaipo tokie, jau nebeįėjo į tuos deputatus, nors kurio nors seimelio galėjo būti deputatu išrinktas ir koks senatorius. Kadangi tuo metu Lietuvoje buvo 22 pavietai, tai Statutui taisyti ir buvo išrenkama 22 deputatai. Tačiau kyla klausimas, kas ištikrųjų paruošdavo Statuto straipsnių pakeitimų projektus siūlomus atskiruose lietuvių suvažiavimuose? Prof. Lappo, šį klausimą tyrinėjęs, atsako šitaip: Sunku esą prileisti, kad tuos Statuto straipsnių pakeitimų projektus būtų ruošusi kas kartas bemažėjanti komisija Statutui pataisyti, sudarytoji dar 1569 m. Liublino seime. Taip pat esą negalima prileisti, kad tuos pakeitimų projektus būtų ruošusi pati Lietuvos valstybės kanceliarija. Valstybės kanceliarija galėjo tik galutinai suredaguoti ir tinkamai teisiškai suformuluoti tuos pakeitimus, tačiau jos kompetencijoje nebuvo ruošti naujus įstatymus arba seniesiems duoti naują turinį. Atmetęs šias abi institucijas, prof. Lappo gana įtikinamai mano, kad Statuto straipsnių pakeitimo projektus Stepono Batoro laikais ruošė minėti seimelių išrinktieji deputatai. Jie savo paruoštus straipsnius įnešdavę į atskiruosius Lietuvos seimus, kurie, juos apsvarstę, pateikdavo patvirtinti karaliui bendruose su lenkais seimuose. Pirmoje eilėje tie deputatai ir rūpinosi, taisydami Statutą, pašalinti tuos trūkumus, kurie buvo kilę teismų ir administracijos veiklos praktikoje, taip pat, kuriuos kėlė pats Lietuvos gyvenimas. Todėl pirmoje eilėje ir buvo taisomi ir papildomi teismo processo, civilinės bei baudžiamo-

sios teisės, šeimos teisės, įpėdinystės, turto valdymo, nusikaltimų ir bausmių už juos ir kiti straipsniai. Mažiausiai dėmesio buvo skiriama konstituciniams straipsniams, nes čia buvo laikomasi, priešingai lenkams, aiškaus principo, jog visos senosios Lietuvos teisės ir laisvės ir toliau turi galioti ir mažai tesiskaitoma su Lublino unijos norimais įnešti naujoviškumais, nebent tik tiek, kiek tie naujoviškumai yra reikalingi ir naudingi pačiai Lietuvai. Daug daugiau dėmesio buvo kreipiama į baudžiamosios ir civilinės teisės ir į teismo proceso straipsnius dėl to, jog su tais dalykais bajorija nuolat dūrėsi kasdieniniame gyvenime. Pavietų seimelių išrinkti deputatai statutui taisyti atstovavo savo pavieto bajorijos reikalus ir interesus. Be tų deputatų, taip pat ir patys pavietų seimeliai kišosi į Statuto taisyką, tiesiog siūlydami vieną ar kitą straipsnį papildyti vienaip ar kitaip. Tokiu būdu II Statuto tolimesnis pataisymas Stepono Batoro laikais jau buvo pačių bajorų rankose, kurie čia dalyvavo ne tik per seimelių išrinktus deputatus, bet ir tiesiog seimeliuose, keldami įvairius Statuto trūkumus ir juos siūlydami šalinti. Seimeliuose dalyvaudavo taip pat ir tos vaivadijos senatoriai, todėl čia reiškėsi ir senatorių įtaka į Statuto taisyką. Senatorių įtaka reiškėsi ir atskiruose lietuvių seimuose, svarstant Statuto pakeitimo projektus. Tačiau senatorių nuomonė čia buvo reiškiamą ne kaip atskiros valstybės institucijos — senato, bet tik individualinė kiekvieno senatoriaus. Kadangi svarbiausiuose valstybės reikaluose ir jų sprendime paprastai dalyvaudavo du luomai — senatorių ir bajorų, tai 1582 m. Valkavisko lietuvių seime buvo iškeltas reikalavimas, kad ir senatas iš senatorių luomo išrinktų deputatus, kurie dirbtų su seimelių deputatais, ruošdami Statuto pakeitimo projektą. Tais metais jau buvo baigti karai su Maskva ir jau dėl to aktyviau buvo atsiradę įvairių jo papildymų, o kadangi tekstas buvo nespausdintas, tai vis daugiau kilo sunkumų susigaudyti įstatymuose. 1582 m. atskirasis lietuvių seimas, įvykęs Valkaviske, daugiau dėmesio ir atkreipė Lietuvos Statutui. Skubėti galutinai pataisyti II Statutą ir tuo būdu paruošti III Statutą lietuviams teko dar ir todėl, jog Steponas Batoras buvo jiems palankus, pripažino Lietuvos, kaip atskiros valstybės teises, patvirtino Lietuvos Vyriausiąjį Tribunolą, domėjosi Lietuvos švietimu, įsteigė Vilniaus universitetą, jėzuitų kolegiją, paversdamas akademija. Steponui Batorui palankiai nusietačius Lietuvos valstybės atžvilgiu, buvo galima tikėtis praveisti ir tuos konstitucinius Statuto straipsnius, kurie buvo priešingi unijos aktui, bet atitiko lietuvių interesams. Dėl viso to 1582 m. Volkovisko atskirasis lietuvių seimas ir prašė karaliaus Stepono Batoro paskirti

laiką išklausti III Lietuvos Statutą kartu su Lietuvos senatoriais, kad po to artimiausiame seime jį galima būtų paskelbti.

Tačiau 1582 m. Varšuvos seime kaip tik dėl to ir kilo ginčai su lenkais. Lenkai reikalavo bendrajame seime persvarstyti visus Statuto pataisymus, lietuviai gi laikėsi principo, jog jie vieni patys teesą kompetentingi svarstyti Lietuvos įstatymus. Dėl šitų ginčų tuo tarpu Statuto paskelbimo klausimas liko atviras.

Statuto klausimas vėl iškilo 1584 m. atskirajame lietuvių seime, įvykusiame Vilniuje. Čia buvo vėl svartstomi Statuto pakeitimai bei pataisymai, kurių dalį vėl nutarta grąžinti į seimelius apsvarstyti, dėl kurių nebuvo bendro sutarimo. Taip ir 1584 m. Vilniaus seime nebuvo užbaigtas Statuto pataisymo reikalas, nors šis suvažiavimas ir buvo sušauktas specialiai tuo tikslu. 1585 m. Varšuvos seime taip pat nieko nebuvo padaryta, nors ir čia turėjo būti keliamas Statuto pataisymų patvirtinimo reikalas. Šis seimas buvo paskutinis bandrasis lietuvių-lenkų seimas prie Stepono Batoro, nes sekančiais, t. y. 1586 m. jis mirė. Statuto taisymo darbas betgi tuo metu jau turėjo eiti prie galo arba net ir visai jau užbaigtas, nes po Stepono Batoro mirties prasidėjusiame tarpuvaldyje lietuvių ir lenkų tarpusavio derybose nuolat kalbama apie III Lietuvos Statutą, kaip jau apie gatavą, ir tik reikalaujama jį pripažinti. Lietuvos bajorija, pati savo seimeliuose ir atskiruose lietuvių seimuose per savo deputatus paruošusi III-jį Lietuvos Statutą, kaip būtiną naujo valdovo pripažinimo sąlygą ir statė reikalavimą patvirtinti Lietuvos Statutą su visais tais straipsniais, kurie buvo taip nepalankūs lenkams.

Greta pačios bajorijos atstovų, par savo deputatus seimeliuose ir atskiruose lietuvių seimuose, ruošusių III Lietuvos Statutą, prie to darbo prisidėjo ir valstybės kanceliarija. Bajorų deputatų, seimelių ir atskirų lietuvių seimų darbo vaisius, keičiant bei papildant II Lietuvos Statutą, reikėjo dar suvesti į vieną vieningą įstatymų kodeksą, suredaguoti III Lietuvos Statutą. Šį suvienodinimo ir galutiną suredagavimo darbą kaip tik ir atliko Lietuvos valstybės kanceliarija, tam reikalui turėjusi ir didelio teisinio patyrimo ir tokiam darbui reikalingą technišką aparatą. Valstybės kanceliarijoje ir buvo galutinai juridiškai suformuluojami tie Statuto pataisymai ir papildymai, kurie buvo priimami atskirų lietuvių seimų. Bajorų pavių seimelių deputatai ir atskiri lietuvių seimai priimdavo tuos papildymus ir pakeitimus, nustatydami tik jų turinį, bet galutinai juos teisiškai suformuluodavo ir sukodifikuodavo tik valstybės kanceliarija. Visą šitą pateiktą medžiagą sistemingai sutvarkyti ir įterpti tinkamomis vietomis į II Lietuvos Statuto skyrius bei tarpusavyje suderininti jų straipsnius tai buvo nelengvas darbas, reikalaujantis ir

didelio juridinio pasiruošimo bei praktikos. Šį darbą kaip tik geriausiai ir galėjo atlikti Lietuvos valstybės kanceliarija, kuriai plačiausiai ir geriausiai buvo pažįstami visi valstybės reikalai.

Lietuvos valstybės kanceliariją sudarė: kancleris, vicekancleris, raštvedžiai, sekretoriai, raštininkai. Svarbiausias vaidmuo, be abejo, buvo kanclerio ir vicekanclerio, nors techniškam darbui, galutinai suredaguojant ir perrašinėjant Lietuvos Statutą, buvo panaudojami ir kanceliarijos sekretoriai bei raštvedžiai. Per kanclerių rankas ėjo visi svarbieji dokumentai, kurie be jų antspaudų neturėjo galios. III Lietuvos Statuto ruošimo metu ligi 1579 m. Lietuvos kancleriu buvo Mikalojus Radvilas, Dubingių ir Biržų kunigaikštis, Vilniaus vaivada, didysis Lietuvos etmonas, karštas kalvinistas ir uolus lietuviškojo federatyvinio unijos projekto gynėjas. Nuo 1579 m. kanclerio vietą užėmė anksčiau buvęs vicekancleriu Eustachas Valavičius, Vilniaus kaštelionas, turįs ypačiai didelį valstybinio darbo prityrimą. Lietuvos kancleriu jis išbuvo ligi 1587 m. Eustachui Valavičiui ir teko vadovaujamasis darbas galutinai suredaguojant III Lietuvos Statutą, iš seimelių deputatų ir atskirų lietuvių seimų patiektos medžiagos. Tą darbą Lietuvos kanceliarijoje jis dirbo iš pradžių kaip vicekancleris, o nuo 1579 m. kaip kancleris. Jo kanclerystės metu ir jam vadovaujant ir buvo atliktas pats svarbiausias III Lietuvos Statuto paruošimo darbas. 1579 m. Eustachui Valavičiui tapus kancleriu, vicekanclerio vietą užėmė Dubingių ir Biržų kunigaikštis Kristupas Radvilas, Trakų kaštelionas ir Lietuvos lauko etmonas. Labiau užsiėmęs etmono darbu, jis mažiau tegalėjo dalyvauti valstybės kanceliarijos darbe ir tuo būdu mažiau tegalėjo prisidėti prie Statuto pakeitimų redagavimo. Vicekancleris Kristupas Radvilas išbuvo ligi 1584 m. pabaigos, o nuo 1585 m. pradžios vicekancleriu buvo paskirtas Leonas Sapiega, prieš tai — nuo 1581 m. buvęs kanceliarijos raštininku, pasižymėjęs savo išsilavinimu bei prityrimu teisės moksluose bei dalykuose. Kaip Eustachas Valavičius, taip ir Leonas Sapiega buvo vieni žymiausių to meto Lietuvos veikėjų, didelio išsilavinimo žmonės. Abu buvo Lietuvos teisių sargai, nuolat budėję ir ypač nuo lenkų saugoję Lietuvos laisves, statę Lietuvos valstybės interesus aukščiau už savo asmeninius reikalus. Abu jie buvo pilna žodžio prasme tikrai didelių gabumų Lietuvos valstybės vyrai su dideliu teoretiniu pasiruošimu ir dar didesne administracine bei teisine ir politine, diplomatine praktika. Greta Eustacho Valavičiaus, Leonas Sapiega, tiek būdamas valstybės kanceliarijos raštininku, tiek būdamas vicekancleriu, taip pat prisidėjo prie III Lietuvos Statuto paruošimo. Istorinėje literatūroje jo dalyvavimas galutinai paruošiant III Lietuvos Statutą sukėlė net nemaža

diskusijų. Dar XVIII a. pabaigoje istorinėje literatūroje III Lietuvos Statutas buvo tiesiog laikomas Leono Sapiegos kūrinium. Tokia nuomonė ilgai buvo išsilaikiusi net ir XIX a. kai kieno dar ir dabar palaikoma. Tačiau taip pat jau XIX a. istorinėje literatūroje buvo užginčytas toks perdėtas didelis Sapiegos vaidmuo paruošiant III Lietuvos Statutą, nors ir buvo pripažįstama, jog prie to darbo jis buvo gana aktyviai prisidėjęs. Prof. Lappo, specialiai šį klausimą tyrinėjęs, tarp ko kita, remdamasis paties Leono Sapiegos prakalba⁴⁰, atspausdinta prie 1588 m. III Lietuvos Statuto, neginčijamai įrodo, jog svarbiausias Leono Sapiegos darbas prie III Lietuvos Statuto, tai buvo to statuto išleidimas 1588 m., jo atspausdinimas savo lėšomis ir savo priežiūroje. Minėtoje prakalboje ir pats Leonas Sapiega pripažįsta sau tik tą nuopelną, jog jis savo lėšomis tą Statutą atspausdino 1588 m. Toje pačioje prakalboje jis pats pareiškia, jog tą Statutą paruošė daugelis išmintingų ir teisę žinančių asmenų, išrinktų Lietuvos bajorų. Taip pat ir iš karaliaus Zigmanto Vazos privilegijų, Statutą tvirtinančių ir Sapiegai leidžiančių jį išleisti, matyti, jog Leonas Sapiega buvo tik leidėjas Statuto savo lėšomis. Be to, kai Statutas buvo spausdinamas, Eustachas Valavičius buvo jau miręs, o kancelerio vieta vakavo, kuri vėliau ir atiteko tam pačiam Sapiegai.

Tokių būdų svarbiausiu Leono Sapiegos darbu ir tenka laikyti III Lietuvos Statuto išleidimą. Šis Statutas jo buvo išleistas ne tik 1588 m. gudų kalba, bet dar du kartu, būtent 1614 ir 1619 m. lenkų kalba. Tik vėliau, istorijos bėgyje, tesusidarė aureolė apie Leoną Sapiegą, kaip apie Statuto autorių bei redaktorių. Prof. Lappo, iki šiol smulkiausiai ištyrinėjęs III Lietuvos Statuto kilmę bei sudarymą, prieina išvados, jog Leoną Sapiegą laikyti to Statuto autoriumi negalima. Jis buvo tik to Statuto leidėjas. Tačiau, be abejo, ir jis, kaip Lietuvos vicekanceleris, taip pat bus prisidėjęs greta kitų valstybės kanceliarijos vyrų prie Statuto paruošimo ir seimelių deputatų bei atskirų lietuvių seimų patiektos medžiagos galutinio juridinio suformulavimo. Tačiau ir čia vadovaujamas vaidmuo priklausė ne vicekanceleriui, bet Lietuvos kancelieriui, o kaip tik intensyviausio III Lietuvos Statuto ruošimo metu Lietuvos kancelieriu buvo Eustachas Valavičius. Prof. Lappo ir pripažįsta jam vadovaujamąjį vaidmenį darbe, kuriuo prisidėjo Lietuvos valstybės kanceliarija prie III Lietuvos Statuto paruošimo.

Jau anksčiau buvo minėta, jog trečio tarpuvaldžio metu, t. y.

⁴⁰ Lietuvos vicekancelerio Leono Sapiegos Statuto išleidimo proga kreipimasis (prakalba) į visus Lietuvos luomus, žr. priedą 165 psl.

po Stepono Batoro mirties III Lietuvos Statuto ruošimas jau buvo tiek toli pažengęs, jog lietuviai, derybose su lenkais dėl naujo valdovo, reikalavo jį pripažinti, nors jame ir buvo lenkams priešingų ir su unija nesuderinamų straipsnių. Jau tuomet, matomai, buvo užbaigtas Statuto ruošimas ir lietuviai su juo į diplomatinę veiklą išėina, kaip su gatavu, užbaigtu įstatymų kodeksu. Ir iš tikro, tuo metu visa lietuvių veikla ir buvo nukreipta išnaudoti tarpuvaldį ir pravesti III Statuto pripažinimą. Jau jo projektas buvo užbaigtas, pataisymai ir papildymai buvo paruošti, pagal lietuvių pažiūrą į savo savarakišką valstybę ir pagal jų neigiamą nusistatymą kai kurių unijos atneštų naujoviškumų atžvilgiu. Kadangi pats Statutas jau buvo paruoštas, beliko tik išsikovoti jo pripažinimą ir įgyvendinimą. Čia reikėjo skaitytis su nemažu lenkų pasipriešinimu, nes į jų pageidavimus nebuvo atsižvelgta Statute. Naudodamiesi Stepono Batoro palankumu Lietuvai, lietuviai buvo pasiryžę 1586-1587 m. gauti iš karaliaus Statuto patvirtinimą. Tačiau nelaukta karaliaus mirtis 1586 m. sutrukdė lietuvių planus. Nežiūrint to, lietuviai nuo savo planų neatsisakė, o tarpuvaldis jiems suteikė naujų galimybių įgyvendinti savo užsimojimus, nesiderinančius su Liublino unijos ir lenkų reikalavimais. Šis tarpuvaldis ir buvo be galo triukšmingas, privedęs prie vidaus karo Lenkijoje, o lietuviai, griežtai gindami savo senąsias teises ir savo reikalavimus, grąsydami net karu lenkams, puikiai sugebėjo išnaudoti susidariusią palankią politinę padėtį III Statutui patvirtinti, nežiūrint lenkų priešinosi, kurie vis dėlto, gyva ir tikslinga lietuvių diplomatinė veikla, buvo priversti nusileisti lietuviams.

Santykiuose su lenkais šio tarpuvaldžio metu lietuviai užėmė visiškai aiškia poziciją. Jie nedalyvavo kartu su lenkais nei konvokaciniame, nei elekciniame, nei karūnaciniame seime, bet per savo įgaliotinius ir atstovus derėjosi su Lenkija ir statė lenkams savo reikalavimus, tarp kurių ypač svarbus buvo pripažinti III Lietuvos Statutą, iškeltas jau 1587 m. elekciniame seime. Bendro darbo su lenkais šiame tarpuvaldyje nebuvo, o lietuviai savo valstybės reikalus sprendė atskiruose savo suvažiavimuose. Kai dalis lenkų be lietuvių žinios išsirinko sau karaliumi Zigmantą Vazą, o antroji dalis lenkų taip pat be lietuvių žinios išsirinko karaliumi Maksimilijoną Habsburgą, lietuviai užprotestavo ir nei vieno, nei antro nepripažino didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu. Kai Lenkijoje prasidėjo karas tarp Zigmanto Vazos ir Maksimilijono Habsburgo šalininkų, lietuviai stengėsi išnaudoti padėtį ir užmezgė derybas su abiem elektais, žiūrėdami katras jų daugiau nuolaidų padarys Lietuvai. Lietuvių prisidėjimas prie vieno ar kito elekto galėjo nulemti tarp lenkų

kilusį karą, todėl lenkai visaip stengėsi patraukti lietuvius. Ypačiai aktyviai lietuvių paramos stengėsi gauti Zigmanto Vazos šalininkai. Lietuviai, nebūdami nusistatę prieš Zigmanto Vazos asmenį, užmezgė derybas su juo ir su jo šalininkais lenkais. Tarp kitų savo reikalavimų, kaip būtiną sąlygą, kėlė III Lietuvos Statuto pripažinimą. Šitokiam lietuvių reikalavimui ypačiai griežtai priešinosi lenkai, nes Statute buvo įvairių lenkams nepalankių paragrafų, priešingų kai kuriems Lublino unijos akto straipsniams. Nors Zigmantas Vaza jau ir buvo vainikuotas Lenkijos karaliumi, tačiau jo padėtis vis dar tebebuvo neaiški, nes konkurento Maksimilijono šalininkų kariuomenė dar tebebuvo nesumušta, o lietuvių persimetimas į Maksimilijono pusę reikštų Zigmanto Vazos žlugimą. Todėl Zigmantas Vaza ir jo šalininkai lenkai, norėdami savo pusėn patraukti lietuvius, turėjo jiems daryti nuolaidų. Vienas nemaloniausių dalykų betgi lenkams buvo III Lietuvos Statuto pripažinimas. Tačiau kai ginčai ir derybos pasiekė tokio griežto laipsnio, jog atvykę į derybas lietuvių delegatai pareiškė tuoj pat išvažiuosią, jei nebūsią patenkinti jų reikalavimai, — lenkai nusileido (vėliau jie gailėjosi ir prikašiojo lietuviams, esą jie jau žinoję apie Maksimilijono pralaimėjimus). Greta kitų lietuvių reikalavimų buvo patenkintas ir reikalavimas pripažinti Lietuvos Statutą. Tik po to, kai Zigmantas Vaza ir lenkai patenkino svarbiausius lietuvių reikalavimus, kai Zigmantas Vaza prisiekė ir patvirtino visas lietuvių teises ir laisves, tik tada lietuviai tepripažino jį savo didžiuoju kunigaikščiu ir prisiekė ištikimybę jam.

Taip 1588 m. sausio mėn. 28 d. Zigmanto Vazos buvo patvirtintas III Lietuvos Statutas. Tuo reikalu 1588.I.28 d. Krokuvoje Zigmantas Vaza išleido specialią privilegiją⁴¹, patvirtinančią III Lietuvos Statutą ir jį skelbiančią. Šita privilegija buvo duota Zigmanto Vazos karūnaciniam seime. Pagal tą pačią privilegiją III Lietuvos Statutas turėjo įsigalioti nuo 1589 m. sausio mėn. 6 d. Kartu buvo patvirtintos ir visos lietuvių teisės ir laisvės, kurios pilnai turėjo būti užlaikomos. Privilegijoje taip pat buvo nurodoma, jog tolimesni Statuto pataisymai lieka lietuvių kompetencijoje. Tokiu būdu III Lietuvos Statutas ir buvo patvirtintas ne bendrojo lietuvių — lenkų seimo, kaip to buvo norėję lenkai, bet paties valdovo, kaip tai iš seno buvo susidariusi tradicija Lietuvoje ir ko siekė lietuviai. Taip pat ir tolimesni Statuto papildymai bei pataisymai buvo palikti Lietuvos luomų sankcijai, bet ne bendrojo seimo kompetencijai. Kad Statutu lengviau būtų galima naudotis, Zigmantas Vaza 1588.II.11 d.

⁴¹ Zigmanto III Vazos 1588.I.28 d. duota III Lietuvos Statuto patvirtinimo privilegija, žr. priedą 157 psl.

duota privilegija įsakė Statutą atspausdinti gudų ir lenkų kalbomis ir išsiuntinėti į pavietus⁴².

Be šitos specialios privilegijos, Lietuvos Statutas Zigmanto Vazos buvo patvirtintas ir lieptas atspausdinti dar ir 1588.II.1 d. bendrojoje privilegijoje, patvirtinančioje Zigmanto Vazos pripažinimo didžiuoju Lietuvos kunigaikščių sąlygas, lietuvių pastatytas ir valdovo bei lenkų priimtas. Be to, atskirais universalais visiems Lietuvos pavietams Zigmanto Vazos buvo pranešta apie jo vainikavimą ir III Lietuvos Statuto patvirtinimą.

III Lietuvos Statutas istorijoje dar yra vadinamas 1588 m. Lietuvos Statutu, nes tais metais jis buvo patvirtintas ir atspausdintas. Tokiu būdu su jo patvirtinimu ir atspausdinimu buvo užbaigtas net 22 metus užtrukęs jo ruošimo darbas.

Nors III Lietuvos Statutas nebuvo iš esmės naujai paruoštas Lietuvos įstatymų kodeksas, bet tik patobulintas, pakeistas ir papildytas II (1566 m.) Statutas, vis dėlto jo ruošėjų ir čia buvo daug darbo įdėta. Pats darbas dėl įvairių politinių aplinkybių ne tik ilgai užtruko, bet buvo gana sunkus. Čia dabar, nors ir trumpai, ir tenka susipažinti kaip reiškėsi ir kaip III Statuto tekste atsispindėjo jo ruošėjų ir redaktorių darbas.

Kaip jau anksčiau buvo iškelta, darbas buvo dvejopas. Pavietų seimeliai ir jų deputatai, taip pat atskirieji lietuvių seimai gana laisvai paruošdavo Statuto pakeitimų bei papildymų turinį, galutinai juridiskai to turinio nesuformuluodami ir savo paruoštą medžiagą neišskirstydami po Statuto skyrius ir straipsnius, o tik duodami bendrą pakeitimų kryptį, mintį ir jų turinį. Jie keitė ir pildė tuos straipsnius, kurie tuo metu pavieto bajorams buvo aktualesni ir gyvenimiškesni, nesilaikydami kurios nors bendros sistemos ir bendro plano. Visai kitoks darbas vyko valstybės kanceliarijoje, kur tie visi pakeitimai buvo susisteminti, suredaguojami, galutinai juridiskai suformuluojami ir paskirstomi po Statuto atitinkamus skyrius ir straipsnius, taip pat vienus su kitais Statuto straipsniais suderinant. Ir šis redagavimo darbas buvo gana sunkus. Patys Statuto teksto pakeitimai buvo be galo įvairūs. Vieni jų tik lietė atskirų sąvokų bei žodžių pakeitimus, sakinio performulavimus, kiti gi kūrė visai naujus įstatymus arba iš esmės pakeitė 1566 m. Statuto straipsnius. Bendra sistema tačiau buvo palikta ta pati, tas pats skyrių skaičius, ta pati skyrių tvarka, tik su atitinkamais tų skyrių straipsnių pakeiti-

⁴² Zigmanto III Vazos 1588.II.11 d. duota privilegija, kuria pavedama Lietuvos vicekancleriui Leonui Sapiegai išleisti III Lietuvos Statutą lenkų ir gudų kalba, žr. priedą 159 psl.

mais ir papildymais. Dalis 1566 m. Statuto straipsnių, kaip nebetinkamų, buvo visai praleista ir panaikinta, vietomis kiek kitaip medžiaga paskirstyta straipsniais ir net perkilnota į kitus skyrius, vietomis antrojo statuto straipsniai suskaldyti į kelis, vietomis, priešingai, sujungti į vieną straipsnį. Dalis straipsnių buvo visai naujai sukurti, dalis tik papildyti ar perdirbti, dalis straipsnių liko žodis žodin tokie patys, kaip ir II Statute. Bendrai paėmus, gana daugelyje vietų matyti stilistiniai — redakciniai straipsnių pataisymai, bet nekeičią tačiau jų esmės. Kaip šaltiniai III Statutui sudaryti buvo sunaudota pirmoje vietoje II Statutas, kuris tik atitinkamai buvo perdirbtas, pakeistas ir papildytas. Taip pat kaip šaltiniai buvo panaudoti įvairių seimų, įvykusių dar prieš Liublino uniją (1566-1568 m.), priimti atskirų straipsnių pakeitimai bei papildymai, taip pat seimų, įvykusių po Liublino unijos (1574, 1578, 1581), atitinkami nutarimai, 1573 m. Varšuvos konfederacija, 1581 m. Lietuvos Vyriausio Tribunolo įsteigimo įstatymas. Kaip šaltinis buvo panaudota ir teisminė bei administracinė praktika bei įvairūs paties gyvenimo keliai reikalai pavietų seimeliuose ir atskiruose lietuvių seimuose, taip pat tarpuvaldžių metu, kada nusistovi karalių rinkimo tvarka. Taip pat gyvenime kildavo nauji reiškiniai, kuriuos buvo reikalinga taip pat įstatymais suformuluoti ir sunormuoti. Kai kurie pakeitimai, Lietuvai naudingi, buvo perimti ir iš kitų kraštų įstatymų rinkinių. Panašiai, kaip II Statuto ruošėjai, taip pat ir III Lietuvos Statuto redaktoriai kai ką perėmė iš teisės, veikusios kitose Europos valstybėse, būtent tai, kas atrodė jiems tikslinga ir Lietuvos gyvenimui naudinga. Tačiau dauguma šitokių skolinių iš svetimosios teisės, būtent iš senovės Romos teisės, iš kanoninės katalikų ir graikų katalikų teisės, iš vokiečių miestų teisės, iš lenkų teisės čia pateko per II Statutą. Pagaliau ir papročių teisė buvo panaudota kaip šaltinis, ruošiant ir redaguojant III Lietuvos Statutą.

III Statute buvo stengtasi kuo pilniau apimti visus gyvenimo reiškinius. Tačiau visus atvejus, kokie tik gali pasitaikyti teisminėje praktikoje, sunku buvo numatyti. Nors teisėjams leidžiama teisti tik pagal statuto straipsnius, tačiau tuo atveju, jei byloje nebūtų galima pritaikyti kurio nors paragrafo, nurodoma vadovautis bendra įstatymų dvasia, savo sąžine ir kitų krikščioniškų kraštų teisės pavyzdžiais, tačiau visiškai neminima, kad reikėtų vadovautis lenkų teise.

Kaip jau buvo minėta, savo laiku nebuvo atspausdintas nei I nei II Lietuvos Statutas. Jie buvo naudojami rankraščių pavidale. III (1588 m.) gi Lietuvos Statutas buvo pirmasis Lietuvos įstatymų rinkinys, kuris buvo tuoj pat oficialiai atspausdintas ir kurio spausdinti oficialūs egzemplioriai buvo naudojami gyvenimo praktikoje.

Jau 1529 m. Lietuvos Statutą Žygimantas Senasis buvo įsakęs atspausdinti, bet dėl techniskų spaustuvės trūkumų, ypačiai dėl trūkumo tokio didelio kiekio gudiškojo šrifto ženklų, I Statutas liko neatspausdintas. Vėliau, kai XVI a. viduryje spaustuvės jau tapo pajėgesnės, nebebuvo prasmės I Statutą spausdinti, nes jau buvo keičiamas, galima sakyti naujai kuriamas, ypačiai sąryšyje su XVI a. vidurio reformomis Lietuvoje. Jau 1551 m. Vilniaus seime Žygimantas Augustas, seimo atstovų prašomas, buvo žadėjęs pataisytą Statutą liepti atspausdinti, kad visi galėtų žinoti savo įstatymus ir visur vienaip ir vienodai jais naudotis. Tokiu būdu jau tada buvo numatyta atspausdinti II Lietuvos Statutą tuoj po to, kai jis bus paskelbtas. II Lietuvos Statutas buvo paskelbtas 1566 m. Tačiau pasirodė, jog ir jį atspausdinti buvo negalima, ir taip jis liko bei paplito taip pat rankraščių pavidale. Nors jau tuomet Vilniaus spaustuvės būtų įstengusios jį atspausdinti, tačiau jau vien dėl to nebuvo galima jo tuojau spausdinti, nes, kaip jau buvo minėta, pats II Statutas buvo patvirtintas kaip *nebaigtas taisyti ligi galo*. Jo pataisymai prasidėjo tuoj jį paskelbus, ir dėl to reikėjo palaukti su jo spausdinimu. Tačiau jo taisymas užtruko dėl įvairių aplinkybių net 22 metus, iki pagaliaus 1588 m. buvo sudarytas ir paskelbtas III Lietuvos Statutas. Jį atspausdinti buvo jau iš karto numatyta. Taip jau jo patvirtinimo privilegijoje, duotoje 1588 m. sausio mėn. 28 d., buvo pažadėta jį išspausdinti gudų ir lenkų kalbomis.

Praėjus dviem savaitėm po III Lietuvos Statuto patvirtinimo, 1588 m. vasario mėn. 11 d. Zigmantas Vaza davė dar specialią Statuto spausdinimo privilegiją. Ji buvo duota, vykdant ankstybesnį pažadą išleisti Statutą gudų ir lenkų kalbomis. Statuto spausdinimas šia privilegija buvo pavedamas Lietuvos vicekancleriui Leonui Sapiegai, kaip Lietuvos teisių sargui (kanclerio vieta po Eustacho Valavičiaus mirties dar vakavo) ir ypač atsižvelgiant į jo nuopelnus Lietuvos valstybei. Ta privilegija suteikė Leonui Sapiegai monopolinę teisę išleisti Lietuvos Statutą gudų ir lenkų kalbomis. Jei dar kas kitas drįstų išleisti Statutą, tai toks leidinys turi būti konfiskuotas, o leidėjas dar nubaustas pinigine bausme, kurios pusė turi eiti Leonui Sapiegai, ir kita valstybės iždui. Taigi tik Sapiegos išleistas Statutas tebuvo laikomas oficialiu leidiniu. O kadangi Leonas Sapiega Statutą turėjo išleisti savo lėšomis, tai jam turėjo eiti ir pelnas nuo parduotų Statuto egzempliorių. Pagal tą privilegiją Sapiega galėjo išleisti tiek Statuto laidų, kiek norėjo ir atspausdinti tiek jo egzempliorių, kiek jam patiko. Visi su spausdinimu susiję reikalai pavedami Sapiegai, šiuo atžvilgiu, kaip savotiškam rangovui, nesuvaržant jo nei skirtu

laiku, nei laidų ar egzempliorių skaičiumi. Taip Leonas Sapiega iki pat savo mirties buvo vienintėlis Lietuvos Statuto leidėjas. Be abejo, pirmiausia reikėjo atspausdinti Statutą gudiškai, nes šia kalba jis, kaip ir ankstybesnieji 2 statutai, buvo paruoštas ir laikomas oficialiu. Lenkiško Lietuvos Statuto teksto iš viso nebuvo. Tik laikui bėgant galėjo būti paruoštas gudiško teksto vertimas į lenkų kalbą.

Gavęs privilegiją išleisti Lietuvos Statutą, Leonas Sapiega spausdinimo darbą pavedė Mamoničių spaustuvei Vilniuje, kuri tuo metu turėjo ne tik pakankamai techniškų priemonių pavestam darbui atlikti, bet buvo ir Lietuvos valstybės išdo remiama ir turėjo nelyginant valstybinės spaustuvės reikšmę. Spausdinimo darbą prižiūrėjo pats Leonas Sapiega. Taip 1588 m. ir buvo atspausdintas III Lietuvos Statutas originalia gudų kalba. Tai ir buvo pirmoji III Lietuvos Statuto laida. Tačiau ir šitos pirmosios 1588 m. Lietuvos Statuto laidos gudų kalba atskiri egzemplioriai, lyginant juos tarpusavyje, turi įvairių skirtumų. Skirtumai tarp atskirų Lietuvos Statuto pirmosios laidos egzempliorių buvo pastebėti jau gana seniai. Iki šių laikų iš 1588 m. pirmosios originalinės III Lietuvos Statuto laidos yra užsilikę kelios dešimtys egzempliorių. Kai kurie tų egzempliorių skiriasi ne tik teksto rašyba ir ženklais, bet ir tituliniais puslapiais, ne tik savo dažų spalva, bet net ir tekstais bei vyties ženklų. Taip pat lyginant pačių statutų tekstą, aiškiai matyti skirtumai, rodą, jog ne visi egzemplioriai buvo atspausdinti vienu ir tuo pačiu raidžių rinkimu, bet keliais rinkimais. Taip gana dažnai nesutampa net eilutės ir jų perkėlimai: viename egzemplioriuje toje pačioje eilutėje daugiau žodžių ar skiemenų, kitame egzemplioriuje mažiau. Net ir tos pačios eilutės tame pačiame žodyje viename egzemplioriuje viena rašyba ir vienas raidžių skaičius, kitame kitas. Taip pat nevienodi įvairūs žodžių sutrumpinimai vartojami įvairiuose egzemplioriuose. Nors pasitaiko daug korektūrinių skirtumų, tačiau bent puslapių skaičius stengtasi išlaikyti tas pats, stengtasi, kad vieno ir kito egzemplioriaus tame pačiame puslapyje tilptų tiek pat Statuto teksto.

Iš tų visų, labai ryškiai į akis krentančių, spausdinimo skirtumų anksčiau buvo daroma išveda, jog III Lietuvos Statuto gudų kalba Mamoničių spaustuvėje buvo išleistos net kelios laidos, gal būt, net įvairiais metais. Ant titulinio puslapio yra pažymėti tik 1588 m., t. y. Statuto patvirtinimo metai, nenurodant išleidimo metų. Tačiau jau prof. Lappo savo kapitaliniame darbe *1588 m. Lietuvos Statutas* (Kaunas 1934-1938) neginčijamai įrodė, jog gudų kalba išviso III Lietuvos Statuto tebuvo išleista tik viena laida 1588 m., ir tos pirmosios laidos Mamoničių spaustuvėje atskiri egzemplioriai nuo vie-

nas kito skiriasi tik dėl to meto techninių spaustuvės netobulumų, spausdinant didesniame kiekyje didesnės apimties veikalus. Lyginamas atskirų išlikusių egzempliorių tekstus ir jų spausdinimo skirtumus, prof. Lappo randa, jog turėjo būti padaryti ne mažiau, kaip 3 rinkimai (t. y. Statuto tekstas raidėmis buvo surinktas ne mažiau, kaip 3 kartus). Tačiau visi tie rinkimai buvo padaryti tuo pačiu metu paraleliai, ir atskirų rinkimų puslapiai tarpusavyje galėjo būti sumaišyti, nes čia buvo siekiama tik, kad į kiekvieną paraleliai renkamą puslapį būtų sutalpinta po lygiai Statuto teksto. Tačiau tokie maišytų rinkimų Statuto egzemplioriai pasitaiko gana retai, o paprastai vienas egzempliorius yra atspausdintas vienu kuriuo rinkimu. Visi rinkimai buvę renkami paraleliai iš karto kelių rinkėjų iš klausos, vienam diktuojant rankraščio tekstą, arba renkami iš kelių rankraščio kopijų. Tekstų ir eilučių pabaigų skirtumai neginčijamai rodo, jog teksto rinkimai nebuvo daryti iš atspausdinto originalo, t. y. jog čia negali būti kalbos apie atskiras Statuto laidas, bet yra viena ir ta pati laida, kurioje paraleliai iš karto buvo renkami keli rinkimai. Jei būtų buvę renkama jau iš spausdinto originalo, tai tokių didelių skirtumų nebebūtų buvę, jei neskaityti tik mažiau žymių korektūros klaidų. Daryti paraleliai kelis rinkimus reikėjo dėl to, jog Lietuvos Statuto teko išleisti didesnis kiekis egzempliorių (kiek jų buvo atspausdinta, tikrai nežinoma, bet jų turėjo būti daug), o prie ano meto spausdinimo technikos iš vieno rinkimo neperdaugiausia tebuvo galima padaryti egzempliorių. Be to, spausdinant iš karto iš kelių rinkimų buvo galima žymiai paskubinti darbą. Spaudai Statutas buvo atiduotas 1588 m. pavasario pabaigoje ar vasaros pačioje pradžioje, o atspausdinti jį reikėjo greitai, nes nuo 1589.I.6 d. jis jau turėjo įsigaliooti, taigi dar prieš tai turėjo pasiekti tolimiausius Lietuvos užkampius. 1588 m. gruodžio mėn. pradžioje buvo užbaigtas Statuto spausdinimas. Taigi buvo išleista ne kelios 1588 m. Lietuvos Statuto gudiškos laidos, bet tik viena tais pačiais metais, nors ir iš kelių paralelinių rinkimų.

Taip pat savo darbuose prof. Lappo įrodė, jog 1588 m. buvo išleista tik originali gudiškoji III Lietuvos Statuto laida ir kad ne tik tais metais, bet ligi 1614 m. neegzistavo jokios lenkiškos Lietuvos Statuto laidos. Pirmą kartą lenkų kalbon išverstas III Lietuvos Statutas buvo išleistas to paties Leono Sapiegos, tuomet jau Lietuvos kanclerio, ir toje pačioje Vilniaus Mamoničių spaustuvėje tik 1614 m. Taigi 1588 m. III Lietuvos Statutas buvo ne tik patvirtintas, bet ir atspausdintas, o nuo 1589 m. sausio 6 d. jis jau įsigaliojo

visoje Lietuvos teritorijoje, kaip naujas Lietuvos įstatymų rinkinys. Tokia buvo III Lietuvos Statuto sudarymo ir jo paskelbimo istorija.

2. TREČIOJO LIETUVOS STATUTO TURINYS

1588 m. Vilniuje Mamoničių spaustuvėje Sapiegos išleisto III Lietuvos Statuto pirmosios originalios ir oficialios laidos gudų kalba turinys yra šis: Po titulinio puslapio⁴³ su Lietuvos valstybės herbu — vyčiu buvo atspausdintas Zigmanto Vazos portretas⁴⁴, po portreto įdėta Zigmanto Vazos privilegija, 1588.II.11 d. duota Lietuvos vicekancleriui Leonui Sapiegai, suteikianti jam monopolinę teisę spausdinti Lietuvos Statutą. Ši privilegija yra išspausdinta lotynų kalba, o pats Statuto tekstas ir visi kiti jo priedai — gudiškai. Po Statuto spausdinimo privilegijos įdėta dar 1588.I.28 d. Zigmanto Vazos privilegija, kuria šis Statutas buvo patvirtintas ir paskelbtas. Toliauėjo Leono Sapiegos parašyta Statuto dedikacija Zigmantui Vazai⁴⁵, kurioje jis visų lietuvių vardu išreiškia padėką už Statuto įgyvendinimą. Po šios dedikacijos ant atskiro puslapio buvo atspausdintas Leono Sapiegos herbas,⁴⁶ o po jo — Leono Sapiegos parašytoji prakalba į visus Lietuvos gyventojus⁴⁷. Tik po tų visų priedų seka pats Statutas. Tačiau dar prieš Statuto tekstą buvo įdėtas Statuto turinys, o po Statuto teksto, pačioje veikalo pabaigoje pridėtas dar klaidų atitaisymas.

III Lietuvos Statute, kaip ir II, iš viso yra 14 skyrių, kurie vienas po kito sudėti ta pačia tvarka, kaip ir II Lietuvos Statute, tik juose yra žymiai papildyti, kiek pakeisti ir pertvarkyti straipsniai. III Statute iš viso straipsnių yra 488, tuo tarpu II Statute buvo tik 366 straipsniai.

I trečiojo Lietuvos Statuto skyrius užvardintas: *Apie mūsų valdovo asmenį*. Čia nustatomos didžiojo kunigaikščio teisės. Šiame skyriuje yra 35 straipsniai, tuo tarpu II Statuto tame pačiame skyriuje buvo 30 straipsnių. Straipsnių antraštės yra sekančios:

⁴³ Žr. priedą 155 psl.

⁴⁴ Žr. priedą 156 psl.

⁴⁵ Lietuvos vicekanclerio Leono Sapiegos III Lietuvos Statuto dedikacija karaliui Zigmantui III Vazai, žr. priedą 161 psl.

⁴⁶ Lietuvos vicekanclerio Leono Sapiegos, išleidusio 1588 metais III Lietuvos Statutą gudų kalba, herbas, žr. priedą 164 psl.

⁴⁷ Žr. priedą 165 psl.

1. Visi didžiosios Lietuvos kunigaikštijos gyventojai turi būti teisiami šia viena rašyta ir mūsų duota teise.

2. Mes, valdovas, pažadame nieko nebausti remiantis užakinu įskundimu, nors tai ir būtų mūsų valdovo majestoto įžeidimas arba valstybės išdavimas. O jei kas ką nors tuose dalykuose kuo neteisėtai kaltintų dėl mūsų valdovo majestoto įžeidimo arba dėl valstybės išdavimo, bet to neįrodytų, pats turi būti baudžiamas.

3. Kaip turi būti suprantamas mūsų valdovo majestoto įžeidimas ir kaip už tai bausti.

4. Kad kiekvienas apkaltintas dėl mūsų valdovo majestoto įžeidimo turi pasiteisinti; ir apie tai, kas perspės ir kur tokius teisti, taip pat ir apie sakymą žodžiu arba rašymą apie valdovą.

5. Apie mūsų valdovo majestoto įžeidimo įrodymą.

6. Jei kas iš mūsų valstybės į priešo žemę pabėgtų.

7. Jei tėvas nuo vaikų pabėgtų į priešo žemę, taip pat ir kurie nors giminės, ir apie tą, kas tokį sugautų arba užmuštų.

8. Jei išdavikas kam dvarą parduotų ar įkeistų anksčiau, negu iš krašto pabėgo.

9. Apie ramų ir pagarbų užsilaikymą prie mūsų valdovo rūmų.

10. Apie draudimą vaikščioti ir nereikalingai šaudyti iš šautuvų ir iš lankų prie mūsų valdovo rūmų ir prie kiekvienos mūsų teismo įstaigos.

11. Kas prieš mūsų sprendimą kalbėtų.

12. Kas dėl patogumo į mūsų kaimynų žemę pabėgtų ir apie neliečiamybės raštų davimą tokiame.

13. Apie neliečiamybės raštų nelaikymą ir sulaužimą.

14. Apie karaliaus šaukimus į teisimą, kuriuose dalykuose jie turi būti iš mūsų kanceliarijos duodami.

15. Apie šaukimą teisman bajorų, kurie neteisėtai būtų užgrobę mūsų valdovo dvarų žemes.

16. Kas mūsų ir urėdų raštus arba antspaudus klastotų, — kuo turi būti baudžiamas.

17. Apie pinigų falsifikavimą, apie pinigų kalyklas ir apie auksakalius.

18. Niekas neturi už kitą kentėti, tik kiekvienas pats už save.

19. Kas daug už mažą išprašytų arba be atidavimo paimtų.

20. Apie žemės bylas tarp mūsų dvarų ir kunigaikščių, ponų ir bajorų; jas mes, valdovas, viena šia teise turim teisti.

21. Apie atidedamuosius raštus, — kad neturi būti iš mūsų kanceliarijos duodami.

22. Apie rūmų urėdus, vaivadas, pasienių seniūnus ir tarnybinius žmones, — jog neturi nuo teisės išsisukinėti.

23. Atvirieji raštai kiekvienam privalo būti gražinami.
24. Apie sumušimą, iškoliojimą arba ir užmušimą mūsų valdovo pasiuntinio arba ir vaznio su mūsų valdovo raštais.
25. Apie garantijų raštus.
26. Apie pastoviai negyvenančius nusikaltėlius.
27. Apie neliečiamybės raštus, — kam turi būti duodami.
28. Jei kam būtų paliesta garbė, kaip greitai teisingumas turi būti padarytas.
29. Apie naujus muitus ir apie laisvę apgyvendinti miestelius, ir apie tiltų arba užtvankų statymą bajorų dvaruose.
30. Apie neėmimą muto nuo bajorų ir jų vežimų.
31. Apie plukdomųjų upių išvalymą.
32. Jei kas išprašytų tai, kas jau kitam pirmiau buvo duota.
33. Jei kas davimo raštus išprašytų, o to nevaldytų ir apie ekspektatyvas.
34. Apie nedavimą dviejų dignitorijų ar urėdų vienam asmeniui.
35. Kad mūsų valdovo dvaruose niekas nesustodinėtų.

II skyriuje sukoncentruoti visi straipsniai, liečią karo tarnybą. Todėl jis ir pavadintas: *Apie krašto gynimą*. Šis skyrius, kaip ir pirmasis, taip pat skiriamas viešajai teisei, specialiai nusako karo prievolę ir jos ėimą. III Statuto II skyriuje yra 27 straipsniai, tuo tarpu, kai II Statuto tame pačiame skyriuje buvo 29 str. Tai vienintėlis skyrius, kuriame straipsnių skaičius tapo sumažintas, bet užtai medžiaga aiškiau išdėstyta. Straipsnių antraštės šios:

1. Apie prievolę, kad visi šios valstybės gyventojai turi eiti karo tarnybą.
2. Apie krašto gynimo nutarimą.
3. Apie neatleidimą nuo karo tarnybos mūsų raštais; ir taip pat ką galima atleisti.
4. Apie įkeistus dvarus, — kas iš jų karo tarnybą turi eiti.
5. Apie vėliavininkus: — krašto, rūmų ir paviatų.
6. Apie bajorų rinkimąsi ir traukimą į karą.
7. Visa paviato bajorija privalo stoti po vėliava.
8. Apie bajorus, kurie įvairiuose pavietuose turi dvarų.
9. Apie dvasiškius, kaip turi karo tarnybą tarnauti.
10. Kad po išsirikiavimo iš kariuomenės neišsivažinėtų; ir apie sustojimus.
11. Kurie dėl savo ligos į karą traukti negali.
12. Apie sūnus ir apie užvadavimą kare vienas kito.
13. Kas pavėluotų skirtu terminu į kariuomenę atvykti.
14. Kas iš mūšio pabėgtų.

15. Kurie kare savo arklius, pakinktus ir ginklus kam paskolintų.
16. Po kiek už surašymą imti.
17. Apie vėliavininkus, kad bajorų namie nepalikėtų ir nuo karo neatleistų.
18. Apie bajorų dvarų ir svirną užpuolimus.
19. Apie maistą kare, — kam jo neužtektų.
20. Apie etmono vyžio ėmimą maistui pirkti ir kiek jam duoti.
21. Apie prievartą ar ginkluotą užpuolimą stovykloje.
22. Apie nubaustuosius žmones, — kaip turi iš savo dvarų karo tarnybą atlikti.
23. Apie svetimšalių algininkų samdymą ir kaip jie žygyje turi laikytis.
24. Apie nedavimą pinigų rotoms samdyti žemiau aprašytiems luomams.
25. Apie priklydėlius kare.
26. Kiek toli nuo etmono gali sustoti kare privalantieji dalyvauti.
27. Apie draudimą sauvalingiams žmonėms imti pašarą.

Trečiasis III Lietuvos Statuto skyrius taip pat yra paskirtas viešajai teisei ir yra vienas svarbiausių, nes jame išdėstyti visi pagrindiniai konstituciniai įstatymai, nusakytos bajorų teisės bei jų vaidmuo valstybėje. Šis skyrius pavadintas: *Apie bajoriškąs laisves ir didžiosios Lietuvos kunigaikštijos didinimą*. Šis skyrius žymiai praplėstas; II Statute jame buvo tik 41, o III jau net 51 straipsnis. Tų straipsnių antraštės:

1. Apie didžiosios Lietuvos kunigaikštystės didinimą.
2. Apie bajorų laisves.
3. Apie užlaikymą taikoje visų mūsų valdinių, tos valstybės piliečių; dėl išpažinimo ir vartojimo krikščioniškos tikybos. (Naujas straipsnis, garantuojąs religinę laisvę ir taiką tarp tikybų).
4. Mes, valdovas, žadame didinti didžiąją Lietuvos kunigaikštiją ir, kas atimta ir nustota, vėl jai grąžinti.
5. Apie nedavimą bajorų ir jų dvarų, žmonių, žemių ir įvairių lengvatų ir taip pat nedavimą raštų ir privilegijų priešingų šiam Statutui.
6. Apie visuotinį seimą, apie pavių seimelius ir apie jų atlikimą ir iš jų siuntimą pavieto atstovų į visuotinį seimą, ir apie nuo karo laisvus vaznius, taip pat apie atvykimą senatorių, žemės urėdų ir bajorų.
7. Apie pramitimo pinigus pavietų atstovams, siunčiamiems į visuotinį seimą.

8. Apie seimelį arba generalinį suvažiavimą Šlanime prieš didįjį visuotinį seimą.

9. Apie seimelio šaukimą po visuotinojo seimo ir apie davimą dykai iš kanceliarijos seimo bylų.

10. Kad bajoras neteisėtai nebūtų suimamas.

11. Kad ponai bajorų dėl garbės patys neteistų.

12. Apie nedavimą svetimšaliams dignitorijų ir visokių urėdų, o atvykėliams iš kitų valstybių ir žemių nedavimą (vienas svarbiausių straipsnių, nukreiptų prieš lenkus ir unijos akto straipsnius).

13. Apie užlaikymą pilnumoje valstybės dignitorijų ir visokių urėdų.

14. Apie neatimtinėjimą dignitorijų ir urėdų pagal užakinį apkalbėjimą.

15. Apie laikymą senų įstatymų, o naujų be visuotino seimo neleist.

16. Apie laisvę išvažiuoti iš mūsų valstybės į kitas krikščioniškas valstybes, išskyrus priešo žemes, ir globą tokių dvarų.

17. Po mirties tėvų ir motinų ir kitų giminaičių bei artimųjų jų vaikų, ir įpėdinių, ir giminaičių neatitolinti nuo paveldėjimo, nuo palikimo, nuo ištarnauto ir visaip įgyto turto ; ir apie turto perėjimą mums, valdovui, po neturinčių įpėdinių mirties.

18. Apie nedavimą dignitorijų, urėdų prasto gimimo žmonėms.

19. Apie bajorystės įrodymą, padarius priekaištą jai.

20. Apie bajoro vedimą nebajorės ir tokių žmonių įpėdinius.

21. Apie svetimšalį, kuriam užginčyta bajorystė, ir apie jo įgytą žemę.

22. Jeigu tas, kuris jiems užginčytų, pats nebūtų bajoras.

23. Apie užginčijimą bajorystės užmuštajam.

24. Apie bajorus, kurie savo dvarus pardavę prekyba verčiasi.

25. Apie bajorus, kurie mieste pastoviai apsigyventų.

26. Apie netaikymą bajorų laisvių prasto luomo žmonėms.

27. Jei bajoras bajorą kuo apšmeižtų, tiek dėl bajorystės, tiek dėl kitų dalykų, kaip akyse, taip ir už akių.

28. Apie priekaištą, esąs negarbingos motinos sūnus, ir apie šmeižimą moterų bajorių.

29. Apie atleidimą nuo naujų mokesčių, nuo pastočių, pilių statymo ir tiltų tiesimo, taip pat ir apie vaišinimo prievolę pakelyje.

30. Jei kas mūsų valdinių iš kunigaikščių, ponų arba iš ko kito ištarnautų dvarą.

31. Apie pasauliečių nešaukimą į dvasiškių teisimą dėl pasaulinių dalykų.

32. Apie teisingumo ieškojimą pasauliečių skriaudose su dvasininkais, taip pat ir dvasininkų su pasauliečių luomais.

33. Apie žemės bylas tarp dvasininkų ir pasauliečių luomų.

34. Apie pašaukimą dvasiškių asmenų globėjais arba testamentų egzekutoriais.

35. Apie mūsų Vilniaus miesto miestiečius ir apie kitus mūsų miestus, — kaip juose turi būti vykdomas teisingumas bajorams.

36. Apie matus ir uolektis, kad būtų lygūs, ir kaina gėrimams ir maisto produktams, kad būtų pilies teisėjo nustatoma.

37. Apie miestiečius, jog jie turguje neturi apiplėšti kaimiečių.

38. Apie bajorų tarnus ir žmones, ir namų šeimyną, kurie į miestą išeina.

39. Kunigaikštienių, ponių našlių, kunigaikštyčių, panelių, mergaičių neturime nė už ko prievarta leisti.

40. Tėvas ir motina būdami gyvi neturi prievolės savo dvarus vaikams užleisti, išskyrus tai, ką patys savo gera valia norėtų.

41. Visiems bajorų tautos luomams galima su savo dvarais kaip patinka elgtis.

42. Apie laisvę bajorams savo dvarus ir kitus turtus mums, valdovui, užrašyti.

43. Kas ką prie karaliaus Kazimiero ir Aleksandro ir prie karaliaus jo malonybės Žygimanto ir antro Žygimanto Augusto valdė, tą amžinai turi valdyti.

44. Jei kas dvarą, mūsų valdovo duotą, nuo ko nors atimtų.

45. Jei kas kam raštu duota arba užrašyta, o jis to nenaudotų ir tylėtų per įsisenėjimą, per 10 metų; ir kas taip pat svetimoje žemėje būtų.

46. Mes, valdovas, pažadame visiems vienodą teisingumą teikti; o priteisto ieškinio mokesčio mes ir mūsų senatoriai imti neturime; ir apie tai, jog dėl garbės mes patys, valdovas, turime teisti.

47. Apie tuos, kurie važiuodami į kelionę laukuose sustoja ir javams nuostolius daro.

48. Apie karo reikmenų ir visokios geležies išvežimą į priešo žemę.

49. Apie bajorų namus Vilniaus mieste ir kituose mūsų valdovo miestuose.

50. Apie apmainymą mūsų žemių su bajorų žemėmis.

51. Apie monopolius, tai yra nedavimą vienam asmeniui nuomon ir valdyman pajamų, visai valstybei priklausomų.

IV šio Statuto skyrius yra pats plačiausias ir didžiausias, sudaręs kone ketvirtą dalį viso statuto, yra skiriamas specialiai teismų san-

tvarkai ir teismo procesui. Šis skyrius užvardintas: *Apie teisėjus ir teismus* ir turi net 105 str., tuo tarpu kai tame pačiame II Statuto skyriuje buvo 70 str. Tokiu būdu šitas skyrius III Statute plačiausiai praplėstas, turįs net pusantro karto daugiau straipsnių, negu IV skyrius II Statute. Toks jo praplėtimas savaime suprantamas, nes teismų santvarkos ir teismo proceso dalykai, kaip kasdieniniai dalykai, bajorams buvo patys aktualiausi, todėl ir daugiausiai dėmesio į juos atkreipta. IV skyriaus straipsnių antraštės yra šios:

1. Apie laisvą žemės teismo rinkimą, — teisėjų, viceteisėjų ir raštininkų, — kiekvienoje žemėje ir pavietae.

2. Apie teisėjus, kokie turi būti renkami.

3. Apie žemės teismo galią ir kompetenciją, — jog kiekvienas iš kiekvieno luomo privalo prieš jį stoti, ir apie tą, kuris prieš jį nestotų, arba stojęs byloje prieš sprendimą išeitų.

4. Kad teismo asmenys patys teistų, bet ne kas kitas jų vietoje, ir apie tai, jei kas iš jų susirgtų arba savo paties bylas kitame arba tame pačiame pavietae turėtų; ir apie primenamųjų raštų davimą.

5. Nuostatas dėl teismo mokesčių teisėjui ir viceteisėjui, taip pat pilies teismo ir kitiems mūsų urėdams.

6. Nuostatas dėl žemės ir pilies teismo raštininkų pajamų ir apie šaukimus raštininkui jo byloje, taip pat ir kitiems urėdams ir taipgi prieš urėdus.

7. Apie saugumą teisėjo, viceteisėjo ir žemės teismo raštininkų, taip pat pilies teismo urėdų, taip pat ir ribininko (pakamorės) ir komisaro teismams.

8. Apie vaznių laikymą ir jų priesaiką.

9. Vaznio urėdas ir galia.

10. Apie pajamas arba užmokesnį vazniui.

11. Apie saugumą vaznio esančio byloje, jo urėdo priklausomose, taip pat apie saugumą šalies, su juo esančios.

12. Apie mūsų valdovo žemės antspaudą ir taip pat apie urėdų antspaudus, kuriais kas turi būti antspauduojama.

13. Apie žemės ir pilies teismų knygas, — kur turi būti saugojamos, ir apie vietą, kur turi vykti žemės teismai ir taip pat apie išdavinėją, kam reikalas bus, išrašų arba *vidimus*.

14. Apie teismo mokesčius kunigaikščių, ponų ir bajorų dvaruose, tiek dvasiškių tiek pasauliečių luomo.

15. Apie ėmimą atlyginimo už nuostolių apžiūrinėjimą ir kitokias pajamas kunigaikščių, ponų ir bajorų dvaruose.

16. Apie žemės teismo susivažiavimą tris dienas prieš sesiją ir apie šalių gatavumą bylai.

17. Kaip ir per ką šaukimais šaukti, ir kaip ir kur tai pareikšti.

18. Apie šaukimus ir apie terminą, kuris šaukime bus skiriamas; ir apie plėšimus.

19. Apie šaukimų užginčijimą ir šaukimo nuo savo dvaro panaikinimą.

20. Apie šaukimo pametimą.

21. Apie davimą šalims raštų, privilegijų ir kitokių raštų kopijų, teismo byloje pareikštų.

22. Kas gavęs šaukimą į pirmą, į antrą terminą nestotų, išskyrus ligą arba tarnybą mums valdovui ir valstybei; taip pat ir apie tą, kuris pašauktas, bet bylos neužbaigęs, numirtų.

23. Kas dėl ligos arba dėl karo tarnybos, mums teisman pašauktas, negalėtų stoti.

24. Kas pašaukęs ką į teismo sesiją, pats be pateisinamos priežasties nestotų, arba kuriam byloje kokio nors įrodymo arba pasiteisinimo neužtektų.

25. Jei kas per teismą ar per susitaikymą ką atsakomybėn pašauktų.

26. Kad mūsų žemės šaukimuose niekas nepagarbių ir gerą garbę įžeidžiamų dalykų niekam neturi rašyti.

27. Kas savo dvarus įvairiuose pavietuose turi ir į kelis skirtingus teismus nuo įvairių dvarų tai pačiai sesijai iš karto bus pašauktas.

28. Apie skriaudas atvykusių svetimšalių svečių.

29. Apie tuos, kurie neturėdami žemės toje mūsų valstybėje arba kuriame paviete, bet ten atvažiavę iš šalies arba iš kito pavieto, išdaigų arba kokių nuostolių kam padarytų.

30. Ką turi teisti vaivados, seniūnai ir laikytojai, ir apie jų šaukimus, dėl ko jie turi būti duodami, ir apie nuteisimą dėl šalių nestojimo ir dėl šviežio nusikaltimo.

31. Apie parūpinimą kalėjimo prie mūsų teismų ir apie kalinimo mokesčio ėmimą nuo kalinių.

32. Apie neklausymą kalėjime.

33. Apie sesijas, pilies teismui nustatytas, ir apie įsisenėjimą šaukti į pilies teismą dėl išmušimo iš ramaus valdymo.

34. Apie pilies teismo šaukimus ir apie jų galutinį terminą.

35. Apie praleidimą termino pašaukti į pilies teismą dėl bajoro galvos, ir apie namų užpuolimą ir kitokius kruvinus nusikaltimus.

36. Apie pilies ir mūsų valdovo teismo dvarų seniūnų priesaiką.

37. Apie vaivadų ir pilies seniūnų pasiskyrimą jų pilies teismo urėdų ir apie ieškojimą prieš juos teisingumo.

38. Kad pilies teismas savo sesijų nepraleisdinėtų, kad teisingumas be vilkinimo kiekvieną nuskriaustą pasiektų.

39. Apie skriaudas kruvinuose dalykuose, pilies teismui priklausančias, jei kam jos būtų daromos vaivadų, pilies teisėjų ir jų pilies teismo urėdų iš jų dvarų.

40. Apie pataisymą klaidos arba pilies ir žemės teismo neteisingo sprendimo, padaryto šaukiamai šaliai nestojus, ir apie neleidimą apeliuoti, — kur už tai teisėjus pašaukti.

41. Apie šalies klastingą bylos laimėjimą ir kur dėl to pašaukti.

42. Kuriose žemės teismo bylose turi būti skiriami galutini terminai.

43. Apie mūsų žemės ir pilies teismo šaukimus ir kiek ilgai jie turi galioti.

44. Jei kas nuo sau priklausomo teismo ką į kito pavieto urėdą arba teismą pašauktų.

45. Apie tokius, kurie neturėdami kuriame nors pavieta žemės, kitą žemvaldį pašauktų; taip pat ir apie tą, kuris žemės niekur neturi.

46. Apie žemės teismo sesijas, į kurias teisėjas, viceteisėjas ar raštininkas turi susivažiuoti ir pašauktieji prieš juos stoti, ir kuriuo laiku teismo sesijos neturi būti.

47. Apie žemės ir pilies teismo sesijų teisimą visuotinių seimų metu ir apie teismo urėdo išrinkimą atstovu.

48. Jei kam kokios skriaudos būtų daromos urėdų, tarnų, bajorų ir kieno nors valdinių.

49. Apie tą, kuris kokią nors skriaudą patirtų nuo kieno nors žmonos arba sūnų, arba dukterų.

50. Kas, turėdamas įkeistą ar priteistą dvarą, kaimynystėje kam prievartą arba skriaudą padarytų.

51. Kas, turėdamas iš ko nors išsinuomavęs dvarą, kaimynystėje kam prievartą ar skriaudą padarytų.

52. Apie atvykimą šalių į žemės ar pilies teismo sesijas, taip pat į ribininko ar komisaro teismą, be didelių būrių; ir apie sustojimo vietų skirstymą.

53. Apie tvarką šalims ateiti į teismą mūsų žemės ir pilies teismuose.

54. Kaip šalys, teisman pašauktos, turi laikytis; ir kad teismas iš galvos (atmintinai) nieko neteistų.

55. Apie atstovavimą teisme vienas kito.

56. Apie bylos pavedimą ir davimą teisės kitam už save byloje kalbėti.

57. Kas pats negalėtų arba nemokėtų byloje kalbėti; ir apie gynėjų skyrimą neturtingiems žmonėms.

58. Apie gynėjus, — kokie asmenys ir kur negali jais būti.

59. Apie baudimą neteisingų ir klastingų gynėjų; ir be to, jog galima šaliai savo gynėją byloje paremti ir pačiam kalbėti ir kitą gynėją jo vietoje pastatyti.

60. Gynėjų nestojimo priežastys, — kad tai jiems ir jų šalims nekenks.

61. Ko gynėjas be savo šalies atlikti negali.

62. Jei kas byloje žodžiu arba ranka ant ko kėsintųsi, pastumtų, arba sužeistų, arba užmuštų.

63. Apie tai, jei vaivada, seniūnas, arba teisėjas, viceteisėjas ar raštininkas, tiek pilies, kiek ir žemės teismo urėdas, arba ribininkas, komisaras, posėdžiaudami teisme, ką nors koliotų arba prieš ką ranka kėsintųsi.

64. Jeigu kas, į žemės ar pilies teismo sesijas tame pavieta, kur turi dvarą, atvažiuavęs laike sesijos ką sužeistų, prievartą arba nuostolius kokius padarytų.

65. Jog pašauktasis nereikalingais žodžiais, taip pat ir kitas iš šalies savo teises pareiškęs, išskyrus šaukimą, neturi bylos nutraukti.

66. Kaip nepasidalijusius brolius arba bendrininkus, pašaukti.

67. Apie skriaudas, kurios kunigaikščiams, ponams, bajorams ir jų tarnams bei valdiniams vaivadų, seniūnų, laikytojų ir tijūnų, mūsų girininkų ir kelininkų jų pačių arba jų urėdų, ar tai mūsų pavaldinių būtų padarytos.

68. Apie miestiečius ir mūsų žmones, bajorų nuskriaustus.

69. Apie Magdeburgo teises miestiečiui.

70. Apie dalininkus, kurie kokių daiktų panorės ieškoti, — kad kitus savo dalininkus į vieną žemės teismo sesiją galutinu terminu turi šaukti.

71. Apie ieškojimą giminyste arba kokia kitokia teise dvarų, įvairiuose pavietuose esančių.

72. Kas būdamas pašauktas dėl dvaro, ieškovo šalies nepripažintų įpėdiniu to asmens, kurio vardu ko ieško.

73. Apie tai, kad būdamas kas iš kurio dvaro dėl ko nors į teismą pašauktas, negali jo, nebaigęs bylos, kam kitam perleisti.

74. Apie garantijas teisiamų dalykų.

75. Kas po bylos ir priesaikos to ieškotų, ko byloje nustojo.

76. Apie liudininkus, kokie turi būti byloje priimami.

77. Apie įrodymus ir išsiteisinimus.

78. Kurie prie liudijimo neturi būti prileisti.

79. Apie liudininkus, jei kas norėtų jiems kalbėti.

80. Iš savo liudininkų po bylos nieko negalima ieškoti.

81. Dviejų arba trijų liudininkų liudijimu šalis turi savo bylą laimėti, ir taip pat kas, palikęs įrodymus, šaliai leistų prisiekti.

82. Apie raštiškus įrodymus.

83. Apie mūsų valdovo komisijas, kuriose bylose turi būti skiriamos.

84. Apie terminą mokėti pinigus, teismo priteistus.

85. Apie trečiųjų teismą.

86. Apie apeliavimą iš teismo į tribunolą.

87. Apie apeliacijas, — jei keli broliai ar bendrininkai ką pašauktų į teismą, o po to iš teismo po sprendimo apeliuotų, jei vienas iš jų susitaikytų, o kiti, kurie nesusitaikė, gali apeliacijos laikytis.

88. Kame teismas negali leisti apeliacijos.

89. Apie galutiną terminą apeliuojant ir apie tą, kuris neteisėtai apeliuotų.

90. Kuriuo laiku nuo mūsų urėdų turi būti apeliuojama.

91. Apie nutylėjimą teisių įsisenėjimo būdu įgytų į dvarą ir apie priteistus ieškinius.

92. Apie prievarta išvaymą iš ramaus valdymo.

93. Apie teismo priminimą sumokėti pinigų sumą, bylose priteistą, anksčiau negu vaznys važiuos išieškoti.

94. Apie išieškojimą bylose priteistos pinigų sumos, jei kas pagal teismo sprendimą jos nemokėtų; o taip pat apie įvesdinimą į priteistą dvarą.

95. Apie tą, kuris urėdai neleistų įvykdyti įvesdinimo sprendimu ne tribunolo, bet kurio nors teismo.

96. Apie tokius, kurie laike bylos tarp dviejų asmenų, neleistų urėdai įvesdinti.

97. Apie įvykdymą įvesdinimo ir išieškojimo nuteistojo dvare kituose pavietuose, jei jo žemės ir kito turto tame paviete, kur padarytas teismo sprendimas, nebeužtektų.

98. Kokiu įvertinimu iš dvaro turi būti išieškoma pinigų suma, bylose priteista.

99. Apie teismo priteistų pinigų sumokėjimą.

100. Apie atėmimą dvaro, arba žmonių, žemių, po urėdo įvesdinimo.

101. Apie pabaudų ėminą per mūsų urėdus, šiame statute ir laisvais užrašais teismuose aprašytų.

102. Apie ponų šaukimą savo tarnų, bajorų ir pavaldinių dėl skriaudų.

103. Kaip turi laikytis raštininkas, rašydamas teismo bylas.

104. Apie vaznį, kuris lotyniškai vadinamas *generaliniu*.

105. Apie grąsintojus.

Penktas III Lietuvos Statuto skyrius, taip pat, kaip ir II Statuto liečia vieną civilinės teisės sritį — vedybų ir kraičio reikalus. Šis skyrius vadinasi: *Apie aprūpinimą, kraitį ir vainiką*. 1566 m. redakcijoje čia buvo 18 straipsnių, o 1588 m. — 22. Jie yra:

1. Kokiu būdu tėvas, išleisdamas savo dukterį už vyro, turi išrūpinti ir užtikrinti, kad žentas užrašys vainiką.
2. Kaip vyras turi žmonai užrašyti vainiką.
3. Po tėvo mirties kaip turi būti mergaitės išleidžiamos iš tėvo dvaro.
4. Apie kraičio nereikalavimo įsisenėjimą.
5. Apie tokią našlę, kuri mergaite ištekėjusi už vyro, o po jo mirties paliks našlę su suaugusiais vaikais.
6. Apie tokią našlę, kuri mergaite ištekėjusi už vyro, o po jo mirties paliks bevaikę našlę.
7. Jei kas, turįs žemės ar neturįs jos Lietuvoje, vestų.
8. Apie mergaitę, kuri be tėvų valios ištekėtų.
9. Apie mergaites, kurios po savo tėvų mirties be brolių arba dėdžių valios ištekėtų.
10. Kas iš dviejų arba trijų žmonių turėtų vaikų.
11. Apie našlę, kuri paliktą su nesuaugusiais vaikais, ir apie mirusiųjų vaikus, likusius be globėjų.
12. Apie našles, kurios už prasto žmogaus, ne bajoro ištekėtų.
13. Apie našlę, kuri norėtų po savo vyro mirties už kito vyro tekėti.
14. Apie palikimą, kuris lygiomis sūnums ir dukterims tenka, ir apie motinos atsineštus dvarus, jei ji jų niekam neužrašytų.
15. Apie palyginimą įvairių žmonių įneštų turtų prieš pasidalijant vaiko dvarą.
16. Jei kuri našlė už vyro ištekėtų.
17. Apie dvarą, kuriuo vyras žmoną aprūpintų.
18. Apie skriaudas, kurios daromos vyro žmonai iš jai užrašyto dvaro.
19. Apie bevaikę žmoną.
20. Apie šeimų skyrimąsi dvasiškame teisme.
21. Apie vedimą neturtingų žmonių.
22. Kad niekas nevestų savo kraujo giminaičių.

VI skyrius, taip pat civilinės teisės, nustato specialiai globos reikalus.

Jis yra užvardintas: *Apie globas* ir trečioje redakcijoje turi 15 str., tuo tarpu kai antrame statute buvo tik 13 str. Šie straipsniai yra:

1. Apie nesuaugusius vaikus.
2. Apie tėvišką globą visų vaikų dvarų ir judomo turto, jiems iš jų motinos pusės priklausančio, ir apie sūnų nuosavo turto išsigijimą.
3. Kas turi būti globėjais.
4. Pamokymas globėjams, kaip turi pasiimti globą.
5. Jei globėjas ką neteisėtai ar per apsileidimą ką iš vaikų turto prarastų.
6. Globėjas dėl vaikų skriaudų gali ko teisme ieškoti, bet negali nieko prarasti.
7. Jei kas nesuaugusius vaikus į teismą pašauktų.
8. Nesuaugę vaikai neturi teisme atsakyti, vien tik šešiais atvejais.
9. Apie neatidalytus brolius, suaugusius ir nesuaugusius.
10. Globėjai negali vaikų dvaro parduoti ir prarasti, nei susiaurinti.
11. Vyresnysis suaugęs sūnus negali nesuaugusių brolių dvarus atskirti arba užstatyti, išskyrus savo dalį, nebent tik dėl savo tėvų skolos.
12. Vyresnieji broliai negali nedalyto dvaro prarasti nei užstatyti, išskyrus tai, kas jų daliai priklausytų.
13. Apie suaugusius brolius, kiek tik jų bus, kaip turi dvaru dalytis ir juo naudotis.
14. Globėjas, valdydamas globojamą dvarą, nieko negali už savo kaltę iš to dvaro prarasti.
15. Jei globėjai, pradėję vaikų skriaudas teisme ginti, patys numirtų.

VII 1588 m. Lietuvos Statuto skyrius apima tą civilinės teisės sritį, kuri reguliuoja turto perleidimą, užrašymą, pardavimą. Šis skyrius vadinasi: *Apie užrašus ir pardavimus*. Šioje redakcijoje yra 31 str., II Statute tame pačiame skyriuje buvo 26 straipsniai. Jų antraštės yra:

1. Apie užrašus tėviškų, motiniškų ir visokiu būdu igytų dvarų.
2. Jei kam reikėtų užrašą padaryti ne žemės teismo sesijų metu.
3. Punktas dėl pernešimo iš pilies į žemės teismą.
4. Niekas neturi jokio palikimo, kurio pats rankose neturi, užrašyti.
5. Kas užrašytą dvarą arba žemę kam nors, po savo mirties, o šis, kam užrašyta, jo mirties nesulaukęs, pirmiau numirtų.
6. Jei kas kokio nors daikto duotą užrašą, teisme pareikštą, — toks užrašas turi galioti kiekvienoje teisėje.

7. Apie užrašus, kurie turi būti pripažinti teisėtais be teismo urėdams pareiškimo, ir apie pirklių paskolas.

8. Apie užrašus, duotus prastų laisvų žmonių, galinčių išsikelti, ir nuomininkų.

9. Jei kas iš ko ieškotų giminystę, o tas valdytų dvarą pagal teisėtą užrašą.

10. Apie praskolintą dvarą ir apie žemės įsisenėjimą.

11. Apie dviejų arba kelių skolą į vieną dvarą.

12. Joks užstatas ir skola negali turėti įsisenėjimo.

13. Apie būdą įrodyti dvaro užstatą, jei kas ką pašauktų imti pinigų.

14. Apie grąžinimą pinigų už užstatą.

15. Apie skolą, — jei kas ką paskolinęs pats mirtų, o tas kuris pasiskolino, liktų gyvas.

16. Apie tėvų ieškojimą palikimo po jų vaikų.

17. Apie privilegijas ir kitus visokius užrašus — kaip jų žmonos, likusios po vyrų mirties, turi naudotis.

18. Jei kas davęs kam nors skolos raštą ir neatsilyginęs numirtų.

19. Terminas bylai dėl užstatyto daikto turi būti paskirtas galutinas.

20. Jei kas dvarą arba kokią judomą daiktą sau užstatytą už didesnę sumą kitam užstatytų.

21. Apie dvaro užstatymą iki nebeišperkamo termino.

22. Apie atėmimą užstatyto dvaro.

23. Jei kas ką pašauktų dėl dvaro, o pašauktasis byloj savo atstovą statytų.

24. Apie žuvusius užstato, dvarų įkeitimo ar skolos raštus.

25. Jeigu keli asmenys vienu raštu kam nors pasižadėtų.

26. Kiek daug be skolos rašto galima paskolinti.

27. Jei kas kokią judomą daiktą įkeistų ligi termino.

28. Apie judomą daiktą, užstatytą ligi skirto termino, tačiau nepražūtinai.

29. Jei kas kam arklių arba jautių užstatytų be termino.

30. Apie įkeistus daiktus, žuvusius kieno nors apsaugoje.

31. Apie pranešimą judomų daiktų, esančių kieno nors globoje.

Šis skyrius gerokai perdirbtas, dalis straipsnių praleista, daug naujų straipsnių.

VIII skyrius, taip pat iš civilinės teisės, skiriamas specialiai testamentams ir yra pavadintas : *Apie testamentus*. Palyginus su II Statutu, jis yra papildytas tik 1 straipsniu : antrajame — 8 straips-

niai, o trečiajame Statute — 9 str., nors yra ir visai pakeistų straipsnių, senojo nereikalingus praleidžiant ir čia visai naujus įrašant.

1. Kas gali ir kas negali testamentu užrašyti savo judomus daiktus.

2. Apie testamentus judomajam turtui ir įgytiems dvarams, — kaip jie turi būti sudaryti.

3. Apie laisvę užrašyti bažnyčiai įgytus dvarus.

4. Jeigu kam tektų kare arba kelionėje, arba taip pat svetimoje žemėje testamentą rašyti.

5. Kas negali būti antspaudininkais ir liudininkais rašant testamentą.

6. Dėl kurių priežasčių testamentas negali būti laikomas galiojančiu.

7. Priežastys, dėl kurių tėvai gali atimti paveldėjimo teisę sūnums arba dukterims.

8. Niekas negali namo tarnui nei savo belaisviui nieko užrašyti, prieš tai jį laisvu nepadaręs.

9. Kaip kiekvienas tarnybinis bajoras ir privilegijuotų miestų miestietis, ir taip pat prastas žmogus, turi daryti testamentą.

IX skyrius kalba apie civilinės teisės tą sritį, kuri apima ginčus dėl žemės nuosavybės, jos ribų ir valdymo. Šis skyrius pavadintas : *Apie ribininkus pavietuose ir apie žemių bylas*. Šis skyrius bajorams buvo labai aktualus, todėl jis padidintas net beveik visu trečdaliu. II Statuto tame pačiame skyriuje buvo 22, o šiame yra 32 str. :

1. Apie paskyrimą ribininkų (pakamorių) pavietuose ir apie jų priesaiką.

2. Apie prievoles ir galią ribininko urėdo.

3. Apie kaimynų ir bendraribių sukietimą išvažiuoti į ginčijamą žemę.

4. Apie tokias mūsų valdovo žemes, kurios, laike ginčo dėl bajorų žemių tarpusavio ribų, ribotųsi su tomis bajorų žemėmis.

5. Apie galutiną terminą ribininkui išvažiuoti, ir kas į tą išvažiovimą dėl teisėtų priežasčių neatvyktų.

6. Kad ribininkas savo urėdo pareigas eitų.

7. Apie apeliacijas iš ribininko teismo.

8. Apie ginčus dėl tokių žemių, kurios būtų ant bendros dviejų pavietų sienos.

9. Apie ribininko pajamas ir jo knygas.

10. Apie ribininko pasiskyrimą matininkų.

11. Apie tai, jei žemės sklype kam nors pats ribininkas darytų skriaudos arba ribininkui kas nors darytų skriaudą.

12. Apie dvaro atėmimą jo ribose.
13. Apie tokį, kuris be teisėtų pateisinamų priežasčių į bylos terminą ribininko pašauktas nestotų.
14. Apie liudininkus, kokie turi būti prileidžiami liudyti.
15. Jei kas kam užginčytų liudininkus.
16. Apie atskirą žemę ir taip pat apie susieinančias žemes, kaip reikia įrodyti.
17. Kas turėtų bylinėtis su vaivada, su seniūnu ir laikytoju dėl savo žemės, o šis turėtų dvarų tame pačiame pavieta, kur yra urėdu.
18. Jei kas kam ribą arba ežią sugadintų.
19. Apie ribomis susieinantį mišką ir apie biržes.
20. Apie upę, kuria eina riba.
21. Jei kas savo tvenkiniu kito tvenkinį arba pievą aptvindytų arba užtvanką prie svetimo kranto supiltų.
22. Pasėjus svetimoje žemėje javus, — vaznys turi išpėti, jog nesuvežtų iki bylos išsprendimo.
23. Kas žemę valdytų, o kitas, bylos nelaimėjęs, rugius nukirstų arba nukirstus užgrobtų, arba muštynes padarytų, arba žagrę sukapotų.
24. Kaip reikia įvykdyti įvesdinimą į dvarą už skolą arba dėl kitos priežasties.
25. Apie dvarą, kurį susitarę atiduotų į mūsų valdovo rankas.
26. Apie nepasidalytą dvarą tarp brolių arba giminių.
27. Nuo svetimo žmogaus neturi niekas pirkti žemės be jo pono valios.
28. Apie prastų žmonių pavedimą.
29. Kurie žmonės ateina laisvininkais ir užsisėdėję pabėga kitur.
30. Apie suradimą lobio, paslėpto žemėje ar kitoje kokioje slėptuvėje.
31. Apie vandens uostus ir apie vandenyse paskendusias prekes.
32. Apie senuosius kelius.

X skyrius yra paskutinis, kuris dar skiriamas civilinei teisei. Jis tvarko medžioklės, žvejybos ir kitokius miškų bei vandenų naudojimo reikalus ir su tuo kilusius įvairius konfliktus. Todėl tas skyrius ir pavadintas: *Apie girias, žvėrių gaudyklas, apie barčių medžius, apie ežerus ir pievas*. II Statuto redakcijoje šis skyrius turėjo 17 str., III Statute 18:

1. Apie žvėrių gaudyklas.
2. Laukinių žvėrių kainos (zubras — 12 kapų grašių; briedis — 6 kap. gr.; lokys — 3 kap. gr.; laukinė kumelė — 3 kap.; šernas — 1 kap.).

3. Apie bartis, apie ežerus ir pievas, — kas turi kito girioje.
4. Kad svetimuose ežeruose esančiuose savo girioje nežvejoję.
5. Jei kas rastų svetimą žmogų savo girioje ir apiplėštų.
6. Kas turėtų ginčus dėl barčių arba dėl įeigų į girią.
7. Jei kas svetimame ežere arba tvenkinyje, arba kūdroje žvejojų, arba malūną sudegintų.
8. Apie sakalo arba gulbės lizdą (sakalo lizdas 6 kapos, gulbės — 3 kap.).
9. Apie bebrų gaudyklas.
10. Apie apynynus.
11. Apie paukščių gaudyklas.
12. Jei kas paukščių gaudyklas apvogtų.
13. Barčių medžių kainos (su bitėmis — 2 kapos, be bičių — 1 kapa gr.).
14. Bičių kainos (spiečius, kelmas nuo 2 ligi 6 kapų gr.).
15. Apie gojaus iškirtimą.
16. Apie sodų išvogimą.
17. Apie gaisrus giriose ir miškuose.
18. Apie tai, kad niekas nedrįstų svetimoje žemėje medžioti.

XI skyrius jau skiriamas baudžiamajai teisei. Jis liečia bajorų asmens apsaugą ir nustato bausmes už jiems daromas įvairias skriaudas, jų sumušimus, sužeidimus, užmušimus. Dėl to šis skyrius užvardytas: *Apie prievartas, apie sumušimus, apie atlyginimus už bajorų galvas*. Šitokių visokių pasikėsinimų į bajorų sveikatą ir gyvybę anais laikais pasitaikydavo labai daug, ir šis Statuto skyrius bajorams buvo labai aktualus. Tai parodo ir ta aplinkybė, jog 1588 m. Statute, palyginus su 1566 m. Statutu, šis bajorų asmens apsaugos skyrius praplėstas net beveik dvigubai. Taip II Statute tame skyriuje buvo 35, o trečiame jau 68 straipsniai:

1. Jei kas kieno nors namą arba sustojimo vietą sąmoningai užpultų, norėdamas jį užmušti.
2. Apie prievartos įrodymą — kaip skundėjas turi pareikšti ir skųsti.
3. Apie prievartą visokių krikščioniškų tikybų bažnyčioms.
4. Apie užpuoliką ir žudiką, kuris, užmušęs, iš krašto pabėgs.
5. Apie ištrėmimo būdą, — kokiais žodžiais turi būti paskelbtas, ir apie budelio laikymą pilies teisme.
6. Apie sumušimą mirtinai vyro arba žmonos, jiems patiems tarpusavyje besivaidinant (bausmė kaip ir už tėvo ar motinos nužudymą).
7. Apie tėvo arba motinos užmušimą, taip pat apie tėvų vaiko

užmušimą (mirties bausmė, garbės ir turto nustojimas ; po turgavietę vežioti, replėmis kūną draskyti, o po to į odinį maišą įkišti, kartu įkišti šunį, gaidį, žaltį, katina ir su maišu vandenį paskandinti, o už vaiko nužudymą — kalėjimas ir viešas atgailavimas prie bažnyčios).

8. Jei kas brolių arba seserį užmuštų (mirtis ir turto konfiskavimas).

9. Jei kuris tarnas užmuštų ar sužeistų savo poną (už užmušimą sukapojimas į 4 dalis, už sužeidimą — nukirtimas rankos).

10. Apie peštynes.

11. Apie vakarines peštynes (atsako už žaizdas ir užmušimus patamsyje tas, kuris užgesina žvakę).

12. Apie moters ar mergaitės išniekinimą (mirties bausmė, jei šaukėsi pagalbos).

13. Apie prievarta paėmimą į žmonas mergaitės, našlės ar bet kokios moters.

14. Apie užmušimą, įžeidus arba iššaukus į dvikovą.

15. Jei kas nėščią moterį bajorę sumuštų arba iš vežimo išverstų ir sumuštų.

16. Apie tai, jei kas peiliu arba kitokiu kautynėms neįprastu ginklu ką užmuštų arba sužeistų (bajoras ar prastas užmušęs bajorą už tai kapojamas į 4 dalis, o bajoras užmušęs taip valstietį baudžiamas rankos nukirtimu, jei nesugautas nusikaltimo vietoj, o jei sugautas, tai irgi mirtis, jei tik sužeidė bajorą, nustoja rankos, o jei valstietį — sumoka už žaizdas).

17. Apie užmušimą ar sužeidimą išdavikišku būdu iš pasalų (jei bajoras bajorą užmuš — nustoja garbės, atlygina už galvą ir baudžiamas griežta mirtimi — sukapojimu į 4 dalis arba užkalimu ant mieto ; jei tik sužeidė iš pasalų — moka už žaizdas ir paprastai baudžiamas mirtimi ; jei valstietis bajorą sužeidė iš pasalų — nukirsdinimas, jei valstietis bajorą užmušė — įvairiais kankinimais turi būti nukankintas).

18. Apie miestų ir namų padegėjus (ugnyje sudeginamas).

19. Kas užpuolėją ir jo padėjėjus užmuštų savo name (išteisinamas).

20. Kas užpultų svetimą dvarą arba kaimą, o šis, gindamas savo žemę, jį užmuštų.

21. Jei kas pakelyje ko tykotų ir ten pats būtų užmuštas.

22. Apie tai, jei kas kokiame ginče ką nors nesąmoningai, bet gindamasis užmuštų.

23. Apie užmušimą netyčia ir atsitiktinai.

24. Apie žaizdą, ginantis, bet ne sąmoningai padarytą (laisvas nuo žaizdinės).

25. Tarnas, kuris savo poną gindamas, ką užmuštų arba sužeistų (už žaizdas ir galvą moka ponas).

26. Apie pravažiuojančio ir giminių neturinčio žmogaus užmušimą.

27. Apie atlyginimus už galvas, sąnarių suluošinimą ir apie atlyginimą už bajorų žaizdas (už bajoro galvą — 100 kapų gr. ; už bajoro ranką, koją, nosį, lūpą, akį, dantis — už kiekvieną po 50 kapų gr. ir kaltininkui toks pat organas nupiaunamas ; jei nukirstų abi rankas, arba abi kojas, arba abi ausis, ar abi akis — kaltininkas tuo pačiu baudžiamas ir pinigais ; už kiekvieną rankos ar kojos pirštą — kaltininko pirštai ir 20 kapų gr. ; už galvos sužeidimą, nuo kurio bajoras nustotų kalbos — 100 kapų gr. ; už kruviną žaizdą galvoje, iš kurios reiktų išimti kaulą — 30 kapų gr. ; už žaizdą, palikusią randą veide — 40 kapų gr. ; už sumušimą lazda, pagaliu, buože ar kuo kitu — 40 kapų gr. ; už sumušimą mūšiui tinkamu ginklu — 20 kapų gr. Už antausį, barzdos rovimą — 12 kapų gr. Atlyginimai už galvas ir žaizdas dvasiškiui, jų žmonų ir vaikų — kaip ir už bajorų ; atlyginimai už bajorų moterų galvas ir žaizdas — dvigubai).

28. Kas bajorą sauvališkai pasodintų į savo kalėjimą ir jį kankintų arba numarintų.

29. Jei keli bajorai būtų apkaltinti užmušę kitą bajorą.

30. Jei bajoras bajorą pakelyje apiplėštų.

31. Jei bajoras pirklius arba kitokius prastos kilmės žmones pakelyje apiplėštų.

32. Apie tokį apiplėšimą, kuris būtų padarytas mūsų pavaldinių arba kieno nors tarnų, bajorų ir pavaldinių.

33. Apie apiplėšimą, kuris būtų totorių padarytas (kaip bajorai).

34. Apie nėsčią moterį, pasmerktą mirti (ligi gimdymo kalėjime, po to — mirtis).

35. Kurie turi būti laisvi nuo baudimo už žmogžudystę ir apie pamišėlius.

36. Kas piktadarius plėšikus, aiškius vagis, ištremtuosius žmones pas save namie laikytų.

37. Apie skriaudas, padarytas tarnų ir be tarnybos gyvenančių, taip pat bajorų ir valdinių.

38. Kad nusikaltime niekas niekam nepadėtų.

39. Apie baudimą prasto luomo žmonių už bajoro užmušimą (baudžiami mirtimi, bet ne daugiau kaip 3 prasti žmonės už vieną bajorą peštynėse, o užpuolime — visi dalyvavę ; už bajoro sužeidimą ir sumušimą — rankos nukirsdinimas, už bajoro suluošinimą — galva).

40. Apie grąsą sveikatai ir padegti.

41. Jei kam koks nuostolis arba prievarta įvyktų kieno nors name taip ir pakelėje su namų šeimininko žinia.

42. Apie svečią, tiek kviestą į namus, tiek ir nekviestą.

43. Jei kas ant kieno dvaro, ant kaimo, ant žmonių užsiuntęs kitus arba pats užpuolęs prievarta sumuštų ir apiplėštų.

44. Jei kuriems tikriems broliams bus tėvas užmuštas arba vienas kuris nors iš jų, arba motina, arba sesuo, arba tėvui — motinai vaikas.

45. Kas iš giminių turi teisme ieškoti nubaudo ir atlyginimo už galvą.

46. Apie užmuštą ištekęsiją moterį — kas turi bylą kelti.

47. Apie užmušimą ir žaizdas nesuaugusio bajoro ($\frac{1}{2}$ kainos)

48. Apie tokį, kuris, prievarta ką užmušęs, sumušęs, žaizdų arba nuostolių padaręs, mirtų bylos neišsprendus.

49. Apie miestietį ir kitokį prasto luomo žmogų, kuris bajorą sužeistų (už sužeidimą nustoja miestietis rankos, už suluošinimą — galvos).

50. Apie bajorystės įrodymą, priteisus atlyginimą už žaizdas.

51. Už paprastą prievartą kaimynui.

52. Apie nutylėjimą užpuolimo, vagystės, padegimo ir kitokių nuostolių (įsisenėjimas treji metai).

53. Kas sužeistas po vaišės ir smūkles važinėtu (anksčiau negu 24 dienas nuo sumušimo, o paskui mirtų, atlyginamas ne už galvą, bet tik už žaizdas).

54. Apie laidavimą stoti teisman.

55. Kokį kalinį mūsų teismas už laidavimą gali paleisti ir kokio neturi paleisti.

56. Jei nusikaltėlis būtų mirti pasmerktas, o nuo to išsi-pirktų arba būtų išprašytas (nustoja bajorystės teisių, nors jo vaikams tas nekenkia).

57. Apie tai, jei kuris bežemis bajoras užmušęs ką nors prie kurio mūsų teismo arba kur nors, bet nestojęs bylon, pabėgtų.

58. Apie priesaiką dėl užpuolimo ir nuostolių, jam padarytų; taip pat dėl nuostolių jo tarnui ar pasiuntiniui pakely padarytų.

59. Apie įrašymą į šaukimą nuostolių arba jų išvardijimą žodžiu skundžiantis.

60. Apie baudimą tokių nepadorių netekėjusių moterų, kurios savo ar kitų vaikus žudytų (mirties bausmė).

61. Kame ir kada nusikaltimo vietoje turi būti leidžiamas tardymas.

62. Kas į tardymą nusikaltimo vieton turi išvažiuoti ir apie paskyrimą laiko tam išvažiavimui.

63. Kokiu būdu turi būti atliktas tardymas nusikaltimo vietoje.

64. Kaip šalys ir teismas po tardymo nusikaltimo vietoje turi elgtis.

65. Apie mūsų, valdovo, išsiuntimą pravesti tardymą nusikaltimo vietoje.

66. Apie Vyriausiojo Tribunolo paskyrimą pravesti tardymą nusikaltimo vietoje.

67. Apie apeliacijas kruvinuose dalykuose nuo bet kurio teismo urėdo į Vyriausius teisėjus, ir apie laidavimą už nuteistuosius mirti.

68. Apie nelaikymą ištremtųjų visose mūsų valstybėse.

XII skyrius nagrinėja panašius baudžiamosios teisės dalykus, kaip ir XI, su tuo tik skirtumu, kad jis yra skiriamas nusikaltimams prieš nebajorus, kaip tada sakydavo, prasto luomo žmonės. XII skyriaus antraštė — *Apie atlyginimą už galvas ir žaizdas prastų žmonių ir apie tokius žmones ir tarnus, kurie nuo savo ponų pabėgę, taip pat ir priskirtus tarnus*. Šis skyrius taip pat beveik dvigubai praplėstas, palyginus su II Statutu; II-jame buvo 14, o čia 24 straipsniai :

1. Apie užmušimą prasto luomo žmogaus iš bajoro pusės (mirties bausmė, jei sugautas in flagranti, o kitaip tik piniginė pabauda).

2. Apie žmogžudybę tarp prasto luomo žmonių.

3. Apie atlyginimus už galvas ir žaizdas prasto luomo žmonių (už šarvininko galvą — 60 kapų gr., žygininko — 50 kapų gr., bartininko — 40 kapų, baudžiauninko — 25 kapos, berno arba belaisvio — 20 kapų, o jų žmonių — dvigubai; už žaizdas — nuo 6 iki 1 kapos).

4. Atlyginimas už galvas ir žaizdas tijūnams, raktininkams, vaitams, kaimo seniūnams ir suolininkams (nuo 40 ligi 20 kapų gr.).

5. Apie atlyginimus už galvas amato žmonių (30 kapų gr.).

6. Apie atlyginimus už galvas ir žaizdas miestiečių, privilegijuotų miestų ir mažesnių (vaitui, burmistru, suolininkui, raštininkui — 50 kapų gr., miestiečiams 30 kapų).

7. Apie atlyginimus už galvas ir žaizdas žydams (kaip bajorams).

8. Apie žydų aprėdus (draudžiama brangius rūbus, auksą ir sidabrą nešioti, tik ant rankų po vieną signetą ir 1 žiedą, bet žydams leidžiama puoštis).

9. Žydas, totorius ir kiekvienas pagonis negali būti urėdu skiriamas ir negali laikyti nelaisvėje krikščionių.

10. Apie atlyginimus už galvas ir žaizdas totoriams (kaip bajorams, bet prastesniems tik po 20 kapų gr.).

11. Laisvas žmogus už joki nusižengimą negali būti nelaisvėn atiduodamas.

12. Apie baudžiauninkus.

13. Apie atėjusio laisvo žmogaus užsisėdėjimo įsisėnėjimą (10 metų).

14. Apie pavaldinius baudžiauninkus, dvaro šeimyną paveldėtą, pirkimą, ar nelaisvėn paimtą, taip pat ir apie priskirtuosius tarnus ir atėjusius žmones, kurie nuo savo ponų pabėga.

15. Apie baudžiauninką ir nelaisvą berną, — kas jį pavogtų.

16. Apie gaudymą bėglio, savo žmogaus ar berno, sutikus pakelyje.

17. Kaip nelaisvoji dvaro šeimyna ar pabėgę belaisviai turi būti pranešti ir atiduoti.

18. Apie nelaisvąją dvaro šeimyną ir belaisvius, kurie pabėga nuo savo pono.

19. Apie laisvuosius žmones, kurie badmečiu parsiuoda nelaisvėn ir apie pardavimą kitos nelaisvosios dvaro šeimynos (pardavimas leidžiamas, bet vėliau turi vėl išsipirkti ar atidirbti; pardavimai dvaro šeimynos teisėti ir galioja).

20. Kas badmetyje savo šeimyną išvarytų (tokie išvaryti įgyja laisvę).

21. Kokie turi būti nelaisvieji (tik belaisviai, bet jų vaikai jau baudžiauninkai).

22. Jei kas kam tarną priskirtų, o tas tarnas padaręs nuostolių, pabėgtų nuo jo.

23. Jei tarnai, ponui įsakius, nenorėtų vyti ir gaudyti vagio ar kokio kito savo pono piktadario.

24. Apie valkatas ir apie tuos, kurie, būdami be tarnybos ir bežemiai, ateina į mūsų valdovo, kunigaikščių ir ponų miestus.

XIII skyrius, taip pat baudžiamosios teisės, liečia bajorų turto apsaugą, ypač nagrinėja visokius turto ir galvių užgrobimus, o taip pat gana plačiai nustato kainas ūkio produktams, galvijams ir paukščiams. Jis užvardytas: *Apie užgrobimus ir atlyginimus*, ir tai yra vienintelis III Statuto skyrius, kuris nebuvo praplėstas ir kuriame paliko tiek pat straipsnių, kaip ir II Statute, būtent 14; nors ir čia yra įvairių pakeitimų:

1. Apie kumelių kaimenės pagrobimą ir kainas už tai (eržilas — 8 kapos, kumelė — 4 kapos).

2. Koku būdu reikia užsilaikyti ganykloje ir apie pagrobimus ganyklose.

3. Kas užgrobų nuo bajoro arba bajorės.

4. Apie užgrobimą kunigaikščių, ponų ar bajorų žmogaus.

5. Kaina namie augintų darbinių arklių (nuo 2 kapų gr. iki 40 gr.).

6. Kaina namie augintų didelų ir mažų raguočių (jautis — 2 kapos, karvė — 100 gr., veršiukai nuo 40 — 20 gr., paršas — 1 kapa gr., kiaulė — 20 gr., avis — 15 gr., ožka — 20 gr.).

7. Kaina naminių paukščių (nuo 3 ligi 1 gr., tačiau už naminę gulbę arba povą — 3 kapos gr.).

8. Kaina paukščių, laikomų medžioklei (nuo 6 kapų gr. ligi $\frac{1}{2}$ kapos).

9. Kaina javų, šieno ir daržovių (rugių statinė — 24 gr., miežių — 20 gr., avižų — 16 gr., kopūstų kapa — 3 gr., morkų statinė — 6 gr., raugintų agurkų statinė — 20 gr. ir t. t.).

10. Naminio maisto produktų kaina (paltis mėsos — 20 gr., lašiniai — 15 gr., kumpis — 2 gr.; sviesto indas — 1 kapa gr., didelis sūris — 2 gr., medaus indas — 1 kapa).

11. Namų darbo drabužių ir kitų daiktų kaina.

12. Kaina šunų (medžioklės ir namų — daugiausiai po 3 kapas gr.).

13. Jei pririštas šuo įkąstų ar išgąsdintų, ir taip pat kas šunį užmuštų.

14. Kas namie laikytų šunį ar galviją, kuris kaimynams kenktų.

XIV paskutinis skyrius, taip pat baudžiamosios teisės, skiriamas specialiai vagystėms ir vadinasi: *Apie visokio luomo vagystes*. II Statute šis skyrius turėjo 30, III — 37 straipsnius:

1. Apie sugautą su vogtais daiktais tarną ar kieno pavaldinį, — kur turi būti vedamas.

2. Apie teisingumo vykdymą ką nors iš kaimo apkaltinus piktadaryste.

3. Apie sugautą su vogtais daiktais mūsų valdovo miestuose ir apie vagystės nurodymą, su kuo kas bus suimtas.

4. Apie tai, kas įvyktų turguje arba jomarked ir šventėje.

5. Kaip reikia kieno nors name vogtus daiktus rasti.

6. Apie vagies suėmimą, sutikus kelyje.

7. Apie vogtų daiktų vertę, už ką vagis turi būti mirtimi baudžiamas (daugiau negu 4 kapos gr., už mažiau prie stulpo plakamas).

8. Nuostatas apie piktadarystes, drumsčiančias viešąją ramybę.

9. Apie vijimąsi pėdomis pavogtų bet kurios vertės daiktų.
10. Jei kas bajorą, turintį žemės ar bežemį nekaltai ir be vogtų daiktų vagyste kaltins.
11. Apie apkaltinimą nepilnamečio bajoro vagyste, taip pat ir apie prastus žmones.
12. Apie šaukimus.
13. Kas vagį, sugautą su vogtais daiktais, apie jį žinodamas, savo namuose slėptų.
14. Apie išvogimą pono ir bajoro svirno arba klėties ir taip pat valstiečio klėties.
15. Apie vogtus daiktus, kurie bus rasti neįtarto arba taip pat ir įtarto žmogaus namuose.
16. Apie vagį, kurį bevagianč, bet ne namie, pagautų.
17. Apie įtarto žmogaus vagystėje žymes.
18. Su vogtais daiktais sugautą vagį tą pačią dieną galima tris kartus kankinti.
19. Apie vagis ir plėšikus, kurie savo urėdą pašauktų.
20. Apie neįtariamą žmogų.
21. Apie užmušimą vagies su vogtais daiktais.
22. Jei kas ką pavogtų mūsų valdovo rūmuose (mažiau kaip 2 kapos — ausies nupiovimas, o kitą kartą nors ir už 10 gr. — mirtis).
23. Apie žmonas ir vaikus, kurie naudojo vogtus daiktus.
24. Apie atidavimą vogtų daiktų iš mūsų teismo ir taip pat iš kunigaikčių, ponų ir bajorų dvarų.
25. Apie priklydusius.
26. Apie visokių javų, esančių laukuose, gubose arba stirtose sudėtų, taip pat ir šieno vogimą.
27. Apie išvogimą tvenkinio ir kūdros.
28. Apie nuostolius, kurie kils laike gaisro ar potvynio.
29. Apie sauvaliautojus žmones, tokius, kurie prikalbėję vyrą turinčią žmoną ir su ja išvažiuotų (mirties bausmė abiem).
30. Apie svetimoterystės baudimą (abiem mirties bausmė).
31. Apie baudimą sąvadautojų (nosies, ausies ir lūpos nupiovimas ir išvaymas iš miesto).
32. Apie benkarto užmušimą (nuo mirties laisvas, moka tik galvinę).
33. Apie pakampių smukles.
34. Kas ką apkaltintų ir į teismą atvestų — turi tuojau nurodyti, kuriuo terminu turi įrodyti.
35. Apie čigonus (žmonės « nereikalingi ir dykaduoniai », vagys;

jiems draudžiama Lietuvon įvažiuoti ir gyventi, taip pat draudžiama juos priglausti).

36. Apie naują dvaro šeimynos pavadinimą vietoj to, kuriuo juos prieš tai nelaisvaisiais vadinta (vadinti paveldėta ar pirкта dvaro šeimyna ir belaisviais).

37. Nuo kurio laiko šiuo Statutu reikia teisti.

Tuo ir baigiasi III (1588 m.) Lietuvos Statutas.

Lyginant 1588 m. Lietuvos Statutą su 1566 m. jo redakcija, ryškiai matosi, jog III Statutas yra žymiai praplėstas ir papildytas naujais dalykais. Nors skyrių skaičius ir jų tvarka dviejuose Statutuose tie patys, tačiau kiekvienas jų III Statute apima žymiai gausesnę medžiagą, kuri yra ir sistematingiau sutvarkyta. Nors daugelis straipsnių į III Statutą pateko tų pačių, kaip ir II Statute, tačiau ir jie daugeliu atvejų yra papildyti ir kiek pertvarkyti. Trečysis Statutas turi 121 str. daugiau negu II (488 ir 367, pagal kitus 366). Tai dar nereiškia, jog tik tiek straipsnių III Statute yra naujų. Faktiškai naujų straipsnių yra daugiau, nes dalis II Statuto straipsnių, kaip nebereikalingi buvo visai panaikinti, o vietoje jų taip pat nauji sukurti. Taip pat yra atvejų, kur keli straipsniai buvo sutraukti į vieną ar atvirkščiai — suskaldyti dalimis ir išsklaidyti. Kiekvieniame skyriuje įvesta taip pat ir nauja straipsnių numeracija, neatitinkanti II Statuto numeracijai, nes į tarpą buvo įterpta naujų straipsnių ir jau vien dėl to, nekalbant jau apie susistemtinimą, turėjo pasikeisti straipsnių numeracija. Sistemos dėliai kai kurie straipsniai iš vieno skyriaus buvo perkelti į kitą skyrių. Net ir perimtieji iš II Statuto straipsniai nebuvo aklaai perrašyti žodis žodin, bet sklandžiau ir aiškiau perredaguoti. Aiškumo dėliai kai kurių straipsnių mintis praplėsta arba trumpiau ir ryškiau suformuluota. Taip pat ir naujų institucijų, pav. Vyriausio Tribunolo, atsiradimas Lietuvoje pareikalavo daugelį Statuto straipsnių atitinkamai perdirbti, ne tik įdėti naujus straipsnius apie tribunolą. Gerokai praplėsti buvo ir ribininko bei pilies teismą bei jo galią liečią straipsniai.

III Lietuvos Statute ne tik plačiau ir tobuliau buvo nusakyti bei suorganizuoti Lietuvos teismai, tiksliau nustatytas teismo procesas, bet taip pat aiškiau ir plačiau buvo nusakyta įvairių urėdų galia bei jų išrinkimas ar paskyrimas. Lyginant 1588 m. Statutą su 1566 m., iš viso krenta į akį, jog III Lietuvos Statutas atnešė daug naujenybių ir viešojo, ir civilinės, ir baudžiamojo Lietuvos teisėje, arba šeimos, įpėdinystės, turto valdymo teisėje, kilusių tiek iš gyvenimo, valstybės institucijos bei teismų praktikos, tiek iš teoretinės juridinės minties tolimesnio vystymo. Visais atžvilgiais jis yra žymiai

tobulesnis Lietuvos teisės kūrinys, negu II Statutas. Jis aiškiai liudija, jog teisės ir teisėtumo supratimas Lietuvoje buvo nepaprastai pažengęs į priekį, jog vis platesnės Lietuvos viešojo, valstybinio, privatinio bei šeimos gyvenimo sritys buvo įstatymais vis tobuliau sunormuojamos. Kartu rodo jis ir aukštą juridinės minties kultūrą Lietuvoje.

PRIEDAS

СТАТУТЪ ВЕЛІКОГО КНЯЗТВА ЛІТОВСКОГО

**отъ наяснейшего господара короля его милости
Жикгимонта Третего на коронации
въ Кракове выданный року 1588.**

Смотрите што маете чинити, бо не справу-
ете суду ч[е]л[о]в[е]чего, але судъ Божий.
А што-кольвекъ осудите, все на васъ се
обвалить. Нехай будетъ во васъ страхъ
Господень завѣжды. А справуйте все щирѣ,
нетъ бо предъ Господемъ Богомъ нашимъ
неправости ани бракованья особъ, ани
пожеданья даровъ.

Книги 2 Паралип.
Глава 19.

Милуйте справедливость, которые судите
землю.

Мудрость Соло-
мона Глава. 1.

Хто любить неправду, тотъ ненавидеть
души своее.

Псаломъ 10.

Правая судите, сынове человечести.

Псаломъ 57.

**З ласки и за привильемъ короля его милости.
Въ Вилни. Друковано въ дому Мамоничовъ.**

Didžiojo Lietuvos kunigaikščio Zigmanto III Vazos, patvirtinusio III Lietuvos Statutą ir davusio įsakymą jį spausdinti, portretas.

ZIGMANTO III VAZOS 1588.I.28 D. DUOTA III LIETUVOS STATUTO
PATVIRTINIMO PRIVILEGIJA

(Tekstas paimtas iš J. Lappo, *1588 metų Lietuvos Statutas, II t.*, 6-9 psl., Kaunas 1938).

Жикгимонтъ Третий, Божью милостью король Полский, великий князь Литовъский, Руский, Пруский, Жомойтский, Мазовецъкий, Июлянтьский, тою жъ Божью милостью назначонный король Шведъский, Кготъский, Ванъдальский и великое княже Оинълянъдское и иныхъ.

Чинимъ явно симъ нашимъ листомъ всимъ посполите и кождому зособна, нынешнимъ и напотомъ будучимъ, ижъ панове-рады и врядники наши и послы Великого Князьства Литовъского, на сойме вальномъ щасливое коронации наше будучи, именемъ всихъ становъ, обывателей Великого Князьства Литовъского, подали намъ ку потверженью Статутъ, то есть порядокъ отправованья судовъ, черезъ депутаты, отъ становъ Великого Князьства Литовского и на соймикохъ поветовыхъ на то обраныхъ и высажоныхъ, поправлений, на сойме елекъцей наше подъ Варшевою прогледанный, просечи, абыхмо тотъ Статутъ, отъ нихъ ново поправлений, при иньшихъ правахъ и вольностяхъ ихъ привильемъ нашимъ подтвердили и всимъ станомъ Великого Князьства Литовского выдати и ку ужыванью привести велели, указуючи намъ съ конъстытуций и уеалъ соймовыхъ, жесмы то учинити повинни. Мы, господарь, знаючы быти повинность нашу, ижъ есмо тымъ паньствомъ, на которыхъ насъ Панъ Богъ, з ласки и воли Своее светое, за добровольнымъ обу-двухъ народовъ, Короны Польское ||(об.) и Великого Князьства Литовъского, обраньемъ посадити рачилъ, повинни права, вольности и свободы ихъ не толко цело и непорушно деръжати, але што бы наболей примножати, справедливость и оборону чынити, помнечы тежъ и на то, яко тые оба-два славные народы, Польский и Литовский, опустивъши много иньшихъ славныхъ и зацныхъ пановъ, которые се о тые паньства з великими обетницами не одно примноженья правъ, свободъ и вольностей шляхетскихъ, але розъширенья тыхъ паньствъ и прибавленья имъ многихъ пожитьковъ старали, до насъ хуть и волю свою склонивши, насъ господара за пана собе зверхнего на Корону Польскую и на Великое Князьство Литовъ-

ское взяти волели, чого мы вдячни отъ нихъ будучы и хочечы имъ завжды правъ, волностей и свободъ въшелякихъ прикладомъ продъковъ нашихъ прибавляти и примножати, на сесь часъ, съ повинности наше господарское, намовивъши се въ томъ съ паны-радами нашими и зо всьми станы обоего народу, на сойме вальномъ коронации наше будучими, тотъ Статутъ права Великого Князьства Литовского новопоправленный симъ привильемъ нашимъ стверждаемъ и всимъ станомъ Великого Князьства Литовского ку уживанью на вси потомные часы выдаемъ. Водле которого вже якосмы сами, господаръ, твкъ и вси иные станы, обыватели Великого Князьства Литовского, заховати се маемъ и подъ тою жъ присегою нашою, которую есмо на вси права и вольности Великого Князьства Литовского учинили, шлюбуемъ и обещуемъ, и вжо во всихъ земляхъ и поветехъ, врядахъ и судехъ въшелякихъ, до Великого Князьства Литовского належачихъ, вси sprawy судовые порядкомъ, въ томъ Статуте новопоправленномъ описанымъ, отпраовати почати мають въ року пришломъ тисеча пятьсотъ осмьдесятъ де- || (л. IV) вятомъ о Трехъ Кролехъ, святе Рымскомъ, на рокохъ судовыхъ земськихъ. Але напотомъ завжды, кгда одно того потребовати будетъ, вольность поправованья того Статуту вцале имъ заховываемъ. А ижъ бы тымъ рыхлей всимъ ку ведомости и уживанью прыйти могъ, про то тотъ Статутъ новопоправленный и [съ] привильями земскими писмомъ польскимъ и рускимъ друковати и въ поветы розослати велели есмо. Яко жъ для лепшого певности и стверженья того Статуту сесь нашъ привилей, на сойме коронации наше рукою нашою подписавъши и печать нашу Великого Князьства Литовского до него привесити казавши, станомъ Великого Князьства Литовского дали есмо. Ведьже тотъ Статутъ новопоправленный звязкомъ и списомъ Унии ни въ чомъ противенъ быти и ничего шкودити и ублизати не маеть. Писанъ у Кракове, лета Бож[ъ]его Нароженья 1588, месеца генвара 28 дня.

Сиисмундусъ рексъ.

Левъ Сапега, подьканьцлерый
Великого Князьста Литовского.
Кгабриель Война, писаръ.

ZIGMANTO III VAZOS 1588.II.II. D. DUOTA PRIVILEGIJA,
kūria pavedama Lietuvos vicekancleriui Leonui Sapiegai išleisti III
Lietuvos Statutą lenkų ir gudų kalba

(Tekstas paimtas iš J. Lappo, *1588 metų Lietuvos Statutas, II, t., 5-6 psl., Kaunas 1938*).

Sigismvndvs Tertivs, Dei gratia rex Poloniae, magnvs dvx Lithvaniae, Rvssiae, Prvssiae, Samogitiae, Masoviae Liuoniaeque, nec non eadem gratia Suecorum, Gottorum Vandalorumque designatus rex et magnus Finlandiae princeps etc. etc.

Significamvs praesentibus literis nostris quibus interest, vniuersis et singulis, quod cum in comitiis hisce faelicissimae coronationis nostrae nomine ordinum Magni Ducatus Lithuaniae, fidelitatis prius et subiectionis iuramento nobis sancte praestito, supplicatum inter caetera esset, vt leges siue statuta Magni Ducatus Lithuaniae ex praedecessorum nostrorum, serenissimorum regum Poloniae mandato atque commissione quamplurimorum doctissimorum virorum iurisperitorum cura, studio, labore atque diligentia ad vnanimem consensum omnium statuum, ordinum tam spiritualium quam secularium, principum, baronum atque nobilium Ducatus illius conscripta habentur, idiomate Polonico et Ruthenico imprimendum et excudendum curaremus, cum ex manu scriptis legibus iuris cognoscendi quaedam difficultas et pernicioosa varietas saepe numero exoriretur. Cui quidem supplicationi nos eo libentius assensum praebuimus, quo legibus et imperia fundata reipublicae societatemque humanam stabilitatam esse et priuatorum opes contineri intelligamus. Et quo eaedem ad conservandas respublicas vtiliores sunt, eo maiori in inprimendo fide, industria, virtute atque experientia indigere videntur. Quandoquidem magnifici Leonis Sapieha, Magni Ducatus Lithuaniae procancelarii eximia in rebus virtus, dexteritas, vigilantia perspecta et comprobata nobis sit et maxime quod respublica ad custodiam legum libertatumque omnium suarum eundem locauerit. Ideo prae caeteris eidem magnifico Leoni Sapieha legum siue statutorum Magni Ducatus Lithuaniae idiomatibus Polonico et Ruthenico typis excudendorum et in lucem edendorum curam committendam esse duximus. Quemadmodum et praesentibus committimus, ita vt ne quispiam alius praeter eundem magnificum Leonem Sapieha aut cui ipse commiserit statuta Magni Ducatus imprimendi cudendi licentiam sibi praesumere audeat, idque sub poena 5000 milia florenorum Hungaricalium et omnium librorum

impressorum amissione. Cuius mulctae medietas fisco nostro, medietas vero magnifico Leoni Sapieha cedere debebit. Quod et praesentibus literis cautum esse volumus. In quorum fidem praesentes subscriptas sigillo Mag[ni] D[ucatus] L[ithuaniae] consignari iussimus. Datum Cracouiae 11 februarii anno Domini MDLXXXVIII, regni nostri primo.

LIETUVOS VICEKANCLERIO LEONO SAPIEGOS III LIETUVOS STATUTO
DEDIKACIJA KARALIUI ZIGMANTUI III VAZAI.

(Tekstas paimtas iš J. Lappo, *1588 metų Lietuvos Statutas, II t.*, 9-12 psl., Kaunas 1938).

Наяснейшому пану, пану Жикгимоньту Третему, Божью милостью королю Польскому, великому князю Литовьскому, Рускому, Прускому, Жомойтскому, Мазовецькому, Иелянтскому и иных, тою жъ Божью милостью господарю и королю дедичному Шведьскому, Кготьскому, Ваньдальскому и великому княжати Финьляньдскому, пану а пану, пану моему милостивому.

Были тые часы, наяснейший милостивый господару королю, коли въ томъ згромаженью и посполитован[ь]ю людскомъ, которое мы речью посполитою называемъ, не правомъ якимъ описанымъ або статутомъ, але только своимъ зданьемъ и уподобаньемъ владность свою господары и короли того света надъ людьми ростегали. Але, ижъ частокротъ отъ пристойное свое повинности отступовали а, на свой толко пожитокъ речы натегаючи, о сполное доброе всихъ мало дбали, оттуль то было уросло, же люди, брыдечы се ихъ панованьемъ и звирхност[ь]ю, и не господарми, але тыранами оные называючи, на самомъ только статуте и праве описаномъ все беспеченство и доброе речы посполитое засажали. А про то онъ, великий и зацный философъ Греческий Арыстотелесъ поведиль, же тамъ бельлуа, а по нашему дикое зверя, пануетъ, где чоловекъ водлугъ уподобанья || (л. V) своего владность свою ростегаетъ, а где опять право, або статутъ, гору маеть, тамъ самъ Богъ всимъ владнеть. А тая того есть причина, же право есть, яко его другой зацный мудрецъ выславиль, онымъ правдивымъ розьсудькомъ а мудрымъ умыслу човечого баченьемъ, которымъ Панъ Богъ натуру човечую обдарыти рачылъ, абы водлугъ того пристойного а мудрого баченья животъ човечий такъ справоваль, яко бы се за тымъ, што есть почъстивого, завжды удаваль, а што непочъстивого, абы се того выстерегаль. Лечь, ижъ не всихъ такъ прирожение справило, абы болшей розуму, анижли маетностей своихъ а бестыяльскихъ попудливостей наследовати мели, тое удило або моньштукъ на зуѡавлцы Панъ Богъ и право Его светое вложило, абы тые за неучъстивые

справы свои слухное каранье, а цнотливые пристойную запла-ту относили. И тотъ то есть цель и конецъ всихъ правъ на свете, тымъ все панѣства и королевѣства стоять и въ цело-сти своей захованы бывають, где лихие помѣсту, а добрые заплату относятъ. Чого ижъ се завжды тые лекають, которымъ своя воля мила, а разумъ имъ неприетелемъ, ради бы тое удило зъ себе скинули, а права все, абы имъ не пановали, ра-ди бы внивечъ обернули, показало се то на онъ часъ въ оныхъ королевичахъ и млоденъчыкахъ Рымъскихъ, которые въ обмыслеванью сенаторскомъ, абы тяжкий тежаръ панованья королевскаго або тыраньскаго зъ себе зложили а правомъ описанымъ абы се редили, всякимъ способомъ тому забежали млоденъцы, абы жадного такого права надъ собою не узнава-ли, бо поведали право быти глухое и такое, которое се упро-сити не дать — естли въ чомъ человекъ выкрочить, не маеть браку межы убогимъ а богатымъ, а у пана однакъ есть мейце ласки и захованья, есть взгляды на особы, а такъ лепей подъ самою коро- || (об.) левъскою звирхностю жыти, анижли ся въ такое небеспеченство вдавать, жебы на самой толко невинности живота и постереган[ь]ю правъ щаст[ь]е свое человекъ садити мель. Такая, поведая, дума есть и завжды будеть людей свовольныхъ а неукрочоныхъ, кото-рымъ гроза правъ есть не мила а вшетечное ихъ своей воли завжды противна. Што мы все упатруючи, наяснейший милостивый господару, за щасливый народъ себе быти почи-таемъ, которымъ Панъ Богъ такие господамы и продки ваше королевское милости дати рачиль, же не толко абы водлугъ воли и уподобанья своего надъ нами звирхность свою господарскую ростегати мели, але и сами намъ поводомъ до того были, абымы себе права, яко наибольшые сторожы посполитое вольности, творыли и болшей владности звирхно-сти господарской надъ собою не попущали, одно поколь бы имъ певную границу панованья ихъ надъ нами права заме-рили. За што яко славу несмертьтельную въ памятахъ на-шихъ себе zostавляли, такъ поготовю ваша королевская ми-лость, нашъ милостивый панъ, имя свое вельце славное межы нами рачылось учинити, же Статутъ новый, а на мно-гихъ мейцахъ отъ людей мудрыхъ а въ правахъ беглыхъ, з народу нашего на то обраныхъ, поправлений, на томъ пер-шомъ вѣступку панованья своего рачылось намъ подтвердить, а ижъ бы вжо вси суды въ томъ панѣстве ваше королев-ское милости, славномъ Великомъ Князьстве Литовскомъ,

такъ были отправованы, з ласки своее господарьское рачилесь намъ позволить. Тогда я, именемъ всее речи посполитое, вашей королевьской милости, своему милостивому пану, покорьне за такъ милостивую ласку дякую. А, ижемъ тую працу передъ себе взялъ, абымъ тотъ Статутъ въ друкъ подаль, онъ же вашей к[о]р[олевской] милости оярую, яко найвыш[ш]ому сторожу всихъ правъ и вольностей нашихъ, Пана ||(л. VI) Бога просечи, абы Онъ духомъ мудрости и вшелякою делност[ь]ю вашу королевьскую милость обдарити рачиль, же бысь намъ ваша королевьская милость такъ щасливе а долго пановаль, яко бы и фала Пана Бога Всемогущого черезъ вашу королевьскую милость помножона и вся речъ посполитая въ целости и въ покою была захована, а такъ святобливое надъ нами ваше коро[ле]вское милости панованье ту на томъ свете зъ славою несмертельною, а по смерти живота вечного заплакою было нагорожоно. Съ тымъ нанизьшие службы мои з вернымъ подьданьствомъ ласце ваше королевьское милости пилне залецаю. Писанъ у Берестью. Лѣта отъ Нароженья Сына Бож[ь]его 1588, месеца декабря 1 дня.

Вашое королевьское милости пана, пана моего милостивого,
найнизьший слуга и верный подьданный
Лѣвъ Сапега, подьканьцлерый
Великого Князьства Литовьского.

Lietuvos vicekanclerio Leono Sapiegos, išleidusio 1588 metais III Lietuvos Statutą gudų kalba, herbas.

LIETUVOS VICEKANCLERIO LEONO SAPIEGOS, STATUTO IŠLEIDIMO PROGA,
KREIPIMASIS (PRAKALBA) Į «VISUS LIETUVOS LUOMUS»

(Tekstas paimtas iš J. Lappo, *1588 metų Lietuvos Statutas, II t.*, 15-17 psl.,
Kaunas 1938).

|| (об.) Всимъ вобецъ станомъ Великого Князства Литовъ-ского Левъ Сапега, подъяканцлерый Великого Князства Литовъского, староста Слонимъский, Маръковъский и Мядель-ский, повольные и зычливые службы свои оферую.

Обачывали то усихъ вековъ люди мудрые, же въ каждой речи посполитой человеку почъстивому ничего не маеть быти дорожшого надъ вольность, а неволею такъ се маеть гыдити, же не только скарбами, але и смертю ее одъ себе отганяти есть повиненъ. А про то люди почъстивые не только ма-етности, але и горлъ своихъ противъ каждому неприятелю выносить не жалуютъ, абы подъ ихъ окрутное опанованье не приходили, а з волности свое будучи злуплени, водлугъ воли и мысли ихъ, яко невольники, не мусели жити. Але вже мало бы и на томъ было, ижъ бы человекъ з неволи отъ посторонного неприятеля былъ воленъ, кгда бы домового неприятеля надъ собою терпети муселъ. Тогды тотъ монъштукъ або удило на погамованье каждого zufальцу есть вынайдено, абы, се боячы права, отъ кожъдого кгвальту и збытку пога-моваль, а надъ слабшимъ и худъшимъ не паствилъ се и ути-скати его не могъ, бо для того права суть постановлены, абы можному и потужному не все было вольно чынити, яко Цы-цero поведилъ, ижъ естесмо невольниками правъ для того, абысмы вольности уживати могли. А естли жъ человеку почъ-стивому ничего нетъ мильшого надъ тое, || (л. VIII) кгда, въ отчызне своей безп[е]чне мешкаючы, не боить се, абы его хто на доброй славе его змазати албо на теле и на здо-ров[ъ]ю его образити, албо тежъ на власной маетности его укывдити могъ, тогды то ничому инъшому, одно праву при-читати маеть, за которымъ одъ каждого въ покою сидеть а жадного усилства, обелжен[ъ]я и укывжен[ъ]я на себе не поносить, бо тотъ цель и скутокъ усихъ правъ есть и маеть быти на свете, абы кождый добрую славу свою, здоровье и маетность въ целости мелъ, а на томъ всемъ жадного ущири-бку не терпелъ. И то есть наша волность, которою се мы mezi иншыми народы хрестиянскими хвалимъ, же пана, ижъ бы водле воли свое, а не водле правъ нашихъ пановаль,

надъ собою не маемъ а, яко славы учтливое, такъ живота и маестности волно уживаемъ, бо хто бы колвекъ съ тыхъ трохъ речей въ чомъ насъ укривдити и подлугъ уподобан[ъ]я своего, а не водле правъ нашихъ надъ нами паствити се мелъ, тотъ бы вжо не паномъ нашимъ, але скажителемъ правъ и волностей нашихъ былъ, а мы бысмо неволниками его быти мусели. И слушне заправду маемъ за што Пану Богу дяковати — же подъ панованьемъ королей ихъ милости и великихъ князей, пановъ нашихъ, тую владзу и вольность у рукахъ своихъ маемъ а, права сами собе творачы, яко наибольшей можемъ, волности своее во всемъ постерегаемъ, бо не толко суседъ а сполный нашъ обыватель въ отчизне, але и самъ господаръ, панъ нашъ, жадное звирхности надъ нами заживати не можетъ, одно толко, колко ему право допускаеть. Про то, маючи таковый скарбъ въ рукахъ нашихъ, который жадною сумою преплачонъ быти не можетъ, пристойть каждому почтивому ч[o]л[o]в[e]ку, абы о немъ ведалъ а, будучи добре ведомый, абы яко самъ себе и попудливости свои гамовалъ и водлугъ права писаного справовалъ се а никого не кривдилъ, такъ, если бы одъ кого былъ укривжонъ, абы ведалъ, где обороны и лекаръства въ кривде своей искати маеть, бо яко одинъ сенаторъ Рымский другого штроовалъ, же права отъчизны своее не умель, такъ кожъ- || (об.) дый обыватель годень есть наганенья, который вольностью се еалить и правъ своихъ умети и розумети не хочеть, которымъ правомъ усю вольность свою обварованую маеть. А если которому народу встыдъ правъ своихъ не умети, поготовю намъ, которые не обчымъ якимъ языкомъ, але своимъ власнымъ права списанные маемъ и каждого часу чого намъ потреба ку отпору всякое кривды ведати можемъ. А ижъ тая трудность передъ тымъ не помалу до того заважала, же не кождый Статутъ могъ мети для трудного и долъгого переписованья, тогда, и въ томъ той потребе каждого обывателя еольгуючы и пожитку речы посполитое служечы, важыломъ се того, тую працу на себе подняти, а кошту и накладу своего не жалуючы, абыхъ то въ друкъ подалъ а дорогу лацнейшую и снаднейшую каждому ку ведомости права показалъ, кгда, жъ то вжо въ рукахъ своихъ кождый, коли похочеть, мети можетъ. Прошу, рачъте жъ в[аши] м[ило]с[ти] тую працу отъ мене вдячне принять а, маючи вольности свои правомъ добре обварованные, того постерегати, абысте до судовъ и до трибуналовъ не толь-

ко людей добрыхъ а тыхъ правъ нашихъ добре уместныхъ обирали, але боящихся се Пана Бога и цнотливыхъ, которые бы не для пожитку своего а ку шкоде ближнего, для лакомства своего и для подарьковъ права выкручали, але, простымъ трыбомъ идучы, светое правды и справедливости постерегали а тую вольность, которою се тешимо, въ целости намъ заховали. Съ тымъ се ласце и милости ваш[ихъ] милостей братерьской поручаю.

THE LITHUANIAN STATUTES

BY PROF. DR. K. AVIŽONIS

Summary

The author makes an in depth analysis of the three Lithuanian Statutes from their early origins until their completion. A wide bibliography is provided in Lithuanian, Russian, Polish, Belorussian, Latin and German.

Until the end of the 14th century, Lithuania did not have written laws or decrees and there were no written privileges making a legal differentiation between individuals or social classes. The internal relations in Lithuania were regulated until the end of the 14th century by social customs and the will of the Grand Duke or his representatives. It is difficult at present to establish with precision the social customs or common law that existed in Lithuania until that time, since the way of life of ancient Lithuanians so far has not been sufficiently explored and requires more research.

The start of change in the legal system was 1387, when the first privileges for the nobility were promulgated. Starting with this date, written laws begun to replace unwritten customs and started to limit the power of the Grand Duke. The promulgation of further privileges for the nobility by Grand Duke Kazimieras (Casimir) in 1447 accelerated the trend towards written laws and laid a corner stone for the future Lithuanian legal system. Also of importance to its development were privileges granted by Kazimieras to the regions of Žemaitija, Polock, Vitebsk, Smolensk, Drohiczyn, etc.

In order to establish greater conformity and clarity in the area of law, Grand Duke Kazimieras (Casimir) promulgated in 1468 the so-called Code of Kazimieras, which consists of 28 articles dealing with various legal cases, establishes penalties and ways for their implementation and, also, regulates the functions and the competence of the courts. This Code was intended for practical implementation in the courts and represents a major contribution to the Lithuanian written law. Some more additions to the written laws were made by the 1492 general privilege of 41 articles issued by Grand Duke Aleksandras (Alexander), the same year's special privilege of 21 articles for the region of Žemaitija and the 1501 privilege for the region of Bielsk.

Under Grand Duke Žygimantas the Old (Sigismund I the Old), Lithuanian written law was augmented by the 1506 general privilege as well as by several decrees of the Grand Duke and the Council of Lords. Thus, from the end of the 14th century until the beginning of the 16th century, there existed in Lithuania side by side with the unwritten common

law a substantial number of written laws or regulations. However, these written laws were not codified and frequently lacked consistency and uniformity as issued under the various privileges and, besides, copying errors appeared in the various manuscripts — all of which made their practical implementation extremely difficult.

Due to these reasons, the Diet (Seimas) of Vilnius proposed in 1514 the unification of all the existing laws and decrees into one work and the promulgation of them after appropriate reformulation as a national code. This task was undertaken by several selected members of the Council of Lords. Grand Duke Žygimantas (Sigismund) the Old approved this Statute in 1522 and ordered its publication «iussimus ea in numerosis voluminibus excudi literis». However, this First Lithuanian Statute was never published and so far no manuscript of that year has been found. As a matter of fact, the oldest manuscript of the First Lithuanian Statute is dated 1529 and, consequently, is being referred to as the 1529 Lithuanian Statute. At present, there are in existence three manuscripts of this Statute: in modified Church Slavic (1529), in Polish (1532) and in Latin (undated). The authentic and official version is considered to be that of 1529 in modified Church Slavic. This Statute presents an extensive collection of Lithuanian laws and is divided into 13 articles with a total of 280 paragraphs, covering civil and criminal law and court procedures.

Because of social and civic changes, the First Lithuanian Statute was considered to be deficient almost as soon as it was issued. This need for the Statute's augmentation and correction was raised by the Lithuanian nobility at the Diet (Seimas) of Brasta in 1544 and was repeated at the Diet (Seimas) of Vilnius in 1547 and 1551. In consultation with the Council of Lords, Grand Duke Žygimantas (Sigismund) the Old appointed a ten member committee, consisting of five Catholic and five Greek Orthodox members, and entrusted them with the Statute's revision. The work of this committee took several decades and the Second Lithuanian Statute was promulgated on 1 March 1566.

The promulgation of the Second Statute was an important event for the civic and cultural life of the Lithuanian state. Its issuance on the eve of the Union of Lublin supported and strengthened the political independence of Lithuania, and any Western European state could be proud of it as an example of well advanced judicial theoretical thought and practice. In its compilation the authors took into consideration the First Statute, decrees of the various Diets (Seimai) as well as other legal sources, viz., Roman, Byzantine and Canon Law, and the laws of Russia, Poland, Bohemia and the German cities. The Statute's official manuscripts were written in modified Church Slavic and its Polish and Latin translations came out in 1576. It consists of 14 articles and 366 paragraphs, and its scale and scope is much wider and more systematic than that of the First Statute. The authors took the opportunity to bring into special prominence paragraphs reasserting full Lithuanian political independence and denying any Polish rights to Lithuanian territory, estates and public offices.

Soon after its publication, opinions were voiced that the Second

Statute (1566) could be further augmented and refined, and a committee was formed for this purpose in 1569. All the members of this committee were Lithuanians and in their work they also tried to prevent Polish encroachment by emphasising the individual character of the Lithuanian state, with its own laws and court procedures. The work of this committee proceeded very slowly and several of its members died, but were replaced by substitutes elected by Lithuanian diets. A substantial amount of assistance to the Statute's preparation and formulation was given by the Chancellery of the Lithuanian state, which had the required experience and personnel for this type of work, and a leading role in its finalization was played by the Lithuanian Chancellor Eustachas Valavičius. Third Lithuanian Statute was finished after 22 years of work and its promulgation was approved by the Grand Duke on 28 January 1588, who also issued the order to have it printed in modified Church Slavic and Polish and to have it distributed to all district judges.

Third Lithuanian Statute represents a substantial improvement over the two previous ones and is an outstanding example of the high legal standards of the old Lithuania. It was used as a model and had a considerable influence on the legal systems of the neighbouring countries.

LITAUISCHE STATUTEN

VON PROF. DR. K. AVIŽONIS

Zusammenfassung

Der Autor bietet eine umfassende Analyse der drei litauischen Statuten von ihrer Entstehung bis zu ihrer Endform. Er führt eine weitgespannte Bibliographie in Litauisch, Russisch, Polnisch, Belorussisch, Lateinisch und Deutsch an.

Bis zum Ende des 14. Jahrhunderts gab es in Litauen keine geschriebenen Gesetze oder Verordnungen und keine schriftlich niedergelegten Privilegien, die eine gesetzliche Unterscheidung zwischen Einzelpersonen oder sozialen Klassen erkennen lassen. Das gesellschaftliche Leben in Litauen wurde bis zum Ende des 14. Jahrhunderts durch Bräuche und durch den Willen des Grossfürsten oder seiner beauftragten Vertreter geregelt. Es ist gegenwärtig noch schwierig, das bis damals übliche Brauchtum oder Gewohnheitsrecht mit ausreichender Genauigkeit darzustellen, da die Lebensweise der alten Litauer diesbezüglich noch nicht genügend erforscht ist und weitere Untersuchungen erforderlich sind.

Dieses von Brauch und Gewohnheit bestimmte Gesetzssystem begann sich 1387 zu ändern, als die ersten Privilegien der Adeligen als Gesetz herausgegeben wurden. Von dieser Zeit an begannen schriftlich niedergelegte Gesetze ungeschriebene Bräuche zu ersetzen und die Macht des Grossfürsten einzuschränken. Die Gewährung weiterer Privilegien an die Adeligen durch Grossfürst Kazimieras (Kasimir) im Jahre 1447 förderte die Entwicklung geschriebener Gesetze und setzte einen Eckstein für die

spätere litauische Gesetzgebung. Von Bedeutung für diese Entwicklung war auch die Erteilung besonderer Privilegien durch Kazimieras an die Bezirke Žemaitija (Samaiten), Polock, Vitebsk, Smolensk, Drohiczyn, und andere.

Um mehr Ordnung und Klarkeit im Gesetzesbereich zu schaffen, stellte Grossfürst Kazimieras im Jahr 1468 das nach ihm benannte Gesetzbuch zusammen. Es umfasste 28 Artikel, die sich mit verschiedenen Rechtsfällen beschäftigen, Strafen und Möglichkeiten ihrer Durchführung festsetzen sowie die Funktion und Zuständigkeit der Gerichtshöfe regeln. Dieses Gesetzbuch war als Hilfe für die praktische Durchführung von Gerichtsverfahren gedacht und stellt einen beachtlichen Beitrag zum geschriebenen Gesetz Litauens dar. Weitere Ergänzungen zu den geschriebenen Gesetzen erfolgten 1492 durch die 41 Artikel umfassenden allgemeinen Privilegien von Grossfürst Aleksandras (Alexander), durch die im selben Jahr erlassenen 21 Artikel des Sonderprivilegs für den Bezirk Žemaitija und, 1501, durch das Privileg für den Bezirk Bielsk.

Unter Grossfürst Žygimantas (Sigismund) des Alten wurde das geschriebene Gesetz Litauens 1506 um das allgemeine Privileg sowie um mehrere Erlässe des Grossfürsten und des Adligen Rats erweitert. So bestanden in Litauen vom Ende des 14. bis zum Beginn des 16. Jahrhunderts neben dem ungeschriebenen Gewohnheitsrecht eine beträchtliche Anzahl geschriebener Gesetze oder Regelungen. Diese geschriebenen Gesetze waren jedoch nicht kodifiziert und liessen es oft an Übereinstimmung und Einheitlichkeit fehlen, da sie im Zusammenhang mit sehr verschiedenen Privilegien herauskamen und in den Handschriften zudem Abschreibfehler auftauchten. Das alles gestaltete ihre praktische Anwendung äusserst schwierig.

Aus diesem Grund beschloss im Jahr 1514 der *Seimas* (Landtag) von Vilnius, alle bestehenden Gesetze und Verordnungen in einem einzigen Gesetzbuch zusammenzufassen und sie nach entsprechender Neuformulierung in einem nationalen Kodex herauszugeben. Diese Aufgabe wurde von mehreren ausgewählten Mitgliedern des Adligen Rates wahrgenommen. Grossfürst Žygimantas der Alte approbierte 1522 diese Gesetzessammlung und ordnete ihre Veröffentlichung an: «iussimus ea in numerosis voluminibus excudi literis» (Wir haben befohlen, sie in zahlreichen Ausgaben zu drucken). Doch es kam nie zur Veröffentlichung dieses Ersten Litauischen Statuts, und bisher hat man auch keine Handschrift aus jenem Jahr gefunden. Die älteste Handschrift dieses Ersten Statuts geht auf das Jahr 1529 zurück. Augenblicklich gibt es von dieser Gesetzesammlung 3 Handschriften: in modifiziertem Kirchenslawisch (1529), in polnisch (1532) und in Latein (ohne Datum). Als authentische und verbindliche Fassung sieht man jene von 1529 in modifiziertem Kirchenslawisch an. Es handelt sich um eine umfassende Sammlung litauischer Gesetze in insgesamt 13 Artikeln und 280 Paragraphen, die das zivile Recht, das Strafrecht und die Gerichtsverfahren betreffen.

Wegen der sozialen und gesellschaftlichen Veränderungen wurde das Erste Litauische Statut bereits gleich nach seiner Veröffentlichung als

mangelhaft angesehen. Die Forderung nach Erweiterung und Verbesserung des Gesetzbuches wurden von den litauischen Adeligen 1544 in *Seimas* von Brasta erhoben und 1547 und 1551 im *Seimas* von Vilnius wiederholt. Nach einer Beratung mit dem Adeligen Rat bestimmte Grossfürst Žygimantas ein aus zehn Mitgliedern — fünf Katholiken und fünf Griechisch-Orthodoxen — bestehendes Komitee für die Überarbeitung des Statuts. Am 1. März 1566 wurde das Zweite Litauische Statut herausgegeben, ein bedeutendes Ereignis für das staatliche und kulturelle Leben des litauischen Staates. Die Herausgabe dieses Gesetzbuches am Vorabend der Union von Lublin unterstützte und stärkte nämlich die politische Unabhängigkeit Litauens, und jeder westeuropäische Staat hätte auf ein solches Werk theoretischen Rechtsdenkens und praktischer Gesetzgebung stolz sein können. Die Verfasser hatten das Erste Statut und die Gesetzeserlässe der verschiedenen *Seimai* (Landtage) sowie auch Gesetzesquellen anderer Herkunft, so das Römische Recht, das Byzantinische Recht, das Kirchenrecht, die Gesetze Russlands, Polens, Böhmens und der deutschen Städte eingearbeitet. Die verbindlichen Handschriften dieses Statuts wurden in modifiziertem Kirchenslawisch geschrieben, seine polnischen und lateinischen Übersetzungen kamen 1576 heraus. Es umfasst 14 Artikel und 366 Paragraphen, deren Umfang und Anwendungsbereich viel weiter gespannt und systematischer als jener des Ersten Statuts ist. Die Verfasser nahmen die Gelegenheit wahr, in einzelnen Paragraphen mit aller Klarheit die volle politische Unabhängigkeit Litauens hervorzuheben und Polen jedes Recht auf litauisches Territorium sowie den Erwerb von litauischem Besitz und Staatsämtern abzusprechen.

Bald nach Herausgabe des Zweiten Statuts wurden Forderungen nach einer neuerlichen Erweiterung und Verbesserung laut. Zu diesem Zweck wurde 1569 ein Komitee gebildet. Alle Mitglieder dieses Komitees waren Litauer. Sie versuchten, der Beeinträchtigung durch Polen dadurch zuvorzukommen, dass sie den eigenständigen Charakter des litauischen Staates mit seinen Gesetzen und Gerichtsverfahren hervorhoben. Die Arbeit des Komitees zog sich sehr lange hin, mehrere der Mitglieder starben, wurden aber jeweils durch Männer ersetzt, die von den Landtagen gewählt worden waren. Besondere Bedeutung bei der Vorbereitung und Formulierung des Statuts kam dem Kanzler des litauischen Staates zu, der über die erforderliche Erfahrung und das Personal für diese Art von Arbeit verfügte. Eine führende Rolle bei der Fertigstellung des Statuts spielte der litauische Kanzler Eustachas Valavičius. Nach 22 Jahren wurde das Dritte Litauische Statut fertiggestellt und am 28. Januar 1588 vom Grossfürsten gutgeheissen. Dieser ordnete die gedruckte Herausgabe des Gesetzbuches in modifiziertem Kirchenslawisch und in Polnisch an und befahl, es den Richtern aller Bezirke zugehen zu lassen.

Das Dritte Litauische Statut stellt gegenüber den beiden vorhergehenden eine wesentliche Verbesserung dar und ist ein hervorragendes Beispiel für das hohe Niveau der Gesetzgebung im alten Litauen. Es wirkte beispielgebend und übte einen beachtlichen Einfluss auf die Gesetzgebung der Nachbarländer Litauens aus.

BAUDŽIAVŲ ISTORIJA LIETUVOJE

BAUDŽIAVŲ ISTORIJA LIETUVOJE

Šaltiniai ir literatūra.

1. Spausdintieji šaltiniai.
2. Literatūra.

I. BAUDŽIAVŲ ĮSIGALĖJIMO LAIKOTARPIS LIETUVOJE

1. Bajorų - ponų žemės valdymo atsiradimas.
2. Valstiečių asmeninė priklausomybė ponams.
3. Politinė ir teisminė valstiečių priklausomybė ponams.
4. Žygimanto Augusto valakų reforma.

II. BAUDŽIAVŲ KLESTĖJIMO LAIKOTARPIS LIETUVOJE

1. Bajorijos ir šlėktos įsigalėjimas.
2. Ekonominis ir socialinis Lietuvos gyvenimas baudžiavų klestėjimo laikotarpyje.
 - a. Žemės ūkis.
 - b. Pramonė, amatai ir prekyba.
3. Baudžiavų pasunkėjimas po Lietuvos-Lenkijos padalinimo.

III. BAUDŽIAVŲ NYKIMO LAIKOTARPIS

IV. POBAUDŽIAVINIS LAIKOTARPIS

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Šaltiniai baudžiavų istorijai Lietuvoje tyrinėti nėra surinkti ir atspausdinti kuriame nors viename rinkinyje. Įvairių dokumentų ir aktų, surištų su baudžiavų istorija, galima rasti kiekviename spausdintame Lietuvos istorijos šaltinių bei dokumentų rinkinyje. Baudžiavų įvedimo bei išgalėjimo procesui nušviesti yra svarbios pirmosios Lietuvos kunigaikščių privilegijos bajorams, atspausdintos įvairiuose senesniuose ir naujesniuose Lietuvos istorijos dokumentų rinkiniuose. Toliau yra svarbūs įvairūs didžiųjų kunigaikščių žemės ir žmonių dovanojimų aktai bajorams, atspausdinti taip pat įvairiuose šaltinių rinkiniuose. Iš tų rinkinių ypačiai svarbūs Kazimiero dovanojimų aktai, tilpę atspausdintuose Lietuvos Metrikos tomuose. Pagaliau baudžiavų įvedimo proceso pabaigai išaiškinti labai svarbus yra Žygimanto Augusto valakų refomos įstatymas, atspausdintas taip pat įvairiuose leidiniuose.

Baudžiavų klestėjimo laikotarpiui tyrinėti pirmos eilės šaltinis yra įvairūs bajorų ir didžiųjų kunigaikščių dvarų inventoriai, iš dalies atspausdinti atskirame, K. Jablonskio redaguotame, XVI a. inventorių rinkinyje (žr. *Istorijos archyvas*, I, Kaunas 1934) bei K. Jablonskio ir M. Jučo surinktame XVII a. inventorių rinkinyje (žr. *Lietuvos Inventoriai. XVII a. dokumentų rinkinys*, Vilnius 1962), iš dalies išmėtyti įvairiuose kituose XVI-XIX a. dokumentų rinkiniuose, ypačiai Vilniaus Archeografinės Komisijos aktuose.

Taip pat čia svarbūs yra dvarų revizijų aktai, dovanojimo, pirkimo, pardavimo, įkeitimo aktai, testamentai, baudžiauninkų atleidimo aktai, seimelių instrukcijos, seimelių nutarimai, žemės, ribininko ir pilies teismų knygos ir kt.

Baudžiavų istorijos tyrinėtojas čia susiduria su dideliais sunkumais, nes šie visi šaltiniai, kuriuose galima rasti medžiagos baudžiavų istorijai, yra išbarstyti beveik po visus spausdintuosius Lietuvos istorijos šaltinių rinkinius. Dar daugiau jų galima rasti nespausdintų įvairiuose archyvuose, tiek valstybiniuose, tiek bažnyčių bei vienuolynų, tiek atskirų dvarų ar šeimų archyvuose. Visa ši be galo plati medžiaga iš viso dar mažai tėra tyrinėta. Net ir įvairūs spausdinti senų žmonių ir amžininkų prisiminimai apie baudžias dar nėra susilaukę savo tyrinėjimo.

Baudžiovų nykimo procesui tyrinėti svarbūs šaltiniai yra įvairūs Vakarų Europos laisvės ir šviečiamųjų idėjų plitimo Lietuvoje atgarsiai, pasireiškę šviesesnių didikų kalbose seimuose, įvairiose brošiūrose, taip pat atskirų Lietuvos didikų ir bajorų baudžiauninkų laisvės atleidimo aktai, įvairūs rašyti projektai panaikinti baudžiovas, tuo reikalu oficialus ir privatinis susirašinėjimas ir pagaliau baudžiovų panaikinimo įstatymai bei to panaikinimo vykdymo dokumentai. Iš visos tos archyvinės medžiagos tik pati svarbiausioji tėra atspausdinta, o daugybė jos dar netyrinėtose tebeguli archyvuose ir tebeauklia savo istoriko.

Be abejo, prieš einant tyrinėti visą šitą gausią šaltinių medžiagą, pirmiausiai reikia susipažinti su spausdintąja literatūra baudžiovų klausimu Lietuvoje. Nors ir čia dar nėra vienos pilnos ir išsamios monografijos, tačiau vis dėlto jau yra parašyta nemažai įvairių straipsnių ir darbų, tiesioginiai ar netiesioginiai liečiančių baudžiovų istoriją Lietuvoje arba nušviečiančių vieną kurį nors momentą iš baudžiovų istorijos. Kaip ir visi moksliniai Lietuvos istorijos tyrinėjimai, taip ir literatūra, daugiau ar mažiau liečianti baudžiovas ir su ja susijusius klausimus Lietuvoje, yra parašyta įvairiomis kalbomis.

Čia duodama bent svarbesnieji šaltinių rinkiniai ir nurodama svarbesnieji veikalai ir straipsniai, liečiantieji baudžiovas Lietuvoje.

1. SPAUSDINTIEJI ŠALTINIAI

- Acta historica res gestas Poloniae illustrantia 1507-1795*, I-XIII t., Krokua 1878-1908.
Acta unji Polski z Litwą 1385-1791, wyd. ST. KUTRZEBA i WL. SEMKOWICZ, Krokua 1932.
Archiwum Komisji Prawniczej, VII t. *Pomniki prawa litewskiego z XVI wieku*, wydał FR. PIEKOSIŃSKI, Krokua 1900.
Codex epistolaris saeculi decimi quinti, ed. A. SOKOŁOWSKI et J. SZUJSKI, žr. *Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*, II t., Krokua 1876, XII t., Krokua 1891, XIV t., Krokua 1894, XIX t. *Acta Alexandri (1501-1506)*, Krokua 1927.
Codex epistolaris Vitoldi, magni ducis Lithuaniae, 1376-1430, coll. opera ANTONII PROCHASKA, žr. *Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*, VI t., Krokua 1882.
Codex diplomaticus ecclesiae cathedralis necnon dioeceseos Vilnensis, I vol. (1387-1507) ed. JAN FIJALEK i WŁADYSŁAW SEMKOWICZ, Krokua 1948.
Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos 1529 metų Statutas, vertė J. DEVEIKĖ, Chicaga 1971.
Istorijos Archyvas, I t. *XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Surinko K. JABLONSKIS, Kaunas 1934.
LAPPO J., *1588 metų Lietuvos Statutas*, II t., Kaunas 1938.

- Lietuvos Inventoriai. XVII a. dokumentų rinkinys*, sudarė K. JABLONSKIS ir M. JUČAS, Vilnius 1962.
- Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, I t. *Feodalinis laikotarpis*, Vilnius 1955; II t. (1861-1917), Vilnius 1965.
- Lietuvos valstiečių ir miestelėnų ginčai su dvarų valdytojais*, I d. *XVI-XVII amžiai*, sudarė K. JABLONSKIS, Vilnius 1959; II d. *XVIII amžius*, red. K. JABLONSKIS, Vilnius 1961.
- Prūsijos valdžios gromatos, pagraudenimai ir apsakymai lietuviams valstiečiams*, red. K. JABLONSKIS, Vilnius 1960.
- Revoliucinis pakilimas Lietuvoje ir Baltarusijoje 1861-1862 m.*, Maskva 1964.
- Sukilimas Lietuvoje ir Baltarusijoje 1863-1864 m.*, Maskva 1965.
- Vetera monumenta Poloniae et Lituaniae gentiumque finitimorum historiam illustrantia*, A. THEINER, I-IV t., Roma 1860-1864.
- Volumina Legum. Prawa, konstytucje i przywiliee Królestwa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego y wszystkich prowincyi należących na walnych seymiech uchwalone*, I-IX t., Petersburgas-Krokuva 1859-1889.
- Акты издаваемые Виленскою Археографическою Комиссиею I-XXIX т., Вильна 1865-1915.
- Акты относящиеся к истории Западной России, I-V т. Санкт Петербург, 1846-1853.

2. LITERATŪRA

- AVIŽONIS K., *Die Entstehung und Entwicklung des litauischen Adels bis zur litauisch-polnischen Union 1385*, Berlynas 1932.
- BAGDONAS, Žigimanto Augusto valakinė žemės reforma, žr. *Žemėtvarka ir Melioracija*, 1931 m. 2 nr.
- BARANOWSKI Ig., *Wieś i folwark. Studja z dziejów agrarnych Polski*, Varšuva 1914.
- BASANAVIČIUS J., *Baudžiava Lietuvoje, I. Bartininkų kraštas*, žr. *Lietuvių Tauta*, 1 kn., Vilnius 1907.
- BIČKAUSKAS-GENTVILA L., *Lietuvos ir Vakarų Baltarusijos žemėvaldos teisių apribojimai poreforminiu laikotarpiu (1861-1905)*, žr. *Lietuvos TSR Aukštųjų Mokyklų Mokslo Darbai, Istorija*, X, Vilnius 1969, 125-141 psl.
- BIČKAUSKAS-GENTVILA L., *Privatinės žemėvaldos apribojimai Lietuvoje ir Baltarusijoje (1861-1905)*, žr. *Lietuvos TSR Aukštųjų Mokyklų Mokslo Darbai, Istorija*, XI, Vilnius 1970, 121-148 psl.
- BUTĖNAS D., *Dvarų šeiminys Lietuvoje XVI amžiaus pirmoje pusėje*, žr. *Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko Vardo Universiteto Mokslo Darbai, Istorijos-Filologijos Mokslų Serija*, 5 tomas, *Istorija* I, Vilnius 1958, 187-198 psl.
- CONZE W., *Agrarverfassung und Bevölkerung in Litauen und Weissrussland, Teil I. Die Hufenverfassung im ehemaligen Grossfürstentum Litauen*, žr. *Deutschland und der Osten*, Bd. 15, Leipzig 1940.
- DOPSCH A., *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung*, Bd. I, Viena 1923.
- DUNDULIENĖ P., *Trilaukės žemdirbystės atsiradimo ir išigalėjimo klausimu*, žr. *Istorijos-Filologijos Fakulteto Darbai*, III, Vilnius 1957.

- DUNDULIS B., *Antibaudžiavinis Lietuvos valstiečių judėjimas 1812 m.*, žr. *Lietuvos TSR Aukštųjų Mokyklų Mokslo Darbai, Istorija*, XVII t. (1 sąsiuvinis), Vilnius 1977, 72-82 psl.
- ERELIS J. B., *Istoriški pritikimai iš ūkininkų gyvenimo Lietuvoje*, Vilnius 1899.
- ESSEN W., *Adel und Adelsdörfer in Litauen*. Sonderabdruck aus den Sitzungsberichten der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga 1930-1931.
- GADON WL., *Statystyka Xęstwa Żmujdzkiego*, Vic 1839.
- GIEYSZTOR A., *W sprawie początków trójpolowki w Polsce i w krajach sąsiednich*, žr. *Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu w 70 rocznicę urodzin*, Varšuva 1960.
- GLOGER Z., *Inwentarze ruchomości domowych w dawnych wiekach na Litwie*, žr. *Kwartalnik Litewski*, Petersburgas 1910.
- GLOGER Z., *Opisy majątkowe na Litwie w XVI w.*, žr. *Z wieku Mikolaja Reja, Księga jubileuszowa 1505-1905*, Varšuva 1905.
- GLOGER Z., *Szlachta okoliczna na Żmujdzi*, žr. *Biblioteka Warszawska*, IV t., Varšuva 1877.
- GORZYCKI K., *Zarys historyi chłopów w dawnej Polsce*, Varšuva 1902.
- GUDAVIČIUS E., *Valstiečiams pavadinti vartojami terminai I Lietuvos Statute*, žr. *Lietuvos TSR Aukštųjų Mokyklų Mokslo Darbai, Istorija*, XII t., 2 sąs., Vilnius 1972, 119-125 psl.
- INGLOT S., *Sprawy gospodarcze Lwa Sapiehy 1588-1607*, žr. *Studja z historii społecznej i gospodarczej*, poświęcone prof. Dr. Franciszkowi Bujakowi, Lvovas 1931.
- IVINSKIS Z., *Lietuvos valstiečių luomo susiformavimas ir raida*, žr. *Athenaeum*, 1933 m., 1 nr., Kaunas 1933.
- IVINSKIS Z., *Didžiųjų Lietuvos Kunigaikščių ekonominė politika savo dvaruose iki XVI a. pusės*, žr. *Lietuvos Praeitis I t.*, Kaunas 1940, 5-28 psl.
- IVINSKIS Z., *Senovės Lietuvos ūkis*, žr. *Vairas*, 1934 m. 7 nr., 287-301 psl.
- IVINSKIS Z., *Geschichte des Bauernstandes in Litauen von den ältesten Zeiten bis zum Anfang des 16. Jahrhunderts. Beiträge zur sozialen und wirtschaftlichen Entwicklung des Bauernstandes in Litauen im Mittelalter*, žr. *Historische Studien*, Heft 236, Berlinas 1933.
- IVINSKIS Z., *Lietuvos prekyba su Prūsais, I d.*, Kaunas 1934.
- JABLONSKIS K., *Apie vergus Didžioje Lietuvos Kunigaikštijoje XVI a. pradžioje*, žr. *Praeitis, I t.*, Kaunas 1930, 304-317 psl.
- JABLONSKIS K., *Arklas ir jaučių jungas*, žr. *Gimtaslis Kraštas*, 1937 m., 13 nr., Šiauliai 1937.
- JABLONSKIS K., *Lietuvos valstiečių kova prieš feodalių priespaudą iki valakų reformos*, žr. *Lietuvos Istorijos Instituto Darbai, I*, Vilnius 1951.
- JABLONSKIS K., *XVI a. belaisviai kaimynai Lietuvoje*, žr. *Praeitis, I*, Kaunas 1930, 166-213 psl.
- JANULAITIS A., *Baudžiavų panaikinimo sumanymas Lietuvoje 1877-1879*, Kaunas 1929.
- JANULAITIS A., *Lietuvos visuomenės bei teisės istorija*, Vilnius 1916, Tilžė 1920.
- JANULAITIS A., *Lietuvos bajorai ir jų seimeliai XIX amž. (1795-1863)*, Kaunas 1936.
- JANULAITIS A., *Užnemunė po Prūsais 1795-1807*, Kaunas 1928.
- JANULAITIS A., *Valstiečiai ir 1831 m. revoliucija Lietuvoje*, Vilnius 1910.
- JANULAITIS A., *Valstiečių sukilimas XVIII a. Lietuvoje*, Vilnius 1910.
- JANULAITIS A., *1863-1864 m. sukilimas Lietuvoje*, žr. *Mūsų Žinytas, I t.* Kaunas 1921.
- JELSKI A., *Zarys obyczajów szlachty w zestawieniu z ekonomiką i dolą ludu w Polsce i Litwie*, I-II t., Krokuvė 1897-1898.
- JUCEVIČIUS L. A., *Raštai*, Vilnius 1959.
- JUCEWICZ L. A., *Wspomnienia Żmudzi*, Vilnius 1842.
- JUČAS M., *Baudžiavos irimas Lietuvoje*, Vilnius 1972.

- JUČAS M., MULEVIČIUS L., TYLA A., *Lietuvos valstiečių judėjimas 1861-1914 metais*. JURGĖLA KOSTAS R., *Lietuvos sukilimas 1862-1864 metais*, So. Bostonas 1970.
- JURGINIS J., *Baudžiosios išgalėjimas Lietuvoje*, Vilnius 1962.
- JURGINIS J., *Pasėdžiai ir jų reikšmė Lietuvos valstiečių feodalinų prievolių istorijoje*, žr. *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai*, A serija, Vilnius 1958, 2 (5) nr., 51-68 psl.
- JURGINIS J., *Patriarchaliniai vergai Lietuvoje*, žr. *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai*, A serija, Vilnius 1960, 1 (8) nr., 75-94 psl.
- JURGINIS J., *Valstiečiai «veldamai» Lietuvoje XV-XVI amžiais*, žr. *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai*, A serija, Vilnius 1958, 1 (4) nr., 113-127 psl.
- KAMIEŃIECKI W., *Rozwój własności na Litwie w dobie przed I Statutem*, Krokua 1914.
- KAMIEŃIECKI W., *Spółczeństwo Litewskie w XV wieku*, Varšuva 1947.
- KAMIŃSKI A., *Jańwiez, terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne*, Lodzė 1953.
- KATKUS M., *Balanos gadynė. Vaizdai iš netolimos praeties*, žr. *Mūsų Tautosaka*, IV, Kaunas 1931, Vilnius 1949.
- KĘTRZYŃSKI W., *Taryfa Księstwa Żmudzkiego, wyrażająca dymy szlacheckie poddańskie i królewskie w powiatach wszystkich (1690-1967)*, žr. *Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, Vilnius 1909.
- KIAUPA Z., *Vilniaus ir Kauno valų teisminės galios raida XV-XVII amžiais*, žr. *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai*, A serija, Vilnius 1974 m., 4 (49) nr., 83-90 psl.
- KLIMAS P., *Lietuvos žemės valdymo istorija iki lenkmečių*, Vilnius 1919.
- KLIMAS P., *Muranjovo laikmetis Lietuvos žemininkų istorijoje*, Kaunas 1920.
- KONECZNY F., *Wiadomość z r. 1447 o stanie ludu wiejskiego w Polsce czy na Litwie*, žr. *Ateneum Wileńskie*, VI, zesz. 1-2, Vilnius 1929.
- KORZON T., *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta, I-VI t.*, Krokua-Varšuva 1897-1898.
- KOŚCIAŁKOWSKI ST., *Antoni Tyzenhauz*, I t., Londonas 1970.
- KOŚCIAŁKOWSKI ST., *Ze studjów nad dziejami ekonomji królewskich na Litwie*, Vilnius 1914.
- KRASAUSKAITĖ M., *Die litauischen Adelsprivilegien bis zum Ende des XV. Jahrhunderts*, Bonna-Leipcigas 1927.
- KRYŽEVIČIUS V., *Miestiečių ir dvaro žemės santykiai magdeburginiuose Žemaitijos miestuose XVIII a.*, žr. *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai*, A serija, Vilnius 1976, 4 (57) nr., 75-84 psl.
- KUZMAITĖ J., *Žagrių mokesčio įvedimas Žemaitijoje ir jo pakeitimas Valakų reformos vykdymo metu*, žr. *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai*, A serija, Vilnius 1976, 3 (56) nr., 81-97 psl.
- LAPPO I. I., *1588 m. Lietuvos Statutas*, I t., 1-2 dalis, Kaunas 1934-1936, II t., Kaunas 1938.
- ŁOWMIAŃSKI H., *Studia nad początkami społeczeństwa państwa Litewskiego*, I-II t., Vilnius 1931-1932.
- MACIEJOWSKI W. A., *Historia włościan i stosunków ich politycznych, społecznych i ekonomicznych od czasów najdawniejszych aż do drugiej połowy XIX w.*, Varšuva 1874.
- MARČENAS R., *Šiaulių ekonomijos valstiečių sukilimas 1769 m.*, Vilnius 1969.
- MATULAITIS ST., *1863 metai Lietuvoje*, I dalis. *Social-ekonominis Lietuvos stovis prieš sukilimą*, Minskas-Leningradas 1932.
- MOSCICKI H., *Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi*, Vilnius 1913.
- MOSCICKI H., *Sprawa włościańsk na Litwie w pierwszej ćwierci XIX stulecia*, Varšuva 1908.

- MULEVIČIUS L., *Laisvųjų žmonių kova dėl žemės Lietuvoje 1864-1882 metais*, žr. *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai*, A serija, Vilnius 1962, 2 (13) nr., 59-83 psl.
- MULEVIČIUS L., *Laisvųjų žmonių žemėvalda Lietuvoje XIX a. pabaigoje — XX a. pradžioje (1882 m. birželio 4 d. įstatymo dėl žemės išpirkimo įgyvendinimas)*, žr. *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai*, A serija, Vilnius 1963, 1 (14) nr., 135-164 psl.
- OCHMAŃSKI J., *La grande réforme agraire en Lituanie et en Ruthénie Blanche au XVI siècle*, žr. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 1960, 2 nr., 327-342 psl.
- OCHMAŃSKI J., *Najdawniejsze przywileje Jagielly i Witolda dla biskupstwa Wileńskiego 1487-1495 r.*, žr. *Zeszyty naukowe uniwersytetu im. A. Mickiewicza. Historia*, zesz. 5, Poznań, 1961, 19-36 psl.
- OCHMAŃSKI J., *Renta feudalna i gospodarstwo dworskie w dobrach biskupstwa Wileńskiego od końca XIV do połowy XVI wieku*, žr. *Zeszyty naukowe uniwersytetu im. A. Mickiewicza. Historia*, zesz. 5, Poznań, 1961, 37-94 psl.
- OCHMAŃSKI J., *Rolnictwo na Litwie feudalnej w świetle nowszych badań*, žr. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 1961 m. 4 nr.
- PAKARKLIUS P., *Ekonominė ir teisinė Katalikų Bažnyčios padėtis Lietuvoje (XV-XIX a.)*, Vilnius 1956.
- PAWLIK ST., *Polskie instruktarze ekonomiczne z końca XVII i z XVIII wieku*, I t., Krokua 1915.
- PICZETA W. J., *Die Agrarreformen in den östlichen Bezirken des Litauisch-weissrussischen Staates in der zweiten Hälfte des 16. und zu Beginn des 17. Jhls.*, žr. *Osteuropäische Forschungen*, 1929, Bd. 6.
- POCIECHA W., *Królowa Bona (1494-1557). Czasy i ludzie odrodzenia*, III t., Poznań 1958.
- PROCHASKA A., *Nowsze poglądy na ustrój wewnętrzny Starej Litwy*, žr. *Przegląd Historyczny*, XV, 1912.
- RAKOWSKI K., *Wewnętrzne dzieje Polski. Zarys rozwoju społecznego i ekonomicznego*, Warszawa 1908.
- RIMKA A., *Lietuvos visuomenės ūkio bruožai ligi Liublino unijos*, Kaunas 1924.
- RIMKA A., *Lietuvos prekybos santykiai ligi unijos su lenkais*, žr. *Lietuvos Universiteto Teisių Fakulteto Darbai*, II t., 3 kn., Kaunas 1925.
- RÖMER E., *Beiträge zu Litauens Wirtschaftsgeschichte*, Münchenas 1897.
- RUSECKAS K., *Vabalninkas ir jo apylinkė praeityje*, Kaunas 1935.
- SAVICKIS V., *Valstiečių brudėjimas Upytės apskrityje 1812 m.*, žr. *Lietuvos TSR Aukštųjų Mokyklų Mokslo Darbai. Istorija*, VII, Vilnius 1965, 161-165 psl.
- SEMKOWICZ W., *W sprawie początków szlachty na Litwie i jej ustroju rodowego*, žr. *Kwartalnik Historyczny*, 1915, 29 nr.
- SLIESORIŪNAS F., *1840-1841 metų sukilimas Lietuvoje*, Vilnius 1974.
- ŠAPOKA A., *Bajoriškoji «Demokratija»*, žr. *Lietuvos Praeitis*, I t., Kaunas 1940, 469-540 psl.
- ŠAPOKA A., *Lietuvos kaimo ir dvaro santykiai XVIII amžiaus antroje pusėje*, žr. *Lietuvos Praeitis*, I t., Kaunas 1940, 569-604 psl.
- TYSZKIEWICZ E., *Birze. Rzut oka na przeszłość miasta, zamku i ordynaryi*, St. Petersburgas 1869.
- TRUSKA L., *Žemėvaldos ir feudalų klasės struktūra Lietuvoje XVIII a. pabaigoje (1. Upytės pavietas 1790 m.)*, žr. *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai*, A serija, Vilnius 1974, 3(48) nr., 93-104 psl.
- VERYHA-DAREVSKIS A. J., *Lietuvos mokesčiai XV-XVI amž.*, Kaunas 1929.
- WARSZAWSKI M., *Die Entwicklung der gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse in Polen und die Bauernfrage im 18. Jhrt.*, Zürichas 1914.

WIECZOREK WL., *Z dziejów ustroju rolnego Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVIII w.*, Poznań 1929.

ZABKO-ПОТОПОВИЧ А., *Praca najemna i najemnik w rolnictwie w Wielkim Księstwie Litewskim w wieku XVIII na tle ewolucji stosunków w rolnictwie*, Varšuva 1929.

ŽMOGUS, *Baudžiava Lietuvoje*, 1900.

ŽOSTAUTAITĖ P., *Prūsijos lietuvių valstiečių padėtis XVII a. antroje pusėje*, žr. *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai*, A serija, Vilnius 1962, 1 (12) nr., 91-113 psl.

Бережков Н., «Устава замков, держав и дворцов» Сигизмунда Августа, предшествовавшая «волочной уставе». Жмнп, 1911, nr. 5.

Бичкаускас - Гентвила Л., Выкуп надельной земли в Литве и Западной Белоруссии, žr. *Lietuvos TSR Aukštųjų Mokyklų Mokslų Darbai, Istorija, XIII, 2 sqs.*, Vilnius 1972, 19-39 psl.

Веселовский С., Западное землевладение в Северо-Восточной Руси, Москва-Ленинград 1947.

Владимирский-Буданов М. Ф., Крестьянское землевладение в Западной России до половины 16 в., Киев 1893.

Владимирский-Буданов М. Ф., Поместья Литовско-Русского государства, Киев 1889.

Владимирский-Буданов М. Ф., Формы крестьянского землевладения в Литовско-Русском государстве 16 в., Киев 1892 и 1911.

Грацианский Н., Из социально-экономической истории Западно-Европейского средневековья, Москва 1960.

Горский А., Очерки экономического положения крестьян Северо-Восточной Руси в 14-15 вв., Москва 1960.

Греков Б., Крестьяне на Руси с древнейших времен до 17 века, кн. I, Москва 1952 ; кн. II., Москва 1954.

Довнар-Запольский М., Государственное хозяйство великого княжества Литовского при Ягеллоннах, Киев 1901.

Довнар-Запольский М., Очерки по организации Западно-Русского крестьянства в 16 в., Киев 1915.

Довнар-Запольский М., На заре крестьянской свободы, Киев 1911.

Дорошенко В., Цена на продукты сельского хозяйства в Ливонии в 15 в. - «История СССР» nr. 2.

Дундулене П., Земледелие в дофеодальной Литве КС Iа, вып. 12, 1950.

Дундулене П., Земледелие в Литве в эпоху феодализма, Балтийский этнографический сборник, Москва 1956.

- Енгельман М., История крепостного права в России, Москва 1900.
- Иванюков И., Падение крепостного права в России, Петербург 1903.
- Кирилов А., Крестьянская реформа 19 февраля 1864 г., «Крестьянский строй», т. 1, Петербург 1905.
- Корнилов А., Очерки по истории общественного движения и крестьянского дела в России, Петербург 1905.
- Лапшо-Данилевский А., Очерки и история образования главнейших разрядов крестьянского населения в России, «Крестьянский строй» т. 1, Петербург 1905.
- Леонтович Ф., Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву 15 и 16 в., Киевские Университетские известия, Киев 1863, 10-11 нр.
- Леонтович Ф., Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве, Журнал Мин. Народ. Просв., 1896, нр. 2-12 ; 1897, нр. 4-5.
- Любавский М., Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства, Москва 1893.
- Миловидов, Из переписки по освобождению крестьян Северо-Западного края, Вильнюс 1911.
- Моора Х., Возникновение на классового общества в Прибалтике, Советская Археология, 17, 1953.
- Новицкий И., Очерки истории крестьянского сословия Юго-Западной России, «Архив Юго-Западной России», ч. I., Киев 1876.
- Пашуто В., Образование Литовского государства, Москва 1959.
- Пашуто В., Хозяйство и техника средневековой Литвы, ВИ, 1947, нр. 8.
- Пьета В. И., Аграрная реформа Сигизмунда Августа в литовско-русском государстве, Москва 1958.
- Пичета В., Институт холопства в великом княжестве Литовском в 15-16 вв., ИЗ, 20, 1946.
- Пичета В., Феодалное поместье в 15-16 вв. в великом княжестве Литовском, Академия Наук СССР, Ученые записки Института Славяноведения, т. 5, 1952.
- Похилевич Д., Движение феодальной земельной ренты в великом княжестве Литовском в 15-16 вв. - ИЗ, нр. 31, 1950.

Похилевич Д., Крестьяне Белоруссии и Литвы в 16-18 вв.,
Львов 1957.

Якубовский И., Земские привилегии князей Литовских,
Жмнп, 1913 nr. 4, 6.

Ючас М. А., Попытки освобождения крестьян в Литве в конце
XVIII в. — начале XIX в., LTSR Mokslų Akademijos
Darbai, A serija, Vilnius 1970 m. 3 (34) nr.

Kas norėtų giliau ir pagrindčiau studijuoti baudžiavų istoriją Lietuvoje, tolimes-
nių bibliografinių nurodymų gali rasti beskaitydamas čia suminėtus veikalus arba
bendruosius bibliografijų leidinius.

I. BAUDŽIAVŲ ĮSIGALĖJIMO LAIKOTARPIS LIETUVOJE

Kaip Lietuvoje, taip ir kituose kraštuose, baudžios atsirado ne iš karto. Baudžios tai buvo ilgo istorinio proceso raidos išdava. Vienuose kraštuose baudžiavinė ponų valdžia ir baudžiavinis valstiečių priklausomumas randasi anksčiau, kitur vėliau, vienur tų baudžiavų įsigalėjimo procesas trumpesnis, kitur ilgesnis. Tačiau visur baudžios kyla ir formuojasi tik istorijos bėgyje, bet ne iš pat pradžių jos jau yra. Baudžiavų įsigalėjimo šaknis galima susekti ir labai žiloje senovėje, bet tai dar nereiškia, kad jau tada buvo baudžios. Taip pat Europos ir kitų tautų istorijoje gerai žinomą vergystę negalima laikyti baudžiavomis, nes ji iš esmės skiriasi nuo baudžios. Prieš baudžiavų įsigalėjimą visur buvo daugiau ar mažiau laisvi valstiečiai, kai kurie jų turėjo net savo nuosavos žemės, o kiti prie tos žemės nepririšti, galėjo laisvai kilnotis. Tik laikui bėgant pamažu valstiečiai pririšami prie žemių, pamažu nustoja savo laisvės, patys su savo žemėmis patenka baudžiavinėn ponų priklausomybėn, uždedamos jiems baudžiavinės prievolės ir taip atsiranda baudžia. Vakarų Europoje baudžios pamažu įsigali jau viduramžiais, gi Lietuvoje baudžiavų įsigalėjimo laikotarpis yra laikomas XV ir pirmoji pusė XVI a., nors atskirų baudžiavinės santvarkos šaknų, iš kurių laikui bėgant išsirutulioja pati baudžia, galima rasti ir žymiai senesniais laikais. Tačiau tos šaknys dar toli gražu nebuvo baudžia, kuri faktiškai ir teisiškai Lietuvoje formuojasi visą XV ir I-ją pusę XVI a. ir tik nuo XVI a. vidurio pilnai teįsigali Lietuvos gyvenime. Čia ir bus bandoma apžvelgti šią baudžiavų įsigalėjimo raidą Lietuvoje.

Baudžios ir baudžiavinė ponų valdžia susideda iš trijų sudėtinių dalių: 1. iš žemės nuosavybės (taigi gamybos priemonių nuosavybės), 2. iš žmonių nuosavybės (taigi darbo jėgos pusiau nuosavybės, kuri yra būdinga feodalizmo laikotarpiui) ir 3. iš uzurpacijos ar dovanojimo keliu įsigytų politinių teisių į savo valdinius, ypačiai iš įsigytos savo valstiečių teismo valdžios. Kur nėra vienos kurios šių sudėtinių dalių, ten dar nėra ir pilnos baudžios. Savaimė suprantama, jog visos šitos baudžiavų sudėtinės dalys pasireiškia ne iš karto ir ne vienu metu. Taigi aiškinant baudžiavų įsigalėjimo klausimą Lietuvoje, pirmoje eilėje ir tenka atsakyti į šiuos tris klausimus: 1. kada ir kaip atsirado Lietuvoje bajorų-ponų žemės valdymas,

t. y. bajorų-ponų žemės nuosavybė bei jų nuosavybės teisės taip pat ir į jų valstiečių žemę; 2. kada ir kaip Lietuvoje atsirado asmeninė valstiečių priklausomybė bajorams-ponams, ir 3. kada ir kaip Lietuvoje atsirado politinė bei teisminė valstiečių priklausomybė savo ponams-bajorams.

1. BAJORŲ — PONŲ ŽEMĖS VALDYMO ATSIKADIMAS

Ponų žemės valdymo arba bajorų žemės nuosavybės atsiradimas glaudžiai rišasi su baudžiavų atsiradimu. Tai vienas pirmųjų žingsnių į baudžias. Ponų žemės valdymu, kaip ūkiškai socialinį, reiškini, vadiname tokią agrarinės santvarkos instituciją, kurioje stambūs žemvaldžiai yra plačių žemių savininkai, tas žemes eksploatuoja per baudžiauninkus, bet taip pat turį pelno ir iš tokių žemių, kurios yra jų nuosavybėje, bet kuriose jie patys ūkio neveda, tačiau tas žemes apdirba jose gyvenę valstiečiai, savarankiškai ūkininkaudami, bet priklausydami savo ponams. Taigi ponai žemvaldžiai gyvena ne iš savo fizinio darbo. Tie ponai žemvaldžiai, tai yra Lietuvos istorijoje kunigaikščiai, didikai, bajorai, yra žemės savininkai, o valstiečiai tik jų žemių žemdirbiai arba faktiškieji valdytojai, socialiniai ir ekonomiškai atitekę savo pono valdžion, iš kurių laikui bėgant ir išsirutuliojo pilni baudžiauninkai.

Kaip kitose valstybėse, taip ir Lietuvoje stambiųjų žemvaldžių ir ponų žemės valdymo atsiradimo priežastys bei būdai buvo įvairūs: 1. ponų žemės valdymas ir ponai žemvaldžiai atsiranda per karus: nukariautojai tampa ir nukariautų žemių savininkai, žemvaldžiai, o tų žemių gyventojai — jų malonės priklausą žemdirbiai; 2. jėga užgrobimas taikos metu; 3. naujų žemių plėšimas savo valdinių bei belaisvių jėgomis ir naujakurių kurdinimas (*in nova radice*, на сыром корени); 4. didžiojo kunigaikščio žemių dalijimas už ištikimą tarnybą bei administracinėms pareigoms eiti; 5. silpnėsio pasidavimas stipresniojo globai (*commendatio*); 6. pasiskolinimas (skolos vergai) ir 7. prekarija (prašymas).

Senovės lietuviai, kiek tik siekia žinios, buvo sėslūs žemdirbiai. Jau vien dėl to, kad jie pastoviai gyveno ir vertėsi žemės ūkiu, žemė buvo nuolat dirbama beveik ta pati, kiek tai leido dirvonavimo ir miškų deginimo sistema. Savo dirbamus žemės gabalus ir ūkius, lietuviai valdė paveldimai. Tiesa, aiškaus žemės nuosavybės supratimo ir aiškių žemės ribų dėl žemės gausumo nebuvo. Kol gyventojų buvo ne per daugiausiai, o tuščios žemės daug, nė didelių ginčų nekildavo dėl dirbamų žemės sklypų, kam jie turi priklausyti. Kiek-

vienas galėjo tiek žemės dirbti ir paveldimai valdyti, kiek jo kirvis siekė, kiek jo žagrė išplėšė. Dėl to kiekvienas dirbo ir valdė žemės tiek, kiek įstengė išsiplėsti ir įdirbti, o miškai, pievos, ganyklos buvo naudojamos bendrai. Todėl tokie kurios nors šeimos išplėsti žemės gabalai ir buvo jos dirbami bei paveldimai valdomi. Anuo metu visai nesvarbus buvo nė teisinės nuosavybės klausimas ir jis nebuvo nė keliamas, nes daug svarbiau buvo kas žemę dirba ir kas naudojasi jos vaisiais. Tokius išplėstus laukus tuomet dirbdavo ir paveldimai valdydavo visa šeima arba net plačioji šeima bendrai. Ta plačioji šeima buvo išsirutuliojusi iš patriarchalinės žemdirbių sėšlių šeimos. Tokių bendrai valdomų visos šeimos, net plačiosios šeimos, žemės gabalų buvimą parodo ir senieji vietovardžiai, kurie baigiasi galūne -iškis, -iškiai. Tą bendrai valdomą žemę dalytis visai nebuvo reikalo, nes jeigu susikurdavo nauja šeima, tai dėl žemės gausumo ji galėjo išsiplėsti sau naują gabalą.

Tačiau su visuomenės diferenciacija ir valstybės kūrimusi atsirado kilmingųjų luomas, kurio pagrindinės žymės ir buvo karinė veikla bei žemės valdymas. Kaip galingesni, turį ginklą rankoje, jie priverčia ir kitus savęs klausyti, o jų žemes užgrobia. Iš jų atsiranda jau anksčiau minėtais įvairiais būdais ir stambieji žemvaldžiai: kunigaikščiai ir didikai. Jų santykiai su savo valdiniais ir žeme dar valstybės kūrimosi gadynėje buvo neaiškūs, bet jų galybė rėmėsi jų valdomų žemių didumu. Kol žemės buvo pakankamai, kiekvienas jų jos galėjo užsigrobtį ir išsidirbti pagal savo išgales, o valdinius jėga priversti tą žemę įdirbti; tam reikalui buvo panaudojami taip pat ir karo belaisviai, kurie, pamažu virsdavo vergais, vėliau nelaisvaisiais valstiečiais.

Iš šitokių stambesnių kunigaikščių iškilo ir didieji kunigaikščiai. Jie kartais buvo ir stambiausi žemvaldžiai. Pirmaisiais amžiais nuo valstybės įsikūrimo didieji kunigaikščiai į savo valstybę žiūrėjo kaip į privatinę savo nuosavybę, todėl tas laikotarpis ir vadinamas patriarchalinės monarchijos laikotarpiu. Iš to, jog valdovai visą valstybę laikė savo nuosavybe, išsivystė pažiūra, jog ir visa jos žemė, tiek dirbama, tiek nedirbama, tiek miškai, ežerai ir vandenys, — visa tai yra taip pat didžiojo kunigaikščio nuosavybė, o jeigu ir kiti ja faktiškai ir naudojasi, tai tik tol, kol didysis kunigaikštis neatima tos žemės, tik valdo iki kol jis leidžia valdyti. Taip pamažu susiformavo taip vadinama *jus ducale*, arba valdovo *plenum jus et dominium*. Į visas savo valstybės žemes jis turi kunigaikštišką teisę, t. y. aukščiausią valdovo pilną teisę ir aukščiausią, vyriausią nuosavybę. Pagal tai didysis kunigaikštis yra pats vyriausias ir aukščiausias visos savo valstybės žemės savininkas, o visi kiti tik tos žemės valdytojai

ar naudotojai. Dalį žemių jis rūpinasi įdirbti pats per savo urėdus, kitą dalį palieka už karo tarnybą ir duokles kilmingiesiems, bajorams dirbti ir valdyti. Nors jis ir yra vyriausias visos žemės savininkas, bet faktiškai į kitų žemės valdymą jis nesikiša tol, kol faktiškieji jos valdytojai jam atlieka visas prievoles. Tokiu būdu tiesioginiai pilnutinė didžiojo kunigaikščio valdomoji teisė (dominiumas) reiškiasi tik į jo paties dvarus, į didžiojo kunigaikščio arba valstybės dvarus, vadinamus domenais arba ekonomijomis. Čia jis yra ne tik vyriausias žemės savininkas, bet rūpinasi ir jų ūkiu. Taip pat pilnutinis tiesioginis jo dominiumas reiškiasi ir į visas nederbamas, tuščias žemes, kurias jis savo nuožiūra dalija didikams ir bajorams, kad jie turėtų iš ko jam tarnauti ir eiti karo tarnybą. Taip pat jis gali kam norėdamas atiduoti žemes ir jau dirbamas bei gyvenamas su visais jos gyventojais, nes jis yra vyriausias visų žemių savininkas.

Tačiau pamažu didžiojo kunigaikščio dominiumo dalis yra perleidžiama didikams. Jam nėra reikalo kiekvieną kartą žemę atiminėti ir kitiems pavesdinėti, faktiškai jos naudotojai ją valdo paveldimai. Tai pasidaro paprotys, o anais laikais paprotys buvo šventa ir gera teisė. Todėl paveldimi nuolatiniai žemės valdytojai pamažu pripranta į ją žiūrėti, kaip į savo nuosavybę. Ir taip daugelio valstybės arba didžiojo kunigaikščio žemių perėjimas didikų ir bajorų nuosavybėn Lietuvoje vyksta ypač XIV-XV a., nors faktiškai bajorai savo žemėmis jau ir anksčiau naudojos paveldimai, kaip ir savininkai. Paprotys, tapęs teise, greit patvirtinamas ir įstatymu. Taip bajorų nuosavų ir gautų iš kunigaikščio žemių pilnos nuosavybės teisės pripažįstamos jau 1387 ir 1413 m. privilegijose. Nuo tada, greta didžiojo kunigaikščio, pilnateisiais žemės savininkais tampa ir bajorai. Jų valdomos žemės tampa ir formaliai jų nuosavybe, tokiu būdu dominiumas pasidalijamas tarp didžiojo kunigaikščio ir bajorų bei didikų. Taip pat tuo pačiu metu dalį savo dominiumo didysis kunigaikštis perleidžia ir Lietuvoje naujai besisteigiančiai Katalikų Bažnyčiai. Su pirmosiomis 1387 m. privilegijomis Bažnyčia apdovanojama žemėmis, kurios perleidžiamos taip pat pilnon jos nuosavybėn. Tokiu būdu ponų žemės valdymas įsigali nuo XIV a. pabaigos ir XV a. pradžios ir ypač išivyrauja XV amžiuje. Tas ponų žemės valdymas reiškiasi jau tuo metu trimis pavidalais, t. y. žemė yra nuosavybės teisėmis pasidalinta tarp 1. didžiojo kunigaikščio, 2. didikų bei bajorų ir 3. Bažnyčios. Jie visi yra pilni savo žemės savininkai.

Tokiu būdu į pirmąjį klausimą, būtent: kada atsiranda Lietuvoje ponų žemės valdymas, kuris yra vienas pirmųjų žingsnių į baudžiavas, tenka atsakyti, jog ne tik faktinės, bet ir juridinės nuosavy-

bės tesės į žemę randasi Lietuvoje jau nuo pirmųjų privilegijų XIV a. pabaigoje, bet ypačiai nuo XV a. pradžios.

2. VALSTIEČIŲ ASMENINĖ PRIKLAUSOMYBĖ PONAMS

Dabar tenka dar trumpai peržvelgti, kaip didysis kunigaikštis, ponai žemvaldžiai ir Bažnyčia tvarkė ir valdė savo privatinę žemę, buvusią jos nuosavybėje. Iš to pamažu aiškės atsakymas ir į antrąjį klausimą, būtent: kada ir kaip atsirado Lietuvoje asmeninė valstiečių priklausomybė bajorams, ponams žemvaldžiams, t. y. kada ir kaip Lietuvoje atsirado antroji baudžiavų esminė sudėtinė dalis, darbo jėgos pusiau nuosavybė.

Didysis kunigaikštis savo žemes tvarkė šitokių būdu. Savo finansinei ir karinei jėgai sustiprinti didysis kunigaikštis steigė savo dvarus, kurie buvo jo valdininkų — tijūnų priežiūroje. Tokie didžiojo kunigaikščio arba pačios valstybės dvarai, domenai, ekonomijos buvo kuriami tiek pačioje etnografinėje Lietuvoje, ypač Aukštaičiuose, tiek iš gudų ir iš rusų užkariautose ir prie Lietuvos prijungtose žemėse. Žymi tų domenų dalis buvo pačios didžiojo kunigaikščio šeimos paveldėti dvarai ir žemės. Tokių didžiojo kunigaikščio dvarų buvo įvairiose Lietuvos vietose. Darbų dirbti į domenų didieji kunigaikščiai iš pradžių siuntė savo tarnus ir vergus, kurie anuomet buvo ypač karo ir naturalaus gimimo keliu įgijami. Belaisvių vaikai buvo laikomi vergais. Mišrios belaisvio ir laisvojo šeimos vaikai taip pat buvo vergai. Tokia nelaisva darbo jėga buvo įsigijama dar bausmės keliu ir labai retais atsitikimais pirkimu. Tačiau didžiojo kunigaikščio dvarams didėjant ir plečiant esamų dvarų ūkį, tokios nelaisvos darbo jėgos jiems įdirbti nebepakakdavo. Todėl ilgainiui ir artimiausieji prie tų dvarų buvę laisvųjų valstiečių kaimai taip pat imta versti prie darbo į didžiojo kunigaikščio dvarus. Didysis kunigaikštis buvo visos valstybės *gaspadorius*, šeimininkas. Jis turėjo teisės ir savo valdinius versti dėti prie jo dvarų žemių įdirbimo. Iš pradžių tokie laisvų valstiečių kaimai galėjo darban būti pritraukti tik reikalui esant, pav. sėjos, piūtis ar kitu kuriuo darbų susigrūdimo metu, bet pamažu ima reikštis tendencija juos visiškai pririšti prie žemės ir juos padaryti daugiau ar mažiau nuolatiniais dvarų darbininkais. O tai jau buvo užuomazga būsimų baudžiauninkų. XIII ir XIV a. į didžiojo kunigaikščio dvarus, dažnai taip pat darbų susigrūdimo metu, buvo verčiami eiti dirbti (piauti, vežti, arti) net bajorų valstiečiai. Kai kada ir patys bajorai būdavo pritraukiami prie valstybės dvarų, ypačiai kaip jų ūkvedžiai, tijūnai, didžiojo kunigaikš-

čio vietininkai. Kita dalis didžiojo kunigaikščio arba valstybės dvarų bei žemių buvo išdalijama bajorams, kaip atpildas už tarnybą. Tų išdalintų dvarų nuosavybės teisės pamažu pereidavo į bajorų rankas, nors daugeliu atvejų ir toliau išdalintų žemių savininku likdavo didysis kunigaikštis, t. y. valstybė, o bajorai — tik laikini jų valdytojai — naudotojai.

Jau XIV ir XV a. pradžioje valstybės arba didžiojo kunigaikščio dvarų darbo jėgą sudarė: 1. vergai-belaisviai, 2. nelaisvoji dvaro šeimyna, susidedanti iš bernų ir mergų, gyvenančių pačiame dvare arba prie jo turinčių mažą trobelę ir mažą sklypelį žemės. Nelaisvajai dvaro šeimynai buvo mokama mėnesinė, t. y. tam tikra ordinarija natūra; kas turėjo žemės sklypelį, tam mėnesinės buvo mokama mažiau; vergai ir nelaisvoji dvaro šeimyna dirbo įvairius lauko ir šiaip su ūkiu surištus darbus. Gi plačiausią didžiojo kunigaikščio dvarų darbo jėgos grupę sudarė įvairių kategorijų valstiečiai. Pirmoje eilėje čia tenka paminėti valstiečius prievolinkus arba jungininkus (тяглые). Jie gyveno dvarui priklausomuose ir netoli jo esamuose kaimuose. Jie su savo jaučių jungu arba arklių arklų, akėčiomis, vežimais ėjo į dvarą dirbti įvairių lauko bei žemės ūkio darbų, o už tai galėjo naudotis savo sodybomis ir prie jų priskirtais žemės gabalais, iš kurių jie turėjo ir išmisti bei išgyventi. Jungininkams artimą valstiečių grupę sudarė lažininkai, taip pat su savo darbo įrankiais, bet be jungo, ėję į dvarą dirbti ir gyveną taip pat, kaip ir lažininkai. Atskirą grupę sudarė valstiečiai specialistai, kurie vietoje lažų į dvarą, dvarui turėjo dirbti įvairius darbus pagal savo specialybę. Tokie buvo įvairūs kerdžiai, arklininkai, bartininkai, paukštininkai, žvejai, medžiotojai (sakalininkai, bebrininkai, kiaunininkai ir kiti), smalininkai, kalviai, malūnininkai ir kiti. Prie šitokių valstiečių dar tenka priskirti ir įvairiausius valstiečius amatininkus, nes dvarui buvo reikalingi įvairiausi specialistai, esant natūraliniam uždaram namų ūkiui. Jie tarnavo dvarui arba savo darbu, arba atiduodami dvarui tam tikrą dalį savo darbo vaisių bei amato gaminių. Jie gyveno dvarui priklausomuose kaimuose arba vienkaimiuose, jiems paskirtose sodybose ir naudojosi jiems paskirtais žemės gabalais, iš kurių turėjo išgyventi. Dar kitų valstiečių grupę sudarė duoklininkai. Tai buvo tokie valstiečiai, kurių pagrindines prievoles dvarui sudarė duoklės ir mezliavos, bet ne lažas arba specialūs darbai, nors kitą kartą ir jie tam tikrą dienų skaičių turėjo atidirbti dvare. Duoklės buvo duodamos javais (kviečiais, rugiais, miežiais, avižomis), šienų, linų, medumi, o mezliava duodama gyvuliais: veršiais, kiaulėmis, avimis arba paukščiais: žąsimis, vištomis bei jų kiaušiniams. Be tiesioginių duoklininkų įvairaus didumo duoklėmis

buvo apdėti ir kitų kategorijų valstiečiai. Visų kategorijų valstiečiai, taip pat ir duoklininkai, į valstybės dvarus turėjo dar darbymečiu eiti talkas ir reikalui ištikus *gvoltus*. Kaip jau minėta, ligi pirmųjų bajorų privilegijų, t. y. ligi XV a. pradžios, į tokias talkas valstybės dvarų derliui suvalyti buvo varomi ir bajorų valstiečiai. Tačiau jau pirmosios bajorų privilegijos bajorus ir jų valstiečius atleido nuo šitokių ūkio darbų valstybės dvaruose. Dar atskirų valstybės dvarų valstiečių kategoriją sudarė taip vadinamieji činšininkai. Kartais ne pats dvaras tiesiogiai ar valstiečių prievolinkų pagalba įdirbdavo visą dvarui priklausomą žemę, kartais ne visoje dvaro žemėje buvo vedamas dvaro ūkis, bet žymi dalis dvaro žemės buvo išdalijama, išnuomojama valstiečiams činšininkams. Jie galėjo jiems paskirtomis sodybomis ir žemėmis individualiai naudotis, dvarui nesikišant į jų ūkį, o už tą žemę visai nėjo dvarui lažų, neatlikinėjo jokių kitokių prievolių, kaip tik mokėjo činšą t. y. nustatytą nuomą. Tas činšas buvo mokamas iš dalies pinigais, iš dalies natūralijomis. Tokių činšininkų ypačiai buvo daug Žemaičiuose. Činšininkais paprastai prie dvarų buvo įkurdinami ir įvairūs naujakuriai ar laisvieji valstiečiai, kada jiems buvo skiriami naujokynai, t. y. kada jiems naudotis tam tikram laikui buvo duodama neįdirbta dvaro žemė, kartais net dar ir neišplėšta.

Visi tų kategorijų valstiečiai gyveno kaimais ar vienkiemiais dvarui priklausomoje žemėje, o pagal anų laikų didžiojo kunigaikščio dominiumo (pavaldumo) supratimą, visa žemė, kuri tik nuosavybės teisėmis nebuvo atiduota didikams ar bajorams ar Bažnyčiai, buvo didžiojo kunigaikščio nuosavybė. Tik Žemaičiuose dar pasitaikydavo laisvų valstiečių turinčių nuosavos žemės, bet jų skaičius kas kartas mažėjo, o jų žemės bei jie patys buvo ponų žemvaldžių pasisavinami. Principe tos žemės, kuriose gyveno valstiečiai, savininkai buvo tik žemvaldžiai, o valstiečiai tų žemvaldžių priklausomi tų žemių naudotojai. Taip pat ir valstybės dvaruose ar prie jų gyvenantieji įvairiausių kategorijų valstiečiai nebuvo tų žemių savinininkai, bet tik jų naudotojai. Pati žemė, kuria naudojosi valstiečiai ir kurioje jie turėjo savo sodybas, buvo labai nelygiai paskirstyta. Valstiečio ūkio vienetas, dūmas buvo labai įvairaus didumo. Paprastai kiekvieno valstiečio šeima turėjo savo sodybą, daržą, ariamos žemės, pievos. Visa ta žemė buvo išbarstyta įvairaus pavidalo ir įvairaus didumo sklypais, susiraičiusiais ne tik su kitų valstiečių, bet ir su paties dvaro dirbama žeme. Taip pat jie naudojo ir miškais (kur galėjo ne tik kirsti malkų bei medžiagos statybai, bet taip pat medžioti ir laikyti bičių) bei upėmis ar ežerais, galėjo žuvausti. Didelį valstiečių žemių susipainiojimą ir ypač didelį nely-

gumą ploto atžvilgiu galima paaiškinti tuo, jog valstiečių buvo kurtasi nuo senovės nuolatiniais laisvos žemės užėmimais. Iki žmonių buvo mažai, o žemių daug, tai suprantama, pirmiausia buvo plėšiami patys derlingiausi ir geriausi žemės gabalėliai, o Lietuvoje derlingumo atžvilgiu žemė kaip tik labai nevienoda. Kai jau pritrūko geriausių žemės sklypelių, imta plėsti prastesnius, ir taip įvairių valstiečių valdoma žemė susiraižė įvairaus didumo sklypais ir sklypeliais. Be to, vienos valstiečių šeimos buvo pajėgesnės ir darbštesnės ir jos išsiplėšė bei ėmė dirbti didesnius žemės gabalus, negu kitos. Taip pat ir naujakuriai išsiplėsdavo žemės pagl savo išgales. Tokiu būdu ir valstiečių ūkio vienetai buvo nevienodo didumo ir nevienodo pajėgumo. O patys kunigaikščiai ligi XVI a. pusės, t. y. ligi Žygimanto Augusto valakų reformos, nieko nebuvo padarę savųjų valstiečių sutvarkymui ar jų žemių lygesniam išskirstymui. Jie tik apdėjo jau išikūrusius valstiečius prievolėmis ir mokesčiais, kurie dėl tų pačių priežasčių buvo taip pat labai nelygūs.

Be sodybų, daržų ir ariamųjų dirvų, kuriais kiekviena šeima naudojosi grynai individualiai, valstiečiai turėjo dar ir bendro naudojimo žemės plotų. Tokie bendro naudojimo žemės plotai priklausė ne kuriam nors vienam valstiečio ūkio vienetui, bet visam kaimui, o kai kada net ir keliems kaimams. Tai buvo bendros ganyklos, miškai, pievos miškuose, krūmynai. Kiekviena valstiečio šeima ūkį tvarkė individualiai, pati savo jėgomis ir įdirbdama visą jos turimą žemę. Tiesa, kai kada be pačios šeimos ar plačiosios šeimynos narių vieniemiuose gyveno dar ir pašaliniai įnamiai, kampininkai, pusininkai, dalininkai, bendrininkai (sėbrai), kurie žemės šeimnininkui ar valdytojui padėdavo visuose ūkio darbuose. Tokios platesnės šeimynos su negiminaičių darbo jėgomis paprastai susidarydavo tik laikinai, esant didesniajam darbo rankų reikalui, bet ir čia vienas kuris būdavo laikomas pilnu šeimnininku, o kiti tik jo įnamiai, dalininkai, pusininkai, bendrininkai. Ypačiai daugiau darbo jėgos reikalavo žemę nuvalant nuo miško, ar plėšiant visai dar nenaudotus žemės gabalus. Jei ji buvo dirbama bendrai susidėjusių dalininkų ar bendrininkų, tai vėliau jie ją vis tiek išsidalindavo ir jau toliau dirbdavo individualiai.

Valstiečiai savo sodybose gyveno kartą iš kartos ir savo išplėstą žemę dirbdavo paveldimai. Todėl suprantama, kad jie įpratę į ją žiūrėti kaip į savo paveldimą turtą, kaip į savo nuosavybę. Todėl net pasitaikydavo, jog jie savo sodybas ir žemes kam nors pardavdavo, perleisdavo. Bet vis dėlto aukščiausias tų žemių savininkas buvo ponas žemvaldys, kuriam tie valstiečiai priklausė. Ir šitokie žemių perleidimai ar pardavimai buvo galima padaryti tik ponui sutinkant. Savo aukščiausias nuosavybės teises į tas žemes, valstiečių gyvenamas,

t. y. savo dominiumą ponai žemvaldžiai, ypač didysis kunigaikštis, nekartą reikšdavo jas atiduodami bajorams; tuo atveju valstiečiai turėjo arba tarnauti naujam ponui ir pasilikdavo savo žemėse, arba iš tų žemių turėjo išsikraustyti, nežiūrint, to, jog jie tas žemes iš seno dirbo ir iš seno jose gyveno. Dažniausiai gi valstiečiai tose žemėse pasilikdavo, tik pasikeisdavo žemvaldys, kuriam jie ėjo prievoles. Taip valstiečiai dažnai būdavo atiduodami kartu su savo žemėmis ir tuo būdu didėjo valstiečių priklausomumas. Žemvaldžiai, be abejo, buvo užinteresuoti valstiečius pririšti prie žemės, padaryti juos savęs priklausomais, nebeleisti jiems kur nors kitur išsikelti.

Karta iš kartos toje pačioje sodyboje ir toje pačioje žemėje gyveną valstiečiai imta laikyti pastoviais, t. y. pririštais prie žemės, nebeturinčiais teisės tos žemės apleisti (непохожие). Tokiu būdu ilgainiui atsirado ir antroji sudėtinė baudžiavų dalis — valstiečių pririšimas prie žemės, jų kilnojimosi laisvės suvaržymas, ne tik jų žemių, bet ir jų pačių priklausomumas savo ponams žemvaldžiams. Tokiu būdu valstiečiai netenka pilnos savo laisvės.

Kai kurių valstiečių kategorijų priklausomumas yra žinomas jau nuo pat Lietuvos valstybės įsikūrimo ir net nuo dar anksčiau. Taip XIII-XIV a. Lietuvoje greta laisvųjų valstiečių buvo žinomi tokie nelaisvieji, prie žemės pririšti valstiečiai (непохожие), o taip pat ir vergai. XV a. taip pat labai gerai yra žinoma ir nelaisvoji dvaro šeima. Nors tai buvo ekonominis ir teisinis valstiečių priklausomumas savo ponams, bet vis dar ne baudžiava. Savaime suprantama, jog žemvaldžiai stengėsi kuo didesnes valstiečių mases padaryti savęs priklausomais, suvaržyti jų laisvę, pririšti juos prie žemės, jų nuo amžių dirbamą žemę pasisavinti, o juos pačius panaudoti savo dvarų darbo jėgai. Visu tuo negalėjo būti patenkinti ypačiai laisvieji valstiečiai, nes ir juos stengėsi pririšti prie žemės, įvedant 10 metų įsisenėjimo, kaip tada sakydavo, užsisėdėjimo terminą. Jau nuo Vytauto laikų Lietuvoje vyko valstiečių ir jų žemių savinimasis, nes Vytautas ypačiai stengėsi visur kurti valstybės dvarus. Galutinai prijungęs ir išlaisvinęs nuo kryžiuočių Žemaičius, Vytautas ir čia ėmė kurti valstybės dvarus ir prie jų priskirtinėti ligi tol buvusius laisvus valstiečius. Kaip tiktai dėl valstiečių ir jų žemių savinimosi, jau Vytauto laikais valstiečiai buvo sukilę. Tas sukilimas įvyko 1418 m. Prie to sukilimo privedė Vytauto agrarinė politika ir ponų žemės valdymo stiprinimas (valstybės dvarų steigimas, prie jų priskyrimas valstiečių kaimų, žemių dalijimas bajorams ir Bažnyčiai kartu su valstiečiais ir jų prievolėmis). Pagal anų laikų valstybės ir didžiojo kunigaikščio valdžios supratimą, pagal kurį valstybė buvo laikoma jo nuosavybe ir pagal kurį jam priklausė *plenum jus et dominium*, didy-

sis kunigaikštis juridiskai turėjo teisę tai daryti. Tačiau faktiškai paveldimai savo žemes valdę laisvieji valstiečiai jautėsi be galo nuskriausti ir sukilo prieš didįjį kunigaikštį ir naujai paskirtus ponus žemvaldžius.

Taip Vytautas įvairiose Žemaičių vietose: Raseiniuose, Kaltinėnuose, Medininkuose-Varniuose, Palangoje, Kretingoje ir kitur steigė valstybės dvarus ir taip pat žemes su valstiečiais dalijo bajorams. Pagal patį Vytautą dauguma Žemaičių valstiečių ligi tol buvo laisvi ir jokiam bajorui jokių prievolių nėjo. Betgi bajorams ir naujai įkurtai Žemaičių vyskupijai atiduoti valstiečiai nustojo savo laisvės, nustojo savo žemių ir dar buvo apkrauti prievolėmis ir duoklėmis bajorams ir vyskupijai. Be abejo, jie pasipriešino prieš tokį smurtą, sukildami. Pagrindiniai šio sukilimo motyvai ir buvo socialiniai-ekonominiai, bet prie jų galėjo prisidėti dar ir religiniai motyvai. Sukilimas pasireiškė bajorų pilių, taip pat bajorų bei kunigų sodybų naikinimu. Tačiau labiausiai sukilimas buvo nukreiptas prieš bajorus. Sukilimo centras buvo Raseinių apylinkėse. Valstiečių pasipriešinimas ir kova už laisvę vis tik buvo numalšinta. Sukilėlius numalšino Kražių seniūnas, o Vytautas juos kruvinai nubaudė.

Čia gali kilti klausimas, kodėl kitų domenų ir sričių valstiečiai nesukilo. Tai galima būtų paaiškinti tuo, jog kitur ne taip staigiai ir ne iš karto tokiomis griežtomis formomis vyko valstiečių ir žemių savinimasis. Visas šis procesas ten buvo prasidėjęs žymiai anksčiau ir vyko palaipsniui lėtesniu tempu, todėl prie tokio sukilimo ir neprivedė.

Tačiau ir prie žemės prištus valstiečius išlaikyti buvo nelengva, nes kol žemių buvo daug, o darbo jėgos mažai, valstiečiai ne kartą pabėgdavo į tuščius, dar nedarbamus žemės plotus arba pas tą žemvaldį, kuris jiems užkraudavo mažesnes prievoles. Todėl kilo reikalas valstiečius dar labiau suvaržyti ir garantuoti savo dvarams reikalingą kiekį darbo jėgos. Šiuo atžvilgiu be galo svarbi baudžiavų įvedimo procesui buvo 1447 m. Kazimiero privilegija. Toje privilegijoje buvo vienas nuostatas, draudžias bajorams priiminėti pabėgusius valstiečius iš valstybės dvarų, ir priešingai draudžias valstybės dvarams priiminėti valstiečius, pabėgusius iš privatiųjų dvarų.

Tuo būdu 1447 m. ir formaliai buvo pripažintas valstiečių priklausomumas žemvaldžiams ir jų pririšimas prie žemės. Tačiau tas nelietė laisvųjų valstiečių, kurių dar nemažai buvo Lietuvoje ir po Kazimiero 1447 m. privilegijos. Bet ir čia žemvaldžiai ėmėsi visokių būdų juos pririšti prie žemės ir panaikinti jų laisvę. Tuo reikalu ir buvo nustatytas 10 metų užsisėdėjimo terminas. Pagal jį laisvas valstietis, 10 metų išdirbęs kurio nors pono žemėje ir 10 metų ponui

davęs duokles bei ėjęs prievoles — užsisėdėdavo, nustodavo savo kilnojimosi laisvės, tapdavo pririštas prie žemės, jau visuomet paveldimai turėjo savo ponui eiti tas pačias prievoles. O priežasčių užsisėdėti buvo įvairių, dažniausiai negalėjimas paskolos laiku gražinti.

Tokių būdu jau XV a. viduryje absoliuti dauguma valstiečių buvo pririšta prie žemės ir ponų žemvaldžių paveldimai valdoma. Todėl jie ir vadinosi tėvonimis. Tačiau tas pririšimas vis tiek ilgą laiką dar buvo ne absoliutus, bet sąlyginis, taigi pilno baudžiavinio pririšimo dar nebuvo. Prie žemės pririštas valstietis kunigaikščio leidimu galėjo tapti laisvas, pardavęs ar kitaip perleidęs sodybą kitam atėjusiam valstiečiui, kuris vietoje jo ėjo tas pačias prievoles. Be to, ir valstiečio ūkyje suaugę šeimynos nariai, kurių darbas tam ūkiui buvo nereikalingas ir kurie iš to ūkio nebegalėjo išmisti, galėdavo kaip laisvi išeiti kur kitur.

Šalia šitokių prie žemės pririštųjų valstiečių, didžiojo kunigaikščio dvaruose nemažai vis dar tebebuvo ir laisvųjų valstiečių, gavusių iš dvaro sutartomis sąlygomis dirbti žemės gabalą. Jei tik jie neužsisėdėdavo, atlikę visas savo prievoles, jie galėjo išeiti ir kam nors kitam tarnauti. Tokių laisvųjų nepalietė 1447 m. Kazimiero privilegija, draudžianti priiminėti bėglius valstiečius, jei tik jie buvo atlikę visas savo prievoles. Kitą kartą laisvieji įsikurdavo ne savarankiškai žemdirbiais, bet įnamiais, antrininkais, bendrininkais, pusininkais pas kitus valstiečius. Su dvaro administracija jie tuomet neturėdavo tiesioginio ryšio. Nemažai laisvųjų buvo ir čiašininkų bei įvairių specialistų amatininkų, tačiau laikui bėgant visur reikėsi tendencija ir laisvuosius pririšti prie žemės.

Pagaliau valstybės dvaruose gyveno dar nemažai smulkiųjų ir vidutinių bajorų, tačiau jų naudojami dvareliai nebuvo jų nuosavybė, bet ir toliau buvo likę didžiojo kunigaikščio dominiume.

Stambieji žemdirbiai, didikai, taip pat bajorai, jau pirmosiomis privilegijomis gavę pilnas nuosavybės teises į savo žemes, taip pat stengėsi savintis valstiečius ir jų žemes, padaryti valstiečius savęs priklausomais, verstį juos eiti įvairias prievoles į savo dvarus. Didikai savo valdžioje turėjo milžiniškus žemės plotus, siekiančius po kelis, keliolika ir keliasdešimt tūkstančių ha, ir savo dvarus tvarkė bei eksploatavo panašiai, kaip ir didysis kunigaikštis. Šiaip bajorų bei vidutinių žemvaldžių ekonominė padėtis buvo labai nevienoda. Vieni jų turėjo gana didelius dvarus su daugeliu tiems dvarams priklausančių valstiečių kaimų, kiti tačiau valdė nedidelius dvarelius. Buvo taip pat ir visai smulkių žemvaldžių bajorėlių, nedaug tesiskyrusių nuo pasiturinčių ūkininkų.

Panašiai į didįjį kunigaikštį ir į bajorus tvarkė savo dvarus ir Bažnyčia. Nors ji ir buvo gavusi dar iš Jogailos imunitetą, bet tas sukėlė bajorų nepasitenkinimą ir privedė prie to, kad Bažnyčia nuo naujai iš didžiojo kunigaikščio ar bajorų gautų dvarų turėjo eiti tokias pat bajoriškas prievoles, kaip ir bajorai.

Tiek didikų, tiek bajorų, tiek Bažnyčios dvarams įdirbti buvo naudojamos tokios pačios darbo jėgos, kaip ir valstybės dvaruose: vergai, nelaisvoji dvaro šeimyna, jungininkai, lažininkai, duoklininkai, činšininkai ir kiti valstiečiai, gyvenę tuose dvaruose ar prie tų dvarų. Taip pat čia buvo ir laisvųjų valstiečių. Žemės santykių panašumas gali būti paaiškinamas bendra ekonomine krašto padėtimi, be to daugelį žemių didikai ir bajorai buvo gavę kaip didžiojo kunigaikščio dovanotas iš valstybės dvarų kartu su visais jų gyventojais ir įprastomis prievolėmis. Skirtumas tarp privatinių ir valstybės dvaro santykių buvo tik tas, kad privatinėse žemėse buvo mažiau laisvų žemės plotų, todėl ir valstiečiai negalėjo čia prisiplėsti naujos žemės, kaip valstybės dvaruose. Be to, bajorai valstiečius laikė stipriau pririšę prie jų sodybų ir žemės ir griežčiau reiškė savo nuosavybės teises. Iš valstiečių šeimų prieauglio čia beveik neišeidavo laisvųjų, nes bajorai juos įgyvendindavo kituose dvaruose ar sodybose, griežčiau jų pabėgusių išieškodavo ir susigražindavo. Taip pat bajorai aktingiau stengėsi ir laisvuosius, gyvenančius jų žemėse, pririšti prie žemės.

Iš valstybės ir privatinių dvarų ūkio apžvalgos matyti, kad ir antroji sudėtinė baudžiavų dalis, t. y. valstiečių savinimasis ir jų priklausomybė ponams Lietuvoje reiškėsi gana anksti. Tačiau intensyviai valstiečiai buvo pririšami prie žemės nuo XV a. vidurio, ypač nuo 1447 m. Kazimiero privilegijos.

3. POLITINĖ IR TEISMINĖ VALSTIEČIŲ PRIKLAUSOMYBĖ PONAMS

Ta pati 1447 m. Kazimiero privilegija Lietuvos baudžiavų istorijoje yra svarbi dar ir kitu atžvilgiu. Nuo jos atsirado ir trečioji baudžiavų sudėtinė dalis, būtent, ponai žemvaldžiai nuo jos įgyja ir politinių bei jurisdikcijos teisių į savo valstiečius. Šiuo atžvilgiu buvo svarbūs ypačiai du šios privilegijos straipsniai. Vienas jų bajorų valstiečius atleido nuo bet kurių darbo prievolių, duoklių ir mokesčių valstybės naudai. Nuo tos privilegijos paskelbimo privatinių žemvaldžių valstiečiai ir valdiniai nebeturėjo eiti jokių prievolių ir mokėti jokių mokesčių niekam kitam, kaip tik savo ponui. Valstybė šiuo atžvilgiu išsižadėjo ryšio su privatinių žemvaldžių valstiečiais, atsi-

sakė savo politinių teisių į juos, kurios perėjo jų ponams žemvaldžiams. Kitu tos pačios privilegijos straipsniu valstybė išsižadėjo ir privatinių valstiečių jurisdikcijos. Didysis kunigaikštis pažadėjo nebesiuntinėti savo valdininkų į bajorų dvarus ir nebeteisti jų valstiečių, nebent tik pats valstiečio ponas to paprašytų. Valstiečių teismas buvo pavedamas patiems jų ponams žemvaldžiams, iš kurio valstiečiui nebebuvo kur skustis, nes pono valia buvo galutinis teismo sprendimas. Tokiu būdu Lietuvoje atsirado ir trečioji sudėtinė baudžiavų dalis, — bajorų politinės ir teisminės teisės į jų valstiečius. Valstybė išsižadėjo ryšio su privatinių žemvaldžių valstiečiais, valstybė politines ir teismines teises į valstiečius perleido jų ponams, valstietis tapo nebe pilietis, bet pono žemvaldžio valdiny. Žemė, kurioje gyvena valstietis, yra ne jo, bet jo pono nuosavybė, jis pats yra prie tos žemės pririštas, gyvena asmeninėje bei ekonominėje to pono priklausomybėje, be to, ponas į jį turi politinių bei teisminių teisių, gali apkrauti jį prievolėmis ir duoklėmis, teisia jį, jam nebėra kur aukščiau pasiskųsti. Valstiečiai atiduodami pilnon savo ponų valion.

Dėl to 1447 m. Kazimiero privilegija formaliai ir yra laikoma baudžiavų pradžia Lietuvoje, nes nuo tos privilegijos jau atsiranda visos 3 sudėtinės baudžios dalys: ponų žemės nuosavybė, asmeninė valstiečių priklausomybė žemvaldžiams ir politinė bei teisminė jų priklausomybė ponams. Nors atskiros sudėtinės baudžios dalys Lietuvoje buvo žinomos jau ir anksčiau, bet iki visų tų trijų dalių nebuvo kartu, tai nebuvo ir pilnos baudžios.

Tokiu būdu išsiaiškinta baudžiavų atsiradimo pradžios laikas Lietuvoje. Tačiau būtų klaidinga manyti, kad nuo 1447 m. privilegijos visoje Lietuvoje visur pilnai įsigalėjo baudžiava. Tokie svarbūs ekonominiai-socialiniai procesai, kaip baudžiava, ne per vienerius metus atsiranda. Tie santykiai dedasi ir baudžiava formuojasi pamažu, iš lėto labiau plisdama ir giliau leisdama šaknis. Iki pilnai baudžios Lietuvoje įsigalėjo, turėjo pereiti dar daugiau šimto metų nuo 1447 m. Kazimiero privilegijos, kuria baudžiavų įvedimo procesas Lietuvoje buvo tik teisiškai sankecionuotas. Bet tas baudžiavų įsigalėjimo bei įvedimo procesas faktiškai dar truko ligi XVI a. vidurio, ligi Žygimanto Augusto įgyvendintos valakų reformos. Todėl, norėdami atsakyti į klausimą, kada atsirado Lietuvoje baudžios, turime įsidėmėti, kad baudžiavų įvedimo ir įsigalėjimo Lietuvoje laikotarpis prasidėjo nuo 1447 m. privilegijos ir truko ligi 1557 m. Žygimanto Augusto valakų reformos. Per visą tą laiką baudžiava Lietuvoje formavosi į pilną savo pavidalą. Tame laikotarpyje daugiausia išnyko ir laisvųjų valstiečių. Jie buvo beveik jau visi prie žemės pririšti, o jei kas jų ir liko laisvi, tai tik labai nežymi dalis.

XV a. antroje pusėje ir XVI a. pradžioje vyko visus valstiečius niveliuojantis procesas. Kai iš vienos pusės laisvųjų valstiečių padėtis blogėja, kai jie pamažu praranda savo laisvę, užsisėdi, pririšami prie žemės, apkraunami baudžiavinėmis prievolėmis, tai tuo pačiu metu iš kitos pusės gerėja vergų ir nelaisvosios dvaro šeimynos padėtis. Baudžiavų išigalėjimo laikotarpyje, XV a. pabaigoje ir XVI a. viduryje, Lietuvoje kaip tik visai išnyksta vergai ir nelaisvieji: jie apgyvendinami kaip ir kiti tėvonys valstiečiai ant žemės sklypų, gauna sodybas, ūkio vienetus, bet už tai nebeduodama jiems mėnesinė ir jie turi eiti tokias pat baudžiavines prievoles, kaip lažininkai. Nuo XVI a. vidurio taip pat reiškiasi tendencija ir činšininkus paversti lažininkais. Tokiu būdu ir niveliuojasi visi valstiečiai ir iš jų susidaro bendra baudžiauninkų klasė, apdėta daugiau ar mažiau baudžiavinėmis prievolėmis. Viršutiniųjų valstiečių sluogsnų padėtis blogėja, žemesniųjų gerėja ir jie visi susilieja į vieną tipingą baudžiauninkų klasę.

4. ŽYGMANTO AUGUSTO VALAKŲ REFORMA

Prie baudžiavų įvedimo proceso užbaigimo, prie galutinio baudžiavų išigalėjimo ir prie valstiečių baudžiauninkais vartimo labai daug ir yra prisidėjusi Žygimanto Augusto valakų reforma.

1557 m. Žygimantas Augustas išleido valakų reformos įstatymą, kuriuo Lietuvoje buvo pravesta be galo didelės reikšmės žemės reforma. Nors šis įstatymas tiesiogiai palietė tik didžiojo kunigaikščio arba valstybės dvarus, tačiau netiesiogiai jis paveikė ir privatinių žemvaldžių ūkį. Su valakų sistemos įgyvendinimu Lietuvoje prasidėjo nauja Lietuvos ūkio ir socialinio gyvenimo epocha. Tai buvo didžiulė, labai plačiai užsimota ir nepaprasta energija bei nuoseklumu planingai pravesta Lietuvos žemės ūkio ir agrarinių santykių reforma.

Visa valstybės dvarų ir jiems priklausomų valstiečių kaimų žemė buvo išmatuota valakais, t. y. nustatyto didumo naujais žemės ūkio vienetais, maždaug 24 ha didumo. Į valakus, kurie turėjo būti kuo taisyklingesnės pailgų keturkampių formos, buvo dalijama visa paties dvaro dirbamoji žemė, valstiečių žemė ir tuščia žemė, tinkama žemės ūkiui. Į senąsias žemės sklypų ribas, labai suraizgytas ir supainiotas, visai nebuvo atsižvelgiama. Jei sudarant taisyklingus valakus buvo paliečiama privatinė bajorų žemė, už ją bajorams kitoje vietoje būdavo duodamos atmainos. Su valstiečiais gi visai nebuvo skaitomasi. Pats valakų reformos įstatymas paneigė bet kokią valstiečių žemės nuosavybės teisę, Taigi šiuo įstatymu jau ir formaliai buvo pa-

tvirtintas gyvenime seniai įsigalėjęs principas, jog žemė negali būti valstiečio nuosavybė, jog valstietis negali būti žemės savininkas, o vien tik savo pono priklausantis jo žemės naudotojas. Įgyvendinant valakų sistemą, ne tik nebuvo atsižvelgiama į valstiečius, į jų anksčiau dirbtas žemes, jų dydį, jų ribas, bet, reikalui esant, net ir jų senosios triobos nugriaunamos, sodybos išardomos, o jie patys nukeliami ten, kur reformos vykdytojams atrodė būsiant patogiau baudžiaviniam dvaro ūkiui. Daugybė anksčiau buvusių smulkių žemės gabalėlių ir rėželių, tarpusavyje susiraižgiusių, priklausiusių įvairiems jos naudotojams ar savininkams, buvo pašalinta. Visa žemė buvo sujungta vienon vieton ir taisyklingai geometriškai išmatuota bei išdalinta valakais.

Iš geriausios žemės buvo sudaromas pats valstybės dvaras ar palivarkas. Tinkamoje vietoje buvo statomi nauji dvaro trobesiai, o prie dvaro primatuotai žemei dirbti netoli jo buvo kuriami ir statomi taisyklingi valstiečių baudžiauninkų kaimai. Čia buvo laikomasi to dėsnio, jog vienam dvaro žemės valakui įdirbti buvo skiriami 7 valstiečių baudžiauninkų valakai. Vietoje nedidelių kaimelių ir išbarsdytų valstiečių vienkiemų, buvo kuriami dideli, taisyklingi, gatviniai baudžiauninkų kaimai. Kiekvieno valstiečio baudžiauninko šeima buvo duodama naudotis po 1 valaką žemės, kuris buvo dalijamas dar į 3 lygius rėžius, nes buvo įvesta trilaukė žemės darbo sistema. Tiek paties dvaro, tiek baudžiauninkų naudojama žemė turėjo būti ūkininkaujama trilauke sėjomaina. Kur valstiečių baudžiauninkų buvo per daug, jie buvo be atodairos į jų šeimos santykius keliami kitur, kur jų trūko, nors ir už kelių šimtų kilometrų. Tokiu būdu buvo sulyginami ne tik baudžiauninkų ūkio vienetai, bet ir visi dvarai buvo aprūpinti reikiama darbo jėga. Dvarai buvo aprūpinti ir reikiamu kiekiu įvairių, valstiečių specialistų amatininkų, taip pat baudžiauninkų. Be to, buvo suvienodintos ir valstiečių prievolės, kurių apskaičiavimo pagrindu taip pat buvo imamas valakas. Suvienodėjo ir valstiečių darbas, ir jų turtas, ir jų prievolės už žemę. Valakų reformos įstatymas įvedė baudžiavines valstiečių prievoles, kurios buvo nustatytos kiekvienam valakui, t. y. kiekvienam baudžiauninkų valstiečių ūkio vienetai. Pagal šį įstatymą, valstiečių baudžiauninkų prievolės susidėjo iš činšo, lažų, duoklių bei mezliavų ir iš papildomų prievolių. Činšas buvo piniginis mokestis, kuris buvo imamas nuo kiekvieno baudžiauninko valako, atsižvelgiant į žemės rūšį, nuo 6 ligi 21 grašio per metus (už smiltynų arba balų valaką — 6 gr., už blogos žemės valaką — 8 gr., už vidutinės žemės valaką — 12 gr., už geros žemės valaką — 21 gr.).

Lažų, kitaip sakant darbo dienų, buvo nustatyta nuo valako kas

savaitę eiti dirbti į dvarą po 2 dienas. Dvare lažais turėjo būti dirbami visi namų ar lauko žemės ūkio darbai. Šitie dviejų dienų lažai savaitėje valstiečių turėjo būti atidirbti pėsčia arba su arkliais. Jie turėjo dvare dirbti tai, kas jiems bus įsakyta, o darban ateiti su tokiu savo žemės ūkio įrankiu, koks jiems bus nurodytas. Tiktai Kaldų, Užgavėnių ir Velykų savaitėse valstiečiai buvo atleidžiami nuo tų dviejų lažų savaitėje. Bet už šitas «atostogas» jie privalejo kas metai papildomai atidirbti vasarą po 4 talkas nuo valako (4 dienos talkų nuo valako). Tuose dvaruose, kur valstiečių darbas nebūtinai buvo reikalingas, arba jo visai nereikėjo, nes nebuvo paties dvaro dirbamos žemės, valstiečiai, vieton eiti minėtus lažus, turėjo kas metai mokėti po 30 gr. nuo valako.

Lažai turėjo būti einami šitokia tvarka. Sekmadienį vaitas turi pranešti, kurią dieną ir su kokiais įrankiais baudžiauninkai turi ateiti į darbą. Jei valstietis paskirtą dieną neateitų į darbą, tai už pirmą praleistą dieną turi mokėti 1 gr. pabaudos, o už antrą dieną jau duoti visą aviną; o jei ir trečią dieną valstietis neateitų į darbą, tai turi būti ant suolo bizūnu išplaktas, o visas praleistas dienas vis tiek turės atidirbti. Jei dėl kurios nors svarbios priežasties baudžiauninkas negalėtų darbams ateiti, turi per savo kaimyną pranešti vaitui, ir su juo susitaręs praleistą laiką atidirbti vėliau, pinigais neatsipirkdamas nuo darbo. Lažą dvare reikėjo dirbti nuo saulės tekėjimo ligi saulės laidos. Tiems, kurie dirbo su gyvuliais, poilsio buvo duodama po 1 valandą prieš pietus, o kurie dirbo pėsti, gaudavo tik po $\frac{1}{2}$ val. po pietų. Poilsis buvo duodamas tik vasarą, kai būdavo ilgos dienos. Jei valstietis pavėluotų į darbą, kitą dieną turėjo tiek pat laiko atidirbti. Lažą baudžiauninkai į dvarą eidavo savo maistu.

Metinės duoklės baudžiauninkams už jų pačių dirbamą valaką buvo nustatytos šitokios: nuo geros ir vidutinės žemės valako po 2 statines avių ir po 1 vežimą šieno; nuo blogos žemės valako — po 1 statinę avių ir 1 vežimą šieno. Nuo labai blogos žemės (smėlynų ir balų) nereikėjo duoti nei avių nei šieno.

Greta duoklės, nuo kiekvienos žemės rūšies valako kas metai turėjo būti duodama mezliava: po 1 žąsį, po 2 vištas ir po 20 kiaušinių.

Specialių mokesčių kas metai nuo valako buvo duodama po 2 gr. tinklams daryti ir po $2\frac{1}{2}$ gr. vaišinimo arba stacijų mokesčio. Nuo vaišinimo mokesčio viso dvaro valstiečiai galėjo būti atleisti, bet tada jiems susidėjus reikėjo duoti nuo 30 valakų 1 karvę ir 2 avinų, be to papildomai nuo kiekvieno valako po 1 vištą ir po 10 kiaušinių. Kadangi buvo įvestas šitoks vaišinimo mokestis arba jo pakaitalas mezliava, tai valstiečiai nebeturėjo pareigos priiminėti ir išmaitinti

keliaujančių paties didžiojo kunigaikščio, jo valdininkų ar pasiuntinių ir užsienio pasiuntinių.

Valstiečiai dar turėjo eiti įvairių kitokių papildomų prievolių. Taip nuo kiekvieno valako kas metai tekdavo eiti 12 talkų ir, reikalui esant, gvoltus. Talkos būdavo einamos dvaro maistu, t. y. dvaras turėjo išmaitinti talkon susirinkusius baudžiauninkus. Gvoltai buvo einami skubiam reikalui esant: vandeniui malūno pylimą išnešus, potvynio, gaisro metu ir panašiai. Tose vietose, kur valstiečių darbas nebuvo reikalingas, galima buvo nuo talkų ir gvoltų atsipirkti, už 12 talkų mokant 12 gr., o už gvoltus duodant avių statinę arba 10 gr.

Visų valstybės dvarų valstiečiai, vis tiek, ar ten buvo paties dvaro dirbamos žemės, ar ne, turėjo dar piauti didžiojo kunigaikščio šieną ir jį suvežti. Valstiečiams reikėjo duoti dar pastotis duoklėms ir ir mezliavoms iš didžiojo kunigaikščio dvarų suvežti į Vilnių, arba kur bus nurodyta. Nuo pastočių, taip pat nuo duoklių arba mezliavų buvo galima atsipirkti pinigais. Šiuo reikalu buvo nustatytos tam tikros taksos. Pav. statinė avių buvo skaitoma 10 gr. (5 gr. už avižas ir 5 už jų atvežimą); už šieno vežimą — 5 gr. (3 gr. už šieną ir 2 už atvežimą); už žąsį — $1\frac{1}{2}$ gr.; už 2 vištas — 16 pinigėlių (pinigėlis $\frac{1}{10}$ gr.); už 20 kiaušinių — 4 gr.; statinė rugių — 10 gr. Natūros pakeitimas pinigais kartais galėjo būti patogesnis ir valstybės išdui, ir patiems baudžiauninkams.

Be visų anksčiau minėtų papildomų prievolių, kaip talkų, gvoltų, šieno piovimų, pastočių, — valstiečiai turėjo dar duoti pastočių nuo 3 ar 4 valakų po 1 vežimą ir po 1 žmogų vežioti statybos medžiagai pilims statyti ir remontuoti. Tačiau dvarų seniūnams ir tėvūnams buvo draudžiama be reikalo versti baudžiauninkus duoti tokias pastotis, taip pat draudžiama iš valstiečių reikalauti pastočių savo ir savo draugų naudai. Už šito draudimo nevykdymą dvarų seniūnams ir tėvūnams buvo grąsoma net mirties bausme. Toliau kiekviena vaitija kas metai paeiliui turėjo duoti po kelias pastotis pinigams į Vilnių nuvežti. Jei tačiau būtų imamos pastotys akmenims, javams ar miško medžiagai kur nors vežti, už tai valstiečiams turi būti atlyginta, sumažinant jiems činšą.

Valstiečiai privalėjo dar taisyti kelius ir tiltus ir eiti paeiliui sargybas pilyse ir dvaruose. Dvaruose turėjo būti saugojamos arklidės ir kūtės. Atskirai valstiečiai turėjo sudėti pinigais už jiems duodamą teisę įeiti į mišką medžioti, į pievas — šieno prisipiauti, į ežerus ir upes — žvejoti. Dvaro seniūnui valstiečiai dar turėjo mokėti vestuvių mokesį — 12 grašių. Didžiajam kunigaikščiui medžiodant, visi valstiečiai turėjo eiti varovais į girias, bet sugaištas medžioklėje laikas

jiems buvo išskaitomas iš lažų. Varovais nebuvo imami tik vaikai ir seniai. Valstiečiams turėjo būti leidžiama įeiti į miškų pakraščius ir ten kirstis rastų statybai, malkų kurui bei žabų tvoroms, taip pat karčių, bet tik savo reikalams, ne pardavimui. Vaikams ir moterims neturėjo būti draudžiama eiti į miškus uogauti, riešutauti ir grybauti. Į valstiečių žemę užklydusius smulkesnius žvėris, kaip vilkus, lapas, kiškus, voveres valstiečiams buvo leidžiama savo žemėje laisvai medžioti. Bet stambesnių žvėrių jie neturėjo teisės medžioti nė savo žemėje.

Kai kuriuose valstybės dvaruose valstiečiams buvo uždedamos dar specialios prievolės. Taip, pav., miškingose vietose jie turėjo dar davinėti medaus duoklę, o Valkininkų ir kitų didžiųjų girių valstiečiai turėjo plukdyti upėmis medžius, malkas ir miškų prekes. Už tai jie buvo atleisti nuo kitokių prievolių. Be to, visi valstiečiai dar turėjo mokėti sidabrinę, t. y. seimų uždedamą nepaprastą mokestį valstybės išdui nuo valakų.

Šitokias baudžiavines prievoles valakų reforma uždėjo valstiečiams.

Tas pats įstatymas sutvarkė taip pat ir valstiečių priežiūrą bei valdymąsi. Valstybės dvarų ūkiui vesti ir valstiečiams prižiūrėti buvo skiriami seniūnai, t. y. valstybės dvarų ūkvedžiai, o valstiečiams valdyti buvo skiriami vaitai ir suolininkai. Seniūnai turėjo ne tik vesti dvarų ūkį, rinkti valstiečių mokesčius, duokles bei mezliavas, prižiūrėti, kad valstiečiai atliktų visas jiems uždėtas prievoles, bet ir rūpintis pabėgusių baudžiauninkų atieškojimu ir grąžinimu, tuščių valakų apgyvendinimu ir panašiai. Jiems priklausė ir valstiečių teismas. Tačiau seniūnams buvo draudžiama reikalauti iš valstiečių daugiau mokesčių, duoklių ar prievolių, negu buvo nustatyta valakų reformos įstatymu.

Vaitai turėjo prižiūrėti maždaug 100 valstiečių valakų. Jų pareiga buvo prižiūrėti lažą einančius valstiečius, varyti juos į darbą, žiūrėti, kad sąžiningai jie pildytų savo baudžiavas, prižiūrėti žemės ribas ir ežias, kad jos nebūtų keičiamos, pristatyti seniūno teisman nusikaltusius valstiečius. Jis pats dalyvaudavo tame teisme, padėdamas valstiečiams teisybės ieškoti. Tačiau vaitas, nors jis ir buvo paties seniūno valdžioje, kartu privalejo sekti, kad seniūnai nedarytų jokių neteisėtų valstiečiams ir apie visus jų nusižengimus prieš baudžiauninkus pranešinėti revizoriams. Kadangi vaitas seniūno buvo skiriamas iš pačių valstiečių, tai į jį reikia žiūrėti, kaip į valstiečių atstovą.

Taip pat ir suolininkai buvo valstiečių atstovai. Jų buvo skiriama po 2-3 ir daugiau kiekviename kaime. Svarbiausioji jų pareiga buvo

apžiūrėti kieno nors valstiečiams padarytas skriaudas, nuganant laukus, užgrobiančią žemę ar derlių, ir apie tai pranešti seniūnui, kurio teisme tuose dalykuose suolininkai kartu būdavo ir liudininkai.

Visų valstybės dvarų administravimas buvo pavestas krašto iždininkui, kuris galėjo siuntinėti revizorius dvarams ir seniūnams revizuoti. Dvaro ūkvedžių išnaudojami valstiečiai galėjo jiems pasiskųsti, o saivaliautojai turėjo būti baudžiami.

Pereinant prie Žygimanto Augusto valakų reformos vertinimo, tenka pasakyti, kad valakų sistema, kurios įgyvendinimas užtruko keliolika metų, ne tik iš esmės gana tobulai perorganizavo valstybės dvarus ir jų ūkį, bet ir suvienodino baudžiavines valstiečių prievoles. Ji taip pat labai pakėlė Lietuvos žemės ūkio lygį. Ūkio sutvarkymas ir įvedimas trilaukės sėjomainos greit privedė prie to, jog valstybės dvarų našumas ir pelningumas tiek pakilo, jog iš Lietuvos prasidėjo platus javų eksportas, kurio anksčiau nebuvo. Nuo XVI a. vidurio žemės ūkis neabejotinai pasidarė svarbiausia Lietuvos ūkio šaka. Materialiai žymiai pagerėjo taip pat ir valstiečių gyvenimas.

Tačiau valakų reforma neigiamai atsiliepė į socialinę valstiečių padėtį. Socialiniu žvilgsniu valakų reforma galutinai griežtai atskyrė valstiečius nuo kitų luomų ir griežtai suvedė į vienodą baudžiauninkų klasę. Visų anksčiau buvusių kategorijų ir įvairaus socialinio laipsnio valstiečiai buvo sulyginti, jų materialinė padėtis ir dirbamos žemės suvienodintos, suvienodintos taip pat ir jų baudžiavinės prievolės. Jie buvo taip pat labai stipriai pririšti ir prie jiems priskirtų valakų, kurių apleisti ar kam kitam perleisti ir patys kitur išsikelti nebegalėjo. Šitie valakai turėjo būti juose apgyventų valstiečių dirbami paveldimai, karta iš kartos ir nuo tų valakų paveldimai turėjo būti einamos ir jiems uždėtos baudžios. Bėgliai griežčiausiai turėjo būti suieškomi ir grąžinami. Tokiu būdu įvairių kategorijų valstybės dvarų valstiečiai tapo visiškais asmeniniais baudžiauninkais, kaip tai seniau jau buvo įvykę ir ponų dvaruose. Į beteisį baudžiauninką valstietį buvo žiūrima kaip į dvaro gyvojo inventoriaus sudėtinę dalį, jis neturėjo nuosavybės teisių į turtą, iš kartos į kartą savo paveldimą žemę; jis asmeniškai, ekonomiškai ir teisiškai buvo pririštas prie dvaro, atiteko pilnais dvaro priklausomybės, neturėjo jokių piliečio teisių. Jei prieš šios reformos įgyvendinimą kai kur, pav. Žemaičiuose, didžiojo kunigaikščio laisvieji valstiečiai dar buvo turėję nuosavos žemės, tai reformą pravedus jie ir jos nustojo. Reforma, be atodairos imanti visų didžiojo kunigaikščio valstiečių žemes ir jas dalijanti į valakus, aiškiai parodė, jog didysis kunigaikštis nepripažįsta jokios valstiečių žemės nuosavybės ir panaikina ją. Visi, kurie

negalėjo kokiais nors dokumentais įrodyti savo bajorystės, buvo gražinti į valstiečius, o jų žemė atimta. Ypačiai Žemaičiuose iš prastų laisvų valstiečių buvo iškilę ar išsipirkę nemaža smulkių bajorėlių, tačiau daugelis jų, nebegalėjusių įrodyti savo bajorystės, buvo atgal gražinti į valstiečius, jų žemės atimtos, jie patys tapo baudžiauninkais. Vis dėlto daliai tokių iš valstiečių iškilusių bajorėlių pavyko kuriuo nors būdu įrodyti savo bajorystę, tokiu būdu šiek tiek Žemaičiuose liko reformos nepaliestų smulkių bajorėlių kaimų, vėliau įgijusių okolicų vardą.

Tačiau šiaip ar taip, valakų reforma galutinai atskyrė bajorus nuo valstiečių, o valstiečiams nebuvo pripažinta jokia žemės nuosavybė, patys gi jie visur suvesti į vieną bendrą baudžiauninkų luomą. Pačiame valakų reformos įstatyme aiškiai buvo pasakyta: «*кметъ и вся маетность его наша есть*». Todėl ir valstiečių ligi tol dirbta žemė buvo atimama, o jie patys be jokios atodairos, kad ir kažin kur toli baudžiauninkais nukeliami. Tuo pačiu ne tik buvo beveik panaikinti laisvieji valstiečiai, bet taip pat ir užkirstas kelias valstiečiui kada nors ateityje patekti į laisvę. Prieš valakų reformą, nelaisvųjų valstiečių suaugę šeimos nariai, kurie dėl šeimos skaitlingumo nebebuvo reikalingi tos šeimos žemei įdirbti ir nuo jos įvairioms tarnyboms eiti, galėjo apleisti savo tėvų namus ir eiti ieškoti sau uždarbio ir pragyvenimo kur kitur, ir pasidaryti laisvi valstiečiai. Taip pat ir nelaisvasis, tėvonis arba jungininkas, galėjo tapti laisvuoju, savo ūkį perleidęs kuriam nors kitam valstiečiui, kuris kunigaikščio dvarui apsiimdavo eiti tokias pat prievoles, kokias jis pats ėjo iš to ūkio. Tuo būdu ir prievolės dėl valstiečių laisvės išėjimo dvarui nesumažėdavo, dvaras dėl to nenukentėdavo, o jis pats valstiečių šeimų prieaugliu paprastai nesirūpindavo. Dažnai pačios priaugusios naujos darbo jėgos ir naujos valstiečių šeimos, kaip laisvieji, įsikurdavo prie to paties valstybinio dvaro, gavę iš jo pagal tam tikrą sutartį žemės.

Tačiau valakų reforma įvedė visai naują tvarką, galutinai užkirtusią kelią valstiečiui išeiti į laisvę. Taip, pav., valakas turėjo būti duodamas tokiai šeimai, kurioje buvo 2 suaugusios vyriškos jėgos (pav. tėvas su sūnumi). Jeigu šeimoje būtų daugiau suaugusių šeimos narių, arba jei laikui bėgant skaitlingose valstiečių šeimose priaugtų daugiau vyriškų darbo jėgų, tai tokie nariai nebegalėjo išeiti laisvėn, bet turėjo būti sodinami ant tuščių ar dar nedirbtų žemių, taip pat ir naujai susikūrusios šeimos, nebereikalingos senam valakui įdirbti, turėjo gauti naują valaką. Valstiečių šeimų prieauglis ir toliau pasilikdavo nelaisvi baudžiauninkai. O jei tame pačiame dvare priaugusi baudžiauninkų darbo jėga būtų nereikalinga, tai tokie baudžiauninkai

taip pat netapdavo laisvi, bet turėdavo būti nukelti į tuos valstybinius dvarus, kur darbo jėgos trūko arba turėjo būti plėšiamos naujos žemės. Anksčiau didžiojo kunigaikščio nelaisvasis valstietis, pardavęs savo dirbamą žemę ar savo vieton pasodinęs ką nors kitą tos žemės dirbti, pats galėjo ją apleisti ir išeiti, kur nors, tapdamas laisvučiu. Valakų reformos įstatymas uždarė ir šį kelią valstiečiui išeiti į laisvę. Valstietis buvo galutinai pririštas prie žemės be vilties išeiti į laisvę. Tokiu būdu aukštesniųjų valstiečių klasių nelaisvė žymiai padidėjo.

Tačiau nelaisvoji, iš vergų susidedanti dvaro šeimyna, pakilo socialiniu ir ekonominiu atžvilgiu aukštyti ir priartėjo prie bendro baudžiauninko valstiečio tipo. Valakų įstatymas visai nebežino dvaro šeimynos, kuri būtų išlaikoma dvaro maistu. Tos nelaisvųjų šeimynos maitinimas anksčiau dvarui atsiedavo brangiai, todėl ir jie dabar buvo kurdinami ant valakų ir verčiami baudžiauninkais. Daugelis jų buvo apgyvendinta ant žemės atlaikų, iš kurių nebebuvo galima sudaryti pilno valako. Iš tų atlaikų jiems buvo duodama po 3 margus žemės (apie 2 ha.), kur jie apsigyvendavo savo trobelėse. Tokie mažžemiai baudžiauninkai imta vadinti daržininkais, nes jų maži gabalėliai žemės buvo ne kas kita, kaip nedideli daržai. Jie turėjo iš tos žemės patys išgyventi ir dar kas savaitę eiti vieną vyrišką dieną dvaro darban, o vasaros metu duoti dar 6 moteriškas dienas. Tokiu būdu valakų reforma maždaug suniveliavo visus didžiojo kunigaikščio valstiečius į bendrą baudžiauninko tipą. Su valakų reforma Lietuvoje galutinai ir užsibaigė baudžiavų įvedimo procesas.

Nors valakų reforma buvo pravesta tik valstybės dvaruose, bet ji turėjo įtakos ir privatiems žemių savininkams — bajorams. Norėdami pakelti savo ūkio našumą, jie didžiojo kunigaikščio pavyzdžiu ir savo dvaruose įvedė trilaukę sėjomainą ir suvienodino valstiečių turtą bei jų baudžiavines prievoles. Tačiau čia viskas priklausė nuo geros pono valios. Vieno bendro masto nebuvo. Dėl to ir valstiečių prievolių didumas bei baudžiavų sunkumas priklausė tik nuo jų ponų valios, bet ne nuo kurio nors įstatymo. Tačiau iš viso privatinių žemvaldžių žemėse baudžiatvė buvo sunkesnė, negu valstybės dvaruose.

II. BAUDŽIAVŲ KLESTĖJIMO LAIKOTARPIS LIETUVOJE

1. BAJORIJOS IR ŠLĖKTOS ĮSIGALĖJIMAS

Baudžiavų klestėjimo laikotarpis Lietuvoje maždaug sutampa su bajorijos įsigalėjimo laikotarpiu. Tai vienas liūdniausių Lietuvos

istorijos periodą, privedęs prie Lietuvos valstybės visiškos dezorganizacijos, kuri užsibaigė valstybės žlugimu — valstybės padalinimu. Bajorijos ir šlėktos išigalėjimo laikotarpis Lietuvoje prasideda nuo XVI šimtmečio vidurio reformų ir tęsiasi ligi Lietuvos — Lenkijos padalinimo XVIII šimtmečio pabaigoje.

XVI šimtmečio reformos iškėlė šlėktą ir bajoriją aukščiausiom vieton ir atidavė visą Lietuvos valstybę į bajorų rankas. Nuo to momento bajorija vaidina bent formaliai svarbiausią vaidmenį Lietuvos valstybėje, ji įgyja suverenę Lietuvos valdžią. XVI šimtmečio vidurio reformos nulėmė visą tolimesnę mūsų valstybės istoriją, dėl to su jomis reikia kiek smulkiau susipažinti.

Vienas svarbiausias tų reformų kaltininkas, svarbiausia jų priežastis — buvo Lietuvos karas su Maskva dėl Livonijos, prasidėjęs 1558 m. Livonija tada pasidavė Lietuvai, o ši ant savo pečių pasiėmė visą sunkią karo naštą. Valstybės ižde pinigų nebuvo, o karui reikėjo daug lėšų. Uždėti kokius nors mokesčius kraštui be bajorų sutikimo nebuvo galima. Mokesčiai galėjo būti skiriami tik seimui nutarus. Už sutikimą apsidėti mokesčiais, bajorai reikalavo vis naujų ir naujų privilegijų. Didysis kunigaikštis, pinigų reikalo spiriamas, vis turėdavo nusileisti ir bajorams kas kartą teikti naujų laisvių. O bajorai siekė ne tik didinti savo teises, bet ir juridiškai sulyginti visą luomą, panaikinti didikų prerogatyvas. Bajorai buvo išsidirbę visą reformų programą, kurios vykdymo ir reikalavo seimuose. Jie norėjo būti atleisti nuo tiesioginių mokesčių, nuo muitų, reikalavo sumažinti teismo ir raštinės išlaidas, įsteigti pačių bajorų renkamąjį teismą, kuriame būtų teisiami visi bajorai, net ir didikai be išimties; reikalavo dvasiškius ir miestiečius apdėti didesnėmis naštomis valstybei, urėdijas bei žemes dalinti tik bajorams ir, pagaliau, įstatymų leidžiamąją valdžią pavesti bajorų seimui. Laike sunkaus Livonijos karo, reikalavusio didelių lėšų ir aukų iš bajorijos, visi svarbesnieji bajorų reikalavimai buvo patvirtinti ir patenkinti. Bajorai buvo atleisti nuo muitų, galėjo laisvai išvežti savo ūkio produktus į užsienius ir parsivežti iš ten savo reikalams reikalingų daiktų, jokių pasienio ir vidaus muitų nemokėdami. Bajorams buvo garantuota, jog joks ne bajoras nebus išaukštintas, ne bajorams nebus duodamos valstybės žemės ir urėdijos. Visų tikybų bajorai buvo sulyginti teisėmis ir toliau dėl tikybos neturėjo būti daroma skirtumų tarp bajorų, bile tiktai jie būtų krikščionys.

Ypačiai svarbi buvo 1566 m. teismų reforma, įvedanti kiekviena pavieta bajorų renkamą žemės teismą, kurio jurisdikcijon buvo atiduoti visi pavieto bajorai, net didikai ir kunigaikščiai, kurie ligi šiolei išimtinai priklausydavo tik paties didžiojo kunigaikščio teis-

mui. Tokiu būdu buvo susiaurintos didikų teisės ir pravesta niveliacija bajorų luome, sulygintos visų teisės, tiek nuskurusio bajorėlio, tiek didiko, nors faktinai ir toliau didikai vaidino svarbiausią vaidmenį. Tačiau įkūrus pačių bajorų renkamąjį teismą, beveik visa teisiamoji valdžia atiteko į bajorų rankas, išskyrus pačias svarbiausias bylas, kaip majestoto įžeidimas, valstybės išdavimas, svarbesnieji kriminalai ir panašias.

Ta pačia reforma, iki šiol buvęs labai painus teismų sutvarkymas buvo visiškai suprastintas ir pagreitintas tiesos suradimas. Kad bylinėjimasis nebebūtų taip brangus, kaip anksčiau, buvo sumažinti visi teismo mokesčiai ir rinkliavos. Kadangi dabar teisėjai buvo renkami pačių bajorų, tai pavietuose reikėjo įvesti visų bajorų susirinkimus, kur būtų galima išrinkti teisėjus. Lenkijoje jau seniai kiekviename paviete savo reikalams aptarti buvo šaukiami bajorų seimeliai. Lietuvos bajorai irgi užsigėdė tokių seimelių, kur susirinkusi visa pavieto bajorija galėjo apsvarstyti visus tuos klausimus, kurie turėjo būti iškelti artimiausiame visos valstybės seime. Pavietų seimeliai Lietuvoje buvo įsteigti 1566 m. Per juos pavieto bajorai dabar galėjo turėti įtakos į visų valstybės reikalų sprendimą, nes savo pasiuntiniams jie duodavo tikslų instrukcijų, kaip pasielgti seime, svarstant vieną ar kitą klausimą. Seimeliai pasidarė viso pavieto atstovaujantieji organai, nes į juos turėjo susirinkti visa pavieto bajorija, neišskyrus nei didikų nei kunigaikščių. Seimeliai turėjo būti šaukiami prieš kiekvieną seimą. Jie turėjo aptarti vietas ir visos valstybės reikalus, išrinkti po 2 pasiuntinius nuo pavieto į seimą ir duoti jiems tikslų instrukcijų. Kartu su šia reforma pasikeitė ir seimo sąstatas. Jame žymiai padaugėjo bajorų atstovų ir seimas įgijo bajorų atstovaujamo organo charakterį. Didikų įtaka sumažėjo, o bajorų įtaka padidėjo.

Kita svarbi reforma buvo Lietuvos administracinis padalinimas į vaivadijas. Jų skaičius nebuvo visą laiką pastovus, jis svyravo, atsižvelgiant į tai, ar Lietuvos teritorija didėjo ar mažėjo. Pačios pirmosios vaivadijos buvo Vilniaus ir Trakų, įsteigtos 1413 m. Į šias vaivadijas įėjo etnografinė Lietuva (išskyrus Žemaičius) ir vakarinės bei centrinės Gudijos žemės. XV a. pabaigoje ir XVI a. pradžioje didesnės provincijos tapo pakeltos į vaivadijas. Taip 1471 m. buvo sudaryta Kijevo vaivadija, 1504 įkurta Polocko, 1507 m. Naugarduko, 1508 m. Smolensko, 1511 m. Vitebsko ir 1514 m. Palenkės vaivadija. XVI a. viduryje, dar labiau sulyginant Lietuvos valstybės santvarką su Lenkijos, greta jau esančių vaivadijų buvo sudarytos dar Volinijos, Braclavo, Lietuvos Brastos, Minsko ir Mstislavo vaivadijos. Žemai-

čiai ir toliau buvo vadinami seniūnija, turinčia tačiau vaivadijos teises.

Pristeigus daugiau vaivadijų, padaugėjo vaivadų ir pilininkų (kaštelionų) skaičius. Kiekviena vaivadija savo ruožtu buvo padalyta į pavietus. Tada lenkų pavyzdžiu buvo įvesta visa eilė naujų pavietų urėdų. Urėdais turėjo būti skiriami tik bajorai. Tuo būdu bajorijos įtaka valstybiniame gyvenime dar labiau padidėjo.

Valstybės padalinimas į vaivadijas ir pavietus turėjo didelės reikšmės ne tik politiniam ir administraciniam, bet ir ekonominiam Lietuvos gyvenimui. Laikui bėgant kiekviena vaivadija ir kiekvienas pavietas įgavo tiek daug savarankiškumo, kad jie patys vieni sprendė visus, taipgi ir ūkiškus krašto reikalus. Be pavietų seimelių sutikimo, be pavietų bajorų pritarimo, nei seimas nei karalius negalėjo pavieto bajorų priversti vykdyti savo nutarimus. O kiekvienas pavietas labiau rūpinosi savo, negu visos valstybės reikalais. Tokiu būdu Lietuvos valstybė buvo pasidariusi tarsi konglomeratas kelių dešimčių savarankiškų valstybėlių, kurių kiekviena pati sprendė savo ekonominius ir politinius reikalus. Dėl to bendrieji seimai, kuriuose atskirų pavietų atstovai užsispyrusiai laikydavosi savo skirtingų ir savanaudiškų reikalų, dažnai iširdavo, negalėdami nieko bendro ir naudingo nutarti.

Visos šios XVI a. vidurio reformos, labai iškėlusios bajorus, Lietuvos vidaus santvarką padarė panašią į Lenkijos, kas palengvino ir pačios Liublino unijos sudarymą 1569 m.

Liublino unija Lietuva ir Lenkija, kaip 2 lygios ir laisvos valstybės buvo sujungtos į vieną «respubliką», turinčią vieną bendrą karalių, renkamą kartu lenkų ir lietuvių susivažiavusių bajorų ir kartu vainikuojamą Krokuvoje. Atskiras didžiojo Lietuvos kunigaikščio rinkimas ir jo pakėlimas į sostą nebeturėjo būti daromas. Išrinktasis valdovas turi patvirtinti abiejų valstybių teises ir privilegijas. Valstybės reikalams aptarti turėjo būti šaukiamas bendras lietuvių ir lenkų seimas, kaip įstatymų leidžiamasis organas. Turėjo būti ir bendroji valstybės taryba, senatas, susidedas iš lenkų ir lietuvių. Bet šiaip Lietuva ir Lenkija paliko dar dvi atskiros valstybės, su atskirais savo įstatymais, su atskira administracija, su atskira kariuomene, su atskirais teismais ir su atskiru išdu.

Liublino unija dar labiau iškėlė bajoriją, nes į jos rankas formaliai buvo atiduotas karalių arba didžiųjų Lietuvos kunigaikščių rinkimas. Suvereni krašto valdžia atiteko bajorams. Jie rinko didįjį kunigaikštį arba karalių, jų rankose buvo įstatymų leidžiamoji ir teisiamoji valdžia, jie buvo viso krašto urėdai — valdininkai, jie savo seimuose galutinai sprendė svarbiausius krašto reikalus; bajorų

malonėje ar nemalonėje buvo visi kiti krašto gyventojai valstiečiai ir miestiečiai. Bajorai pasidarė tikri krašto viešpačiai, tikri valdovai, o didžiojo kunigaikščio valdžia sumažėjo ligi minimumo. Soste sėdėjo jis pats tik iš bajorų malonės, jo rankose bebuvo likusi labai ribota vykdomoji valdžia ir urėdų bei valstybės dvarų dalinimas. Šiaip visur jis turėjo atsiklausti seimo arba senato, o jei jų tuo momentu nebūtų, tai bent senatorių gyvenančių prie karaliaus. Didikų valdžia irgi buvo visiškai susiaurinta, o jie savo teisėmis sulyginti su bajorais nors, kaip vėliau matysime, jų balsas daugiausiai reiškę valstybėje, o smulkieji bajorai dažniausiai sekdamo jų pėdomis.

Dėl bajorų iškilimo, pasidarymo viešpataujančiu luomu, XVII ir XVIII a. Lietuvos istorijoje ir vadinamas bajorų viešpatavimo gadyne, bajorų «respublikos» gadyne. Miestai ir kiti luomai buvo nuslopinti, didžiojo kunigaikščio valdžios absoliutizmas virto bajorų savivaldybe. Blogiausia, kad toji gadyne per ilgai tęsėsi. Bajorai neparodė nei savo sugebėjimo, nei noro rūpintis valstybės reikalais, bet visur pirmon vieton statė savo luominius, o vėliau ir privačius interesus. Valstybė jiems pasidarė tik įnagis tenkinti savo asmeniškų interesus. Dar XVII a. buvo galima šiaip taip gyventi senuoju būdu, bet nuo XVII a. vidurio tatai buvo tik mirusios formos, kurios nebegalėjo patenkinti gyvenimo. Vakarų Europoje gyvenimas žengė smarkiai pirmyn, o čia sukaustytas tvirtais pančiais, atsidūrė stagnacijoje. Reikalinga buvo reformų, reikėjo pakeisti valstybės įstatymus, pastumti juos pirmyn. Kitur tai padarė neribotoji monarchija. Lietuvoje gi valdovui buvo atimta valdžia, reformas įvesti galėjo tik bajorai, nes jų rankose buvo visa valstybės valdžia. Jie tačiau nesugebėjo ir nenorėjo to padaryti, nes griežtai laikėsi principo *nihil novi*, vengė bet kokių naujenybių, bijodami netekti savo vadovaujamosios vietos. Visuotinas nupuolimas, iširimas, minties išsigimimas, stagnacija, stoka valstybės reikalų supratimo, — tai charakteringi bajorų viešpatavimo gadynės požymiai. Didelė blogybė buvo ta, kad lietuviai atsisakė savo normalių valstybės vystymosi formų ir, pamėgdžiodami, perėmė prąžūtingas lenkų institucijas bei lenkų supratimus. Ir nepraėjo nė 100 metų nuo Liublino unijos, kaip valstybė pradėjo karšti, atsigulė į mirties patalą ir greitai artinosi prie savo žlugimo. Tokioje pat kritiškoje padėtyje buvo ir Lietuvos ūkis.

Pati Liublino unija turėjo daug trūkumų. Ji tiktai bendrais posakiais tenusakė, kokie turės būti ateityje santykiai tarp Lietuvos ir Lenkijos. Smulkiai viskas ligi galo nebuvo apgalvota ir paliko daug spragų, kurias pats gyvenimas turėjo užpildyti. Pačioje Liublino unijoje buvo prieštaravimų, nes ji buvo tik kompromisas lietuvių ir lenkų projektų, kurie buvo labai skirtingi. Vidujinė valstybės san-

tvarka nebuvo aiškiai nusakyta. Ji tikrai pamažu konsolidavosi, ir galutinai nusistovėjo XVI a. antrojoje pusėje, išleidus III Lietuvos Statutą, pagal kurio nuostatus visa valstybė ir gyvenimas buvo tvarkomas ligi Lietuvos padalinimo.

Valstybės santvarkos konsolidacijai didelės reikšmės turėjo pirmasis tarpkaralis po Žygimanto Augusto mirties. Žygimantas Augustas mirė 1572 m. Po jo mirties kilo daugybė neaiškumų. Liublino unijoje buvo nustatyta, kad naujas Lietuvos-Lenkijos valdovas bus renkamas bendrai lietuvių ir lenkų. Tačiau niekur nebuvo nustatyta, kas turės teisę rinkti, kaip rinkimai turės būti pravedami, kas rūpinsis valstybės tvarka tarpkaraliaus metu, t. y. ligi bus išrinktas naujas karalius. Anksčiau kol buvo gyva Jogailaičių giminė, tų sunkumų nebūdavo. Jogailos giminės nariai, nors ir buvo pro forma renkami, bet kažkaip savaime vienas po kito užimdavo Lietuvos ir Lenkijos sostus. Dabar gi padėtis pasunkėjo dar ir tuo, kad atsirado daug kandidatų. Svetimos valstybės, kaip Rusija, Austrija, Prancūzija, Švedija pastatė savo kandidatus į Lietuvos-Lenkijos sostą, o kandidatų agentai, čia atvykę, pinigais ir visokių galimų ir negalimų laisvių žadėjimu, stengėsi savo pusėn patraukti kuo daugiau anarchinės bajorų laisvės šalininkų. Jokios valstybinio kūrybiškumo energijos nebesireiškė, visa valstybė, nors ir didelė, buvo bejėgė, be sutvarkytos kariuomenės, be stiprios valdžios, su tuščiu valstybės išdu ir be jokios galimybės praveisti reformas prie šitokios santvarkos. Bajorai visiškai tvarkos iširimui pateisinti ir savo sąžinei nuraminti išgalvojo net taisyklę, esą valstybė tik netvarka ir laikosi.

2. EKONOMINIS IR SOCIALINIS LIETUVOS GYVENIMAS BAUDŽIAVŲ KLESTĖJIMO LAIKOTARPYJE

XVII ir XVIII amžius buvo ekonominiu ir socialiniu atžvilgiu labai tamsus ir liūdnas laikotarpis Lietuvoje. Kraštas ekonomiškai buvo atsistojęs tarsi ant bedugnės kranto, ūkiškai visiškai nuskurdęs, visų ūkio šakų produktingumas buvo labai kritęs. Jei didikų viešpatavimo gadynėje gana tobulai buvo pertvarkytas žemės ūkis, jei jis buvo vedamas labai uoliai ir tiesiog tarpo, jei didikų viešpatavimo gadynėje Lietuvos viduje ir su užsieniais buvo vedama labai gyva prekyba, jei amatai buvo pradėję vystytis ir užsimezgė pramonė, tai bajorų viešpatavimo gadynėje, kuri prasidėjo nuo Liublino unijos ir tęsėsi ligi valstybės žlugimo, viskas virto kitaip. Šioje gadynėje dėl įvairių priežasčių iš anksčiau gražiai tarpusio žemės

ūkio beliko tik pelenai ir griuvėsiai, o prekyba ir amatai taip pat sunyko. Su valstybiniu Lietuvos gyvenimo kritimu, su kas kartas didėjančia anarchija sunkėjo ekonominės sąlygos. Nykstant valstybinei organizacijai ir klestint baudžiovoms, lygiagretai nyko ir Lietuvos ūkis visose savo šakose, kurias paskirai tuoj ir apžvelgsime.

a. *Žemės ūkis baudžiovų klestėjimo laikotarpyje.* — Buvo įvairių priežasčių: išorinių ir išvidinių, dėl kurių žemės ūkis Lietuvoje visiškai nusmuko bajorų viešpatavimo gadynėje tiek didžiojo kunigaikščio, tiek bajorų, tiek Bažnyčios dvaruose. Viena pati svarbiausia išorinių priežasčių buvo nuolatiniai karai ir visokios su jais surištos nelaimės: pralaimėjimai, badas ir marai, kurie viens po kito užgriudavo Lietuvą. Tiesa, XVI a. gale ir XVII a. pradžioje tie karai dar ne daug tepaliesdavo tikrąją, etnografinę Lietuvą. Tada dar tebebuvo geros sąlygos žemės ūkiui. XVII a. pirmosios pusės lenkų rašytojas Opalinskis pažymi, kad iš Lietuvos vienais metais Piliavos uoste buvo parduota 15.000 tonų (svorių) įvairių javų užsienio pirkliams. Tuo pačiu laiku į Klaipėdą iš Lietuvos buvo pristatyta 23.000 statinių kanapių sėmenų. Opalinskio bendralaikis Starovolskis rašo, kad iš Lietuvos Gudijos į Rygą kas metai Dauguvos upe buvo plukdoma ligi 2.000 laivų su rugiais, kviečiais, avižomis, žirniais, verpalais ir kanapių sėmenimis.

Tačiau jau nuo vidurio XVII a. vaizdas visiškai keičiasi. Antroje XVII a. pusėje Lietuvą aplanko begalinės nelaimės; politinės ir ekonominės. Lietuva vėl pavirsta į didelę karo stovyklą. Tai švedų antplūdis ir karų su Maskva laikotarpis, lydimas eilės pralaimėjimų ir priešų okupacijos. 68-nerių metų bėgyje, nuo 1648 ligi 1716 m. Lietuvoje buvo 55-ri karo metai. Prasidėjus kazokų sukilimui, ir pačioje Lietuvoje kilo įvairių neramumų. Valstiečiai kurstomi sukilti prieš bajorus. Pasinaudodami Lietuvos neramumais, rusai įsiveržė į Lietuvą, okupavo didesnę jos dalį su Kaunu, Vilniumi, Gardinu ir kiek galėdami plėšė ją keleris metus. Prie to prisidėjo dar kita nelaimė — švedų invazija. Pagaliau ir savieji didikai, tarpusavyje besivaidydami, tų karų proga stengėsi naikinti vienas kito dvarus, žudyti valstiečius, tuo norėdami vienas kitam pakenkti ir sunaikinti ūkį.

Dar nespėjo Lietuva pailsėti kaip reikia po didelių nelaimių, dar nebuvo laiko Lietuvos ūkiui, ypačiai žemės ūkiui, atsigauti, kai nauji vargai užgulė kunigaikštiją. Tai naujas švedų ir rusų užplūdimas, tiesiog švedų ir rusų «tvanas» ir baisus maras XVIII a. pradžioje. 1702 m. Vilnių užėmė švedų karalius Karolis XII, paskui jį rusai, vėliau vėl švedai, o po švedų dar kartą rusai. Ir taip tęsėsi

ligi 1712 m. Švedai ir rusai 1702-1712 m. tarpusavio karą vedė Lietuvos teritorijoje, keliolika metų jų kariuomenės teriojo Lietuvą, o pasibaigus karui, visa Lietuva buvo pavirtusi į didelę griuvėsių krūvą. Tačiau tuo Lietuvos nelaimės dar nesibaigė. Rusų kariuomenė iš Lietuvos krašto jau nebeišėjo ligi pat valstybės padalinimo. Ji čia šeiminkavo, kaip namie, ėmė rekvizicijas, okupuodavo dvarus, o juos apvalgiusi, užimdavo kitus. Augusto III laikais prasidėjus karui tarp rusų ir prūsų, ir vienu ir kitų kariuomenė stengėsi naikinti neutraliai besilaikančią Lietuvą, rekvizicijomis iš Lietuvos maitinti ir išlaikyti savo kariuomenę. Atrodė, kad ši didelė valstybė, Lietuva, nebūtų turėjusi jokios valdžios.

Dėl šių išorės priežasčių, prie kurių reikia priskaityti dar ir tai, kad į pabaigą XVII a. pasikeitė Europos rinkos konjunktūra, kad žemės ūkio produktų, ypačiai javų, kainos žymiai nukrito, visiškai sunyko Lietuvos žemės ūkis, ir nebegalėjo atsigauti.

Greta išorinių priežasčių, nustumdžiusių Lietuvos ūkį, buvo visa eilė ir vidujinių priežasčių. Pirmon vieton čia reikia priskaityti per daug didelį ir vienapusišką bajorų luomo išsigalėjimą. Bajorai, kurių rankose buvo visas valstybės likimas, rūpinosi labiau savo, negu krašto reikalais. Kaip valstybinė bajorų politika privedė prie to, kad visa valstybė turėjo žlugti, buvo kaimynų pasidalinta, taip ir ekonominė bajorų politika privedė prie to, kad ūkiškasis Lietuvos gyvenimas buvo visiškai sugriautas. Su ekonomine bajorų politika, labai pakenkusia krašto ūkiui, susipažinsime kiek vėliau, bekalbėdami apie pramonę ir prekybą, kurias ypačiai ji palietė ir sunaikino. Tačiau ir žemės ūkiui bajorai yra daug pakenkę, nesuprasdami, jog kerta tą šaką, ant kurios patys sėdi. Užtenka čia priminti kad ir nežmonišką valstiečių priespaudą, be abejonės, prisidėjusią prie žemės ūkio smukimo. O ką jau bekalbėti apie ištaigingą ir prabangų pačių bajorų ir didikų gyvenimą. Puikūs, tikrai karališki palociai, prabangus jų įrengimas, laikymas nuosavos kariuomenės, šimtų tarnų ir dykaduonių palydovų, nuolatinės puotos, medžioklės, vaisės, kelionės į užsienius, puošnumas be saiko — visa tai reikalavo daugiau lėšų, negu kad galėjo duoti bajoro turima žemė. Tai visu sunkumu gulė ant žemės ūkio, nes jis buvo svarbiausias bajorų pajamų šaltinis. Bajorų išlaidos buvo neribotos, todėl bajorai greitai labai prasiskolino, o norėdami padengti skolas ir prabangiai gyventi, nežmoniškai spaudė valstiečius, apkraudami juos papildomais mokesčiais, papildomomis darbo dienomis, nes bajorui reikėjo kuo daugiau pajamų išspausti iš savo suvargusio ūkio. Baudžiauninkams pridedamųjų darbo dienų skaičius vis augo. Šalia paprastųjų gvoltų atsiranda vadinamieji didieji ir mažieji gvoltai laukams tręšti, sėti, kulti,

arti. Dažnėjo talkos. Apytiksliai apskaičiavus visas baudžiavų dienas, duokles, mezliavas, talkas, gvoltus ir činšus ir viską pavertus darbo dienomis, XVIII a. valstietis nuo dūmo dvarininkui turėjo per metus atidirbti 320-360 dienų. Jam pačiam savo ūkyje darbuotis tebuvo likusios naktys, kelios laisvos šventės ir moterų bei vaikų darbas. Kadangi bajorams reikėjo daug pinigų ir jų nuolat vis trūko, tai jie stengėsi iš savo žemės išgauti daugiau, negu kad ši galėjo duoti. Žemės ūkis buvo vedamas per uoliai. Nemokant vartoti dirbtinų trąšų, žemė buvo mažai tręšiama, o gyvulininkystė apleista. Dėl per dažno javų sėjimo ir netręšimo žemė nuvargo, sulysa ir nebegalėjo duoti tokio derliaus, kaip anksčiau. Dėl tokios bajorų politikos žemės ūkis skaudžiai kentėjo. Jei dėl to jis susmuko privatiškuose bajorų dvaruose, tai ką jau bekalbėti apie karališkuosius dvarus, kurie bajorų buvo grobstomi ir laikinai valdomi neva už savo patarnavimus valstybei. Į karališkus dvarus bajorai žiūrėjo, kaip į laikiną pasipelnymo šaltinį, jų gera priežiūra nesirūpino, o tiktai stengėsi kuo daugiau pasipelnyti, nualindami pačią žemę. Ne vienas tų laikų keliauninkas, važiuavęs per Lietuvą, su nusistebėjimu rašė, kad bajorai, valdydami karališkus dvarus, visai nesirūpina jų priežiūra. Anot tų keliauninkų, iš apleistų ir sugriuvusių trobesių, iš kiaurų stogų iš karto pažinsi, kur karališkas dvaras, tuo tarpu kai bajorai, tų dvarų valdytojai, savo nuosavame dvare gyvena puikiausiuose rūmuose.

Dar daugiau žalos Lietuvos ūkiui padarė ir kita nelaimė, glaudžiai susijusi su nuolatiniais karais, siautusiaisiais Lietuvoje, maras. Ši nelaimė, kaip karo ir bado pasekmė, gana dažnai aplankydavo Lietuvą. Regioninių, apimančių vieną kurią nors Lietuvos dalį, badų ir marų atsitikdavo kas kelinti metai. Tačiau būdavo ir tokių marų, kurie apimdavo visą Lietuvą. Taip turime žinių apie didelius marus Lietuvoje iš 1656-1658 m., bet labiausiai Lietuvos ūkį paveikė 1708-1711 metų garsusis maras. Visai pasibaigė jis tik 1717 m. Jis ištiko kaip tiktai švedų ir rusų invazijos metu, kada jie be pasigailėjimo plėšė ir naikino Lietuvą. Todėl kilo didelis badas, o ši pasekė ir maras. Jis ėmė siausti Žemaičiuose dar 1708 m., pamažu vis plisdamas ir užimdamas kitas Lietuvos dalis, pasiekdamas rytinę Lietuvą, Vilniaus kraštą ir dar toliau. Žmonės mirė tūkstančiais ir nebuvo jiems nuo maro išsigelbėjimo, ypačiai karo metu. Kiek siekia mūsų žinios, visur bus išmirę ne mažiau kaip $\frac{1}{3}$ gyventojų, o Žemaičiuose daug kur net $\frac{2}{3}$. Dideliuose kaimuose, kur anksčiau gyveno kelios dešimtys šeimų, beliko daug kur vos 2-3 gyventojai, kai kur neliko nei vieno, o buvusių sodybų ir laukų vietoje ėmė želti net miškai.

Žemės ūkiui tas švedų karas ir maras paliko baisių pėdsakų. Ypatingai krito sėkmingai vedamas palivarkų ūkis. Dvarų inven-

toriuose dažnai randame aiškių ir liūdnu to karo ir maro pasekmių liudijimų. Nekartą galima užtikti tokių pastabų, kaip: «devynios tarnybos, visos apleistos, kur pirmiau stovėjo palivarkas», arba «penkios tarnybos, visos tuščios, kur pirmiau buvo dvaras» ir panašiai.

Apie didžiojo Lietuvos kunigaikščio Alytaus ekonomiją turime iš 1712 m. toki pranešimą: «Dėl maro, svetimos ir savosios kariuomenės plėšimo ši ekonomija yra likusi be gyventojų, ypačiai tose vietose, kur stovėjo kunigaikščio Mykolo Višniaveckio komandoje buvusi kariuomenė. Ekonomijos dirvos apaugo ne tiktai žolynais, kur pirmiau buvo sėjami kviečiai, bet jau pradėjo želti ir krūmokšniai. Kur pirmiau buvo platūs kaimai, dabar tik vieta, kur buvo Troja. Trobos sugriautos ir nakčia nuvežtos, vienas Dievas žino kur, ir niekas apie tai negali duoti žinios, niekas nesaugojo». Toliau skaitome tame pranešime: «Kunigaikščio palivarkai be jokių ribų, o jeigu kuriame nors jų sėjama, tai labai mažai, tik dėl žmonių akių, nes žemė neįtręšta, o jeigu kur ji neša grūdą, tai šis pražūna tarp pačių ponų ekonomų».

Taip atrodė valstybės ūkis Lietuvoje didžiojo kunigaikščio ekonomijoje Alytuje. Tokių ekonomijų tikrojoje Lietuvoje dar buvo dideli, ištisus valsčius užima žemės plotai apie Šiaulius ir Gardiną. Bet ir ten toks nykus vaizdas. Pav., visai panašiai rašoma Gardino ekonomijos inventoriuje: «Ant Lietuvos žemės krenta visokios nelaimės, karas, 'pavietrė', gyvulių maras, net šarančiai suėda menkus pasėlius». Apie kitą tos pačios Gardino ekonomijos dvarą kitoje vietoje rašoma: «Čia buvo dvaras, kur gyveno seniūno pavaduotojas. Dvarą sudegino ganydami arklius, išdykaudami Maskvos kareiviai, o kitus trobesius rusai ir kiti kareiviai išardę sukūreno». Ne geriau buvo ir Lietuvos Brastos ekonomijoje. «Rusų, švedų ir saviškė kariuomenė bei maras taip ją nunaikino, taip baisiai nuterėjo, kad pagal 1712 m. tos ekonomijos inventorių kai kuriose tos ekonomijos dalyse revizoriai nerado nė mažiausio daiktelio, net nei paties dvaro, nei palivarko trobesių, kuriuos kariuomenė arba išgriovė, arba sudegino ligi pamatų». Panaši padėtis buvo daugelyje tos ekonomijos palivarkų, kur nė mažiausios šiaudų gniūžtės, nei grūdo, nei gyvulio plauko nebeliko, tik pasibaisėtina tuštuma». Panašiai buvo nunaikinta ir Mogiliavo ekonomija, o valstiečiai arba žuvo nuo karo, bado ir maro, arba išbėgiojo kur kojos neša, kur akys mato. Nykų vaizdą matome ir iš pranešimų iš kitų Lietuvos sričių. Didžiausi dirbamos žemės plotai buvo pavirtę dykuma, daugybė kaimų ir dvarų sulyginti su žeme, laukai apžėlę krūmais ir mišku, galvijai

išgrobti svetimųjų ir savųjų kareivių, gyventojai išmirę nuo ligų ir bado arba išbėgioję kitur laimės ieškoti.

Liudijimų apie tokią apverktiną žemės ūkio padėtį galime rasti iš visos Lietuvos. Taip didžiulėje Punsko seniūnijoje, Kauno pavieta, po maro metų matome didžiausią depopuliaciją, kaimų ir palivarkų laukai apaugę žole, trobesiai supuvę ir sugriuvę. Tik šen ten ant griuvėsių pradeda rasti naujos sodybos. Kitoje vietoje, Liaudiškių dvare, Upytės pavieta po marų visai nebeliko «chlopų», nes jie visi maro metu išmirę, rašo inventorius.

Ne mažiau buvo sukrėstas ir miestas. Pav., pagal Ukmergės seniūnijos inventorių iš 95 prieš marą Ukmergėje stovėjusių namų, po maro, dar 1738 m. tebuvo vos 16 gyvenamų namų.

Ne tik daugelis dvarų, palivarkų, kaimų karų ir maro metu išnyko dūmais į padanges ar tapo visai apleisti, bet ir likusieji neskaitlingi ūkiai neteko gyvo ir negyvo inventoriaus. Turėjo praeiti labai daug laiko, kol žemės ūkis Lietuvoje vėl pamažu teįstengė atsigauti. Taip keliasdešimt metų po XVIII a. pradžios nelaimių daug kur dar tebebuvo tuščių valstiečių sodybų, daug kur tebežėlė dirvonais buvę valstiečių laukai, nes taip greitai nespėjo priaugti naujų valstiečių, kurie užimtų karo, bado ir maro metu žuvusiųjų ir išmirusių vietas.

Apie kuriuos nors techniškus pagerinimus žemės ūkio srityje po maro metų negalėjo būti nė kalbos. Pirmiausia reikėjo pasiekti tą patį agrikultūros laipsnį, kuris buvo prieš taip vadinamąjį «švedų tvaną». Reikėjo padidinti labai sumažėjusį dirbamos bei apsėjamos žemės plotą, reikėjo pagaliau daugiau ir darbo jėgų. Visas nelaimės labiausiai jautė valstiečiai, nes, trūkstant darbo jėgų, ponai juos apkraudavo dar didesnėmis prievolėmis ir didindavo darbo dienų skaičių dvare.

Nežiūrint į visas nelaimes Lietuvoje, žmonėms reikėjo gyventi ir dirbti žemę pagal savo išgales.

Dabar ir pažiūrėsime, kaip šiuo liūdnuoju Lietuvos istorijos periodu buvo tvarkomas ir organizuojamas Lietuvos žemės ūkis.

Visa Lietuvos žemė, kaip anksčiau, taip ir dabar skirstėsi į valstybės ir privačią nuosavybę. Valstybės nuosavybė buvo didžiųjų kunigaikščių dvarai, skiriami didžiajam kunigaikščiui ir jo rūmams išlaikyti ir svarbiausiems valstybės reikalams patenkinti. Likusioji žemė buvo arba bajorų arba Bažnyčios nuosavybė. Miestiečiai, jei nežiūrint išimčių, dirbamos žemės turėti negalėjo.

Valstybinė žemė buvo išmėtyta po visą valstybės teritoriją didesniais ar mažesniais gabalais. Valstybės nuosavybės žemė, domenai, skirstėsi į dvi dalis: į *stalo dvarus* arba ekonomijas, kurių pajamos buvo skiriamos didžiojo kunigaikščio ir svarbesniems vals-

tybės reikalams, ir į kitas didžiojo kunigaikščio žemes, taip vadina-
mas *panes bene merentium*, t. y. gerai užsitarnavusiųjų duona. Tuo
vardu jos buvo pramintos todėl, kad didysis kunigaikštis jas priva-
lėjo išdalyti valstybei gerai užsitarnavusiems didikams ir bajorams,
leisti jiems iš tų žemių pelnytis ligi savo gyvos galvos.

Lietuvoje buvo šie *stalo dvarai* arba ekonomijos: 1. Šiauliu, 2. Alytaus, 3. Gardino. 4. Lietuvos Brastos bei Kobrinės ir 5. Mogi-
liavo. Kiekviena ekonomija dalijosi į kelias gubernijas, kiekviena
gubernija į keliolika *raktų* arba vaitijų, kurios apimdavo savo keliu
po kelis ar keliolika dvarų, palivarkų ir kaimų. Taip XVIII a. vidury-
je didžiajam Lietuvos kunigaikščiui priklausė 5 ekonomijos, 17
gubernijų, 149 raktai ir vaitijos, 71 dvaras ir palivarkas. 33 miestai
ir miesteliai ir 1219 kaimų. Visose penkiose ekonomijose dirbamos
žemės buvo apie 27.800 valakų, į tą sumą neįskaitant nei tuščių,
apleistų valakų, nei miškų, nei pievų, kurių plotas buvo keleriopai
didesnis už ariamos žemės plotą. Apie vidurį XVIII a. visose 5-kiose
ekonomijose gyveno apie 160.000 valstiečių.

Didžiojo kunigaikščio ekonomijos paprastai būdavo eksploatuo-
jamos išnuomavimo sistema. Jos būdavo atiduodamos nuomon
įvairiems asmenims. Atskiras asmuo gaudavo arba visą, arba tik
dalį ekonomijos nuomon. Ta nuoma dažnai būdavo trumpatermininė,
kas labai griovė dvarų ūkį ir alino žemę, nes kiekvienas nuomininkas
stengėsi kuo daugiau tą žemę išnaudoti, o jokių pagerinimų ar tro-
besių remonto nedarydavo, nebūdamas tikras, jog išėjus sutarties
laikui, vėl gaus nuomon tą patį dvarą. Todėl jau XVIII a. pra-
džioje inventoriuose nekartą randame pastabą apie tikrai liūdną
ūkišką ekonomijų padėtį, apie sugriuvusius trobesius ir nualintą
žemę, kuri vos vos teįstengia nešti derlių, kartais duodanti tik 2-rą ar
3-čią grūdą.

Kaip matyti iš tų pačių inventorių, didysis kunigaikštis savo
ekonomijas po vieną ar kelias iš karto išnuomodavo galingiems
didikams: Radvilams, Valavičiams, Sapiiegoms, Sobieskiams, Sluč-
koms ir kitiems. Jie figuruoja kaip nuomininkai po keliolika metų.
Kitą kartą kai kurios ekonomijos, kaip Šiauliu, ne tik išnuomuoja-
mos, bet ir užstatomos didikams, kol karalius vėl neišperka iš jų.
Toku būdu karalius savo ekonomijose nė pats, nė per savo valdinin-
kus nevedė ūkio, bet savo *stalo dvarus* išnuomodavo didikams. Gi
tie didikai irgi nevisada patys tuos milžiniškus dvarus eksploatuo-
davo per savo valdininkus, bet kai kada nuo savęs išnuomodavo
kitiems. Tokiu būdu radosi antros ir trečios eilės nuomininkų, o dėl
viso to labai kentėjo pati žemė, kuri buvo visiškai nualinama.

Šitokia nuomos sistema tačiau buvo gana patogi ekonomijų savininkui, didžiojo kunigaikščio išdui. Valstybės išdas čia neturėjo jokio rūpesčio ūkiui vesti, nereikėjo jam nei didelio specialiai samdomų valdininkų, administratorių ir kontrolierių skaičiaus, nereikėjo jam nei išlaidų daryti — jiems už darbą apmokėti. Bet šitokia sistema griovė patį žemės ūkį. Be to, tarp didžiojo kunigaikščio ir jo ekonomijų valstiečių atsistodavo tarpiniai asmenys, nuomininkai, t. y. nutrūkdavo tiesioginis ryšys tarp didžiojo kunigaikščio ir jo žemės valstiečių. Tai galėjo atsiliiepti į valstiečių padėtį, sunkinti jų gyvenimą.

Tačiau, apskritai, valstiečių gyvenimas karališkose žemėse buvo lengvesnis, negu privačiose bajorų žemėse. Valstiečiams tuo buvo lengviau ekonomijose, kad čia tiksliai raštu jau nuo Žygimanto Augusto valakų reformos buvo nustatytos jų prievolės ir mokesčiai, ir nė vienas ekonomijų savininkas negalėdavo iš valstiečių daugiau reikalauti, negu kad inventoriuose buvo pažymėta. Be to, jei koks nors nuomininkas imtų per daug sauvaliauti, valstietis galėjo pasiskusti pačiam didžiajam kunigaikščiui, o šiuo atveju nuomininkams grėsdavo nuomos sutarties nutraukimas ir bausmės. Be to, ekonomijų valstiečių gyvenimas pagerėjo dar tuo, kad gale XVII ir pradžioje XVIII a. Žygimanto Augusto įvesta valakų sistema buvo kai kuriose ekonomijose perreformuota, naikinant palivarkus ir lažus, ir visas valstiečio prievoles suvedant į piniginių mokesčių — činšą.

Žygimanto Augusto valakų reforma rekomendavo steigti karaliaus valdose kuo daugiau dvarų ir palivarkų, prie jų skirti tam tikrą valstiečių valakų skaičių; valstiečiai turėjo eiti lažą į tuos ekonomijų dvarus ir palivarkus ir savo darbu įdirbti jų žemę, be to, mokėti įvairiausių mokesčių pinigais ir javais. Tačiau gale XVII ir pradžioje XVIII a. ekonomijose pamažu pravedamos visiškai priešingos reformos, žymiai palengvinusios karališkųjų valstiečių gyvenimą. Dabar imama naikinti lažų prievolė ir dvaro žemės apdirbimas priverstinu valstiečio darbu bei baudžiava. Tos žemės dabar išdalinamos valstiečiams. Daugumos karališkųjų dvarų valstiečių visos prievolės dabar suvedamaos vien į činšą, t. y. mokesčių, kurių valstiečiai turėjo mokėti gyvais pinigais arba dalinai grūdais ir kuris buvo tiksliai nustatytas.

Panaikinant lažą valstiečių gyvenimas ekonomijose žymiai palengvėjo. Tuo tarpu bajorų valstiečiai ir toliauėjo sunkias baudžias ir lažą ir su pavydu žiūrėjo į didžiojo kunigaikščio ekonomijų valstiečius. Taigi Lietuvos ekonomijose gale XVII ir pradžioje XVIII a. įsigalėjo tokie santykiai, kuriuos tik gale XVIII a. savo dvaruose bandė įvesti tokie šviesūs Lietuvos ūkiškojo gyvenimo reformato-

riai, kaip Lietuvos pakancleris Jokimas Chreptavičius, kunigaikštis Stanislovas Poniatovskis ir kiti plačiai apsišvietę didikai, išauklėti fiziokratų principais, siekę pakelti Lietuvos žemės ūkį ir palengvinti jau nebepakenčiamą valstiečių baudžiąvą.

Galas XVII ir pradžia XVIII a. Lietuvoje bajorų privačiuose dvaruose paprastai yra laikomi didžiausios valstiečių priespaudos periodu. Šiame periode čia ne tik nebuvo įgyvendintas joks valstiečių gyvenimo palengvinimas, bet apie tai pagalvoti buvo jau nuodėmė. Tuo tarpu karaliaus dvaruose, visoje valstybėje reiškiantis pilnai anarchijai ir netvarkai, vis tik ekonominiame valstiečių gyvenime tas periodas buvo šviesus, jis pasižymėjo didele ir pažangia reforma. Šitokio dalyko negalima išaiškinti tuo, kad patys karaliai ar jų ekonomijų nuomininkai būtų buvę tiek apsišvietę ir pažangūs žmonės, jog būtų susipratę lengvinti valstiečių gyvenimą, naikinant lažą ir visas prievoles paverčiant činšu. Šita reforma greičiau buvo iššaukta paties gyvenimo, paties būtino reikalo gauti pajamų iš ekonomijų. Šita reforma ekonomijose įvyko štai dėl ko. Ekonomijų išnuomojimo sistema buvo sugriovusi žemės ūkį ir nualinusi žemę, kuri beveik nustojo davusi derlių. Prie dvarų ir palivarkų sunykimo, taip pat labai daug buvo prisidėję nuolatiniai karai, badai ir marai. Tokia apverktina ekonomijų padėtis turėjo atsiliepti ir į valstiečių gyvenimą. Bet tai prisidėjo ir prie minėtos agrarinės reformos įgyvendinimo, kuri pakeitė dalies ekonomijų vaizdą, būtent, prie beveik visiško ekonomijose panaikinimo dvarų ir palivarkų ūkio, kuris anksčiau buvo tvarkomas paties valstybės išdo rizika, realizuojant tų ūkių derlių arba juos išnuomojant. Ta pati apverktina ekonomijų padėtis privedė ir prie to, kad ant $\frac{4}{5}$ ekonomijų ploto, panaikinus palivarkus ir dvarus, buvo pasodinti valstiečiai činšo teise.

Ūkininkauti apleistuose ir nualintuose dvaruose ir palivarkuose neapsimokėjo nei pačiam karaliui, nei nuomininkams, nes dvaruose buvo sunaikinti ne tik trobesiai ir gyvas bei negyvas inventorių, bet taip pat ir žemė buvo labai nualinta. 1668 m. Alytaus inventoriuje pažymėta, kad čia nuvarginta žemė nė pasėtų grūdų nebesugrąžina. Nuomos sistema taipogi buvo nelabai tikra, nes nuomininkai, mažėjant žemės našumui ir galimybei įdirbti žemę, mažiau mokėjo nuomos, o kai kada ir nuo jos mokėjimo dalies išsisukdavo, teisindamiesi neturėję jokių pajamų iš sunaikintų dvarų ir palivarkų. Didžiojo kunigaikščio išdas todėl bevelijo tenkintis mažesnėmis pajamomis, bet už tai mokamomis gyvais pinigais, mokamais činšo pavidalu, negu negarantuotu pelnu iš savo paties

vedamo dvaro. Kadangi buvo sunku įdirbti palivarkų laukų nualintą žemę, tai ir buvo imta naikinti palivarkus, jų žemę dalinti valstiečiams. Nebereikalingas valstiečių lažas ir kitos prievolės, surištos su paties dvaro žemės įdirbimu buvo pakeistos į činšą. Tuo būdu ekonomijų administratoriai pasidarė tik valstiečių mokesčių rinkėjai, o vyriausieji ekonomijų nuomotojai pasidarė tik tų valstybės pajamų nuomotojai, kurie iš anksto sumoka sutartą sumą didžiajam kunigaikščiui, o paskui ją per savo įgaliotinius su kaupu išsirenka iš valstiečių, gyvenančių ekonomijose. Taigi priežastys, pakeitusios ekonomijose lažus į činšus ir palengvinusios valstiečių gyvenimą buvo grynai fiskalinės, nes išdui geriau buvo turėti mažesnes, bet tikras pajamas iš činšo, negu iš žemės dirbimo. Tačiau valstiečiai buvo dėkingi už šitoki palengvinimą ir patys dažnai prašydavo išdalinti jiems palivarko apleistas žemes ir lažus pakeisti į činšus.

Ne iš karto tokios reformos tačiau buvo pravestos. Net toje pačioje ekonomijoje tas procesas kitą kartą truko net keliasdešimt metų, pradedant nuo Jono Sobieskio laikų. Pirmiausiai buvo naikinami patys nepelningiausi palivarkai ir, valstiečiams prašant, jų žemė išdalinama činšo teise, panaikinant lažus ir baudžias. Jei dar apsimokėjo palikti palivarką, tai jis buvo paliekamas, ir valstiečiai neatleidžiami nuo lažų.

Lažų ir palivarkų panaikinimo dokumentuose dažnai nurodomi ir motyvai, kodėl lažas pakeičiamas į gryną činšą, būtent: dažnai pačių valstiečių prašymas, valstybės išdo pajamų padidinimas, kelio užkirtimas nuomininkams savavaliauti, nežmoniškai spausti valstiečius, dvaro sunykimas dėl karo ir panašiai. Pirmon vieton tačiau statomas išdo pajamų padidinimas, kaip pagrindinis lažų ir baudžiovų panaikinimo motyvas. Todėl ir siekiama visose ekonomijose panaikinti lažus ir baudžias. Gardino ekonomijoje jis buvo pavers-tas į činšus nuo 1680 ligi 1712 m. Maždaug tuo pačiu laiku tos reformos buvo pravestos ir visoje Alytaus ekonomijoje. Taip pat ir visoje Šiaulių ekonomijoje gale XVII ir pradžioje XVIII a. buvo panai-kinti palivarkai ir valstiečiai pasodinti ant činšo, kurio didumas buvo gana įvairus, atsižvelgiant į žemės kokybę, bet kuris valstiečiui nebuvo taip sunkus kaip baudžiava. Šiaulių ekonomijoje lažus keis-ti į činšus buvo pradėta jau Vladislovo IV laikais, apie 1640 m. Lažas ir baudžiovos buvo paliktos tik dalyje Mogiliavo ir Lietuvos Brastos ekonomijų, nors ir tų ekonomijų žymią dalį palietė reformos.

Lažų, baudžiovų ir įvairių prievolių bei duoklių pakeitimas į činšus apėmė $\frac{4}{5}$ visų Lietuvos ekonomijų.

Nors palivarkų bei baudžiavų naikinimas ir įvairių darbų bei prievolių pakeitimas į činšą nepanaikino valstiečio ekonominės priklausomybės nuo dvarų administracijos, kadangi žemė nebuvo valstiečio nuosavybė, bet dvaro, tačiau ši reforma žymiai palengvino valstiečių buitį ekonomijose. Tos reformos ekonomijose buvo pravesotos ne tik patenkinant fiskalinius didžiojo kunigaikščio interesus, bet sutinkant ir su pačių valstiečių valia, ką parodo pačių valstiečių skaitlingi prašymai pakeisti jų prievoles į činšą. Tuo tarpu bajorų dvaruose vyravo palivarkų sistema ir sunki valstiečių baudžiava, nors pasitaikydavo ir tokių vietų, ypačiai milžiniškose didikų latifundijose, kur savininkui neapsimokėdavo dėl įvairių priežasčių vesti palivarkų sistemą ir kur valstiečiai nėjo lažų, bet mokėjo činšą. Tačiau privačiuose dvaruose tai buvo tik išimtis.

Įdomu palyginti Lietuvos ekonomijų valstiečių gyvenimą su Lenkijos ekonomijų valstiečių gyvenimu. Pirmoji medžiaga čia rodo, kad Lenkijos valstiečiams buvo daug sunkiau gyventi, nes Lenkijos ekonomijose vyravo ne činšas, bet baudžiavų ir lažo sistema.

Tačiau ir Lietuvos ekonomijų valstiečiai ne per ilgiausiai džiaugėsi savo laisvėmis. Nepaėjo nė šimto metų, ir jų laisvę vėl imta varžyti. Stanislovo Augusto viešpatavimo pradžioje vėl buvo pasunkinta valstiečių buitis. Tarp 1766-1768 m. vėl buvo pravesotos reformos didžiojo kunigaikščio ekonomijose. Žemės ūkiui kiek atsigavus nuo anksčiau buvusių karų ir valstiečiams padaugėjus, vėl pradėta atiminėti nuo valstiečių žemę, kurti palivarkus, įvesdinėti lažus ir baudživas. Trumpai, Stanislovo Augusto Poniatovskio laikais buvo panaikintos ankstyvesnės reformos, pakeitusios valstiečių lažą į činšus. Dabar vėl naikinami činšai, o valstiečiai grąžinami į sunkią baudžiavą. Tik dalis jų ir toliau buvo palikta činšininkais. Kiekvienas valstietis turėti po $\frac{1}{4}$ valako žemės, už kurią turėjo dirbti po 2 dienas savaitėje dvare, t. y. viso 104 dienas metuose. Išimties keliu už tą žemę jis galėjo mokėti činšą ir lažų neiti. Bet tai buvo tik išimtis. Jei valstiečiui neužteko to $\frac{1}{4}$ valako, tai jis galėdavo gauti daugiau žemės, už kurią mokėjo činšą, atsižvelgiant į žemės kokybę. Šiuo atveju žemė buvo skirstoma į 4 rūšis: gerą, vidutinišką, blogą ir labai blogą. Kaip papildoma prievolė visiems valstiečiams buvo įvesta dar savotiškos talkos 12 dienų, — 6 dienos pavasarį ir 6 rudenį. Tose talkose buvo atliekami darbai pačių dvaro valstiečių naudai ir tos talkos dvarui tiesiogiai naudos nenešė. Šitų talkų dienomis valstiečiai turėdavo remontuoti griūvančius kaimo namus, padėti įdirbti laukus suvargusiems valstiečiams, taisyti savo apylinkės kelius, tiltus, pylimus ir panašiai.

Stanislovas Augustas Poniatovskis reformas pravedė radikaliai. Valstiečiai prieš jų pačių valią, priverstinai buvo gražinami į baudžiąvas, verčiami eiti lažą į dvarus. Tai labai charakteringas dalykas, kad tuo laiku, kai daugelis reformatorių, privačių didikų ir bajorų savo dvaruose stengėsi įvesti žemės ūkio sistemą be privalomojo valstiečio darbo, lengvino valstiečių buitį, tuo pačiu laiku karaliaus ekonomijose buvo atnaujinami palivarkai ir priverstinas lažas. Karaliaus dvaruose baudžiavos nuo dabar jau išliko ligi pat valstybės žlugimo. Lietuvą gi paėmus rusams valdyti, valstiečių gyvenimas dar labiau pasunkėjo. Lietuvos valstiečių prievolės buvo sulygintos su žymiai sunkesnėmis Rusijos valstiečių prievolėmis. Be to, žymi ekonomijų dalis buvo išdalinta rusų generolams ir didikams, o tų žemių valstiečiai pasidarė rusų ponų nuosavybė. Tokia sunki valstiečių buitis ištvrė ligi pat baudžiavų panaikinimo 1861 m.

Stanislovo Augusto Poniatovskio laikais įvykęs ekonomijų valstiečių gražinimas į baudžiąvas, priverstinas vėl lažų įvedimas, įvykęs prieš valstiečių valią labai paaštrino ilgiems metams santykius tarp palivarkų administracijos ir valstiečių. Valstiečiai pradėjo siuntinėti gausius skundus karaliui ir jo išdui. Nors šitie skundai, karaliui pageidaujant, būdavo tyrinėjami, nors griežtai būdavo baudžiami bet kokie dvarų administratorių išsišokimai bei savavaliavimai, valstiečių skriaudimas, neteisėtas jų pareigų didinimas ir išnaudojimas, tačiau tai nenutildė ekonomijų valstiečių nepasitenkinimo ir bruzdėjimo. Taip pat ir valstiečių skundai nesiliovė, nes jų šaltinis nebuvo panaikintas, t. y., baudžiavų ir lažų atnaujinimas griežtai buvo įgyvendintas. O atsakymuose į valstiečių skundus galima rasti tokių pasiteisinimų: « Galėjo Jonas Sobieskis savo valstiečius atleisti nuo baudžiavų, bet ir mes savo karališka teise galime savo valstiečius sugrąžinti į tokią padėtį, kurioje jie buvo prieš Joną Sobieskį ». Visas dalykas, žinoma, valstiečių skundais nepasibaigė. Vienur kitur pradėjo valstiečiai bruzdėti, nebeklausyti palivarkų administratorių, nebeeiti lažų, jėga priešintis. Tokie valstiečių subruzdimai buvo jėga malšinami. Ypatingai žymus buvo Šiaulių ekonomijos sukilimas, kurio eigą smulkiai yra aprašęs A. Janulaitis¹. Šitas Šiaulių ekonomijos valstiečių sukilimas įvyko 1769 m. Jis prasidėjo Žagarėje, vėliau persimetė į Joniškį, į Šiaulius ir apėmė visą ekonomiją. Sukilę valstiečiai suėmė dvarų administratorius, sukišo

¹ *Valstiečių sukilimas XVIII a. Lietuvoje*, Vilnius 1910; Taip pat žr. MARČENAS R., *Šiaulių ekonomijos valstiečių sukilimas 1769 m.*, Vilnius 1969.

juos į kalėjimus, bandė organizuoti savo valdžią, neapsėjo ir be žiaurumų ir plėšimų: užpuldinėjo dvarus, javų sandėlius, krautuves ir karčiamas. Valstiečiai, jau papratę per ilgesnį laiką gyventi laisviau, mokėdami tik činšą ir kai kurie jau šiek tiek praturtėję, nebenorėjo atiduoti vėl palivarkams steigti savo žemės ir nebenorėjo eiti baudžiavų. Valstiečiai reikalavo panaikinti naujai įvestas baudžias ir lažus ir vėl grąžinti jiems činšo sistemą. Valstiečiai tikėjosi sulaukti pagalbos ir iš Baro konfederacijos, su kuria bandė užmegzti ryšius. Tačiau Šiaulių ekonomijos valstiečių sukilimas buvo žiauriai numalšintas. Karalius atsiuntė čia savo kariuomenę, kuri įvedė senąją tvarką, priversdama valstiečius vėl eiti lažus ir talkas. Svarbiausieji sukilimo vadai ir dalyviai buvo žiauriai nubausti. Teismas, įvykęs Kaune, nutarė joniškiečių vadą Mykolą Paugą gyvą įpinti į tekinį; Jazauskui nukirsti galvą, o po to sukapoti jo kūną į 4 dalis, kurias prie vieškelio iškabinti, o galvą pasmeigti ant mieto; Radvilą gyvą sukapoti į 4 dalis, o po to padaryti, kaip ir su Jazausku. Kitiems svarbesniems sukilimo dalyviams teismas nuteisė nukirsti galvas arba viešai išplakti, duodant ligi 200 rykščių. Bausmės buvo įvykdytos Joniškyje viešai, kad atbaidytų valstiečius nuo panašių sukilimų. Visoje ekonomijoje buvo palikti kariuomenės būriai žiūrėti, kad valstiečiai vėl nesukiltų. O valstiečiams nieko kito nebeliko, kaip vėl vilkti sunkus baudžios jungas. Tik po poros metų Šiaulių ekonomijos valstiečiams buvo padaryta mažų palengvinimų, šiek tiek sumažinant talkų dienas ir duokles.

Valstiečiai buvo bandę sukilti dar ir kitose ekonomijose, bet jiems tai nepavyko, nes jų bruzdėjimas tuojaus būdavo jėga užgniauziamas. Nors šie bruzdėjimai ir buvo užslopinti ir neigijo didesnio maštabo, bet jie yra charakteringi, kaip protestas prieš baudžiavų ir lažų atnaujinimą.

Įdomu panagrinėti, kurios priežastys vertė karalių atnaujinti savo ekonomijose lažus ir baudžias. Šitoks dalykas rodo visiškai nesuprantamas anoje reformų ir kylančio liberalizmo gadynėje. Apsisvietę bajorai, norėję racionalizuoti savo žemės ūkį ir palengvinti valstiečių buitį geriausiu valstiečių klausimo išsprendimu laikė panaikinimą priverstinojo valstiečių darbo ir visų valstiečio prievolių suvedimą į činšą. Už gautus pinigus geriau apsimokėjo dvaruose laikyti laisvai samdomus darbininkus. Patsai karalius Stanislovas Augustas Poniatovskis, buvo liberalinių pažiūrų žmogus, didelis šalininkas reformų ir pažangos valstiečių klausime. Jis buvo fiziokratų gerbėjas, pats skelbė moksliską ir humanitarinę teoriją, kuriomis buvo pasiėmęs. Laiškuose savo administratoriams

Jis ne kartą pabrėžė, jog administratoriai turi taip elgtis, kad visi Lietuvos ekonomijų valstiečiai būtų dėkingi valdžiai. «Laikyčiau savo gėda, kad kitų ponų valstiečiai jaustųsi laimingesni už karališkuosius», rašė viename laiške Stanislovas Augustas Poniatovskis. Daugelyje savo laiškų jis perspėja administratorius, kad valstiečiai nė mažiausiame dalyke nebūtų spaudžiami ir skiaudžiami, kad nė vienas valstietis neturėtų pagrindo skųstis karaliumi, kad karaliaus sąžinė galėtų būti visiškai rami.

Taigi nėra abejonės, kad pats karalius buvo humaniškų ir liberališkų pažiūrų valstiečių klausime, tačiau nežiūrint to, kaip tik karaliaus ekonomijose, o ne kur kitur, buvo įvestas lažas ir baudžiavos; vieton lengvinti, buvo sunkinamas valstiečių gyvenimas. Tokių teorijos ir realybės priešingumą galima išaiškinti ne kuo kitu, kaip tik tuo, kad lažų ir baudžiavų atnaujinimo priežastis buvo fiskalinė. Karalius skelbė viena, o darė visai ką kita, norėdamas turėti pinigų savo prabangiam ir ištaigingam gyvenimui. Fiskaliniais sumetimais ir buvo atnaujintas valstiečių lažas ir visa palivarkų sistema.

Karaliui nuolat trūkstant pinigų, reikėjo ieškoti jų šaltinių. Darbar buvo nusistatyta ekonomijų nebeišnuomoti pašaliniais, bet jas eksploatuoti, įvedus betarpišką karaliaus administraciją. Prie visuotino troškimo padidinti krašto vidaus produkciją, buvo nusistatyta padidinti ir ekonomijų žemės našumą, pakelti javų produkciją, padidinti ekonomijų pelningumą. Vyriausiuoju visų Lietuvos ekonomijų valdytoju Stanislavo Augusto Poniatovskio laikais buvo paskirtas Antanas Tizenhauzas. Tai buvo vienas labiausiai apsišvietusių anos gadynės žmonių, geras pramonės organizatorius, puikus administratorius, apsukrus politikas, ištikimai atsidavęs Stanislovui Augustui Poniatovskiui. Jis matė, jog karališkieji dvarai nedaug teduoda pelno, todėl ir rūpinosi, kaip įimanydamas, jį padidinti. Tai jis padarė įvesdamas geresnę ekonomijų administraciją, suorganizuodamas kontrolės ir buhalterijos aparatą, pakeisdamas ūkio sistemą, atiminėdamas kitų užgrobtas senesniais laikais žemes, grąžindamas palivarkų ūkį, o atliekamas žemes atidavinėdamas naujakuriams. Visas tas reformas jis darė į nieką neatsižvelgdamas. Kitą kartą net visą kaimą perkeldamas į kitą vietą, nesiskaitydamas su priemonėmis. Todėl prieš save sukėlė daug bajorų, o ypačiai valstiečių, nes grąžino lažą ir baudžiavas.

Galimybė įkurti intensyvų, gamybiškai agrarinį ūkį buvo įžiūrima tik dideliuose dvarų laukuose. Valstiečių činšininku, sėdinčiu ant mažo sklypelio, kaip ekonomiškai kultūrine jėga dar nepasitikėta. Todėl ir buvo atnaujintas dvarų ir palivarkų ūkis, o tuo pačiu atnaujintas priverstinas valstiečių darbas, lažas, baudžiavos, kurios buvo

tiksliai nustatomos ir dar tiksliau išieškomos. Mokesčiai pinigais ėjo savo keliu, kas dar labiau apsunkino valstiečius. Tačiau kartu buvo stengiamasi pakelti ir valstiečio gerbūvį, pakelti jo pajėgumą mokėti mokesčius, kad priespaudos būdu iš valstiečio būtų galima dar daugiau išspausti. Keliant valstiečių ekonominę pajėgumą, Tizenhauzas rėmė ir plėtė prekybą, taisė kelius, pylimus ir tiltus, valė plukdomąsias upes, rūpinosi dvarų ir valstiečių trobų remontu ir pan. Visa tai buvo daroma vadovaujantis tik vienu tikslu padidinti ekonomijų pajamas. Taigi pravedant šias reformas, atnaujinant lažą ir baudžiąs, žymiai pasunkėjo valstiečių buitį. Nežiūrint to, kad pats Tizenhauzas ir karalius Stanislovas Augustas Poniatovskis skelbėsi esą reformatoriai, skelbė valstiečių laisvės ar bent palengvinimo idėją, bet darė visai priešingai. Humanitarinės pažiūros čia užleido vietą fiskaliniams reikalavimams, o teorija buvo visiškai priešinga praktikai. Viena buvo skelbiama, o kita daroma. Karalius gerai žinojo apie valstiečių vargą ir priespandą iš pačių valstiečių skundų, bet nieko nedarė, nors pats ir buvo didelis liberalas. Namie, savo rūmuose jis dažnai mėgdavo kalbėti, kaip pagerinti valstiečių buitį, todėl ne kartą prašydavo Tizenhauzą nespausti valstiečių. Šis, žinoma, sutikdavo išpildyti karaliaus norą ir tik pridėdavo, jog tada karalius žymiai mažiau tegausias pelno iš ekonomijų ir karalius atsiimdavo savo žodį, leisdavo Tizenhauzui su valstiečiais elgtis taip, kaip būtų naudingiau išdui.

O Tizenhauzas, neatsižvelgdamas į valstiečių buitį sunkinimą, pajamas iš ekonomijų padidino ligi negirdėtų iki šiol sumų. Taip visos Lietuvos ekonomijos, tvarkomos činšo ir nuomos sistema, prieš jas perimant Tizenhauzui, duodavo kas metai daugiausia ligi 650.000 auksinų pajamų. Tizenhauzas gi, nežiūrint to, kad didelė Mogiliavo ekonomija per pirmąjį padalinimą etiteko rusams, likusias ekonomijas taip sutvarkė, kad jos dabar davė metinį pelną ligi 2.400.000 auksinų t. y. beveik 4 kartus daugiau, negu ligi šiol duodavo visos ekonomijos kartu.

Tokia suma buvo pasiekta dėka suintensyvinimo ir patobulinimo žemės ūkio ekonomijose, tačiau be abejonės valstiečių sąskaiton, nes valstiečiai buvo apsunkinti žymiai didesniais piniginiiais mokesčiais, o kas svarbiausia, jiems buvo sugrąžintas sunkus lažas ir baudžiąs, nuo kurių jie jau buvo prieš keliasdešimt metų atleisti. Baudžiavų grąžinimas buvo valstiečių klausimo pastūmimas atgal visu šimtu metų.

Tačiau būtų prasižengta su tiesa, jei nebūtų paminėta ir gerųjų pusių Tizenhauzo įvestos tvarkos. Prisilaikydama XVIII a. apšvietimo ir pažiūrų, ekonomijų administracija rūpinosi savo valstiečių

gerbūviu, rūpinosi žmonių ir krašto kultūrinimu. Administracija tiksliai nustatydavo valstiečių pinigines ir darbo prievoles, griežtai bausdavo bet kokį smulkesniųjų administracijos valdininkų nusizengimą prieš valstiečius, jų išnaudojimą, skirdavo griežtą administracijos kontrolę, kūrė naujus kaimus, sodino medžius, gerino gyvulių veislę, įvedė racionalų miškų ūkį, kiekviename rakte steigė valstiečių mokyklas, ir joms skyrė mokytojus, statė prieglaudas, laikė gydytojus, felčerus ir veterinarus. Tizenhauzo pastangomis kiekviename rakte buvo steigiamos nelyginant savotiškos skolinamosios kasos. Tai buvo dideli mūriniai javų sandėliai kiekviename rakte, kurių ir dabar yra išlikusių buvusioje Šiaulių ekonomijoje ir kurie imta naikinti tik prieškariniais laikais. Tokie sandėliai buvo išlikę iki paskiausių laikų Pasvalio apylinkėse, Žadeikiuose ir Skrebotiškyje. Žadeikių sandėlis po karo buvo perdirbtas į bažnyčią, o Skrebotišchio — į mokyklą. Į tuos sandėlius kiekvienas rakto valstietis turėjo rudenį suvežti po tam tikrą kiekį įvairių javų, o kad javai sandėlyje nesugestų, valstiečiai paeiliui turėjo eiti javus vėtyti ir saugoti. Iš rankų į rankas būdavo siunčiama krivulė, o ją gavęs ūkininkas turėjo eiti sandėlio saugoti. Į tuos sandėlius supilti javai būdavo vartojami bendriems viso rakto valstiečių reikalams, pav. ištikus badui, ledams javus išdaužius ir panašiai. Pavasarį pritrūkęs duonos ir sėklos valstietis iš tų sandėlių galėdavo pasiskolinti, ir tuose sandėliuose nekartą rasdavo išgelbėjimą nuskurę ir suvargę žemdirbiai. Greta šitokių sandėlių, buvo įvestos dar ir komunalinės kasos, į kurias kas metai valstiečiai mokėjo po tam tikrą mokestį. Tai buvo nelyginant skolinamosios kasos. Visi šie pagerinimai, be abejonės, kėlė valstiečių materialinį ir kultūrinį lygį.

Antanas Tizenhauzas, matydamas, kad žemės ūkis yra svarbiausias krašto pajamų šaltinis, ypatingai susirūpino žemės ūkiu ir pagalbinėmis jo šakomis. Žemės ūkį jis rado nepaprastai blogame stovyje, ir nuo pat pradžios visa energija šoko jo kelti, jį tvarkydamas, pagerindamas ir kas metai įvesdamas naujų dalykų karaliaus dvaruose. Tam reikalui jis nesigailėjo išlaidų. Žemės ūkio pagerinimams pravesti ir prižiūrėti jam trūko įpratusių žmonių, kuriuos reikėjo pačiam parengti, nes tokių mokyklų ir specialistų tada Lietuvoje nebuvo. Todėl jis ir siuntinėjo žmones į užsienius, Angliją ir kitur mokytis žemės ūkiui reikalingų dalykų.

Kad būtų lengviau valdyti milžiniškus karaliaus dvarus, jis atskirus dvarų vienetus prižiūrėti ir ūkį juose vesti pavesdavo patyruosiems ūkvedžiams. Kadangi negalimas racionalus ūkis be knygvedybos, tai parengti tam reikalui tinkamų žmonių, Tizenhauzas Lietuvoje įsteigė buhalterijos mokyklą, kurioje buvo rengiami įvairūs

valdininkai, raštininkai, registratoriai, kontrolieriai, buhalteriai. Jie buvo rengiami ne tik ekonomijų dvarams prižiūrėti, bet visai Lietuvai. Didikai ir bajorai į tą mokyklą irgi galėjo atsiųsti savo žmonių pasimokyti.

Kad pakeltų ūkio produktingumą, steigdamas naujus dvarus ir palivarkus, Tizenhauzas juos visus aprūpino negyvuoju ir gyvuoju inventoriumi. Palivarkai gavo įvairius žemės ūkio padargus, arklius, jaučius, karves, avis. Ko trūko Lietuvoje, tai buvo pargabenama iš užsienių. Dvaruose, kur buvo gerų lankų, pievų, įvedė pagerintą arklių veislę, o žirgynams supirkinėjo geresnius arklius iš visos Lietuvos ir net iš Braunšveigo bei Holšteino. Žirgynai buvo prižiūrimi tam tyčia išmokslintų arklininkų. Kad arkliai ir galvijai būtų sveiki ir turėtų gerą priežiūrą, 1775 m. Tizenhauzas parsikvietė iš Prancūzijos vieną medicinos, veterinarijos ir botanikos profesorių, pavesdamas jam įsteigti Lietuvoje veterinarijos mokyklą.

Kuriant dvarus ir palivarkus, atimant iš valstiečių žemę, buvo reikalinga nemažai matininkų tiksloms dvarų sienoms praveisti ir ginti karališkas žemes nuo kaimynų bajorų neteisėto pasisavinimo. Reikėjo permatuoti ir visas ekonomijų žemes, o taip pat ir valstiečių, kad būtų galima sureguliuoti jų mokesčius ir lažus. Tuo tarpu tinkamų ir mokytų matininkų visai nebuvo, todėl Tizenhauzas įsteigė matininkų mokyklą, iš kurios per trumpą laiką išėjo keliasdešimt gabių ir paruoštų žmonių.

Kadangi atnaujinant dvarų ir palivarkų sistemą reikėjo ir ūkio trobesių, o šių arba visai nebuvo arba daugiausiai buvo seni ir sugriuvę, tai Tizenhauzas visur statydino naujus trobesius. Kad šie būtų patogesni ir gražesni, jis parsikvietė iš Italijos vieną architektą, kuris braižė planus ir, be to, savo priežiūroje turėjo statybininkų mokyklą, kurią baigę mokiniai turėjo užsiimti statyba.

Kadangi ligi tol dar nebuvo gerų kelių, labai reikalingų ne tik žemės ūkiui, bet ir pramonei bei prekybai, tai Tizenhauzas ėmė tvarkyti karališkų ekonomijų kelius. Tuo tikslu buvo valomi, lyginami ir taisomi vieškeliai, pilami pylimai, per pelkes ir drėgnas vietas kasami grioviai, statomi patogūs ir tvirti tiltai, o pakelėse įrengiami nakvynės namai.

Taigi Stanislovo Augusto Poniatovskio laikais, antroje pusėje XVIII a. Tizenhauzo pravestos Lietuvos ekonomijose žemės ūkio reformos turėjo ir gerų ir blogų savo pusių. Šiandieną sunku bepasakyti, ar gerųjų ar blogųjų pusių buvo daugiau, bet savaime aišku, kad valstiečių padėtis pasunkėjo. Visos atmainos buvo įvestos per prievartą, o jas įvedant, nežiūrint griežtos kontrolės, buvo padaryta

nemaža suktybių ir skriaudų. Patsai Tizenhausas gyveno Gardine, kuris buvo padarytas visų ekonomijų administracijos centru. To-
limesnių ekonomijų valdininkus buvo sunku kontroliuoti, prižiū-
rėti, nors ant popieriaus viskas buvo gerai sudaryta. Pasitaikydavo ir
valstiečių skriaudų, o kad šie pastarieji apsiprastų su savo padėtimi
ir nekeltų jokių riausių bei neramumų, ekonomijose buvo laikomi
tam tikri kareiviai tvarkai palaikyti. Todėl žymesnių valstiečių
sukilimų, jei neskaityti Šiaulių sukilimo, ir neįvyko.

Pravedus reformas, visi ekonomijų valstiečiai dalijosi į bau-
džiauninkus, privalėjusius eiti į dvarą lažą, ir laisvuosius nuo to
lažo. Ir vieni ir kiti valstiečiai turėdavo po $\frac{1}{4}$, kaikada po $\frac{1}{8}$, labai
retai po pusę sodybinio valako ir dar nuo $\frac{1}{8}$ ligi 1 valako pridedamos
žemės.

Baudžiauninkų prievolės buvo šitokios: 1. Nuo $\frac{1}{4}$ sodybos va-
lako eiti į dvarą į savaitę po 2 dieni lažo pėsčia arba su savo arkliais
(viso 104 dienas); 2. 3 ar 4 kartus su visa šeima eiti į dvarą talkų,
namie palikus tik 1 suaugusį žmogų namų nuo gaisro saugoti, 3.
Nuo kiekvienos trobos vienas ūkininkas vieną kartą į metus visą
savaitę ėjo saugoti dvaro ar palivarko, bet tą savaitę buvo atlei-
džiamas nuo lažo. 4. Kiekvienas ūkininkas paeiliui pagal reikalą naktį
ėjo saugoti dvaro. 5. Į metus davė 1 vežimą javų derlių vežti. 6.
Kiekvienas ūkininkas atlikdavo į metus po 20 dienų talkų bendriems
viso kaimo reikalams. 7. Kai kuriose ekonomijose baudžiauninkas
papildomai turėjo dar išarti tam tikrą gabalą žemės, rudenį ir žiemą
dar po 2 papildomas dienas į savaitę eiti kulti į dvarą nuo gaidgystės.

Greta šitų darbų, baudžiauninkai dar privalėjo: 1. mokėti pini-
ginį mokestį už žemę, kuris atsižvelgiant į žemės kokybę siekė nuo
16 ligi 53 auksinų nuo sodybinio valako. 2. Mokėti činšą nuo papil-
domo valako nuo 17 ligi 54 auksinų. 3. Mokėti valstybinį mokestį
po 3-12 auksinų į metus. 4. Mokėti piniginių įnašą po kelis auksinus į
komunalines kasas. 5. Pilti į komunalinius javų sandėlius po tam
tikrą kiekį javų. 6. Kai kur dar duoti po 1 vištą ir 6 kiaušinius nuo
kiekvieno ūkio, ir po 1 žąsį nuo 10 ūkių.

Kai kur valstiečiams baudžiauninkams reikėdavo dar atiduoti
pusę surinkto medaus, mokėti už leidimą miške grybauti. Be to,
kiekvienas dvaras turėjo druskos ir silkių monopolį, pats pirkdavo
ir parduodavo valstiečiams brangiau, o kur kitur pirkti neleidavo.
Taip pat ir į svetimą malūną važiuoti buvo uždrausta.

Jei susumuoti vieno baudžiauninko, turinčio $\frac{1}{4}$ sodybinio ir $\frac{1}{4}$
papildomo valako, pareigas ir duokles, tai gaunasi, kad tokie bau-
džiauninkai, kurie turėdavo po $\frac{1}{2}$ valako, o tokių buvo daugiausia,
į metus turėdavo eiti apie 160 dienų į dvarą dirbti ir dar mokėti apie

30 auksinų įvairių mokesčių. Tai buvo gana dideli ir sunkūs reikalavimai.

Laisvieji valstiečiai ekonomijose buvo kelių kategorijų. Žemionys vadinosi tokie, kurie už viską mokėjo tik činšą ir nėjo darbo dienų į dvarą, buvo laisvi nuo lažų, talkų, sargybų, įvairių papildomų darbų, išskyrus talkas viso kaimo naudai, bet ir nuo šių talkų galėjo išsipirkti, mokėdami po 24 gr. už dieną. Činšo tokie žemionys, kitur bajorais vadinami, nuo $\frac{1}{4}$ sodybos valako mokėjo į metus po 80 auksinų. Dėl tokio aukšto mokesnio žemionių kategorija buvo labai neskaitlinga, valstiečiui buvo lengviau eiti lažą už sodybos valaką. Kitos žemionių duoklės, kaip činšas už papildomus valakus, valstybiniai ir komunaliniai mokesčiai buvo tokie patys, kaip ir baudžiauninkų. Šiaulių ekonomijos žemionys už teisę viską laisvai pirkti ir namie daryti alų ir degtinę savo reikalams mokėjo dar nuo 8-32 auksinų į metus, žiūrint savo turtingumo.

Greta žemionių, kita laisvųjų kategorija buvo dar kontraktiniai valstiečiai, kurie visokias pareigas ėjo ir mokesčius mokėjo pagal sutartį su dvaru.

Į laisvųjų valstiečių skaičių buvo priskiriami ir įvairūs žemesnieji ekonomijų valdininkai, kaip raktų vaitai, jų padėjėjai, suolininkai, laiškų vežiotojai, turėję už savo pareigas laisvos žemės nuo $\frac{1}{4}$ ligi 1 valako, taip pat ir šauliai, eiguliai ir kiti.

Prie laisvųjų valstiečių buvo priskiriami dar naujakuriai ir įvairūs kampininkai, arba sklypininkai, turėję tik mažus sklypelius žemės. Sklypinkai privalėjo 3 ar 4 dienas į metus eiti daržų ravėti ir dvaro trobesių remontuoti.

Ne Magdeburgo teisių miestiečiai ekonomijose užėmė skirtingą padėtį. Dalis miestiečių kartu buvo ir žemdirbiai ir privalėjo už savo sklypus ir namus mokėti mokesčius ir eiti ligi 8 talkų į dvarą. Tie gi miestiečiai, kurie užsiimdavo amatais, mokėdavo tik mokesťį ir jokių baudžiavų neidavo. Žydai savo keliu miestuose turėjo skirtingas pareigas nuo krikščionių. Apskritai dėl valstiečių ir aplamai ekonomijų gyventojų mokesčių ir prievolių tenka pasakyti, kad viskas buvo labai supainiota, todėl ir aiškaus vaizdo negalima duoti.

Tuo ir tenka užbaigti karaliaus ekonomijų žemės ūkio apžvalgą. Apie kitas didžiojo kunigaikščio žemes, kurios neįėjo į ekonomijas, bet sudarė *gerai užsitarnavusiųjų duoną*, t. y. kurios buvo dalinamos didikams ir bajorams už užsitarnavimą, nedaug teteks pasakyti, nes čia žemės ūkis buvo vedamas visai panašiai, kaip ir privačiose bajorų žemėse. Gavę tokias žemes valdyti ligi savo gyvos galvos bajo-

rai vadinosi seniūnais. Tokių karališkų žemių, išdalijamų seniūnijomis, Lietuvoje buvo labai daug. Jei tai būdavo centrinės žemės pavieta, tai jos vadinosi pilies seniūnijomis, ir jas gavęs bajoras kartu turėjo ir teisiamąją valdžią visame paviete. Jis teisė visus pavieto bajorus kriminalinėse bylose, ir jo teismas buvo vadinamas pilies teismu. Necentrinių pavieto seniūnijų valdytojai — bajorai neturėjo teisiamosios galios. Jie tik vedė tos seniūnijos ūkį, rinko mokesčius ir apskritai elgėsi taip, kaip savo privačiame dvare, su tuo tik skirtumu, kad dalį pelno turėdavo atiduoti į didžiojo kunigaikščio išdą. Seniūnijos buvo labai įvairaus didumo ir vertės. Dėl jų paprastai varžėsi bajorai. Kitą kartą jie nesigėdydavo nė kyšių duoti pačiam karaliui, kad tik jis jiems paskirtų geresnę, t. y. pelningesnę seniūniją. Pačios gerosios seniūnijos paprastai atitekdavo didikams, kurie ir be jų galėjo apsieiti, nes savo nuosavybėje turėdavo milžiniškas latifundijas. Didikai ir žymesnieji bajorai iš karaliaus dažnai išprašydavo po keliolika seniūnijų, tuo būdu žymiai padidindami ir taip jau dideles savo pajamas. Gautas seniūnijas, nenorėdami patys administruoti, didikai ir bajorai dažnai išnuomodavo kitiems, kurie iš seniūnijų dvarų ir gyventojų stengėsi su kaupu išspausti sumokėtą sumą.

Kadangi seniūnijos būdavo duodamos ligi gyvos galvos, tai bajorai, kurie ir šiaip nepasižymėjo savo aukšta morale, stengėsi kiek galima daugiau pasinaudoti, kiek galima daugiau išspausti pajamų, o trobesių paprastai neremontuodavo ir šiaip jokių ilgesnio pobūdžio pagerinimų bei patobulinimų neįvesdavo, nes žinodavo, kad po jų mirties seniūnija bus atiduota kam kitam. Ir taip tie karališki dvaraiėjo iš rankų į rankas, dėl to kas kartas vis labiau nyko, vis labiau nuskurdo. Žemės ūkis juose buvo labai silpnas, žemė labai nualinta.

Kadangi tokių dvarų-seniūnijų valstiečiai priklausė nuo seniūniją valdančio bajoro, tai šis stengėsi kiek galėdamas išnaudoti valstiečių darbo jėgą, lažą, baudžiavas ir mokesčius bei duokles. Bet vis dėlto tokių karališkų dvarų-seniūnijų valstiečių padėtis buvo žymiai geresnė už privačių bajorų dvarų valstiečių padėtį.

Žemės ūkį gautose seniūnijose bajorai tvarkė taip pat kaip ir savo privatinuose dvaruose. O jų privatiniai dvarai buvo labai nelygaus didumo, kaip ir patys bajorai, nors jie ir skaitėsi formaliai visi esą lygūs, visi esą broliai, bet faktiškai buvo labai skirtingi ir nelygūs savo socialine ir ekonomine padėtimi. Vieni jų buvo nepaprastai turtingi, ir galingi, tikri karaliukai, kiti gi, priešingai, buvo taip nusi-gyvenę, jog savo padėtimi prilygo pasiturintiems valstiečiams.

Tokie didikai, kaip Radvilai, Sapiegos, Pacai, Čartoriskiai, Oginskiai savo nuosavybėje turėjo milžiniškas latifundijas, po keliasdešimt tūkstančių hektarų didumo. Tokie didikai savo valdiniais turėjo tūstančius bajorų ir po keliasdešimt tūkstančių valstiečių. Jie sudarė nelyginant atskiras valstybėles valstybėje, nes paprastai turėdavo ir nemažą savo privatišką kariuomenę, savo pėstininkus, savo raitelius ir savo artileriją. Tačiau tokių didikų buvo ne per daugiausia. Pati bajorų masė labai žymiai skyrėsi nuo didikų savo ekonomine padėtimi. Bajorų dvarai paprastai būdavo tik po kelis šimtus hektarų didumo. Valstiečių jie turėdavo paprastai nuo kelių dešimtų ligi poros šimtų. Jų pajamos iš žemės ūkio nesudarė nė vienos šimtosios dalies didikų pajamų, tačiau ir jie stengėsi visu kuo pamėgdžioti didikus ir labai prabangiai ir išlaidžiai gyventi.

Bajorų luomo pačioje žemutinėje pakopoje stovėjo visa minia plikbajorių, dažnai vos po keliasdešimt ar tik po keliolika hektarų teturinčių. Savo dvareliuose jie turėdavo vos 2-3 žmones, kurie už juos dirbdavo jų žemes, bet dažnai ir patiems plikbajoriams savo rankomis tekdavo sėti ir piauti, nes neturėdavo nė vieno darbo žmogaus.

Didikai savo latifundijose žemės ūkį tvarkė šitaip. Visą jų nuosavybę dažniausiai būdavo išmėtyta įvairiose valstybės dalyse. Vienoje maždaug vietoje esančios žemės sudarydavo didelius dvarų kompleksus, kuriuos prižiūrėdavo koks nors bajoras, didiko vietininkas. Tie dvarų kompleksai dalijosi į kelias ar keliolika vaitijų. Kiekviena vaitija turėdavo po kelis dvarus ir palivarkus ir po keliolika kaimų, kurių valstiečiai lažų ir baudžiavomis turėdavo įdirbti jų žemę. Kiekvienai vaitijai ir kiekvienam dvarui prižiūrėti didikai skirdavo savo administratorius. Šie pastarieji turėjo tvarkyti visą ūkį, prižiūrėti, kad dvaro žemė būtų gerai įdirbta, kad laiku būtų išarta, pasėta, nupiauta ir iškulta, kad visi valstiečiai sąžiningai eitų savo lažą bei prievoles ir mokėtų duokles; realizuoti gautąjį derlių, siųsti ponui pajamas ar jas suvartoti pagal pono nurodymus, remontuoti dvaro trobesius ir patiekti apyskaitas. Kad šitokie administratoriai neimtų savivaliauti, būdavo surašomi dvarų inventoriai, kuriuose tiksliai įrašoma, kiek priklauso dvarui ariamos žemės, kiek pievų, miškų, smulkiai aprašomi visi dvaro trobesiai, smulkiai surašomi visi kaimai ir visos valstiečių šeimos, prie dvaro priskirtos, valstiečių turtas, prievolės ir mokesčiai, smulkiai apskaičiuojama, kiek per metus dvaras turi turėti pajamų pinigais, javais ir t. t. Dvarų administratoriai kas metai turėdavo patiekti savo ponams apyskaitą. Revizijoms padaryti ir dvarų prižiūrėtojams sukontroliuoti, didikai laikydavo visą būrį savo patikimų revizorių, kurie laikas nuo laiko

buvo siuntinėjami į įvairius dvarus. Jiems galėdavo pasiskusti ir valstiečiai, jei dvarų prižiūrėtojai per daug juos apsunkindavo, reikalaudavo didesnių prievolių, negu įrašyta inventoriuose. Valstiečių gi prievolės ir mokesčiai čia buvo panašūs, kaip ir karaliaus dvaruose, tik visur buvo žymiai didesnis lažas.

Taip planingai vedamas žemės ir gyvulių ūkis, o taip pat ir valstiečių mokesčiai sudarydavo pagrindinį didikų pajamų šaltinį. Jų pajamos iš savo dvarų buvo milijoninės. Jos didikams įplaukdavo ne vien tik iš žemės ūkio ir valstiečių mokesčių, bet ir iš miškų pramonės. Prie miškų pramonės didikų dvaruose dirbdavo tūkstančiai darbininkų. Miško mežiaga kaip apdirbta, taip ir neapdirbta buvo vežama į užsienius. Upėmis buvo plukdomi rąstai, balkiai, lentos, pelenai, degutas ir kitokie miško gaminiai. Didikai turėdavo net po keliolika savo laivų, kuriais gabendavo į užsienį ne tik miško medžiagą, bet ir žemės ūkio produktus. Pardavę juos Dancige, Karaliaučiuje ar Rygoje tais pačiais savo laivais parsiveždavo sau reikalingų dalykų, kaip druskos, metalo dirbinių, stiklo, audeklų, vyno, įvairių prieskonių, įvairių prabangos dalykų, net baldų, kuriuos būtų buvę galima ir vietoje pasigaminti.

Iš savo ūkių bajorai turėdavo dar ir kitokių pajamų. Taip jie pakelėse statydavo karčiamas, kurias paprastai kam nors išnuomodavo. Bajorų valstiečiai buvo įpareigojami kas metai iš tų karčiamų pirtis tam tikrą kiekį svaigalų. Jei valstiečio šeimoje įvykdavo krikštynos, jungtuvės ar šermenys, tai valstietis turėjo dar papildomai pirtis svaigalų savo pono karčiameje. Taip pat ir malūnai bajorams duodavo nemažą pelno, nes kiekvienas valstietis buvo verčiamas savo javus malti pono malūne. Jei pabandydavo malti kitame malūne, tai malinys būdavo atimamas. Pagaliau bajorai turėdavo pelno ir iš įvairių maitų, kuriuos jie imdavo nuo visų, kas tik važiuodavo bajoro keliu ar per bajoro tiltą. Taip pat bajorai turėdavo pajamų ir iš turgaus mokesčių, jei miestelis buvo bajoro nuosavybė.

Juo smulkesnis buvo bajoras, tuo sunkiau buvo gyventi jo valstiečiams. Bendrai bajorų valstiečių padėtis buvo labai sunki. Bajoras buvo pilnas valstiečio kūno ir sielos savininkas. Valstietis niekur negalėjo prieš savo poną pasiskusti, nes ponas kartu buvo ir savo valstiečių teisėjas. O už bet kokią pasipriešinimą valstiečiai būdavo smarkiai baudžiami. Lietuvos Statutas numato, jei valstietis prieš savo poną pakeltų ranką, užsimotų suduoti, bet nesuduotų, tai bausti rankos nukirtimu. O jei valstietis sumuštų savo poną, tai jis galėjo būti ir mirtimi baudžiamas be jokių ceremonijų. Savojo valstiečio užmušimas nebuvo baudžiamas, o už svetimą reikėjo mokėti jo ponui nuostolis. Jei vienas bajoras sužalotų kito bajoro valstietį,

tai pagal Statutą galėjo sumokėti tam tikrą pinigų sumą sužalo-
tojo valstiečio savininkui, ir tuo dalykas baigdavosi. Taip pat ir
nužudęs svetimą valstietį bajoras galėdavo atsipirkti, sumokėjęs
nedidelę pinigų sumą nužudytojo valstiečio savininkui.

Valstiečio gyvybė buvo įkainuojama tik 20-25 kapos grašių, tuo
tarpu, kai už gerą medžioklės šunį mokėdavo ligi 5 kapų grašių.
O jei ponai per daug dažnai nepasinaudodavo savo teise bausti vals-
tiečius mirtimi, tai tik todėl, kad žudydami valstiečius jie patys sau
būtų pakenkę, nes būtų sumažėjusios jų dvaro darbo jėgos. Todėl
paprastai pasitenkindavo plakimu rykštėmis, apkalimu grandinėmis,
kelių dienų kalinimu ir panašiai.

XVI a. atsiradus plačiai rinkai Vakarų Europoje, bajorai, norė-
dami didinti savo pelną, didino savo dvarų darbo jėgą, skynė miškus,
plėšė dirvonus ir vis daugiau reikalavo iš savo valstiečių. Net tą
menką valstiečių uždarbį bajorai stengėsi per karčiamas ir kitokiais
būdais iš jų atimti. Leisdami įstatymus seimuose, jie rūpinosi tik savo
reikalais. Jie leido tokius įstatymus, kurie dar labiau varžė valstie-
čius. O šiems liko tik viena išeitis išsivaduoti iš nepakeliamo jungo —
bėgti į kazokų žemę ar kur kitur. Bet ir pabėgusieji dažnai būdavo
išieškomi ir grąžinami savo ponui. Ponas sodžiuje buvo karalius,
kaip jis save ir vadino, o savo dvarą karalija, nes pono dvaras buvo
neliečiamas, net jei ten ir žmogžudys slėptųsi.

Kunigų dvaruose valstiečiams, palyginti buvo kiek geriau. Bau-
džiavos ir čia buvo tos pačios, bet kunigai buvo geriau aprūpinti, ne
iš vieno savo baudžiauninkų darbo gyveno, todėl, ir mažiau juos te-
spaudė.

Bajorų dvaruose dauguma valstiečių buvo baudžiauninkai. Vieno
kito didiko dvare pasitaikydavo ir valstiečių činšininkų, bet jų buvo
nedaug. Ir vieni ir kiti buvo pririšti prie žemės, negalėjo jos apleisti
be pono žinios, negalėjo net vesti ir tekėti be pono sutikimo. Kai
kur buvo net *ius primae noctis*, nuo kurios vėliau buvo galima atsi-
pirkti taip vadinamu kiaunės mokesčiu. Valstietis galėjo turėti
paveldimą tik savo judomąjį turtą, bet neleista jam turėti nekil-
nojamų nuosavybės.

Valstiečiui mirus, dalis jo turto, kaip mirties mokestis, pereidavo
ponui.

Greta nelaisvųjų pririštų prie žemės valstiečių — baudžiauninkų
ir činšininkų, buvo dar laisvųjų, galinčių laisvai kilnotis nuo vieno
pono pas kitą, bet negalinčių turėti nuosavybės žemės. Jie dirbdavo
ponams pagal tam tikrą sutartį, bet jų nuolat mažėjo, nes ponai
visaip stengėsi juos suvaržyti ir pririšti prie žemės. 10 metų išgy-
venę pas poną pasidarydavo jo nuosavybė.

Prieš patį valstybės žlugimą šviesesni bajorai buvo sukrutę reformuoti valstybę ir gyvenimą. Daug buvo kalbama ir rašoma apie valstiečius. Reformistai reikalavo, kad būtų panaikinta asmens nelaisvė, kad kiekvienas valstietis, kada norėdamas, galėtų pasitraukti nuo netinkamo pono. Reformistai siūlė, kad valstiečiams būtų duota žemės, kurios ponas nebegalėtų atsiimti. Jie reikalavo nustatyti tiksliai lažą, pakeisti jį činšu, pamažinti, pakelti ekonominį valstiečių pajėgumą, pažadinti juose norą dirbti. Valstiečių sukilimai taip pat kėlė tokius sumanymus. Įstatymai tačiau nieko nepadarė šiuo atžvilgiu, nes bajorai bijojo nustoti savo privilegijų ir pajamų. Daugumas bajorų nenorėjo nė girdėti apie baudžiosvos panaikinimą. Šiek tiek padarė tik pavieniai ponai ir didikai, kurie suprato, jog tos reformos yra jiems naudingos, nes materiališkaai sustiprėję valstiečiai gali daugiau mokėti, be to, ir darbas daug produktyvesnis.

1768 m. seimo konstitucija vėl nustatė, jog bajorų teisės į valstiečius neturi būti sumažintos. Tik uždraudė žudyti valstietį be teismo, kaip ligi šiol kad buvo daroma. Bet tatai didesnės reikšmės neturėjo, nes nebuvo kam bajorų teisti. Lenkijos didikas, Zamojskis, kuriam po I padalinimo buvo pavesta pertvarkyti Lietuvos-Lenkijos įstatymus, surašęs naują teisiną, bendradarbiaudamas su Lietuvos vicekancleriu Jokimu Chreptavičiumi, buvo į tą kodeksą įdėjęs paragrafą, kuriuo valstietis buvo pripažintas žmogumi. Šis teisynas buvo pateiktas 1780 m. seimui patvirtinti. Jame buvo ir kitų nuostatų, imančių valstiečius įstatymų globon ir kiek palengvinančių valstiečių padėtį. Šis teisynas buvo iš anksto atspausdintas, kad bajorai galėtų susipažinti su juo dar prieš seimą. Bajorai juo tiesiog pasipiktino. Svirstant ši teisiną 1780 m. seime jie pakėlė didžiausią triukšmą, rėkdamai, kad valstiečius norima padaryti bajorais, o bajorus valstiečiais. Bajorai pasmerkė Zamojskį, o visą jo teisiną su pasibiaurėjimu atmetė, visai jo nė nesvarstę, svarbiausia dėl valstiečiams duodamų palengvinimų. Be to, tada buvo išleistas įstatymas, draudžias kada nors ateityje į seimus įnešti tokius sumanymus. Taip pat ir 1791 m. gegužės 3 d. konstitucija, kuri šiek tiek palengvino miestiečių padėtį, nieko nepadarė valstiečiams, težadėjo tik juos ginti. Ji pasitenkino vien tuščiu pažadu valstiečius globoti įstatymais, prižadėjo prižiūrėti, kad būtų pildomi tie palengvinimai, kuriuos ponai geruoju, savo valia, padarys savo valstiečiams. Kitaip sakant, valstiečiai buvo palikti gerai ar blogai savo ponų valiai.

Nagrinėjant žemės ūkio padėtį bajorų viešpatavimo gadynėje, buvo paliestas kiek smulkiau ir valstiečių gyvenimas, nes anais laikais valstietis neatmezgiamai buvo susijęs su žemės ūkiu. Valstietis buvo laikomas, anų laikų įsitikinimu, ne kuo kitu, kaip žemės ūkio

gyvojo inventoriaus dalimi. Vilkdamas sunkų jungą, valstietis nejautė jokio paskatinimo dirbti. Apskritai prievartos darbas negali būti tiek produktingas, kiek laisvas, savo noru dirbamas, arba bent laisvai samdomo darbininko darbas. Tačiau bajorų masė anais laikais nesuprato to, ir į valstietį žiūrėjo kaip į žemės ūkio darbo įrankį ir stengėsi kuo daugiau iš jo išspausti.

Vis tiksliai pasitaikydavo ir šviesių žmonių, kurie suprato, jog nuo valstiečių gerbūvio pareina ir bajorų gerovė, kad valstiečių baudžiava ne tik nežmoniška, bet ir nenaudinga patiems dvarininkams. Yra likę Lietuvos kanclerio Leono Sapiegos, III Lietuvos Statuto leidėjo laišakai, kuriuose jis savo prievaizdus draudžia ir baudžia už valstiečių spaudimą. Jis rašo: «Jums chlopas yra chlopas, o man jis yra didelis ponas, nes jeigu aš neturėčiau valstiečių, aš pats nebūčiau galingas ponas». Valstietis buvo viso žemės ūkio pamatas, ir su jo sunykimu bei suvargimu greta ėjo ir ūkio nykimas. Tai suprato kai kurie didikai gale XVIII a., kurie patys savo iniciatyva išlaisvino savo valstiečius, sau pasilikdami tik žemę. Su tokiais laisvaisiais valstiečiais jie darė tik sutartis, pagal kurias valstiečiai apsiėmė dirbti pono žemę ir mokėti jam tam tikrą mokestį arba duoti tam tikrą dalį derliaus. Atleistiems valstiečiams buvo paliktos tik privalomos talkos, dvaro sargyba ir važinėjimas dvaro reikalais.

Tokie šviesesni didikai, panaikinę kai kuriuose savo dvaruose baudžias, buvo Žemaičių vyskupas Antanas Tiškevičius, didikas Ksaveras Bžostovskis, Lietuvos kancleris Jokimas Liutaveras Chreptavičius ir kiti. Jie suteikė savo valstiečiams asmens laisvę, o už naudojimąsi žeme tereikalavo nuo valstiečių trečiosios derliaus dalies. Lietuvos referendorius didikas Povilas Bžostovskis visus savo Merkinės dvaro valstiečius atleido vien už piniginį mokestį ir davė jiems net savivaldybę. Taip pat ir Vilniaus vyskupas Masalskis nuo baudžios atleido kai kurių savo dvarų valstiečius. Tačiau tokių didikų buvo maža, o kiti didikai ir bajorai tuo net piktinosi ir kaltino anuos, esą jie tvirkina baudžiauninkus, nes šie matydami, kad kitur esą geriau gyventi, net bėgą ten.

b. *Pramonė, amatai ir prekyba Lietuvoje baudžiavų klestėjimo laikotarpyje.* — Per didelis ir vienašališkas bajorų luomo išgalėjimas pražudė Lietuvos valstybę. Dalinai dėl tos pačios priežasties sunyko ir Lietuvos žemės ūkis. Bajorų išgalėjimas sunaikino ir Lietuvos pramonę bei prekybą. Bajorų savanaudiška ekonominė politika pakirto valstiečių gyvenimą, suvaržė prekybą bei pramonę, kurios didikų viešpatavimo gadynėje buvo pasiekusios aukšto išsivys-

tymo laipsnio, didelio gyvumo. Dabar gi, nykstant miestams ir miestiečiams, nyko ir pramonė bei prekyba. Jei šiandieną mes neturime kaip kitos tautos didelių miestų, jei patys lietuviai mažai teuži-siima prakyla ir pramonė, šias taip svarbias tautos ūkio sritis užleisdami kitataučiams, tai čia žymia dalimi kalta senovės bajorų politika, vienašališkas bajorų įsigalėjimas, savanaudiškas jų rūpinimasis tik savo reikalais. Bajorų rankose buvo visas valstybės gyvenimas, o jie pasistengė jį taip sutvarkyti, kad bajorams nebūtų jokių konkurentų. Tik bajorai buvo valstybės piliečiai, o valstiečiai ir miestiečiai visiškai beteisiai, tai tik būtina blogybė, be kurios bajorai negalėjo apsieiti savo privatiname gyvenime.

Tik miestuose gali vystytis pramonė. Tik miestai gali ją palaikyti, nes miestiečio rankose labiau telkiasi kapitalas, negu pas sodietį bajorą. Lietuvoje miestai negalėjo išsivystyti, nes bajorai buvo miesto priešai ir visokiais būdais stengėsi miestų teises siaurinti. Sodžius yra visada priešingas miestui, agrariniai sluoksniai priešingi miestelėnui — pramonininkui ir prekybininkui. Pačiam bajorui būti miestiečiu buvo laikoma negarbinga. Tik kardas ir arklas tebuvo bajoro pramonės įrankis, žemdirbystė ir karas — jo amatas. Ir Lietuvos Statutas sako, negali būti bajoras tas, kas matuoja ir saikuoja, kas krautuvėje sėdi, kas amatu verčiasi. Ir jei bajoras imtųsi pirklio arba amatininko gyvenimo, jis turėjo nustoti bajorystės ir visų privilegijų. Jo vaikai taip pat nebebūtų laikomi bajorais, jei nemestų savo negarbingo užsiėmimo. Taigi pramonė ir prekyba nedaug kas tenorėjo verstis, kai jau iš principo tokie dalykai buvo niekinami. Tai dar būtų buvę pusė bėdos, jei bajorų ekonominė politika greta kitų vidujinių bei išorės priežasčių nebūtų visiškai sunaikinusi Lietuvos miestų. Didikų viešpatavimo gadynėje pradėję gražiai klestėti Lietuvos miestai sunyko. Bajorų viešpatavimo gadynėje, jų padėtis visėjo blogyn ir blogyn.

XVI a. Lietuvos miestai dar nejuto savo padėties pablogėjimo. Lietuvos statutų, nors ir negausūs, paragrafai, teisė ir privilegijos gynė miestiečius nuo didikų prievartos ir sauvalės, o prekyba ir amatai, mažesniuose miesteliuose paprastai surišti su žemės ūkiu, dar nebuvo nuskurdę. Greta Vilniaus, Kauno, Gardino ir kitų privilegijuotų miestų, XVI a. ekonomiškai neblogai laikėsi ir kiti Lietuvos miestai, kaip Lietuvos Brasta, Bielskas, Drohičinas, Kamenecas, Mogiliavas, Minskas, Naugardukas, Pinskas, Slanymas, Valkaviskas, Merkinė, Trakai, Lyda, Punia, Kobrinė, Kleščiliai, Anykščiai, Veliuona, Airiogala, Radūnė, Eišiškės, Daugai, Žiezmariai, Aukštadvaris, Kernavė, Maišiogala, Ukmergė, Utena, Vilkija, Alšėnai, Kriavas ir kiti. Tiktai nuo XVI a. galo pradedant Zigmanto Vazos viešpata-

vimu, stoka valdžios globos, bajorų skiriamų seniūnų sauvalė miestuose, prievarta, religiniai ginčai, švedų ir Maskvos karai, stoka švietimo, bajorų plėšikavimai, ypačiai jų miestų politika, — visa tai siaurino miestiečių teises ir laisves, žudė žmones, mažino kapitalus, nuskurdino amatus ir privedė daugumą Lietuvos miestų prie tokio skurdo ir nustumimo, kad gale XVIII a., 1776 m. seimo nutarimu, vienu plunksnos pabraukimu, buvo išbraukta 150 miestelių, kurie anksčiau buvo turėję Magdeburgo teises. Be bajorų politikos prie miestų susmukimo ypačiai prisidėjo švedų karai, išdeginę ir sugriovę Lietuvos miestelius, o jų gyventojus elgetomis išvarę.

Prekybą ir pramonę skaudžiai pakirto bajorų muitų privilegijos. Prieš pat Liublino uniją bajorai išsirūpino, kad jiems nereikėtų mokėti jokių muitų. Bajorams buvo leista laisvai, be jokių muitų, eksportuoti į užsienius savo žemėse pagamintus produktus, kaip savo dvarų javų derlių, savo galvijus, savo miškų gaminius. Taip pat be muitų bajorai galėdavo iš užsienių parsivežti visokių visokiausių daiktų savo paties ir savo dvaro reikalam. Formalumai buvo labai maži. Pakakdavo bajoro igaliotiniui muitinėje prisiekti, jog vežamos prekės tikrai yra bajoro nuosavybė, jog jos yra bajoro dvarų gaminiai arba vežamos bajoro asmens ir jo dvarų gyventojų reikalam, ir nereikėdavo mokėti jokių muitų. Tuo tarpu, kai tokias pačias prekes veždavo miestiečiai, tai jie turėdavo už jas mokėti ir išvežamuosius ir įvežamuosius muitus. Savaiame aišku, tuo būdu miestiečių parsivežtos prekės buvo brangesnės, negu bajorų, o kas čia sukontroliuos, ar bajoras savo parsivežtas prekes pardavinėja tik savo dvarų gyventojams, ar visiems. Miestiečiai prekyboje, nei importe, nei eksporte negalėjo konkuruoti su bajorais, todėl miestiečių prekyba visai sunyko. Be to, buvo užsiimama ir plačiu šmugeliu. Bajorai už atlyginimą prisiimdavo iš miestiečių įvairių prekių, kurias pravežant pro muitinę, prisiekdavo, jog tai yra bajorų prekės. Nuo viso to kentėjo valstybė, nes mažėjo ir taip jau visai šykščios valstybės pajamos. Iš viso to gi pelnėsi bajorai, vesdami plataus masto prekybą su užsieniais ir viduje.

Miestų gyvenimą ir miestiečių prekybą bajorai varžė dar ir kitokiais būdais. Neturėdami valstybės piliečio teisių, miestiečiai negalėdavo apsiginti. Miestai atsiradę ant pono žemės, negalėjo praplatinti savo teisių ir įgyti laisvės, kaip tai buvo Vakarų Europoje. Ponai elgėsi tenai, kaip pas save, dvaruose. Jie skyrė valdininkus, leido įsakymus, sprendė bylas, ėmė mokesčius, kokius norėjo ir panašiai. Privatinių miestelių autonomija ir savivaldybė beveik visai išnyko. Bajorai miestelėnus pradėjo varyti net daržų ravėti į dvarą.

Sunki padėtis buvo ir karaliaus miestų. Kad jie per daug neįsigalėtų, bajorai išsirūpino, kad karališkiems miestams prižiūrėti būtų skiriami bajorai, miestų seniūnai. Šie gi, nesirūpindami miestiečių prekyba ir amatais, daugiau žiūrėjo bajorų luomo interesų. Tie seniūnai nustatydavo kainas visoms prekėms, atsižvelgdami tik savo luomo interesų. Gerai nepažindami prekybos sąlygų, rūpindamiesi tik savo reikalais, konkuruodami su miestiečių prekyba, neleidami miestelėnams atsistoti ant kojų ir tarpti, bajorai tiktai trukdė, ardė ir stelbė pramonę ir prekybą. Tatai galutinai pakirto Lietuvos miestus. Tiktai didesnieji, kaip Vilnius, Kaunas tegalėjo išsilaikyti.

Kaip labai bajorai niekino miestiečius ir jų verslą, matyti kad ir iš to, jog jie leisdavo tam tikrus prabangos įstatymus, drausdami miestiečiams nešioti brangius rūbus, kailinius, papuošalus, norėdami, kad miestietis ir savo išviršine išvaizda skirtųsi nuo bajorų. Pavydėta, kad vienas kitas praturtėjęs miestietis nesipuoštų, kaip bajoras.

Nežiūrint didelės paniekos miestiečiams, jų prekybai ir pramonei, bajorai patys vedė plačią ne tik užsienio, bet ir vidaus prekybą. Savo dvaruose jie steigė krautuves, kuriose bajorų valstiečiai privalomai pirkdavo prekes. Patys miestai, jų turgūs pasidarė lyg ir nereikalingi.

Bajorų politika sugriovė ne tik miestiečių prekybą, bet ir pramonę. Turėdami muto privilegijų, bajorai masiškai ėmė gabenti pigesnius užsienio dirbinius ir nustelbė lietuvių vos besusidarantią pramonę. Pramonė Lietuvoje senoviškai vis dar tebebuvo amatininkų rankose. Tačiau miesto amatininkai pasidarė lyg ir nebereikalingi, nes bajorai prie savo dvarų turėjo įvairių įvairiausių kaimo amatininkų, o šių gaminiai buvo žymiai pigesni, negu miestiečių, nes kaimo amatininkai tiesiog iš bajorų gaudavo žaliavą pigiau, negu miesto amatininkai ją pirkdami ir mokėdami didelius muitus bei mokesčius. Kaimas tenkino visus savo reikalus savo jėgomis, nebeieškodamas mieste amato dirbinių. Kaimo amatininkai, bajorų palaikomi, ėmė varžytis su miesto amatininkais, kurie brangiau skaitė už gaminius, nes patiems brangiau atsiedavo. Amatininkų cechai, gražiai prigiję Lietuvos miestuose, ėmė irti. Jie pradėjo atkaklią kovą su tais, kurie buvo silpnesni: neįsileido svetimų žmonių, nepriėmė žydų, su jais kovojo, su bajorais gi kovoti neišgalėjo. Bajorai miestuose stengėsi sugriauti amatininkų draugijas, cechus, leisdami visokiems nemokėliams užsiimti amatais ir palaikydami konkuruojančius žydus prieš miestiečius. Bajorai, norėdami pakenkti miestams, kartais kūrė naujamiesčius ir priemiesčius miestų pašonėje, gi karalius jiems davė dargi privilegijų. Tos teritorijos buvo laisvos nuo

miesto mokesčių ir miesto teismo. Tokių laisvų teritorijų bajorai privilegijomis išigydamo ir pačiuose miestuose. Tai ardė miestų organizaciją, kenkė prekybai ir pramonei, nes miesto įstatymai ir įsakymai tokiose taip vadinamose jurisdikose negaliojo. Tų jurisdikų savininkai bajorai, nenešdami jokių miesto sunkenybių, miesto nevaržomi, darydavo miestui didelių nuostolių, čia įsitaisydami savo smuklių ir krautuvių miesto nenaudai, arba palaikydami amatininkus, apsigyvenusius jurisdikose, ypačiai visokius, «šunmeisterius», kurie dirbo blogiau ir pigiau, negu miesto cechų amatininkai.

Dėl šių visų priežasčių miestų pramonė ir prekyba nusmuko. Tačiau negalima sakyti, kad bajorai visai nebūtų supratę prekybos ir pramonės reikšmės, bent tiek, kiek tai buvo naudinga patiems bajorams. Kadangi bajorai patys per savo agentus vertėsi prekyba ir amatais, tai ir įstatymų keliu jie stengėsi palaikyti pramonę ir prekybą bent tiek, kiek tai jiems patiems buvo reikalinga. Galima rasti nemažą seimų nutarimų, kuriais rūpinamasi sulyginoti matus ir saikus, taisyti kelius, valyti plukdomąsias upes, globoti keliaujančius pirklius. Tuo reikalu užsiima ir privatūs bajorai bei didikai. Tačiau visa tai nebepakėlė nusmukusios prekybos ir pramonės.

Tik XVIII a. baigiantis, prekybos ir pramonės srityje pastebimas lyg koks pagyvėjimas. Jis rišasi su jau minėto Tizenhauzo vardu, kuris, lyg kokia kometa, trumpam laikui blykstelėjo, nušviesdamas Lietuvos ekonominio gyvenimo padangę, bet ir vėl greit užgeso.

Prie Tizenhauzo veiklos tenka kiek ilgiau sustoti. Lietuvos dvarininkas Antanas Tizenhauzas nepaprastai daug buvo prisidėjęs savo sumanymais ir darbais pakelti ūkiškąjį Lietuvos gyvenimą. Tai vienas žymiausių XVIII a. žmonių, visu šimtu metų pralenkęs savo bendralaikius, didelis savo laikų genijus. Gimęs 1731, nuo 1765 m. buvo Lietuvos rūmų išdininkas Stanislovo Augusto Poniatovskio tarnyboje. Jis buvo pasiryžęs po visų negandų ir karų nupuolusį Lietuvos ūkį atstatyti visu frontu. Šitokiam dideliame užsimojimui įvykdyti reikėjo ne tik tvirtos valios ir pasišventimo, bet ir pakankamai materialinių išteklių. O šių jis rado kaip tiktai būdamas Lietuvos rūmų išdininku ir savo valdžioje turėdamas dideles karališkas ekonomijas, davusias nemažą pelno. Ir šis nepaprastas žmogus, Tizenhauzas, ėmėsi milžiniško darbo, kurio programoje buvo žemės ūkio pagerinimas, prekybos pakėlimas tinkamon aukštumon, amatų išjudinimas, pramonės sukūrimas, įvairių mokslo įstaigų įkūrimas. Visose šiose srityse Tizenhauzas darbavosi su didžiausiu pasišventimu. Jei gyvenimo aplinkybės taip susidėjo, kad viso to pilnai įvyk-

dyti jis nespėjo, tai buvo ne jo kaltė, nes jam netrūko nei noro, nei talentų. Kitų žmonių pavydas ir intrygos neleido jam užbaigti savo darbo, ir jis su dideliu sielvartu turėjo pasitraukti į šalį, tik davęs kryptį tolimesnei Lietuvos ūkio raidai.

Tizenhauzo darbo sąlygos buvo nepaprastai sunkios, jau vien dėl to, kad savo pažiūromis jis net visu šimtu metų buvo pralenkęs savo bendralaikius. Pradėdamas vykdyti savo sumanymus krašte, nerado didelio pritarimo ir pagalbos, jis nerado dar ir tinkamų žmonių. Negana to, nuo pat pradžios jam ėmė kenkti ir trukdyti galingų priešų neapykanta ir pavydas. Į augančią Lietuvos pramonę šnairavo kaimynai prūsai, nes jie dėl pramonės stokos Lietuvoje ypačiai pelnėsi ir todėl negalėjo maloniai žiūrėti į Tizenhauzo veiksmus, keliančius Lietuvos pramonę. Net pačiame krašte Tizenhauzas turėjo galingų priešų tarp didikų ir dargi karaliaus šeimos narių. Pavydėdami jo pasisėkimams ir didelėms pajamoms, nors jos ir buvo suvartojamos girtiniams tikslams, daugelis didikų juodino ir šmeižė Tizenhauzą. Jie nuolat skundė jį, esą jis naikinaš karaliaus dvarus ir esą jis didesnę pajamų dalį paimas į savo kišenę. Visų neteisingų šmeižtų ir apkaltinimų pasekmė buvo ta, kad nuo jo buvo atimtas karališkųjų dvarų valdymas ir tuo būdu buvo sunaikintas didelio žmogaus didelis darbas, kuris nemaža naudos jau buvo suteikęs kraštui ir dar daugiau vaisių būtų atnešęs ateityje.

Su Tizenhauzo darbais ir reformomis žemės ūkio srityje kiek anksčiau jau susipažinome. Jis kūrė palivarkus, tvarkė dvarų administraciją, racionalizavo tiek javų, tiek gyvulių, tiek miškų, tiek bičių ūkį, reguliavo valstiečių pareigas, taisė kelius ir t. t. Prie dvarų jis tvenkė tvenkinius, sausino pelkes, steigė malūnus. Kad Lietuvoje būtų gaminamas geresnis alus, parsikvietė iš Pragos specialistų aludarių, įgijo reikalingų prietaisų, o pačius aludarius įpareigojo, kad jie savo amato pilnai išmokytų ir parinktuosius valstiečius ne tik iš ekonomijų, bet ir iš privatinių dvarų. Aprūpinęs dvarus pakankamam skaičiumi reikalingiausių amatininkų, kaip stalių, dailidžių, kalvių, šaltkalvių, atkreipė savo dėmesį ir į didesnes įmones, t. y. tokias, kurios tarnautų ne tik vietos reikalams, bet ir platesnei rinkai. Taip jis tinkamose vietose statė vėjo ir vandens malūnus, metalo liejyklas, kalves, odų dirbyklas, alyvos spaudyklas, kruopų malūnus, popierio fabrikėlius ir kitas įmones. Tūkstančiai darbininkų rasdavo duonos apdirbdami miškų medžiagą, rąstus, lentas, degdami smalą ir degutą ir gamindami patašą. Tam reikalui nemažai buvo gaminama ir pelenų.

Tizenhauzas ypačiai rūpinosi amatų pakėlimu ir Lietuvos pramonės įsteigimu. Tam jis nesišykstėjo nei lėšų nei darbo. Lietuvos pra-

monės centru jis padarė Gardino priemiestį — Horodnicą. Čia, pora kilometrų už Gardino, jis buvo sumanęs pastatyti naują miestą. Pačiame Gardine jam buvo nepatogu, nes tas miestas turėjo senų privilegijų, o naujoje vietoje jis galėjo elgtis kaip tinkamas. Ši naują miestą, Horodnicą, jis įsteigė prie Lašišinės įtakos į Nemuną, kur jau buvo pradėjęs mūryti įvairius pastatus dirbtuvėms. Ši vieta buvo labai patogi tuo, kad užtvenkus Lašišinę buvo galima gauti nemažą vandens jėgą, reikalingą dirbtuvėms varyti.

Kartu su Tizenhauzo darbu, steigiant Horodnicos pramonės miestą, rišasi ir 1777 m. seimo nutarimas, saugojas karališkus fabrikus Lietuvoje ir žadas paskirti žemės gabalus iš užsienio atvykstantiems amatininkams ir specialistams, kur jie turėjo gyventi ir kuriuos galėjo valdyti paveldėjimo teise.

Tuo tarpu, kol dar nebuvo išmūryti fabrikai, Tizenhauzas parsivežė iš užsienio geriausių įvairių rūšių amatininkų, kurie buvo apgyvendinti laikinai pastatytuose mediniuose pastatuose Horodnicoje. Jiems čia buvo pristatoma žaliava ir jie čia dirbo savo amatų darbus. Jie kartu pasidarė ir amatų mokytojai, nes buvo įsteigta savo rūšies amatų mokykla, pirmoji Lietuvoje. Amatų mokytis buvo surinkta 300 jaunuolių ir 100 mergaičių, kurie savo mokytojų prižiūrimi, gyveno bendrabučiuose. Kiekvienas iš užsienio atvykusių amato meisterių išsirinkdavo iš tų jaunuolių reikalingą kiekį amato mokinių, atsižvelgdamas į jų gabumus ir palinkimus. Daugumas tų amato mokinių buvo iš karališkųjų ekonomijų parinkti valstiečių sūnūs, bet buvo ir tokių, kuriuos čia mokytis buvo atsiuntę privatūs žemvaldžiai.

Palyginti, per trumpą laiką Horodnicoje atsirado keliolika veikiančių dirbtuvių — fabrikų. Iš jų ypačiai minėtinos įvairios audyklos, kaip pav. staltiesių ir įvairių lininių drobių, kurios savo baltumu, plonumu ir gražumu prilygo garsiems olandų dirbiniams. Čia pat, buvo įsteigtos vilnų karšyklos, verpyklos, dažyklos ir audyklos, kur buvo audžiamos įvairios vilnonės medžiagos. Buvo įsteigtos dar dirbtuvės, kur buvo gaminami muslinai ir įvairūs šilko dirbiniai, atlasai, aksomas ir brangios auksu ataustos medžiagos. Šitokių brangių medžiagų dirbtuvę jau kiek anksčiau, Augusto III laikais, buvo įsteigę ir Radvilai Slucko mieste, kuri pagarsėjo savo dirbiniais, brangiais šilkiniais diržais, auksu austomis medžiagomis. Kitame savo dvare Radvilai turėjo dirbtuvę, kur buvo gaminami veidro-džiai ir šlifuojami akmenys.

Manufaktūros ir kitokių dalykų fabrikų Tizenhauzas buvo įsteigęs ne tik prie Gardino, bet ir Šiauliuose, Joniškyje, apie Vilnių. Buvo įsteigti ir tokie fabrikai, kurie gamino paprastesnius išdirbi-

nius, reikalingus platesnei visuomenei. Tizenhauzas dar įsteigė, geležies, sidabro ir kitų metalinių vielų, metalo išdirbinių fabrikėlių, kurie tenkino ne tik vietos reikalus, bet gamino prekių ir platesnei rinkai. Buvo įsteigta puikių vežimų bei karietų dirbtuvė, kurią prižiūrėjo parsikviestas iš Paryžiaus specialistas meistras, padedamas prityrusių račių, balnų dirbėjų, rimorių, kalvių, lakuotojų, auksakalių ir kitų.

Duodamas pradžią Lietuvos pramonei, steigdamas fabrikus ir dirbtuves, Tizenhauzas žiūrėjo savo krašto naudos. Jei jis iš pradžių ir parsikvietė įvairių specialistų užsieniečių, kurių nebuvo krašte, tačiau rūpinosi ir savųjų specialistų parengimu, kurie su laiku turėjo pakeisti užsieniečius ir palaipsniui visame krašte išplėsti pramonę.

Paskutinis darbas, papildęs milžiniškus Tizenhauzo ekonominius planus, buvo prekybos kontoros įsteigimas su gerai vedama buhalterija. Šita kontora palaikė nuolatinę korespondenciją su užsienio pirkliais, reguliariai siuntinėdavo asignacijas, vekselius ir atlikdavo įvairias prekybines operacijas. Tos kontoros tikslas buvo racionaliai reguliuoti ekonomiją užsienio prekybą, eksportą ir importą. Iš karališkų dvarų buvo išvežami dideliais kiekiais grūdai, kanapės, miško pramonės gaminiai, o į Lietuvą parvežama įvairių dalykų, ypačiai žaliavų, kurių Lietuvoje trūko ir kurios buvo reikalingos įsteigtiems fabrikams. Tuo tikslu ir 1775 m. įstatymas leido į Lietuvą be jokių muitų įvežti įvairių užsienio medžiagų, įrankių ir mašinų, reikalingų Lietuvos fabrikams.

Tizenhauzas, greta savo ūkiškojo veikimo, stengėsi pakelti ir krašto bei žmonių kultūrą. Be buhalterijos, veterinarijos, matininkų, statybininkų ir amatų mokyklų, Gardine jis įsteigė dar spaustuve ir pagarsėjusią raidžių liejyklą, kuri aprūpindavo raidėmis Lietuvos spaustuves. Jo pastangomis Lietuvoje įsikūrė dar karo mokykla, chirurgijos ir akušerijos mokyklos, kurios buvo aprūpintos turtinomis bibliotekomis ir gamtos muziejeliais. Horodnicoje buvo įkurtas ir botanikos sodas, turįs įvairių ir retų, ne tik Lietuvos, bet ir užsienio augalų. Tizenhauzas ketino Gardine įkurti akademiją, ir tuo tikslu buvo išsiuntęs gabių žmonių į Vokietiją, Olandiją ir Angliją pasimokyti. Projektavo įsteigti ir astronomijos observatoriją, bet šie sumanymai dėl Tizenhauzo atstatydinimo jau nebebuvo įvykdyti. Rūpindamasis menu, jis suorganizavo iš parinktų valstiečių sūnų orkestrą, užsieniečių vadovaujamą, ir baletą, kuris ir po Tizenhauzo pasitraukimo garsėjo prie karaliaus dvaro Varšuvoje.

Iš tikrųjų, Tizenhauzas buvo didelis žmogus. Tačiau tuo momentu, kai jau daugelis jo plano dalių buvo įvykdyta ir pradėjo nešti gražius

vaisius, kitų žmonių pavydas ir godumas visą Tizenhauzo darbą kartu su juo pačiu sunaikino. To žlugimo priežastys buvo dvejopos: vidaus ir užsienio. Iš vidujinių buvo šios svarbiausios: visuotinis karališkų dvarų sienų atnaujinimas nekartą vertė atimti žemes iš didikų ir bajorų, kurie laikui bėgant, buvo užgrobę karališkas žemes. Bajorai, kurių protėviai neteisėtai buvo užgyvenę valstybės žemes, nebenorėjo jų savo laisva valia gražinti valstybei, tai Tizenhauzas prievarta jas atiminėjo. Tas sienų atnaujinimas sukėlė Tizenhauzui daugybę priešų, kurie jį visaip šmeižė ir kaltino neteisėtu žemių pasisavinimu, esą jis despotiškai, į nieką neatsižvelgdamas, atiminėjęs bajorų žemes. Dėl to karalius susilaukė daugybės skundų, o Tizenhauzui buvo iškelta daugelis bylų.

Antra vidujinė priežastis buvo ši: karalius Tizenhauzo darbų ir jo rezultatų įtikintas, matydamas didelį pasisekimą ir žinodamas Tizenhauzo ištikimybę, juo pasitikėdamas, pavedė jam dalinti Lietuvos urėdijas. Kadangi karaliaus valdžia buvo labai silpna, krašto netvarkos pašalinti ir ekonomiškai jų pakelti nebuvo galima nesustiprinus valdžios, tai Tizenhauzas, norėdamas įvesti tvarką, skirdavo Lietuvos valdininkus tik tokius, kurie buvo tvirtos karaliaus valdžios šalininkai. Juo labiau didėjo Tizenhauzo ir karaliaus įtaka, juo daugiau radosi Tizenhauzo priešų, kurie jį apšaukė esant pavojingą bajorų laisvėms ir reikalavo jį atstatyti. Tai buvo aliarmas, sukėlęs bajorus ant kojų. O šioms ir pavyko Tizenhauzą pašalinti ir jo darbus nugriauti.

Trečia priežastis buvo kitų didikų godumas ir pavydas. Jie pavydėjo Tizenhauzui jo pasisekimų, garbės ir pelno.

Išorės priežastis buvo ta, kad kaimyninės valstybės, bijodamos nustoti savo pelno, nesivaržydamos dėl priemonių, stengėsi suparalizuoti gimstančią Lietuvos pramonę.

Visiems priešams pavyko surasti progą Tizenhauzui ir jo darbams sunaikinti. Prie to prisidėjo paties Tizenhauzo ryžtingumas ir didelis rizikavimas, su kuriuo jis stengėsi pakelti Lietuvos ūkį, o trūkstant pajamų iš ekonomijų, nemaža ir savo pinigų prikišo ir prisiskolino. Išsinuomodamas visas karališkas ekonomijas Lietuvoje dviems metams, jis pažadėjo ratomis išmokėti 9 milijonų karaliaus skolą, kurią karalius buvo pasiskolinęs iš Olandijos. Kai kartą vienos ratos Tizenhauzas negalėjo sumokėti, tai jo priešai tuo pasinaudojo Tizenhauzui pražudyti. Didikas Ževuskis, pasiimdamas ant savęs skolos mokėjimo našta, atėmė nuo Tizenhauzo visus karališkus dvarus. Juos užėmęs ir bijodamas, kad Tizenhauzas negrįžtų ir vėl neiškiltų, Ževuskis išėikvojo visus dvarų turtus ir sugriovė jų inventorių. Tokiu būdu žuvo visas didysis Tizenhauzo

darbas ir jo įsteigtos milijoninės įmonės. Išmėtyta mašinos, sudaužyta įrankiai, sunaikinta dirbtuvės, o svetimšaliai meistrai, specialistai ir amatininkai, kurių apgyvendinimui Lietuvoje buvo išleista nemaža lėšų, turėjo apleisti kraštą. Toks pat likimas ištiko ir Lietuvos ekonominės gerovės kėlėją, patį Tizenhauzą. Jis buvo apkaltintas praskolinęs ir savo reikalams išėikvojęs visą milijoną. Bajorai, norėdami visiškai pražudyti Tizenhauzą, išgrobstė ir sunaikino milijono vertės jo privatų turtą. Nustojęs vardo ir turto, karėia širdimi Tizenhauzas ginklu rankose stengėsi apginti bent savo įkurtą pramonę Horodnicoje, neleisdamas jos sunaikinti įsiutusiems bajorams. Bet jėga ir iš čia išvartytas, pergyvenęs savo įsteigtų fabrikų sunaikinimą, jis, skurde gyvendamas, užbaigė savo dienas Varšuvoje 1785 m. Toks buvo likimas to didžio žmogaus, vieno svarbiausių Lietuvos ekonominiame ir kultūriniame gyvenime, kuris visą gyvenimą buvo pašventęs Lietuvos gerbūviui kelti. Taip pasibaigė visišku *fiasco* jo darbai dėl bajorų aklumo.

Nors ir žuvo Tizenhauzas, o jo priešai puolė naikinti visus jo darbus, tačiau ir jų aklas pyktis nepajėgė visko sunaikinti, ką buvo padaręs Tizenhauzas. Taip, pavyzdžiui, jo įvesta ekonomijose tvarka ir knygvedybą paliko ir toliau. Taip pat bajorai neįstengė sunaikinti visų jo darbų pramonei pakelti. Nors Horodnica ir buvo sugriauta, o užsienio specialistai gavo apleisti kraštą, bet jie jau buvo spėję išmokyti nemažą vietos amatininkų, o šie išsisklaidė po visą kraštą ir užsiiminėjo savo specialybe, jos pamokydami ir kitus. Taip pat ir chirurgijos bei akušerijos mokykla nežlugo, bet ji su biblioteka ir visais mokslo kabinetais, net astronomijos aparatais, Edukacinės Komisijos buvo perkelta į Vilnių ir sujungta su universitetu, duodama pradžių medicinos fakultetui. Pagaliau ir pats Tizenhauzo pavyzdys paragino blaivesnius didikus ir bajorus kreipti daugiau dėmesio į ūkiškuosius dalykus.

Atsirado ir Tizenhauzo pasekėjų. Taip Lietuvos didikas Bžostovskis, atkreipdamas dėmesį į sunkią valstiečių padėtį ir norėdamas pakelti darbo produktyvumą apie 1770 m. atleido savo valstiečius nuo baudžiavų, davė jiems savivaldybę ir įkūrė mokyklas. Taip pat ir Lietuvos kancleris Jokimas Liutaveras Chreptavičius, ketindamas atleisti valstiečius iš baudžiavos, iš pradžių jų prievoles pavertė į činšus, o piūties metu už darbą valstiečiams atskirai pamokėdavo. Tiškevičius atstatė Svisločiaus miestelį, tiesė kelius, pavyzdingai tvarkė ūkį. Buvo ir kitų pasekėjų, bet tai buvo vis retos išimtys iš bajorų masės, kurių nelemta politika pakirto Lietuvos prekybą ir pramonę.

Su tokiu tai maždaug balansu Lietuva pateko savo vargų vargti po rusais: žemės ūkis nuskurdęs, valstiečiai pakliuvę į dar didesnę baudžiavą, savos pramonės nėra. Miesteliai neprasikalę pro kaimiškumo kevalą. Nesusidaręs lietuvių miestiečių pirklių bei pramonininkų luomas. Vienintėlis miestietis, kuris mieste gerai jautėsi, buvo žydas. Ir taip XIX a. susiskirstė Lietuvos visuomenė: pramonininkas-pirklys — žydas, dvarininkas — lenkas, valdininkas — rusas, lietuvis — vargšas kenčias sunkų valstiečio gyvenimą. Beveik su šitokiais socialiniais bei ekonominiais santykiais Lietuvos ūkiui teko įžengti ir į XX a., kurti valstybę ir, praeitin pasižiūrėjus, ieškoti naujų kelių.

3. BAUDŽIAVŲ PASUNKĖJIMAS PO LIETUVOS-LENKIJOS PADALINIMO

Per Lietuvos-Lenkijos padalimus Lietuva nustojo savo laisvės. Tuo pačiu susidarė skirtingos sąlygos tolimesnei ūkiškajai raidai. Lietuviai jau negalėjo savarankiškai kurti savo ūkio, kaip politiškai, taip ir ekonomiškai jie pasidarė priklausomi rusų. Rusai savo aplinkraščiais, įsakymais, ir įstatymdavyse ėmė reguliuoti visą Lietuvos gyvenimą, o kartu ir jos ūkį, be abejonės, vadovaudamiesi ne Lietuvos, bet savo valstybės interesais. Be to, į Lietuvos ūkio tvarkymą smarkiai buvo įpinta ir rusų politika, ypačiai lietuvių-lenkų sukilimų išdavoje. Rusų politikai čia irgi žiūrėjo ne Lietuvos ūkio reikalų, bet savo valstybės politinių interesų. Tokiu būdu, rusų viešpatavimo gadynėje, Lietuvos ūkis, kaip ir visas Lietuvos gyvenimas, buvo laikomas smarkiai sukaustytas, ir Lietuvos ūkio raida buvo labai lėta, tuo tarpu, kai Vakarų Europoje XIX a. buvo pats evoliucingiausias ūkio istorijoje, nepaprastu tempu stūmęs vakarų ūkį pirmyn. Lietuvos ūkis svetimųjų valdžioje, dažnai varžomas politiniais sumetimais, buvo sustingęs, merdėjo. Pramonė ligi XIX a. pabaigos beveik liko užsikonservavusi tokiame stovyje, kokiam rado ją rusai, ne ką tepasistūmėjo pirmyn. Prekyba, — ypačiai po to, kai anglai perėjo prie laisvosios prekybos, kai jie panaikino draudimą į Angliją įvežti javus, kai pagerėjo pačioje Lietuvoje susisiekimas, — lėtai pradėjo kilti. Bet prekyboje ir pramonėje viešpatavo ne lietuviškas elementas, bet daugiausiai žydai, jau bajorų viešpatavimo gadynėje sugebėję kaip ir monopolizuoti šias ūkiškojo gyvenimo sritis. Greta skurstančios pramonės ir vegetuojančios prekybos, svarbiausią ūkio šaką Lietuvoje vis dar tebesudarė žemės ūkis. Tik čia labiausiai reiškėsi lietuvių ūkiškasis veikimas, nors ir žemės ūkis bei socialiniai santykiai rusų įsikišimu buvo smarkiai suvaržyti. Rusams

valdant Lietuvą, ėmė keistis čia žemės ūkio bei socialiniai santykiai, bet vis tiek lietuviams baudžiauninkams teko vilkti sunkų jungą. Nežiūrint to, jie išliko sveikas tautos kamienas, tuo tarpu kai daugumas dvarininkų gaudė svetimus vėjus, buvo sulenkėję, vėliau iš dalies pasidavę ir rusų įtakai. Politinių sukilimų išdavoje, Lietuvoje atsirado nemaža ir rusų dvarininkų bei kolonistų rusų valstiečių, tačiau vis tiktai, dėka svetimoms įtakoms nepasidavusių lietuvių valstiečių, Lietuva išliko lietuviška. Iš lietuvių liaudies kilo lietuvių tautinis atgimimas, iš sveikojo lietuvių valstiečių kamieno išaugo ir tos atžalos, kurios kūrė ir tebekuria mūsų nepriklausomąjį gyvenimą ir ūkį. Dėl tokios didelės valstiečių reikšmės lietuvių kultūrai ir tautai, dėl neįvertinamų jų nuopelnų ir tenka kiek smulkiau susipažinti su skurdžia valstiečių padėtimi XIX a. rusams valdant, su anų laikų agrariniais ir socialiniais klausimais, tuo labiau, kad žemės ūkis buvo svarbiausia Lietuvos ūkio šaka.

Lietuvą prijungus prie Rusijos, bajorai iš karto nustojo visų savo nepaprastai didelių politinių teisių krašto valdyme, bet už tai jie rusų buvo kompensuoti praplečiant jų teises į baudžiauninkus. Nors jau ir Lietuvoje valstiečiams baudžiovų jungas buvo be galo sunkus, tačiau Rusijoje baudžiovos buvo nepalyginamai sunkesnės. Kadangi Lietuvą prijungus prie Rusijos, Lietuvos dvarininkų teisės šiuo atžvilgiu buvo sulygintos su Rusijos dvarininkų teisėmis ir tuo būdu Lietuvos bajorams buvo atsilyginta už jų pašalinimą nuo krašto valdymo, už jų politinių teisių aprėžimą. Tai savaimė suprantama, jog Lietuvoje baudžiauninkų padėtis dar labiau pasunkėjo, susilygindama su nepaprastai sunkia Rusijos baudžiauninkų padėtimi. Lietuvos bajorai, įgavę daugiau teisių į baudžiauninkus, tik ir tegalvojo, kaip geriau pasipelnyti ir dar geriau pakelti savo ekonominį gerbūvį. Vienintėlis jų pelno šaltinis tai buvo jų dvarai, jiems priklausomų valstiečių baudžianinkų įdirbami. Todėl daugelis dvarininkų mielai pasinaudojo iš rusų gautomis privilegijomis, savo baudžiauninkus paversdami, nelyginant vergais. Rusijos pavyzdžiu Lietuvoje buvo įvestos baudžiovos nuo žmogaus vietoje buvusių baudžiovų nuo šeimos. Nors ir retai, bet taip pat ir Lietuvoje imta vartoti prekybą rekrutais. Norint daugiau išnaudoti darbo jėgų, labai dažnai baudžiauninkai buvo atitraukinėjami nuo žemės ir verčiami būti bernais dvare, ištisus metus tarnauti ten. Plečiant paties dvaro ir palivarkų dirbamąją žemę, nekartą ištisi baudžiauninkų kaimai buvo pavaromi nuo geresnės žemės į blogesnę arba tiesiog paverčiami dvaro bernais ir mergomis, o darbui nebetinkamos jėgos visai išvaromos. Kartu su baudžiauninkų naikinimu buvo užmiršti ir

seni patriarchaliniai santykiai, nebesirūpinta baudžiauninkais bado, nelaimių ir ligų metais.

Pasunkinta baudžiava buvo įvesta ir buvusiuose karališkuose dvaruose, kurie iš dalies buvo išdalinti įvairiems aukštiems rusų pareigūnams, kaip papildomas atlyginimas už ištikimą tarnybą carams. Kaip Rusijoje, taip ir Lietuvoje į valstietį buvo žiūrima, kaip į asmeninį bajoro pelno įrankį.

Greta bajorų, valstiečius spaudė ir rusų valdžia: senieji valstybiniai mokesčiai nuo *dūmo*, t. y. nuo šeimos kiemo, buvo pakęsti daug sunkesniais mokesčiais nuo žmogaus. Daug valstiečių iš tėviškių išplėsdavo žiuri rekrutų prievolė visam amžiui, nes kariuomenėje reikėjo tarnauti 25 metus, o po tiek laiko retas sveikas begriždavo. Slėgte slėgė valstiečius taip pat ir nuolatinis rusų kariuomenės laikymas po Lietuvos kaimus ir jos maitinimas, taip pat kareivių vežiojimas. Be to, rusų įstatymai, įsunkinę valstiečiams amatininkams ir valstiečiams pirkliams išsiimti verslo patentus, privedė prie to, kad valstiečių amatai ir prekyba išnyko ir atiteko į žydų rankas. Valstiečiai nuskurdo ir tuose valstybės dvaruose, kurie nebuvo išdalinti rusams. Tie dvarai buvo atiduoti nuomininkams. Šie, besivaikydami didesnio pelno, juos visus nualino, o valstiečius nuskurdino. Bajorai laisvai sauvaliavo su valstiečiais, nes niekas jų nevaržė. Jie tapo neriboti baudžiauninkų valdovai, nekartą pirkė ir pardavinėjo išardytų baudžiauninkų šeimų narius, vaikus ir mergaites pralošdavo kortomis, baudžiauninkus keisdavo į gerus medžioklės šunis (Vilniaus laikraščių skelbimai), o kankinami ir žudomi baudžiauninkai niekam negalėjo pasiskųsti, nes ant jų ponų nebuvo jokios kontrolės. Sunki to meto baudžiauninkų padėtis labai aiškiai pavaizduojama Dionizo Poškos *Mužike* (XIX a. pradžioj): « Dievas aukštai, o caras toli ». Bet šitoks baudžiovų sunkėjimas rodė, jog jau artėja jų galas. Vakarų Europos baudžiauninkų laisvės judėjimas XVIII a. gale ir XIX a. pradžioje turėjo pasiekti ir Lietuvą.

III. BAUDŽIAVŲ NYKIMO LAIKOTARPIS

Vakarų Europoje jau seniai pradėjusios reikštis baudžiauninkų išlaisvinimo idėjos XIX a. pradžioje pasiekė ir Lietuvą ir čia turėjo šiekios tokios įtakos. Nors po Lietuvos-Lenkijos padalinimo, bendrai paėmus, baudžiauninkų padėtis nepaprastai pasunkėjo, tačiau agrariniai ir socialiniai santykiai ne visoje Lietuvoje buvo vienodi. Čia yra pastebima žymių skirtumų tarp Užnemunės — Suvalkijos, ir kitų Lietuvos sričių. Tie skirtumai susidarė dėka politinių įvykių.

Trečiuoju ir paskutiniuoju Lietuvos padalinimu 1795 m. etnografinė Lietuva buvo suskaldyta į dvi dalis. Užnemunė, t. y. Suvalkų kraštas, atiteko prūsams, visą kitą etnografinę Lietuvą užėmė rusai. Lietuviams, gyvenantiems rusų valdžioje, ir lietuviams gyvenantiems prūsų valdžioje, susidarė skirtingos gyvenimo sąlygos. Skirtingas buvo ne tik politinis gyvenimas, bet taip pat ir ekonominis. Skirtingumai, susidarę Lietuvą valdant svetimiesiems, tose Lietuvos dalyse ir šiandien dar nėra visai išnykę, nors per keliolika Lietuvos nepriklausomybės metų buvo stengiamasi juos šiek tiek išlyginti. Suvalkiwoje ir kitoje Lietuvoje, svetimiesiems valdant, skirtumai susidarė ne vien tik teisės srityje, bet ir ekonominiuose bei socialiniuose santykiuose. Dėl to, kad Užnemunę užvaldė prūsų, o kitą Lietuvos dalį rusų valstybė, taip pat žemės ūkyje bei socialiniuose santykiuose buvo skirtinga raida. Suvalkų kraštas, patekęs Prūsams nepatyrė žymių atmainų ūkyje, per pirmuosius 12 metų, t. y. ligi Tilžės taikos 1807 m., kada Napoleonas, atėmęs nuo Prūsų Lietuvos Užnemunę ir dalį lenkų žemių, iš jų sudarė Varšuvos kunigaikštiją. Agrariniai, socialiniai santykiai ir žemės ūkis pasiliko beveik nepasikeitę. Svarbiausia, dėl to, jog prūsų valdžia dar nespėjo giliai įleisti šaknų ir tik tyrinėjo esamąją padėtį, rinko žinias, žiūrėjo, kokios būtų galimybės praveisti reformoms. Čia rastas dvarų trilaukis ūkis buvo paliktas ir toliau, nors pačiuose Prūsuoje jau buvo pereita prie daugialaukio intensyvaus ūkio. Ponų dvarų laukus daugumoje tebedirbo baudžiauninkai savo darbo įrankiais ir savo gyvuliais. Nedaug tebuvo dvarų, turinčių savo negyvąjį ir gyvąjį darbo inventorių. Kai kurie dvarininkai bandė patys vesti savo ūkį. Svarbiausia žemdirbystės šaka buvo javų auginimas. Industrializuojantis Vakarų Europai, javų auginimas čia darėsi pelningas. Didesnieji dvarininkai supirkdavo javus iš smulkesniųjų ir savo laivais juos gabendavo į Karaliaučių bei Dancigą. Baudžiauninkai, ten nuvežę ponų javus ir pardavę, parveždavo ponams nupirkę reikalingų dalykų.

Kitos žemės ūkio šakos Užnemunėje negalėjo prilygti javų ūkiui. Gyvulių ūkis buvo apleistas. Karvės menkos, nedaug teduodavo naudos. Didelių avių bandų niekur nebuvo, be to, jų vilna menka, stora, reta. Tik arkliai, nors ir maži, bet patvarūs, geri, greiti.

Šalutinės žemdirbystės šakos taip pat apleistos. Daržovės auginamos tik savo reikalams, vaismedžių nedaug, nors ir geros sąlygos būtų jiems auginti. Paukštininkystė taip pat apleista.

Pramonės beveik visai nebuvo, nors miestelių ir netrūko, bet jie labai maži, vos po kelis šimtus gyventojų. Užnemunėje metalų nerandama, mineralų visai nedaug. Fabriką buvo maža. Iš jų galima paminėti tik stiklo fabriką netoli Prienų, kur dirbo žaliąjį ir prastą

baltąjį stiklą. Kur nekur buvo plytinių, plačiai buvo paplitę bravorai. Tik sodžiaus pramonė giliai buvo įleidusi šaknis ir smarkiai konkuruvo miestų pramonę.

Prekyba buvo neišsivysčiusi. Miesto pirklių, kaip ir amatininkų skaičius buvo visai mažas. Plačiau prekiaavo patys bajorai per savo agentus, miestų pirkliai gi labiau tenkino vietos reikalus, prekiaudami daugiausia maisto ir rūbų dalykais.

Tokiose aplinkybėse rado prūsai Užnemunės ūkį. Kad jį pagerintų, pradėjo plačius parengiamuosius darbus. Tyrinėjo naujai užimtą kraštą, surašinėjo žmones, rinko statistikas, stebėjo sąlygas, rengė projektus. Agrarinių santykių atžvilgiu dvarininkų teisės buvo sulyginotos su prūsų dvarininkų teisėmis; imtasi dvarų apsaugos ir globos. Norint pakelti jų produktingumą, rūpintasi pakelti visas ūkio šakas. Baudžiavos ir lažo santykiai nebuvo panaikinti. Teigiamai į žemės ūkį atsiliepė įvedimas žemės knygų, kur buvo surašoma, kas kurios žemės savininkas, kiek didelė jo žemė, turtas, kokios jo skolos. Ypačiai buvo svarbus ipotekų įstatymas. Ipotekų organizacija padėjo žemių savininkams tobulinti savo ūkius. Buvo bandyta padidinti dirbamos žemės plotas, kviečiami kolonistai.

Prūsų vyriausybė, norėdama kuo daugiau naudos gauti iš Užnemunės žemių, rūpinosi susisiekimu pagerinimu, žemės ir vandens kelių taisymu, upių vagos pagiliniu. Tačiau dėl lėšų stokos nedaug kas čia tebuvo padaryta. Teigiamai atsiliepė premijos, kaip priemonė ūkiui, kultūrai ir žmonių darbingumui pakelti. Premijos, pagyrimai buvo skiriami už vaisinių medžių sodinimą, sodininkystę, dirvonų išplėsimą bulvėms sodinti, už pievų gerinimą, dirbtinų ganyklų įrengimą, už javų piovimą dalgiu, bet ne piautuvu, už smiltynų apželdinimą medžiais, už bitininkystės plėtimą, naujakuriams už tvirtų molio trobesių pasistatymą, už plytinių steigimą, durpių kasimą, pylimų ir tiltų statymą, krūmų plėsimą, ravų kasimą, linų sėjimą ir audimą. Tos premijos, be abejo, skatino vietinius žmones labiau rūpintis pagrindinėmis ir šalutinėmis žemdirbystės šakomis.

Prūsų vyriausybė buvo sumaniusi pakelti ir miestų ūkį, prekybą bei pramonę. Čia buvo rūpinamasi kelti amatininkus ir pirklius iš kaimų į miestus, rūpintis miestų savivaldybe, statyba, mokesčiais.

Tačiau, nežiūrint plačių užsimojimų, prūsų vyriausybė nedaug tesuspėjo padaryti tiek Užnemunės žemės ūkyje, tiek prekyboje bei pramonėje, nes neilgai tevaldė šį kraštą. 1807 m. Tilžės taika Užnemunė buvo atimta nuo Prūsų ir priskirta prie Varšuvos kunigaikštijos. Napoleonas, sudaręs Varšuvos kunigaikštiją, Suvalkų krašte įvedė moderniškus Vakarų Europos beluomius įstatymus — Napo-

leono kodeksą. Ta pačia proga Napoleonas visoje Varšuvos kunigaikštijoje, taigi ir Suvalkų krašte, panaikino baudžiąvą. Visi gyventojai buvo paskelbti piliečiais, lygiais prieš įstatymus, ir jų teisės pavesta ginti bendroms teisimo įstaigoms.

Tokiu būdu Lietuvoje baudžiąvos anksčiausiai buvo panaikintos Suvalkų krašte. Valstiečiai gavo asmens laisvę, jiems pripažinta teisė laisvai kilnotis ir apsigyventi kunigaikštijos ribose, bet jokių žemės teisių valstiečiai negavo. Jei jie norėjo dirbti žemę, turėjo ją nuomoti iš ponų. Dvarininkams tik laikinai buvo uždrausta varyti valstiečius nuo jų žemių ir pirmaisiais metais didinti prievoles. Savitarpio susitarimu turėjo būti tvarkomi santyliai tarp dvarininko ir valstiečio. Šis gi, norėdamas apleisti pono žemę, iš anksto turėjo apie tai pranešti ponui, ir išvažiuodamas ponui turėjo palikti kartu su žeme net savo gyvulius ir pasėlius.

Napoleono baudžiąvos panaikinimas Užnemunėje buvo tik teišskas dalykas, bet faktiškai, nors ir kitoje formoje, baudžiąva liko egzistuoti. Valstiečiai, paskelbti laisvi, bet negavę žemės, neturėjo kur dėtis, negalėjo kaip paukščiai pakilti nuo žemės, turėjo likti, kur buvę, nuomodami iš ponų žemę. Kadangi šalyje nebuvo pramonės, nebuvo didelių miestų ir fabrikų, nebuvo kur eiti laisvam valstiečiui. Gi neturint kapitalo, taip pat nebuvo galima įsigyti žemių, ir iš baudžiąvos išlaisvintas valstietis bevelijo pasilikti baudžiąuninkas prie savo pono, ir ant savo gyvenamo sklypo, nes kitaip grėsė jam netekti duonos kėsnio. Tokiu būdu vieton teišinės baudžiąvos išigalėjo ekonominė baudžiąva. Daugelyje vietų dvarininkai pavarė valstiečius nuo jų žemių ir didino savo palivarkus. Gi bežemiai valstiečiai pasidarė pigi darbo jėga, samdoma dvarininkų palivarkuose.

Po to, kai 1815 m. Suvalkų kraštas atiteko rusams, valstiečių padėtis nė kiek nepagerėjo, nes Rusijoje tuo laiku viešpatavo stipri baudžiąva. Suvalkijos bajorai čia pasistengė bent iš dalies susigrąžinti nustotas teišes. Įvedus naują administraciją, dvarininkai čia pasidarė vaitai ir teisėjai. Jie galėjo teišti ir bausti visus apylinkėje gyvenančius žmones ir net juos tremti į priverstinus darbus. Tokiu būdu dvarininkai, kuriuos Napoleono kodeksas padarė vieninteliais žemių savininkais, negalėdami pagal tą patį kodeksą asmeniškai laisvų valstiečių varyti į baudžiąvas, sugebėjo valstiečius laikyti ekonominėje ir teišinėje savo priklausomybėje, kaip jų teisėjai ir vaitai. Taigi faktiškai valstiečių padėtis Suvalkų krašte, nors ir panaikinus baudžiąvas, nedaug ką tepasikeitė.

Šiek tiek lengvesnė valstiečių padėtis buvo domenuose, valstybės dvaruose. Čia ne tik kad buvo panaikintas lažas ir visokie baudžiąvų

priedai, bet rusai, paėmę Suvalkiją, paskelbė valstiečių žemę domenuose neliestiną. Valstiečiai čia buvo činšininkai.

Po 1831 m. sukilimo buvo panaikinta konstitucija Lenkijos karalijos, kuriai priklausė Suvalkų kraštas. Bajorams buvo atimtos valdžios teisės, bet į dvarų reikalus rusai nesikišo. Tik domenų išdalijo majoratų teise įvairiems generolams ar karininkams, malšinusiems sukilėlius. Valstiečiai tuose majoratuose turėjo būti aprūpinti žeme bent ligi 1 valako, o trobos, padargai bei galvijai pripažinta valstiečių nuosavybe. Valstiečiai galėjo mokėti nuomą už žemę arba eiti baudžiuos, prisilaikant tam tikrų taisyklių. Majoratuose vietomis kaimai buvo skirstomi vienkiemiais, servitutai naikinami, bet valstiečiams teikiama ganyklų ir miško. Buvo leista valstiečiams taip pat išsipirkti ir likti žemės savininkais. Bet tuo leidimu maža kas tepasinaudojo, nes buvo neturtingi.

Kai buvo norėta padaryti palengvinimų ir dvarininkų valstiečiams, tai Suvalkijos valdininkų rusų buvo atsakyta carui, jog čia esą valstiečiai ir taip pakankamai globojami Napoleono išleistųjų įstatymų, ir privalomas žemių nuomavimas valstiečiams, priverstini činšo santykiai esanti didelė skriauda dvarininkams.

Tokie agrariniai santykiai Užnemunėje išliko ligi 1861 metų didžiųjų reformų, kuriomis buvo panaikinta baudžiava Rusijoje ir visoje Lietuvoje. Bet prieš pereinant prie šitos reformos, reikia apžvelgti agrarinius santykius ir kitose Lietuvos dalyse: Žemaičiuose ir Aukštaičiuose, per Lietuvos-Lenkijos padalimus atitekusiuose Rusijai. Čia agrarinių santykių raida buvo skirtinga nuo raidos Suvalkų krašte. Nors jau prieš padalimus valstiečių butis Lietuvoje buvo labai sunki, bet Lietuvą prijungus prie Rusijos, baudžiuos dar labiau pasunkėjo. Lietuvos bajorai, atėmus jiems teises valdyti kraštą, buvo tuo kompensuoti, kad jų teisės buvo sulygintos su rusų bajorų teisėmis. Rusų bajorai gi turėjo daug didesnių teisių į valstiečius ir baudžiuos ten buvo sunkesnės. Rusų bajorai buvo neriboti baudžiauninkų valdovai. Baudžiauninkai Rusijoje buvo dvarininkų nuosavybė, kurią jie galėjo pirkti ir pardavinėti, atskirai tėvus, išskiriant tėvus nuo vaikų ir motinų. Ypačiai paplito vieša ir slapta prekyba, atiduodant valstiečius į rekrutus. Rusijoje buvo galima pardavinėti baudžiauninkus visai be žemių. Valstiečių baudžiauninkų pardavinėta mugėse net azijatams, lyg kokia gyva prekė. Kankinami ir žudomi baudžiauninkai niekam negalėjo pasiskusti ant savo ponų. Kotryna II tai buvo griežtai uždraudusi. Pasitaikydavo, kad dvarininkai mergaites kortomis pralošdavo. Baudžiauninkas nebuvo tikras nei dėl savo gyvenimo, nei dėl savo turto. Dvarininkai saivališkai atiminėdavo iš savo baudžiauninkų žemę, pasisavindavo jų

kilnojamą turtą, kaip galvijus, javus, drobes, net bites, išvarydavo juos iš jų trobų, liepdavo mokėti mokesčius, kokius tik norėdavo. Kadangi baudžiamoms ir duoklėms nebuvo nustatyta jokių ribų, tai jie ir imdavo be pasigailėjimo. Jei vėliau buvo uždrausta varyti baudžiauninką daugiau kaip 3 dienas į savaitę, tai ir to nevykdėdavo, nes nebuvo jokios kontrolės. Valstiečiai ne tik negalėjo bylos kelti savo ponui, bet neturėjo nė kam pasiskųsti. Priešingai, ponas nusi-kaltusius valstiečius turėjo teisę savo nuožiūra net į katorgos darbus siųsti arba iš ten grąžinti.

Šiek tiek geresnė padėtis buvo valstybinių valstiečių, gyvenusių valdžios dvaruose. Jie mokėjo valdžiai nustatytus mokesčius pildė tam tikras prievoles ir statė rekrutus. Juos prižiūrėjo tam tikri valdininkai, kartu jų valdytojai ir teisėjai, bet vis tik buvo galima ant jų pasiskųsti. Blogiau būdavo, jei tokius dvarus valdžia išdalydavo bajorams, kaip tai darė Lietuvoje, atiduodama valstybės dvarus su jų gyventojais užsitarnavusiems rusams. Valdžia į juos žiūrėjo, kaip į savo nuosavybę ir nesivaržydama valstiečius atiduodavo į fabrikus, kaip darbininkus, atskiriems bajorams už tarnybą ir nuopelnus, kartais net tiesiog «pasilinksminimui». Lietuvos žemių su valstiečiais daug išdalijo Kotryna II ir Povilas I.

Retai, bet pasitaikydavo šviesesnių bajorų, nepasidavusių pagundoms ir nepasinaudojusių tomis teisėmis, kurias jiems suteikė rusai į baudžiauninkus. Jie su užuojauta žiūrėjo į valstiečius baudžiauninkus. Pasunkėjusi valstiečių spauda kėlė jų pasigailėjimą. Pasitaikydavo net ir tokių šviesių žmonių, kurie buvo pasiryžę lengvinti valstiečių dalį, kas kaip tik jau buvo daroma Vakarų Europoje. Vilniaus vyskupas Kasakauskas 1800 m. ragino visuomenę rūpintis valstiečių švietimu ir dora. Jis išleido atsišaukimą, kviesdamas bajorus labiau rūpintis valstiečiais baudžiauninkais ir parodyti jiems daugiau žmoniškumo. Šitame Kasakausko atsišaukime sakoma, jog valstiečiai «yra mūsų artimi ir broliai, vienos su mumis prigimties, vieno tikėjimo, kurie mums darbuojasi, liedami prakaitą». Tačiau šis vyskupas buvo tik išimtis dvasininkų tarpe, kiti ranka į rankąėjo su bajorais, ragindami valstiečius kantriai nešti baudžiamąjungą. Atsirado ir paskirų Lietuvos dvarininkų, suteikusių savo valstiečiams asmens laisvę, atleidusių juos iš baudžiamos, tačiau be žemių, arba baudžiamas pakeitusių į činšus. Tokie buvo Jokimas Chreptavičius, Kajetonas Nagurskis, Masalskis, Poniatauskas ir kiti. Vien Karpis, pasinaudodamas 1803 *caro laisvųjų artojų* įstatymu, leidžiančiu valstiečius atleisti iš baudžiamos, Joniškėlio dvaruose paleido apie 7000 baudžiauninkų, net be užmokesčio už suteiktą asmens laisvę. Pasitaikydavo, jog ir vienas kitas bajoras, mirdamas testa-

mentu savo valstiečiams suteikdavo laisvę. Tačiau ir tokiais atvejais valstiečiams buvo maža naudos, nes jie negavo žemių. Likę bežemiais, jie turėjo ją arba nuomoti iš ponų, arba išsikraustyti. Nesant Lietuvoje išsiplėtojusios fabrių pramonės, daugelis neturėjo kur pasidėti ir buvo priversti emigruoti iš Lietuvos. Tokių turtingų, kurie būtų galėję nusipirkti žemės, nedaug tebuvo. Daugelis jų gyvenimo buvo priversti vėl grįžti į baudžiavą ir net prašyti pono, kad juos atgal pasiimtų baudžiauninkais.

Šiek tiek padangė nušvito Napoleono laikais, kuris daugelyje kraštų atnešė laisvę valstiečiams. Žygiuodamas į Rusiją per Lietuvą jis ne tik 1807 m. Užnemunėje panaikino baudžiavą, o 1812 m. jis buvo paskelbęs baudžiavų panaikinimą Lietuvoje, bet tas paskelbimas nebuvo įvykdytas.

Taip pat ir Mykolas Oginskis, 1811 m. įteikęs carui Aleksandriui projektą atgaivinti didžiąją Lietuvos kunigaikštiją, tame projekte siūlė panaikinti baudžiavą. Taigi jau Napoleono žygio į Rusiją metu Lietuvoje nemažai buvo galvota ir kalbėta apie baudžiavų panaikinimą. Tačiau iš viso to nieko neišėjo. Ir taip Lietuvoje ir Rusijoje baudžiavos liko ir toliau, tuo tarpu kai visoje Vakarų Europoje jų jau nebebuvo.

Baudžiavų panaikinimo sumanymas Lietuvoje vėl kilo 1817 m. 1816 m. Estijoje buvo panaikinta baudžiava, o 1817 m. panaikinta baudžiava ir Latvijoje, išskyrus tik Latgalą. Arčiau prie pasienio gyveną Lietuvos bajorai matė, jog atleidus valstiečius be žemės, ir vėliau laisvai juos samdant dirbti, patiems geriau. Turtingesnieji, kuriems arčiau buvo eksporto uostai ir miestų rinkos, valstiečių atleidimu be žemės tikėjosi įgysią pigių samdomųjų darbininkų ir pakelsią savo dvarų našumą, o nuskurdę tikėjosi atsikratyti rūpesčio šelpti savo taip pat suvargusius valstiečius. Įvairiose Lietuvos vietose atsirado nemaža baudžiauninkų atleidimo šalininkų ir 1817 m. daugelyje Lietuvos seimelių buvo svarstoma klausimas prašyti carą atleisti baudžiauninkus. Už baudžiavos panaikinimą ypač karštai stoji jaunimas, susižavėjęs Vakarų idėjomis. Vieni seimeliai, pav. Ukmergės, savo instrukcijoje atstovams į gubernijos seimelį, aiškiai reikalavo valstiečiams duoti laisvę, atleisti juos nuo baudžiavos, tik be žemės.

Tačiau ne visi bajorai vienaip galvojo. Pav. Vilniaus ir kaptūriniuose seimeliuose dėl tokių minčių kėlimo kilo net triukšmas. Baudžiavų šalininkai skelbė, jog atleidus valstiečius, paskelbus jų laisvę visame krašte galės kilti revoliucijos gaisras, panašiai kaip tai yra buvę Vakaruose. Taigi bajorai baudžiavų panaikinimo sumanymą sutiko labai nevienodai, o kadangi dėl to kai kuriuose seimeliuose

kilo skandalai, tai rusai be vyriausybės leidimo net uždraudė apie tokius dalykus seimeliuose kalbėti, o šviesesnių bajorų projektai supelėjo rusų kanceliarijos stalčiuose. Kad tarp valstiečių neplistų nerimą keliantieji gandai apie laisvę, Mikalojus I įsakė valstiečiams senoviškai ponų klausyti. Jau prieš tai Aleksandras I bajorus perspejo be rusų vyriausybės leidimo tokių opių klausimų visai neliesti. Tuo ir pasibaigė 1817 m. kilęs sumanymas panaikinti baudžiąvą Lietuvoje.

Tas klausimas ligi 1831 m. vėl nebeiškilo. Bet ir 1831 m. sukilimas prieš rusus valstiečių padėtis nepagerino. Nors rusų valdžia jiems žadėjo laisvę, nors valstiečiai, klaidingai tą pažadą supratę, daug kur nustojo klausę dvarininkų, nustojo eję baudžiąvas ir mokėję mokesčius, kai kur net stojo prieš dvarininkus, bet sukilimą numalšinusi, baudžiauninkai buvo grąžinti į savo buvusias vietas. Kai kur net kazokų pagalba ir rykštėmis plakant tokie saivališkai išsilavinę valstiečiai buvo spiriami prie darbo. Sena padėtis vėl grįžo. Kai kurie bajorų maištininkų, ištremtų ar nuteistų, dvarai teko jų giminėms, kai kurie buvo konfiskuoti ir išdalyti rusams. Gi rusų pažadai suteikti laisvę tiems valstiečiams, kurie neklausys sukilusių bajorų, buvo tik priemonė valstiečius atitraukti nuo sukilimo. Numalšinusi sukilimą, rusai vėl prievarta varė valstiečius į darbą į tuos pačius dvarus, kur jie buvo buvę prieš sukilimą.

Tik kai kuriuose po 1831 metų konfiskuotuose bajorų ir dvarininkų dvaruose valstiečių padėtis žymiai pagerėjo. Norėdami sudaryti Lietuvoje carui ištikimą visuomenės sluoksnį, rusai dalį tų konfiskuotų dvarų išdalino valstiečiams, tereikalaudami mokėti palyginamai visai nedidelį činšą. Tuo buvo norima valstiečius patraukti caro pusėn ir jiems parodyti, esą tik iš caro galima laukti kokių palengvinimų bei pagerinimų. Tuo tarpu kai bajorų dvarų valstiečių padėtis liko tokia pat sunki, kaip ir buvusi prieš 1831 m. sukilimą.

Tačiau didėjantis baudžiauninkų nepasitenkinimas visoje Rusijoje, taip pat kylą įvairūs vidaus neramumai, vertė Rusijos carą paskubėti su valstiečių reforma iš viršaus, kad ji pati nebūtų igyvendinta iš apačios.

Prieš pereinant prie baudžiąvų panaikinimo klausimo, verta dar pažiūrėti, koks buvo valstiečių ūkis. Rusų valdymo laikais prieš baudžiąvų panaikinimą baudžiauninkų ir činšininkų ūkiai buvo skirtingo didumo. Rečiau jie turėdavo visą valaką, dažniausiai tik po pusę. Nemaža buvo taip vadinamų daržininkų arba sklypininkų, turinčių nuo $\frac{1}{2}$ iki 1 ha. Trobelninkai, kumečiai ir bernai žemės neturėjo. Ganyklos ir pievos dažnai buvo iš vieno kelių kaimų arba vienkiemų, dargi dvaro. Giriomis taip pat galėjo naudotis valstie-

čiai. Gyveno dažnai nedideliais kaimais, tik po kelis kiemus. Žemė tačiau buvo susiraizgiusi, dirbama buvo trilaukės sėjomainos tvarka. Ūkius dalyti vengdavo, to neleidavo ir patys dvarininkai. Jie paprastai būdavo perleidžiami vyriausiam sūnui, kiti gaudavo dalis arba eidavo kaip kumečiai ar bernai dirbti. Dvarininkai turėdavo ligi 100 baudžiauninkų, kartais ir per 1000 baudžiauninkų. Taip pat buvo nemaža ir tokių, kurie žemę dirbdavo patys.

XIX š. viduryje kas kartas labiau brendo reikalas lengvinti valstiečių buitį. Visoje Europoje, išskyrus Rusiją, kuriai priklausė ir Lietuva, baudžios jau buvo panaikintos. Jei pradžioje XIX a. Rusų vyriausybė ir išleido vieną kitą įsakymą, draudžiantį reikalauti iš valstiečio daugiau dirbti, kaip 3 dienas į savaitę, arba leidžiantį ponams išlaisvinti savo valstiečius iš baudžios pagal tam tikrą savitarpę sutartį, arba įvedantį karaliaus dvarų valstiečiams tam tikrą savivaldybę, tai apskritai, nė viena ta priemonė nebuvo pakankama, ir jokio reikšmingo pagerinimo į valstiečių gyvenimą nebuvo įvesta.

Privatiniuose dvaruose tebuvo tik suvienodintos valstiečių prievolės. Po 1831 m. sukilimo buvo įsakyta sudaryti dvarų inventorius, kuriose buvo surašomos visos valstiečių prievolės, buvusios iš senovės. Naujomis prievolėmis valstiečius apkrauti nebuvo leidžiama, ir tiems inventoriams suvienodinti visose gubernijose buvo įsteigti specialūs komitetai. Inventoriuose tarp kitko buvo nustatyta, kad valstiečiai dvarui nuo valako turi eiti po 3 dienas savaitėje baudžios. Tas 3 baudžios dienas nuo valako turėjo atlikti vyras su arkliu, o be to dar kas savaitę po 1 dieną baudžios turėjo eiti moteris. Jei valstiečiai dirbtų daugiau dienų dvare, tai už tai turėjo būti atlyginama nustatyta tvarka. Inventoriuose dar buvo draudžiama nuo valstiečių atimti jų valdomą žemę. Tačiau ir inventoriai nieko negalėjo padėti. Dvarininkai paprastai tų nuostatų nesilaikydavo. Kai kurie dvarininkai, vis dėlto bijodami, kad kada nors nebūtų panaikinta baudžiava, net baudžiauninkų valdomą žemę prijungė prie savo dvarų, o juos pavertė paprastais kumečiais. Valstiečiai gi visi laukė laisvės. Ėjo gandai, kad laisvės valanda jau nebetoli. Vyriausybei iš tikro reikėjo susirūpinti pravesti reformą. Tuo tarpu Krymo karas dar labiau pasunkino padėtį, nes jis visa savo našta buvo užgulus ant valstiečių. Visoje Rusijoje kilo maištų prieš dvarininkus, kuriuos valstiečiai laikė visų savo vargų kaltininkais. Dvarininkų imta nebeklausti ir baudžionon nebeeiti. Tokius maištininkus ir neklaužadas daug kur teko ginklais malšinti. Tačiau baudžiovų panaikinimo nebebuvo galima atidėlioti, ir caras Aleksandras II rimtai pradėjo ruoštis tai padaryti. Jis pats ryžosi tą reformą įvykdyti, bet tai

buvo sunkus dalykas, nes bajorai Rusijoje turėjo didelių teisių. Dar per savo vainikavimą 1855 m. caras įsakė atsiklausti dėl baudžios panaikinimo į iškilmes suvažiavusių bajorų. Į tai Rusijos bajorai pasisakė neigiamai, bet daugumas Lietuvos atstovų vis dėlto buvo už baudžios panaikinimą, nes jiems rūpėjo Lietuvoje sukurti intensyvesnį ir našesnį ūkį, koks buvo neįmanomas esant prievartos darbui. Lietuvos bajorams rūpėjo pakelti savo dvarų našumą ir pelnytis iš padidėjusio javų eksporto, ypačiai po to, kai 1846 m. Anglija perėjo prie laisvos prekybos ir panaikino įvežamuosius muitus javams, o ten javų paklausa buvo labai didelė. Dėl to ir po Aleksandro II vainikavimo įvairiuose Lietuvos gubernijų seimeliuose bajorų buvo pasisakyta už baudžios panaikinimą, atsakant į caro klausimą, kuriuo būdu reiktų pagerinti valstiečių būklę. Lietuvos bajorai, priešingai Rusijos bajorams, atsakė sutinką atsižadėti savo baudžiavinių teisių į valstiečius. Tačiau kadangi Rusijos valdininkai buvo bajorai, tai jiems carui pavedus atlikti baudžios panaikinimo parengiamuosius darbus, savaime suprantama, jog jie visaip stengėsi dalyką vilkinti, aiškindamiesi jokie tinkamo sumanymo tam tikslui negalį išrasti. Tada 1857 m. buvo sudarytas iš aukštųjų valdininkų tam tikras komitetas, kuriam pavesta atlikti parengiamieji darbai. Bet ir čia buvo daugumas senovės šalininkų todėl grėsė pavojus, kad visas darbas gali būti kanceliarijos stalčiuose palaidotas. Bet pačiam carui raginant, pradėta svarstyti baudžios panaikinimo galimybės.

Kadangi komiteto nariai buvo dvarininkai, tai jie stengėsi ir toliau darbą vilkinti ir siūlė visą žemę palikti dvarininkų nuosavybe, o valstiečius atleidus be žemės, suteikti jiems teisę ją naudotis už darbą arba mokestį. Visą reikalą pagaliau išjudino Lietuvos bajorai. Lietuvos bajorai, matydami, jog reforma vis tiek bus pravesta, manė, jog patys pasiėmė iniciatyvą, galės ją pakreipti labiau savo naudai.

Ir taip Kauno, Vilniaus ir Gardino gubernijų bajorai padavė prašymą komitetui, išreikšdami norą atleisti savo valstiečius, suteikti jiems asmens laisvę, bet visą žemę pasilikti sau. Jei valstiečiai norėtų įsigyti žemės, tai turėtų tartis su dvarininkais, sutartimi iš jų pirkti arba nuomoti. Taip savo naudai dvarininkai norėjo išspręsti valstiečių klausimą jiems žemių neduodami. Kadangi Lietuvoje buvo pelningas javų eksportas, tai žemė labiau buvo branginama ir dvarininkams nebeapsimokėjo ant savo žemių laikyti baudžiauninkus. Atleisti be žemės baudžiauninkai, nebūtų turėję kur dėtis. Toks baudžios panaikinimas jiems būtų daug blogesnis už baudžias, nes būtų priversti už bet kurią kainą eiti į dvarą tarnauti kumečiais arba

laisvai samdomais žemės ūkio darbininkais. Kiti dvarininkai, bijodami, kad reformos klausimas vis tikrai nebūtų išspręstas jų nenaudai, pradėjo skubiai atleidinėti savo valstiečius, suteikdami jiems asmens laisvę, bet neduodami žemės. Šie valstiečiai dažniausiai likdavo savo sodybose, už kurias turėdavo mokėti nuomą, o kadangi nuo jų buvo atimta žemė, tai jie pasidarė pigūs dvaro darbininkai. Tokiu būdu dvarininkai skubėjo garantuoti sau ateičiai pigią darbo jėgą ir apsisaugoti nuo nuostolių, jei reforma būtų išspręsta valstiečių naudai, nutariant valstiečiams duoti žemių. Tuo tarpu gi Kauno, Vilniaus ir Gardino gubernijų dvarininkai laukė atsakymo į savo pasiūlymą atleisti valstiečius nuo baudžiavų, paliekant dvarininkams žemės nuosavybę, kaip tai jau anksčiau buvo padaryta Kurše ir Livonijoje.

Valstiečių atleidimo iš baudžiavų projektui paruošti 1858 m. visose Lietuvos gubernijose buvo sudaryti specialūs dvarininkų bajorų komitetai. Tų visų komitetų darbui suvienodinti buvo įsteigta dar centrinė komisija Vilniuje. Darbas šiuose komitetuose betgi nebuvo sklandus. Beveik visur atsirasdavo nemažai senosios baudžiavos šalininkų, trukdžiusių darbą. Tačiau vis dėlto komitetuose buvo prieita išvados, jog valstiečius iš baudžiauninkų reikia paversti činšininkais, t. y. tik nuomininkais, mokesčių mokėtojais už žemę, o panaikinti lažą. Nebuvo tačiau aiškaus nutarimo, ką daryti su žeme, valstiečių valdoma. Vienuose komitetuose dalis bajorų, kituose net dauguma pasisakė už tai, kad valstiečiams reikia leisti jų valdomą žemę išsipirkti ir tuo būdu ta žemė turinti pereiti į valstiečių nuosavybę. Maždaug ta kryptimi ir buvo sudarytas centrinėje Vilniaus komisijoje projektas, kuris ir buvo nusiųstas į Petrapilį, kur tokį pat darbą dirbo speciali komisija visai Rusijai.

Negalima nepabrėžti Lietuvos bajorų nuopelno, kurie pirmieji visos Rusijos baudžiavų panaikinimą smarkiai pastūmėjo pirmyn. Tačiau reikia iškelti ir tai, jog skelbdami valstiečių laisvės šūkį, Lietuvos bajorai ieškojo savosios naudos, o kai pamatė reformą bekrypstant į kitas vėžes, jiems nepalankias, visais būdais reformą trukdė. Komite, kuriam buvo pavestas baudžiavų panaikinimo klausimas, ėmė vyrauti nuomonė, kad dvarininkams reikia palikti nuosavybės teisę į visas žemes, bet atleidžiant valstiečius, reikia jiems atiduoti sodybas, kurias šie per nustatytą laiką paveldėtinais išsipirks. Be to, valstiečiai galėsia gauti naudotis tiek žemės, kad pagal vietos sąlygas galėtų pragyventi ir pildyti valstybei ir dvarininkams prievoles. Už tą žemę tačiau valstiečiai dvarininkui mokėsia nuomą arba turėsia atidirbti. Lietuvos dvarininkai gi nenorėjo valstiečiams duoti tiek žemės, kad jie pasidarytų visai savarankiški. Jie

nurodinėjo į ypatingas ūkio sąlygas. Esą Lietuvos klimatas ir prekybos santykiai netinka smulkiems, t. y. valstiečių ūkiams. Jie negalėsia varžytis ir išlaikyti konkurencijos su Lietuvai esą tinkamais tik didžiųjų dvarų ūkiais. Todėl Lietuvoje nesą reikalo valstiečiams suteikti tiek žemės, kad jie visai savarankiškai galėtų gyventi, bet tik tiek, kad jie dar galėtų laisvai uždarbiauti, eidami dirbti į dvarą. Dvarininkai norėjo išsiderėti ir tai, kad laisvėn atleidžiamas valstietis savo laisvę turėtų dar išpirkti, tai yra, sumokėti tam tikrą išperkamąjį mokestį. Tačiau kai paaiškėjo, kad komitetas tai galutinai atmetė ir kad žemė šiaip ar taip teks valstiečiams, tai dvarininkai išsirūpino kuo anksčiau pakelti valstiečių išperkamų sodybų kainas ir reikalavo, kad valstiečių gauta žemė būtų priverstinai išpirkta, bet ne nuomojama. Priverstiname išpirkime dvarininkai matė sau daugiau naudos. Kai komitete paėmė viršų nuomonė, jog atleidžiant valstiečius reikia jiems pripažinti netiktai sodybas, bet ir reikalingas žemės gabalas, tai ilgai dar buvo svarstoma, kaip dideli tie žemės gabalai turi būti ir koks už juos turi būti sumokėtas išperkamasis mokestis. Po ilgų svarstymų baudžiavų panaikinimo įstatymas buvo paskelbtas 1861 m. vasario m. 19 d. Nustatyta, jog dvarininkui kiekviename dvare turėjo likti ne mažiau, kaip $\frac{1}{3}$ turėtosios žemės. Taigi ten, kur anksčiau baudžiauninkai turėjo daugiau negu $\frac{2}{3}$ dvaro žemės, dalis valstiečių galėjo palikti visai be žemės. Sklypo, kurį turėjo gauti valstiečiai, didumas, buvo kiekvienoje gubernijoje ir net apskrityje atskirai nustatytas. Apskritai, dvarininkai pasistengė išrūpinti, kad jis būtų kuo mažiausias.

Visa Rusija pagal žemės derlingumą buvo padalyta į juostas ir kiekvienoje juostoje nustatyta maksimalinis ir minimalinis žemės dalinys vienam žmogui, maždaug nuo 3 ligi 7 ha. Bet dvarininkas tokio dalinio galėjo ir neskirti, jei $\frac{1}{4}$ minimalinio dalinio atiduotų valstiečiui be išpirkimo mokesčio. Šia proga daugelis dvarininkų ir pasinaudojo, sukurdami tokiu būdu proletarinę valstiečių šeimą, kuri be darbo pono dvare negalėjo išgyventi.

Nors Lietuvos dvarininkams ir pavyko iškrovoti, kad įstatyme dalinių normos Lietuvai nebuvo pažymėtos, betgi Lietuvoje daliniai faktiškai buvo palyginti didesni, negu Rusijoje. Tuo būdu Rusų vyriausybė norėjo silpninti jai nepalankią Lietuvos dvarininkų galią. Tiek Lietuvoje, tiek Rusijoje, gavę nustatyto didumo žemių, valstiečiai turėjo jas išsipirkti. Tačiau dvarininkai pasistengė praveisti, kad išpirkimo mokestis būtų gana aukštas, būtent lygus 16 kartų padaugintam metinio valstiečio činšo mokesčiui. Be to, išperkamoji suma buvo tuo didesnė dešimtainei, juo mažesnis valstiečio dalinys. Čia buvo remtasi tokiu galvojimu, kad juo mažiau valstietis turės

žemės, tuo daugiau jis stengsis gauti ir gaus iš jos pelno ir kad mažesnieji daliniai būsią skiriami geresnėje, taigi pelningesnėje žemėje. Išsipirkti žemę buvo galima tik gera valia valstiečiui su dvarininku susitarus. Tuo būdu dvarininkai ir čia galėjo išnaudoti valstietį. Lietuvoje išperkamas mokesnis buvo paskirtas po 3 rub. už dešimtinę, bet ir jis buvo galima pakelti, jei valstiečio žemė duodavo daug pelno, pav. dėl žemės gerumo arba rinkos artumo.

Kadangi išperkamasis mokestis buvo labai aukštas, tai daugelis valstiečių greit prisiskolino, nežiūrint to, kad išperkamoji suma turėjo būti išmokėta per $49\frac{1}{2}$ metų, kas metai mokant po 6%. Kad dvarininkamas nereikėtų tiek ilgai laukti atlyginimo už valstiečiams atiduotas sodybas ir sklypus, tai šią sumą jie gavo iš valdžios, o valstiečiai liko valdžios skolininkais, per $49\frac{1}{2}$ metų privalėjusiais išmokėti savo skolą, kas metai mokėdami po 6%. Tokiu būdu valstiečio gautas dalinys buvo dar brangesnis, nes už dalinį, už kurį iš karto mokant jam būtų tekę sumokėti 100 rublių, mokant dalimis per $49\frac{1}{2}$ metų turėjo būti išmokėta beveik trigubai, t. y. 297 rub. Taigi valstiečiai už gautąją žemę turėjo labai brangiai atsilyginti. Ir nežiūrint to, kad išperkamieji mokesčiai laikui bėgant, kaip nebepekeliama, du kartu buvo sumažinti, o revoliucijai ištikus 1905-1906 m. jų likučiai visai panaikinti, vis tiksliai rusų valdžia iš visos tos operacijos dar daug turėjo pelno, nes faktiškai išperkamasis mokestis, valdžios sumokėtas dvarininkams, jai grįžo jau po $16\frac{2}{3}$ metų.

Baudžios panaikinimo reformos, paskelbtos 1861 m., nebuvo galima iš karto pravesti. Todėl buvo paskirtas dvejų metų, t. y. ligi 1863 m. pereinamasis laikotarpis, kuriuo valstiečiai dar senoviškai turėjo mokesčius mokėti ir po 3 dienas savaitėje baudžios atlikti. Reformai įgyvendinti apskrityse buvo sudarytos specialios komisijos, o pačios apskritys padalintos į apylinkes, kurių priešakyje pastatyti taikos tarpininkai. Didesnius nesusipratimus spręsti turėjo visų tarpininkų suvažiavimai, vadinami taikos suvažiavimais. Apskritai, baudžios panaikinimo sąlygos buvo taip sunkios, kad šiuo pereinamuoju laikotarpiu nuo 1861 ligi 1863 m. sukilimo Lietuvoje tebuvo padaryta vos viena antra žemės išpirkimo sutartis. Dvarininkai dažnai nenorėjo valstiečiams atiduoti geresnės žemės ir perkeldinėjo juos į prastesnes žemes. Daugelis bajorų jau iš anksto išvarė valstiečius iš geresnių sodybų ir paliko juos be žemės.

Dvarininkai, tapę pačios reformos vedėjais ir tarpininkais, turėjo daug langelių pačiame reformos įstatyme, jais naudodamiesi mokėjo savo interesus apginti ne valstiečių naudai. Pats baudžiovų panaikinimo manifestas buvo, tarytum, slepiamas nuo valstiečių, o jei skel-

biamas žmonėms, tai tik ištraukomis, kaip dvarininkai sakydavo, «prie valstiečių supratimo pritaikytomis».

Patys dvarininkai buvo nepatenkinti tokia reforma, ir tai skatino juos dėtis prie 1863 m. sukilimo prieš rusus. Valstiečiai gi ėmė nerimauti, kad iš skelbiamos laisvės nieko nebus, o bijodami naujų prievolių, ėmė net bruzdėti ir atsisakinėjo su ponais sudaryti žemės išpirkimo sutartį. Į tai dvarininkų buvo žiūrima, kaip į galimo maišto pradžią. Ne vienas dvarininkas dėl to į savo dvarus pasikvietė rusų kareivių, o daugelis valstiečių už nepaklusnumą buvo žiauriai plakami rykštėmis, sodinami į kalėjimus arba tremiami. Vien Kauno gubernijoje tokių žiaurių egzekucijų buvo padaryta net 117. Be to, rusų kareiviai, apsigyvenę kaimuose, ištisus mėnesius kankino valstiečius ir naikino jų turtą. Kariuomenės šaukėsi tiek daug dvarininkų, jog reikėjo juos atgabenti net iš kitų gubernijų. Valstiečių padėtis pasidarė nebepakenčiama. Vienur jie išbėgiojo, kitur net pradėjo prašyti panaikinti tokią jų siaubingą laisvę ir vėl gražinti juos į baudžiąvą, nes toliau taip nebegalį gyventi. Tokiu būdu per reformai praversti skirtus dvejus metus, jos įgyvendinti nepavyko. Be to, 1863 m. prasidėjo Lietuvoje sukilimas prieš rusus.

Dėl valstiečių varžėsi ir rusai, ir bajorai. Ir vieni ir kiti juos norėjo patraukti į savo pusę. Rusai kurstė valstiečius neklausyti bajorų ir prisidėti prie rusų, primindami, kad caras panaikino baudžiąvas, ir žadėdami tą panaikinimą praversti labiau valstiečių naudai. Bajorai gi iš savo pusės valstiečiams žadėjo daugiau duoti žemės ir geresnėmis sąlygomis, negu 1861 m. įstatymas, net be jokio atlyginimo, jei jie padės kariauti prieš rusus. Valstiečiai suskilo.

Daugelis valstiečių, nepatenkinti, kad 1861 m. paskelbtas įstatymas vis dar nebuvo įgyvendintas, ir laikydami tai rusų kalte, dėjosi prie sukilimo. Tačiau kiti valstiečiai palaikė rusus, prisimindami tai, jog jau nuo Kosciuškos sukilimo laikų dvarininkai kelis kartus buvo žadėję duoti laisvę, bet vis nedavė, tuo tarpu rusai išleistą įstatymą nors ir lėtai, bet vykdė ir žadėjo dar daugiau duoti, jei nesidės prie sukilėlių bajorų. Šviesesnieji valstiečiai matė, kad dar svarstant baudžiąvų panaikinimo įstatymą, Lietuvos dvarininkai labiau nei kiti rūpinosi atleisti valstiečius be žemės, matė, kad dvarininkai, siauro egoizmo vedami stengėsi niekais paversti reformą ir ją vilkino, kai ji buvo paskelbta kitokia, negu dvarininkai tikėjosi. Dėl viso to daug valstiečių nebetikėjo dvarininkų pažadams ir nesidėjo prie sukilėlių. Dvarininkų pastangos reformą paversti niekais net pačių bajorų šviesuomenėje kėlė pasipiktinimo. Ir iš sukilimo dalyvių bajorų nemaža buvo tokių, kurie žadėjo valstiečiams atiduoti žemes be atlyginimo ir skelbė net luomų skirtumų panaikinimą,

ketindami tai tikrai tesėti. Jie įstengė patraukti į savo pusę dalį valstiečių. Kita gi dalis valstiečių laikėsi nuošalyje. Jie laikė rusus savo geradariais, prisimindami, kad dar prieš sukilimą dvarininkai rykštėmis juos varė į baudžiąvas, tuo tarpu kai jau visur buvo pasklidę gandai apie laisvę. Gi rusai numalšinę sukilimą ir norėdami dar labiau pakenkti Lietuvos bajorams, o valstiečius patraukti į save, paskubėjo greičiau įgyvendinti 1861 m. įstatymą, labiau užtardami valstiečių reikalus ir žiūrėdami, kad žemės pripažinimas valstiečiams būtų atliktas be jokių valstiečių teisių sumažinimo. Tuo būdu 1863 m. sukilimas labiau išėjo valstiečių naudai. Rusai, keršydami bajorams už sukilimą, skyrė valstiečius nuo dvaro ir labiau kreipė dėmesį į valstiečių pareiškimus, negu į dvarininkų nurodymus. Ypačiai daug valstiečiai sau prisiskyrė tuo metu miškų ir ganyklų servitutų. Rusai ir pačioje reformoje daug ką pataisė valstiečių naudai, nors ir užėjusi Muravjovo gadynė tautiniu atžvilgiu buvo labai pragaištinga lietuviams.

Rusai, laikydami Lietuvos bajorus didžiausiais savo vyriausybės priešais, norėdami pasidaryti Lietuvos valstiečių globėjais ir tuo būdu patraukti juos į savo pusę, po 1863 m. sukilimo numalšinimo baudžiąvos panaikinimo procedūrą paėmė į savo rankas. Anksčiau sudarytos baudžiavų panaikinimui įgyvendinti apskričių komisijos buvo panaikintos, o jų vietoje sudarytos naujos. Taip pat buvo panaikinti apskričių apylinkėse ir taikos tarpininkai, o jų vietoje paskirti nauji, dažniausiai rusai. Taip pat buvo paskubėta sudaryti ir valstiečių savivaldybes, numatytas dar 1861 m. baudžiąvos panaikinimo įstatyme. Valsčių raštininkais dažniausiai buvo paskirti rusai, o valsčių savivaldybės taip pat prisidėjo prie baudžiavų panaikinimo Lietuvoje pagal rusų politinius pageidavimus, būtent, — kuo labiau suspausti bajorus ir paremti bei savo pusėn patraukti valstiečius.

Svarbiausias dėmesys ir buvo kreipiamas į valstiečių reikalus bei jų pareiškimus. Jei kur valstiečiai bajorų buvo pavaryti nuo žemės ir žemė iš jų atimta, tai dabar dvarininkai daug kur buvo priversti atimtą žemę sugrąžinti. Iš viso buvo rūpinimasi, kad nė vienas baudžiauninkas, anksčiau turėjęs žemės, nebūtų atleistas be jos. Galutinai naikinant baudžiavą, buvo sumažinti ir žemės išperkamieji mokesčiai. Šis reikalas ypačiai valstiečiams palankiai buvo išspręstas Užnemunėje, kuri formaliai ligi 1863 m. sukilimo priklausė prie Lenkų karalystės ir kur Napoleono atleisti iš baudžiavų valstiečiai, bet negavę žemės, faktiškai daugumoje likę gyventi tose pačiose žemėse, už jas tebeėjo tokias pat baudžiąvas savo ponams, kaip ir anksčiau. 1861 m. baudžiavų panaikinimo manifestas iš pradžių Užnemunės nelietė. Tik po 1863 m. sukilimo, tuoj buvo išleistas įstatymas, ku-

riuo visi buvę Lenkų karalystės valstiečiai, taigi ir Užnemunės valstiečiai, buvo pripažinti savo valdomosios žemės savininkais be jokių išperkamųjų mokesčių. Tie valstiečiai, kurie tuo metu žemės neturėjo, gavo maždaug po 3 ha žemės iš valstybinių, bažnytinių ir konfiskuotų dvarų. Dvarininkams už žemę buvo atlyginta iš valstybės išdo. Dėl tos priežasties, jog Užnemunės valstiečiai gavo žemę pilnon nuosavybėn be jokių išperkamųjų mokesčių, iš karto tų valstiečių ekonominė padėtis buvo daug stipresnė ir jų būklė daug geresnė, negu likusioje Lietuvos dalyje. Jie greit pradėjo skirstytis į vienkiemius, jie turėjo daugiau žemės, taip pat čia nebuvo suvaržytas žemės pirkimas. Užnemunės valstiečiai iš karto daug tvirčiau ekonomiškai atsistojo ant kojų ir gana greitai atkuto, sudarydami pasiturintį valstiečių luomą.

Po 1863 m. sukilimo galutinai naikinant baudžias Lietuvoje, buvo liečiamas ir servitutų klausimas. Dar baudžios laikais valstiečiai naudojosi servitutais, t. y. teise dvaro miškuose ganyti bei šienauti, kirstis sau kuro ir dvaro ežeruose žvejoti. Servitutai svarbiausiai lietė valstiečių teisę bendrai su dvaru naudotis bendromis ganyklomis ir bendrai naudotis dvaro mišku. Panaikinus baudžias ir atleidus į laisvę valstiečius, dvarininkai nebenorėjo leisti valstiečiams toliau naudotis servitutais. Ir šis klausimas, norint politiškai valstiečius labiau patraukti rusų pusėn, baudžiovų naikinimo komisijų buvo sprendžiamas valstiečių naudai. Dvarininkai už servitutus valstiečiams turėjo suteikti kitokių patogumų, o jei to nenorėdavo, tai servitutų teisės ir toliau turėjo likti, kaip buvusios.

Galutinai naikinant baudžias, buvo paliestas ir dvaro bernų bei kumečių klausimas. Pagal baudžiovų panaikinimo 1861 m. įstatymą jiems nebuvo numatyta duoti žemės, tačiau po 1863 m. sukilimo numalšinimo baudžiovų naikinimo komisijos daug kur ir tokiems buvusiems dvaro bernams bei kumečiams davė apie 3 ha žemės.

Tokiu būdu, įsimačius politiniams motyvams, Lietuvoje baudžiava galutinai buvo panaikinta ligi 1865 metų. Čia ji buvo panaikinta kur kas greičiau ir valstiečiams palankiau, negu visoje Rusijoje. Pačioje Rusijoje baudžiovų panaikinimas užtruko dar keliolika metų ir ten tas klausimas visur valstiečiams buvo sprendžiamas dažniausiai labai nepalankiai. Daug žemių iš valstiečių buvo atimta, tuo tarpu Lietuvoje valstiečiams liko visa jų naudota žemė, o kai kur jos buvo net pridėta. Pačioje Rusijoje valdžia nebuvo suinteresuota valstiečius patraukti savo pusėn, Lietuvoje ji norėjo tokiu būdu sulaukti valstiečių dėkingumo ir susidaryti sau atramos punktą.

IV. POBAUDŽIAVINIS LAIKOTARPIS

Nors ligi 1865 m. Lietuvoje jau buvo visur panaikintos baudžiavos, tačiau ne iš karto išnyko visi jos reiškiniai ir ne iš karto Lietuvos ūkis persitvarkė naujais pagrindais. Turėjo praeiti nemaža laiko, ligi visai išnyko įtaka baudžiavinių santykių, veikusių Lietuvos ūkį kelis šimtus metų. Ne iš karto pasirodė gerieji baudžiavų panaikinimo vaisiai, o valstietis, išgijęs formaliai laisvę, dar ilgai tebebuvo patekęs faktiškai ekonominėn dvarininkų priklausomybėn, savotiškon «ekonominėn baudžiavon». Iš pradžių 1861 m. baudžiavų panaikinimo reforma Lietuvoje daug kur sukūrė dar blogesnę valstiečių padėtį, negu ji buvo anksčiau. Valstiečiai, nors ir atleisti iš baudžiavos, tebeskurdo toliau, nes gavę apkarpytus žemės dalinius, dažnai dar iš prasčiausių dvaro laukų, be to, apkrauti nepakečiamais išperkamaisiais mokesčiais, jie visiškai suvargo ir pateko į išnaudotojų rankas. Vėliau jaunajai kartai priaugus, žemės pradėjo trūkti. Jaunieji nebeturėjo kur dėtis, o didesnių miestų ir fabrikų pramonės, kur jie būtų galėję gauti darbo, nebuvo. Jiems liko arba emigruoti į kitus kraštus, dažniausiai į Ameriką, arba pigiau samdytis dvarininkams.

Per baudžiavų panaikinimą buvo sukurta nemaža kaimo proletariato, kuris ir toliau faktiškai turėjo pasilikti ekonominėje dvarininko priklausomybėje, bado verčiamas už menką atlyginimą turėjo dvarininkams tarnauti, patekti kartais net į dar sunkesnę «ekonominę baudžiavą». Valstietis gavo tik laisvę, bet ir tai rusų valdžia ją varžė, pririšdama valstietį prie bendruomenės, neleisdama laisvai savo bendruomenę apleisti, nes visa bendruomenė buvo atsakinga už jai uždėtus mokesčius. Jog daugelyje vietų valstiečių butis po baudžiavų panaikinimo dar pablogėjo, matyti ir iš to, kad šen ir ten valstiečiai prašė dargi grąžinti juos į senąją baudžiavą, užuot tąja «liuositybe» džiaugusis. Tačiau antra vertus, kai kur, ypačiai Užnemunėje, galėjo iškurti ir pasiturinčių valstiečių, kurie buvo lietuvių tautinio atgimimo pamatu, kuriais rėmėsi lietuvių tautinės sąmonės kilimas.

Baudžiavą panaikinus, visi baudžiauninkai igijo asmeninę nuoponų nepriklausomybę, o ekonominę tik tie, kurie daugiau žemės turėjo. Bet ir daugiau žemės turį sunkiai vertėsi dėl menko žemės našumo ir didelių išperkamuųjų mokesčių. Šiuo atžvilgiu šiek tiek geresnės sąlygos susidarė suvalkiečiams, kur baudžiavų panaikinimas buvo užsitęsęs ligi 1863 m. sukilimo. Šis faktas, taip pat ir kitos istorinės aplinkybės, kaip savo laiku priklausymas Prūsams, vėliau

Varšuvos kunigaikštystei, įvedimas Napoleono kodekso, — taip pat ir gamtinės sąlygos, kaip gera žemė, neblogos sąlygos javų ūkiui ir kita padarė tai, kad suvalkiečiai ūkininkai galėjo daug sparčiau atsigauti ir ekonomiškai sutvirtėti, negu kitų Lietuvos dalių ūkininkai. Juo labiau, kad Suvalkijoje dar prieš baudžiovų panaikinimą buvo pradėtas skirstymasis į vienkiemius, o baudžiovas panaikinus, tas procesas pasidarė beveik visuotinas lietuvių gyvenamose vietose. Tuo būdu sumanesniems ir ekonomiškai stipresniems ūkininkams nereikėjo savų darbų derinti su to paties kaimo atsilikėliais, ir jie galėjo greičiau prasikišti. Suvalkijos valstietis pasidarė savarankiškas ūkininkas, ir ši aplinkybė turėjo didelės įtakos visam lietuvių tautiniam atgimimui. Pasiturintieji Suvalkijos ūkininkai išgalėjo savo vaikus išleisti į mokslą, tuo tarpu kai kitose Lietuvos dalyse panašioje padėtyje galėjo būti tik labai negausių vienkiemių valdytojai. Iš pasiturinčiųjų ūkininkų išaugo ir lietuviškoji inteligentija, kuri išėjus iš kaimo ir žadindama lietuvių tautą atgimti, nemaža prisidėjo ir prie kaimo gerbūvio pakėlimo. Baudžiovų panaikinimas sukūrė Lietuvoje daugiausia smulkių ūkininkų, kurie tesirūpino vien savo pragyvenimu ir negalėjo gaminti rinkai. Palyginus su kitų kraštų žemės ūkio pažanga, Lietuvos žemės ūkio vaizdas po baudžiovų panaikinimo buvo dar gana liūdnas. Ūkininkai žemę dirbo dar gana atsilikusiais būdais. Tėvų paliktieji ūkiai dažnai skaldomi tarp brolių ir seserų ir tuo būdu didinamas mažžemių kadras, kurio nemaža dalis gyvenimo buvo verčiama emigruoti. Ūkininkus dar vargino galutinai nereguluota juridinė padėtis ir dėl to iškilusios dėl žemės nebaigiamos bylos su dvarininkais. Skaudus smūgis Lietuvos žemės ūkiui buvo rusų ir vokiečių muitų varžytinės, numuštos žemės ūkio produktų kainos. Neigiamai veikė Lietuvos ūkį ir javų pigumas pasaulinėje prekyvietėje, o dar labiau patobulėjimas transporto priemonių, kuriomis buvo galima lengviau pervesti į Europą milžiniškus Amerikos javų išteklius.

Tačiau pažanga Vakaruose turėjo teigiamos įtakos Lietuvos žemės ūkiui. Teigiamai atsiliepė ir tautinis lietuvių atgijimas. *Aušra*, *Varpas*, *Šviesa* ir kiti spaudos draudimo gadynės laikraščiai ne tik žadino lietuvių tautą, ją švietė ir sąmonino, bet nemaža teikė ir ūkiškų straipsnių, patariančių ūkininkams, kaip geriau dirbti žemę, tvarkyti gyvulių ūkį, tobulinti žemdirbystę, amatus ir prekybą. Uždavinsys kelti tautos ūkio gerovę, kaip kultūros pagrindą apskritai, labai gerai buvo suprantas tautinio atgimimo gadynės darbuotojų. Nemaža jų straipsnių randame spaudos draudimo gadynės laikraščiuose, kurie be abejo pažangesnius ūkininkus paskatino imtis pagerinimų žemės ūkyje. Tačiau apskritai valstiečių ūkis daugiausia liko smulkusis

ūkis, rinkai nedaug tegalės pagaminti. Vieni tik dvarai tegalėjo gaminti rinkai didesnius žemės ūkio produktų kiekius. Bet ir dvarų ūkiui buvo nelengva dėl klaikaus politinio rusų režimo ir persekiojimų. Po 1863 m. sukilimo daugelis dvarų buvo atimta iš bajorų ir išdalyta rusams kolonistams. Bajorų žemėms uždėta aukšti mokesčiai. Uždrausta bajorams pirkti žemę vakarų krašto gubernijose. Perkant žemę reikėjo gauti tam tikras leidimas iš gubernatoriaus, o jis buvo duodamas tik ištikimiems rusams. Jei bajorui reikėjo perduoti žemę, pirkėjų galėjo atsirasti labai maža ir jie pusvelčiui galėjo pirkti dvarus, duodami, kiek norėdami. Lietuviams valstiečiams žemės pirkimas taip pat buvo labai apsunkintas, nes leidimas sunkiai buvo duodamas. Daug lietuvių žemių tuo būdu pateko į rusų rankas.

Padėtis šiek tiek atsimainė nuo 1905 m. revoliucijos. Rusų valdžia buvo priversta padaryti įvairių palengvinimų, kurie teigiamai atsiliepė ir į žemės ūkį. Šis gi, Vakarų Europos pažangos veikiamas, taip pat pradėjo kilti. Ne tiktai dvarininkai, bet ir pasiturintieji valstiečiai pradėjo tobulinti žemdirbystę, vieton pasenusios tri-laukės sėjomainos įvesdami racionalesnę daugialaukę sistemą, vartodami dirbtines trąšas, sausindami pievas, gerindami ganyklas, kur ne kur drenuodami žemę, įvesdami šakniavaisių kultūrą, pašarines žoles. Pradėta vartoti ir tobulesni žemės darbo įrankiai, mašinos. Labiau susidomėta ir šalutinėmis žemės ūkio šakomis, kaip daržininkyste, sodininkyste, paukštininkyste, žuvininkyste. Pažangesnieji ir pasiturintieji įvairių pagerinimų jau buvo įvedę pabaigoje praeito amžiaus, bet ypačiai nuo XX a. pradžios susirūpinta žemės ūkio tobulinimu ir racionalizavimu. Lietuviškų laikraščių skatinamos, atsiranda taip pat ir pirmosios ūkininkų draugijos. Bet vis tiktai rusų valdžioje ūkis neturėjo tokios laisvės, kaip kad Lietuvai atgavus nepriklausomybę. Nors Didysis karas ir labai sugriovė Lietuvos ūkį, bet atgavus lietuvių tautai ir valstybei laisvę, susidarė visai naujos sąlygos ne tik žemės ūkiui, bet apskritai visam Lietuvos ūkiui kilti ir plėtotis. Ir dėl to nepriklausomos Lietuvos laikų žemės ūkis žymiai skyrėsi nuo prieškarinių laikų ūkio.

Rusai, per padalinius užvaldę Lietuvą, paveldėjo iš XVIII a. liūdną Lietuvos pramonės bei prekybos būklę, kuri Lietuvoje buvo prieš padalinius. Tai buvo bajorų išgalėjimo laikotarpis. Jų savivaliavimas, valstybės reikalų nesupratimas, jų siauras egoizmas ir vien savo luominių bei privačių interesų paisymas privedė prie katastrofiškos pramonės bei prekybos padėties Lietuvoje. Bajorų įstatymdavytė ir muitų politika buvo pakirtusi Lietuvos prekybą.

Jų trumparegiškumas sugriovė taip svarbius Tizenhauzo darbus, turėjusius tikslą sukurti Lietuvoje fabrikų pramonę.

Rusams paėmus valdyti Lietuvą, pramonė jau buvo atsidūrusi beveik visiškoje stagnacijoje. Didesnių fabrikų kaip ir nebuvo. Nedidelės įmonės tebuvo bravorai ir malūnai. Smulkioji pramonė, kiek ji dar reiškėsi, buvo apdirbamoji, namų pramonė. Prekyba buvo visiškai išsprūdusi iš lietuvių rankų. Lietuviai bebuvo tik žemės ūkio darbininkai, baudžiauninkai, o prekyba ir amatai buvo atitekę į žydų rankas. Stambieji žemių savininkai buvo sulenkėję dvarininkai, o krašto valdytojai ir valdininkai — rusai.

Bet XIX a. Vakarų Europos industrializacija negalėjo neveikti ir Rusijos valstybės. Ir čia pradėta kurti stambiają pramonę. Tai turėjo įtakos ir Lietuvai, kuri apskritai, kaip ir visas Pabaltijys, buvo kultūringesnė už kitas Rusijos imperijos dalis. Ir taip į pabaigą XIX ir pradžią XX amžiaus Lietuvoje pradėjo atsirasti didesnių fabrikų. Užtenka čia paminėti naujai atsiradusią plataus masto odų apdirbimo, geležies ir tekstilės pramonę. Didelių fabrikų buvo pristatyta Šiauliuose, Kaune ir kitur. Jų gaminiais buvo aprūpinama ne vien tik Lietuva, bet ir visa vakarinė Rusija. Į pabaigą rusų valdymo laikų naujai beauganti stambioji fabrikų pramonė suteikė galimybės bežemiams rasti darbo ir pragyvenimo šaltinį. Tie visi fabrikai buvo ne lietuvių, bet arba žydų, arba kitų svetimtaučių rankose. Taip pat ir smulkiuose amatuose nedaug tedirbo lietuvių.

Rusų valdymo laikų prekyba, taip pat buvo nelietuvių, bet daugiausiai žydų rankose. Tarpininkai krautuvininkai žydai vidaus prekyboje aprūpindavo visą Lietuvą, dažnai suktomis priemonėmis stengdamiesi ištraukti viską iš lietuvio valstiečio, ar tai pirkdami iš jų, ar parduodami jiems prekes, ar skolindami pinigų, ar parduodami karčiamose degtinę.

Prekyboje ėmė rasti taip pat ir rusų, kurie, išnykus anksčiau buvusiai Lietuvos-Rusijos sienai, savo veikimą praplėtė ir į Lietuvos teritoriją. Jei kalbėti apie užsienio prekybą, tai ji taip pat buvo svetimtaučių, žydų ar rusų rankose. Jie buvo Lietuvos žemės ūkio produktų eksportininkai ir Vakarų Europos pramonės gaminių importininkai. Svarbi Lietuvos eksporto prekė, kaip ir senovėje, taip pat ir šiuo laiku buvo medis. Miškas buvo negailestingai kertamas ir Nemunu plukdomas į Prūsus. Dėka to labai iškilo Tilžės ir Klaipėdos medžio apdirbimo ir lentpiūvių industrija, kuriai ⁹/₁₀ medžiagos kaip tik davė Lietuvos ir Rusijos girių eksportas Nemunu.

Nemažos įtakos į Lietuvos užsienio prekybą turėjo ir politiniai Vokietijos ir Rusijos santykiai. Rusai sistemingai siekė suvaržyti prekybą tarp Lietuvos ir Prūsų. Jie stengėsi Lietuvos prekybą ir

eksportą nukreipti nuo vokiečių uostų: Karaliaučiaus ir Dancigo į Latvijos uostus: Rygą ir Liepoją. Visiems Lietuvos produktams išvežamiems į Prūsiją, teko mokėti 12 % maito. Tuo tarpu per Rygą ir Liepoją eksportuoti tas prekes buvo galima be jokių maitų. Konkuruodami su Vokietijos uostais ir norėdami iškelti savuosius uostus, rusai bandė Lietuvos ir Lenkijos prekybą nukreipti į Latvijos uostus. Norėdami atkirsti prūsams užnugarį ir Vyslos bei Nemuno prekybą nukreipti nuo Prūsų, XIX a. pradžioje rusai Augustavo kanalu Vyslos baseiną sujungė su Nemuno baseinu. Augustavo kanalas buvo iškastas 1824-1838 m. Nemuno prekybą buvo norėta nukreipti į Latviją 1824-1830 m. kasamu Dubysos-Ventos kanalu, kas tačiau įvykdyti nepavyko.

Labai pagyvėjo prekyba antroje pusėje XIX a. Lietuvoje ir Rusijoje pravedus geležinkelius. Lietuvai ypač didelės reikšmės turėjo Romnų-Liepojos geležinkelis, ėjęs per Vilnių, kuriuo turtingosios Ukrainos javų eksportas buvo nukreiptas per Lietuvą į Liepoją. Taip pat ir vietiniai Lietuvos geležinkeliai labai pagyvino susisiekimą ir prekybą. Prasidėjus maitų karui tarp Vokietijos ir Rusijos, rusai, konkuruodami su Karaliaučiumi, geležinkeliais stengėsi nukreipti visą Lenkijos ir Lietuvos prekybą į Liepojos, Rygos ir Talino uostus, į kuriuos vežant prekes buvo duodami pigesni tarifai, negu į Vokietiją. Tik nuo 1894 m. padarius rusų-prūsų prekybos sutartį, protekciniai tarifai buvo panaikinti.

Nežiūrint didelio prekybos ir pramonės pagyvėjimo į rusų viešpatavimo laikotarpio pabaigą, lietuviai tuo nedaug tegalėjo džiaugtis, nes visa prekyba ir pramonė buvo svetimtaučių rankose. Lietuvių pirklių krautuvininkų, amatininkų ir pramoninkų buvo visai nedaug. Savaiame suprantama, kad tokia liūdna lietuvių butis turėjo atkreipti į save lietuvių inteligento patrioto akį. Ir jau spaudos draudimo gaidynės laikraščiuose: *Aušroje*, *Varpe*, *Šviesoje* ir kituose viena mėgiamiausių temų buvo prekyba ir amatai Lietuvoje. Tų laikraščių straipsnių pagrindinė mintis ta, kad norint tautiškai ir kultūriškai pakilti, reikia stengtis stiprėti ekonomiškai. O tam nepakanka vien tik tobulinti žemės dirbimą. Šalys ir tautos, kurios verčiasi prekyba ir pramone, stovi aukščiau už tas, kurios verčiasi tik žemės ūkiu. Lietuviams reikia griebtis prekybos, pramonės ir amatų, nes tik jie gali aukščiau pakelti tautą kitų šalių tarpe. Tiek spaudos draudimo laikraščiuose, tiek atgavus spaudą ekonominuose straipsniuose kartojama ir pabrėžiama mintis, kad nei viena tauta ar valstybė nesusirinko sau didelių turtų, apdirbdama tiktai žemę. Tos valstybės, kurių gyventojai ne tiktai dirba žemę, bet verčiasi prekyba ir visokiais amatais, turtingesnės už tas, kurios vien tik žemę dirba. Ten,

kur prekyba ir pramonė labiau išsiplatinę, taip pat ir žmonės turtingiau gyvena. Dėl to lietuviškieji laikraščiai labai ir skatino lietuvius brautis į prekybą ir amatus. Tas šviesuolių raginimas neliko be atgarsio. Viena kitame mieste bei miestelyje ėmė rasti ir lietuvių pirklių bei amatininkų. Bet lietuviai buvo tik smulkmeninkai, nes neturėjo kapitalo. Todėl lietuviškieji laikraščiai, tiek spaudos draudimo gadynėje, tiek spaudą atgavus, duodavo įvairių pamokymų ir praktiškų patarimų, kaip geriau verstis prekyba bei amatais. Ypačiai buvo propaguojama kooperacijos idėja. Vienybėje galybė. Todėl buvo raginami ir žemdirbiai, ir pirkliai ir amatininkai lietuviai steigti bendroves ir dirbti sudėtinio kapitalu. Kooperacijos idėjos propagavimas buvo viena svarbiausių tų laikraščių ekonominių straipsnių minčių, greta propagandos prekybą ir amatus paimti į savo rankas. Ir ypačiai po 1905 m. Lietuvoje pradėjo steigtis įvairios bendrovės, kiek tai leido rusų valdžia. Taigi jau tautinio atgimimo laikotarpyje buvo padaryti pirmieji lietuvių žingsniai į prekybą ir pramonę. Nepriklausomos Lietuvos laikais jau turėjome ne tik didelius kooperatyvus bei bendroves, bet ir daugybę lietuvių fabrikantų, pramonininkų, bankininkų ir stambiųjų pirklių. Ir to laiko Lietuvos prekyba ir pramonė žymiai skyrėsi nuo prieškarinės, be abejo ir dėl to, jog tada gyvenome laisvą, nepriklausomą gyvenimą, ir Lietuvos ūkį buvo galima tvarkyti atsižvelgiant į Lietuvos ir lietuvių interesus. Už tai turime būti dėkingi Lietuvos nepriklausomybės kovotojams.

HISTORY OF THE SERFDOM IN LITHUANIA

by

PROF DR. K. AVIŽONIS

Summary

In this study the author examines the growth of serfdom in the Lithuanian state, viz., its beginnings, development and gradual decline until its final abolition.

Serfdom in Lithuania did not appear all of a sudden. As in other countries, it has a long history of development and formation as a social system. Its beginnings can be traced back to the formation of the Lithuanian state. However, its full development took place in the period from 1447, when Grand Duke Kazimieras (Casimir) granted additional privileges to the nobility, until the *valakas* reform of 1557 by Grand Duke Žygimantas Augustas (Sigismund II Augustus).

The *valakai* reform affected predominantly serfs on crown or state lands. According to this reform, each family of serfs received from the Crown one *valakas* (equivalent to 52 acres) of land for its use, but not as personal property. For the use of this land the serf had to pay to the Crown *činšas* (a stipulated amount of money) and to perform *lažas* (a set amount of work) as well as to carry out certain other obligations. In accordance with the *valakai* reform, the families of slaves were converted into serfs with the same duties and obligations. As a consequence of this reform, peasants formerly belonging to different social gradations were placed on the same level and tied to their land, without any possibility of leaving it or advancing to the rank of a freeman. While the situation of serfs on the lands of the nobility tended to be similar to those on the Crown lands, frequently in practice it was more harsh.

The serfdom reached the climax of its development by the middle of the 16th century, which coincided with the growing power of the nobility lasting until the partition of the Lithuanian-Polish state at the end of the 18th century. On the other hand, this period saw some positive changes in the lives of Crown serfs, when the obligations of *lažas* could be converted into *činšas*, which could not be done by the serfs attached to the nobility — as a matter of fact, their situation was becoming more and more difficult because of additional obligations. However, during the reign of Grand Duke Stanislovas Augustas Poniatovskis (Stanislas II Augustus Poniatowski) these improvements for Crown serfs were abolished and they were forced to return the harsh level of serfdom endured by the peasants of the nobility.

After the occupation of Lithuania by the Russians, the life of serfs became even more difficult, since their obligations were increased to match those of the Russian serfs. This remained unchanged until the abolition of serfdom in 1861.

DIE GESCHICHTE DES FRONDIENSTES IN LITAUEN

VON

PROF. DR. KONSTANTINAS AVIŽONIS

Zusammenfassung

Der Autor stellt in dieser Studie Entstehung, Entwicklung, Niedergang und Abschaffung der Leibeigenschaft in Litauen dar.

Der Frondienst tritt uns in Litauen nicht sogleich als fertiges System entgegen. Wie in anderen Ländern, so weist er auch hier eine lange Entwicklung seiner sozialen Ausformung auf. Die Anfänge lassen sich bis in die Zeit der Gründung des litauischen Staates zurückverfolgen. Seine volle Entwicklung fällt in die Zeit zwischen 1447, als Grossfürst Kazimieras (Kasimir) dem Landadel besondere Privilegien gewährte, und der 1557 von Grossfürst Žygimantas Augustas (Sigismund August) durchgeführten Valakas-Reform. Die Valakas-Reform betraf vorwiegend die Leibeigenen auf den Staatsgütern. Durch diese Reform bekam jede leibeigene Familie vom Landbesitzer ein *Valakas* (das sind 52 Morgen) Land zur Bearbeitung, jedoch nicht als Eigentum. Für die Nützung dieses Landes hatte der Leibeigene dem Landherrn *činšas* (eine bestimmte Geldsumme) zu zahlen und *lažas* (ein bestimmtes Mass an Arbeit) zu leisten sowie noch andere Verpflichtungen zu übernehmen. Durch die *Valakas*-Reform wurden die Sklaven-Familien zu Leibeigenen mit denselben Pflichten und Verpflichtungen. Eine Folge dieser Reform war, dass die leibeigenen Bauern, die bis dahin verschiedenen sozialen Stufen angehört hatten, nun alle gleichgestellt und in gleicher Weise an ihr Land gebunden waren, ohne dass eine Möglichkeit für sie bestanden hätte, es zu verlassen oder freizukommen. Während sich die Situation der Leibeigenen auf den privaten Gütern der Adligen zwar der Lage derer auf den Staatsgütern immer mehr anzugleichen schien, war sie tatsächlich oft viel härter.

Den Höhepunkt ihrer Entwicklung erreichte die Leibeigenschaft in der Mitte des 16. Jahrhunderts mit der Machtzunahme der Adligen; das blieb auch noch so bis zur Aufteilung des litauisch-polnischen Staates Ende des 18. Jahrhunderts. Andererseits fallen gerade in diese Zeit einige positive Veränderungen im Hinblick auf die Lage der Leibeigenen auf den Staatsgütern. Die Verpflichtung zur *lažas*, zur Arbeitsleistung, konnte in *činšas*, in Geldzahlungen, umgewandelt werden. Den von den Adligen abhängigen Leibeigenen war dies nicht möglich, wodurch sich, auch

wegen zusätzlicher Verpflichtungen, ihre Lage natürlicher immer schwieriger gestaltete. Zur Regierungszeit von Grossfürst Stanislovas Augustas Poniatovskis (Stanislaus August Poniatowski) wurden diese Verbesserungen freilich wieder aufgehoben und alle auf den harten Frondienst zurückgeworfen, den die Sklaven der Adeligen zu leisten hatten.

Nach der Besetzung Litauens durch die Russen wurde das Leben der Leibeigenen noch schwieriger, denn ihre Verpflichtungen wurden erhöht, bis sie denen der russischen Sklaven entsprachen. Diese Situation blieb bis zur Abschaffung der Leibeigenschaft im Jahre 1861 bestehen.

ŪKIO ISTORIJS PAGRINDAI

ŪKIO ISTORIJOS PAGRINDAI

Ižanga. Ūkio istorijos pagrindinės sąvokos, metodai ir apimtis.

1. Pagrindinės sąvokos.
2. Ūkiškojo veikimo sąlygos.
3. Ūkio istorijos laipsniai.

I. SENOVĖS ŪKIO ISTORIJA

1. Egipto ūkis.
2. Senovės Graikijos ir Romos ūkis.

II. ANKSTYVIEJI VIDURAMŽIAI

1. Ūkis pereinant iš senovės į vidurinius amžius.
2. Žemės ūkis ankstyvaisiais viduramžiais.
3. Žemės ponų valdymas.
4. Amatai, prekyba ir susisiekimas ankstyvaisiais viduramžiais.

III. FEODALIZMO GADYNĖ

1. Feodalinė santvarka.
2. Žemės ūkis feodalizmo gadynėje.
3. Miestų ūkio kilimas feodalizmo gadynėje.

IV. VĖLYBIEJI VIDURAMŽIAI (XIII-XV A.)

1. Tolimesnė žemės ūkio raida.
2. Vėlybųjų viduramžių miestų ūkis.
3. Pinigų ir kredito ūkis.

V. NAUJIEJI LAIKAI (XVI-XVIII A. LIGI PRANCŪZŲ REVOLIUCIJOS)

1. Aplinkybės, kuriomis susidarė ankstybysis kapitalizmas.
2. Pasikeitimai pinigų ir kredito srityje.
3. Pramonė ir jos organizacija naujaisiais laikais ligi Prancūzų revoliucijos.

I ŽANGA
ŪKIO ISTORIJOS PAGRINDINĖS SĄVOKOS,
METODAI IR APIMTIS

1. *Pagrindinės sąvokos.* — Ūkio istorijoje kaip ir kituose ūkio moksluose, susiduriame su ūkio terminu, kuris gali žymėti kelias sąvokas. Taip, ūkis gali reikšti tam tikrą žemės gabalą su sodyba, žemės ūkį, namų ūkį, tautos ūkį, miestų ūkį, vyrų ūkį, moterų ūkį ir t. t. Kiekvienu atveju « ūkiu » suprantamas skirtingas dalykas, bet visur pasireiškia tam tikras žmogaus veikimas, nes visur žmogus « ūkininkauja ». Plačiausia prasme ūkis reiškia tam tikrą žmogaus veikimą, rišamą su materialinių gėrybių reikmenimis tenkinti gaminiu, paskirstymu ir suvartojimu. Šitas pastarasis ūkio supratimas ir tarnaus mūsų reikalui.

Ūkis, kaip ekonominis žmogaus veikimas, susidaro esant dviem sąlygom: reikalingas žmogus, turįs reikmenų (maisto, rūbų, buto ir kt.) ir gamta, aplinka, kurioje pasireiškia žmogaus tas veikimas, ir iš kurios žmogus tenkina savo reikmenis.

Ūkis susideda iš trijų elementų, kurie yra:

1) ūkiškasis nusiteikimas, t. y. noras, įsisąmoninimas ūkiškai veikti;

2) tvarka bei planingumas, kad ūkiškoji veikla eitų racionali-ne kryptimi,

3) technika, t. y., būdas, metodai, priemonės gėrybėms, kurios reikmenis tenkintų, gaminti.

Ūkis dalomas į tris šakas: 1) žemės ūkį, 2) amatus bei pramonę, ir 3) prekybą su kreditu.

Trejopas ūkio tikslas: gamyba, tikslus materialinių gėrybių padalinimas žmonėms ir tikslus jų suvartojimas.

Ūkis, kai nagrinėjame jį istorijos eigoje, ir yra ūkio istorijos objektas. Taigi, ūkio istorija yra mokslas, tirias ūkio praeitį ir raidą ligi šių dienų.

Ūkio istorijai paprastai rūpi ne pavieniai ūkio reiškiniai t. y., tokie, kurie susiję su ūkiška paskiro individo veikla (tik skirti pavienius reiškinius nuo vienkartinių!), bet kolektyviniai ūkio reiškiniai; jai rūpi, be to, tipiškai, bendri ūkio reiškiniai.

Be bendrosios ūkio istorijos, kurią mes čia nagrinėsime, gali būti pavienių ūkio reiškinių istorija, kaip Mediči banko istorija, Romos

finansų istorija; gali dar būti ir specialių ūkio šakų istorijų, kaip antai: pramonės istorija, amatų istorija, prekybos istorija ir t. t. Gali būti ir atskirų tautų ūkio istorijų; pav. galime kalbėti apie Lietuvos ūkio istoriją ir t. t.

Ūkio istorijos metodas yra tas pats, kaip ir istorijos bendrai, būtent: stengiamasi pažinti ūkiškojo gyvenimo evoliucija ir priežastingumas. Tuo reikalu tyrinėjami šaltiniai, renkama medžiaga, surinktoji medžiaga sistematizuojama ir aprašoma.

Ūkio istorijos šaltiniai yra dviejų rūšių: gyvieji ir negyvieji.

Gyvieji — šių dienų ūkio gyvenimas, iš kurio retrospekcijos būdu galime spręsti apie praeitį, ją atkurti. Taip pat iš dabartinių primityviškų tautų gyvenimo sprendžiame apie praeitį analogijos metodu. Negyvieji šaltiniai — įvairūs raštai, (pav. graikų ir romėnų rašytojai yra aprašę senovės graikų ir romėnų ūkiškąjį gyvenimą), įvairūs viešosios ir privatinės teisės dokumentai, planai ūkio veikime, pasižymėjusių asmenų biografijos, jubiliejiniai raštai, oficialiosios statistikos žinios, memorandumai; be to, įvairios liekanos iš senovės, iškasenos, paveikslai ir t. t.

2. *Ūkiškojo veikimo sąlygos.* — Jau minėjome, kad ūkiškojo veikimo sąlygos yra žmogus ir gamta. Be jų negali būti ūkiškojo veikimo. Nė vienas tų faktorių nėra svarbesnis, abu lygiai svarbūs, nes kaip be žmogaus, taip ir be gamtos negali būti ūkio. Ūkininkaudamas žmogus turi prisitaikyti prie gamtos sąlygų, kadangi, apskritai, ne tiek žmogus daro įtakos gamtai, kiek gamta žmogui. Skirtingose gamtos sąlygose susidaro net skirtingas žmogaus būdas. Tiesa, žmogus gali veikti gamtą, gali susidaryti palankias sąlygas ūkininkavimui, bet ribotai ir iki tam tikro laipsnio. Vadinasi, ne žmogaus gabumai yra svarbiausias faktorius ūkininkavime. Pavyzdžiui, Sacharoje negalėtų plėtotis ūkis, nes ten nėra ūkiškai veiklai sąlygų. Pramonei susidaryti neįmanoma, bent sunku tose vietose, kur nėra metalų rūdų ir anglies kasyklų.

Ūkiui susiformuoti daug svarbos turi gamtos sąlygos, ypač žemės paviršiaus pavidalas ir klimatas. Skirtingose savo klimatu ir žemės paviršium šalyse būva visai skirtingas ūkis tiek kiekybiniu, tiek kokybiniu atžvilgiu. Ten, kur yra kraštutiniai žemės paviršiaus ir klimato atžvilgiu, ūkininkauti neįmanoma, arba ūkiška veikla yra labai ribota. Tokiose vietose žmogaus reikalavimai minimaliniai, pav., atogrąžų kraštuose dėl šilto klimato žmogus pasitenkina menkais rūbais, menka pastoge. Ūkiškas veikimas siauras, jeigu kraštas ir per daug derlingas, nes tokiu būdu žmogus nesistengia per daug dirbti: juk žemė beveik pati iš savęs jam maistą ir kita pa-

gamina. Labai šaltuose, poliariniuose kraštuose ūkis taip pat neįmanomas. Kas kita su vidutinio klimato kraštais. Čia gali plėstis pramonė, prekyba, ir apskritai, ūkis gali būti intensyviškesnis.

Greta klimato svarbus ūkiui ir žemės paviršius — kalnai ar lygumos, ar yra upės, ežerai, kurių vandenį būtų galima panaudoti elektrifikacijai, ar žemėje randama rūdos ir anglies, reikalingų metalo pramonei, ar krašte daug pelkių, miškų ir panašiai. Kalnai ne tik kad trukdo susisiekti, bet gali veikti ir klimatą. Labai dažnai kalnai sulaiko drėgmę nešančius vėjus ir kraštą daro nederlingą.

Svarbi ir geografinė krašto padėtis: ar kraštas pajūryje, ar atskirtas nuo jūros, kokie kaimyniniai kraštai, koks juose ūkis ir panašiai. Net ir tos pačios valstybės įvairiose dalyse ekonomiškai gyvenimas skirtingas dėl vietos gamtos sąlygų. Jeigu kraštas lengvai pasiekiamas, jame gali klestėti prekyba. Geriausias susisiekimas vandeniui. Nenuostabu tad, kad svarbiausi senovės kultūros centrai susikūrė pajūriuose, ant salų, pusiasalių, ir didesnių upių deltose. Vanduo ne tik ekonominiame ir, apskritai, kultūriniame žmonių, gyvenime yra ne išskyrimo, bet jungimo faktorius. Jūra turi įtakos žmogaus būdui. Žmogų ji daro sumanų, apsukrų, drąsų, ryžtingą, tai ekonominiame krašto gyvenimui turi daug svarbos. Pajūrio kraštai turi labai intensyvų ūkį, tuo tarpu kai kraštai, esą toli nuo didžiųjų vandens kelių, būva visada atsilikę. Ne vien jūra, bet ir pakrančių pavidalas, jūros gilumas, net vėjai turi įtakos į pajūrio kraštų ūkį.

Antrasis svarbus faktorius, nulemiantis ūkišką veikimą ir jo plėtojimąsi, yra žmogus. Gera žinoma, kiek gyvenime turi reikšmės biologiniai skirtumai. Dvi skirtingos tautos tose pačiose gamtos sąlygose gali įvairiai ūkininkauti. Taigi, svarbu žmogaus būdas, pasaulėžiūra, gabumai ir t. t., be to, darbingumas, temperamentas. Anais laikais bajorai užsiėmė išimtinai tik žemės darbu, vadinasi, priežastis dėl kurios negalėjo plėstis amatai ir prekyba, nes juos bajorai laikė nešvariu ir negarbingu darbu. Iš šitų dviejų pavyzdžių matome, kiek daug įtakos turėjo žmonių pasaulėžiūra ekonominiam gyvenimui. Labai svarbus žmonių energingumas, sumanumas, veiklumas ir iniciatyva. Amerikos greitą išaugimą ir ūkiškojo gyvenimo milžinišką pažangą galima išaiškinti tuo, kad ten suvažiavo visų tautų rinktiniai žmonės, energingiausi emigrantai.

Ekonominiam gyvenimui daug įtakos turi ir tautos kultūra — subjektyvinė ir objektyvinė. Svarbu, ar tauta religinga, ar ne, ar valstybinga, ar ne; ar aristokratiška, ar demokratiška. Svarbu kokių institucijų bei įrengimų turi tauta ir valstybė. Valstybė su savo įstatymais, muitais, įstaigomis, veikia ūkį. Privatiškos įmonės, fa-

briakai, prekybinio pobūdžio įmonės rodo valstybės ekonomiskumo laipsnį. Juo aukštesnė tautos kultūra, juo yra aukštesnis ir komplikotesnis ūkis. Svarbu ir subjektyvinė kultūra, atskirų asmenų kultūra, atskiro asmens fizinė jėgų išlavimas, dvasiškai-moralishkas išlavimas, sąmoningumas ir t. t.

Ūkio vienodumas gali išeiti iš gamtos vienodumo ar žmonių, turinčių vienodus reikalus, siekimus; be to, iš apriboto ekonominių gėrybių kiekio.

3. *Ūkio istorijos laipsniai.* — Ūkis, kol pasiekė šių dienų išvaizdą, perėjo tam tikrą raidą nuo primitiviškiausio ligi šių dienų laipsnio. Mokslininkai ūkio istorijos laipsnius nevienodai skiria, nesutinka dėl laipsniavimo, net dažniausiai vieni kitiems neprieštarauja, ir įvairūs ūkio istorijos skirstymai laipsniais gali būti vienas greta kito.

Plačiausiai paplitęs, bet primitiviškiausias ūkio skirstymas yra Bruno Hildebrando: į natūralinį ir piniginį ūkį, atsižvelgiant į pinigų vartojimą ar nevartojimą. Natūralinis ūkis yra toks, kur pinigai kaip mainų priemonė nevartojami; piniginis ūkis toks, kur pinigai vartojami. Bet čia griežtų ribų negali būti. Tarp šitų dviejų stadijų galima išžiūrėti ir kelias kitas, pereinamąsias, pav., tokią ūkio stadiją, kai pinigai buvo kaip natūralinis daiktas vartojamas, bet jis nebuvo dar mainų priemonė ir prekės vertės saikas, kaip kad antroje stadijoje — piniginiame ūkyje. Dar aukštesnį piniginio ūkio laipsnį Hildebrandas vadina kredito ūkiu, kadangi čia vartojami ne vien tik gyvi pinigai bet ir kredito popieriai. Bet tai netikslu, nes kreditas plačiausia prasme buvo žinomas jau ir natūraliniame ūkyje.

Yra ir kitokių skirstymų. Pav., vienas skirstymas siekia net Aristotelio laikus. Aristotelis ūkį skirstė į penkias stadijas:

1) plėšikų ūkis, 2) žvejų ūkis, 3) medžiotojų ūkis, 4) piemenų-nomadų ūkis ir 5) žemdirbių ūkis.

Šitoksai ūkio raidos laipsnių nustatymas vyraavo ilgą laiką, kuris XVIII a. buvo kiek pakeistas, suschematintas, būtent: 1) medžiotojų ūkis; 2) piemenų ūkis; 3) žemdirbių ūkis. Tvirtinti, kad žemės ūkis perėjęs šias tris stadijas, nėra teisinga. Juk negalima atskirti, kur baigėsi medžiotojų ūkis, kur prasidėjo piemenų ar žemdirbių ūkis. Dažniausiai šitos stadijos maišėsi, kirtosi ir rutuliojosi ne iš eilės viena iš kitos, nuosekliai, kaip nurodyta, bet ir kitokia tvarka, pav., kur nors pirmoji ūkio raidos stadija galėjo būti ne medžiotojų, bet piemenų ūkis. Niekada nėra buvę grynų ar

vienų piemenų-klajoklių tautų, taip pat ir gyvulininkystė ne visada kilusi iš medžioklės, žemdirbystė ne visada išsivysčiusi iš piemenų ūkio.

Dėl to šiandien ūkio raidos laipsniai nustatomi kitokiais pagrindais.

1. Okupatoriškas ūkis laikomas primityviškiausia ūkio stadija. Tai maisto ieškojimo gamtoje ūkis. Žmogus nieko negamina, bet ieško maisto visur, kur tik gali jo rasti ir jį «okupuoja». Valgo viską, ką tik randa. Maisto atsargai dėtis dar nemoka. Radęs maisto daug, valgo net persivalgydamas, kai neturi — badauja. Pats nieko negamina. Okupatoriško ūkio likučių ir šiandien matome, tai grybavimas, uogavimas, žabų rinkimas. Pav. guma gaunama iš sakų, ištekęusių iš tam tikros rūšies medžių. Jei tokie medžiai auginami specialiose plantacijose, tai sakų rinkimas nebus okupatoriškas ūkis; jeigu tie sakai bus renkami miškuose, turėsime jau okupatoriškąjį ūkį.

2. Kablio ūkis. Tai pereinamoji stadija prie žemės ūkio, kai žemė dirbama primityviu įrankiu — mediniu kabliu pradrėskiamą ir iberiami grūdai. Tokiu darbu užsiima moterys, nes jis už kitus darbus yra lengvesnis (panaši darbo sistema yra šandie Kinijoje ryžių ūkyje). Namų reikalus tvarko moterys (matriarchatas — moters vyravimas šeimoje). Vyrai užsiima medžiokle ir gyvulininkyste. Vadinasi toliau, greta kablio ūkio, gali būti:

3. Nomadų medžioklės ir gyvulininkystės ūkiai. Gyvulininkystė ne visur yra išėjusi iš medžioklės. Kokiu būdu išmokta gyvulius prisijaukinti, nežinia. Jie kai kurių nomadų net nebuvo laikomi mėsai ar pienui, bet naudojami darbo jėgai. Jeigu moterys dirbo žemę, tai vyrai buvo piemens ir medžiotojai. Ši pastaroji aplinkybė reikalavo nuolatinio kilnojimosi iš vienos vietos į kitą, nes dėl pašaro stokos nebuvo galima vienoj vietoj apsistojus pastoviai gyventi. Toks gyvenimas vadinamas nomadizmu. Klajojimas gali ir su kitais ūkio laipsniais susiristi ir sudaryti taip vadinamą pusiau nomadizmą. Tai toks žemdirbystės laipsnis, kai žemės gabalas, per keletą metų dirbtas, vėliau apleidžiamas, kaip nenašus, dirvonauti, ir žmogus keliaisi kitur. Su šitokia žemdirbyste lengvai siejasi gyvulininkystė ir nomadizmas. Sociologiškai imant, nomadai yra stipresnis elementas už žemdirbius. Nomadai labiau ekspansyvūs, jie kitų kraštų nukariautojai, valdovai. Bet ūkiškai produktyvesni yra žemdirbiai.

Fr. Listas siūlė visą ūkišką gyvenimą paskirstyti į penkis periodus pagal gaminamųjų produktų rūšis:

- 1) pirminį, laukinių žmonių, ūkį;
- 2) piemenų ūkį;
- 3) agrikultūros ūkį;

4) agrikultūros, manufaktūros ūkį;

5) agrikultūros, manufaktūros ir prekybos ūkį.

Tačiau ne visi nori su Listu čia sutikti, nes amatų ir prekybos randama ir pačioj senovėj. Tačiau jo ūkio raidos paskirstymas yra teisingas ta prasme, kad tam tikru periodu vyrauja viena ar kita kuri tipiškiausia šaka.

Ūkį dar galime skirstyti atsižvelgdami į jo organizuotumo laipsnį arba pagal gėrybių atsiradimo santykį su jų vartojimu. Į tai atsižvelgdamas, Karolis Bücheris nurodo šitokią ūkio raidą:

1) uždaras namų ūkis;

2) miestų ūkis;

3) tautos ūkis;

4) pasaulinis ūkis.

Uždaras namų ūkis — tai ūkiškasis veikimas, užsidaręs tik šeimos ribose, kai viskas gaminama tik savo šeimai, niekas neparduodama. Vėliau tas veikimas plinta, jo ribos skečiasi. Gaunama jau platesnės sociologinės grupės — kaimai ar miestai. Kaimo ar miesto ūkis yra labai charakteringas viduramžiams. Nuo merkantilizmo ir fiziokratų ūkiško veikimo ribos dar toliau plinta. Gauname tautos ūkį. Atsiranda atskirų ūkių politika, nukreipta į tai, kaip savo krašto ūkį daugiau išplėtoti, pakelti. Organizacijos atžvilgiu ūkiškas veikimas gali pasidaryti dar platesnis, apimti kelių tautų ar viso pasaulio ūkį. Tai pasaulinis ūkis, kuris reiškiasi tarpvalstybiniuose ekonominiuose santykiuose. Vis dėlto uždaras namų ūkis yra viso ūkiško veikimo pagrindas. Ir žodis «ekonomija» yra kilęs iš graikų kalbos žodžio «oikos», kuris reiškia namų ūkį, lotyniškai tai vadinasi «domus».

Pastarasis ūkio suskirstymas yra daugelio priimtas. Idėją taip skirstyti davė Rodbertas. Tą idėją panaudojo Bücheris.

I. SENOVĖS ŪKIO ISTORIJA

XVII a. įsivyravo istorijos skirstymas į senovės, vidurinių amžių ir naujųjų laikų istoriją. Bet toks skirstymas yra paviršutiniškas ir niekuo nepateisinamas. Žmonijos evoliucija iš tikrųjų neina visą laiką kylančiu laipsniu, bet reiškiasi banguota linija. Senovės amžiai nėra mūsų kūdikystės atstovai, nes viduramžiams prasidedant žlugo visa senovės kultūra ir žmonija pradėjo kultūrinį gyvenimą iš naujo. Senovės ir vidurinių amžių bei naujųjų laikų laikorarpiai yra savyje uždaryti vienetai. Senovės istorija savyje sudaro uždara kultūros

ciklą. Viduramžiai nėra senovės tęsinys, o naujieji laikai — vien tik viduramžių tęsinys. Tas pat ir su ūkio istorija. Senovės ūkio istorija nėra pradžios periodas mūsų ūkiui, bet yra savarankiška kultūros sfera.

1. EGIPTO ŪKIS

Seniausios žinios apie Egiptą eina iš 3000 metų prieš Kristų. Jo istorija daloma į atskirus periodus, kurie rodo laipsnišką egiptiečių kultūros kilimą. Tačiau mes į tų periodų apžvalgas nesileisime ir nagrinėsime tik pačius svarbiausius su Egipto ūkiu susijusius dalykus.

Žemės dirbimas — jau iš seno egiptiečiams buvo žinomas, žemę dirbdavo iš pradžių medžio kabliu. Bet egiptiečiai jau buvo išmokę vartoti ir arklą, tempiamą dviejų jaučių. Avys kojomis įmindavo sėjai parengton žemėn grūdus. Javus kuldavo ant jų užvaryta jaučių banda. Nors žemė būdavo menkai įdirbama, bet derlius būdavo visuomet geras, net 200-tasis grūdas! Žemės derlingumas Nilo slėnyje leido valyti derlių du kartu per metus. Yra žinių, kad Egipte buvo praktikuojama sėjomaina, t. y. į tą pačią vietą kasmet buvo sėjami ne tie patys javai, bet tam tikra tvarka, vieni po kitų. Kuria eile toje sėjomainoje kas ėjo — nežinia, bet joje savo vietą turėjo ir daržovės, ypač agurkai.

Vėliau, išradus arklą, sėjamos dirvos plotas padidėjo. Arklą tempė jaučiai, vienas asmuo valdė arklą, o kitas vedė jaučius. Iš javų daugiausia augino kviečius ir miežius. Daug sėjo ir linų, o daržovių — agurkų.

Nilas, kuris savo potvyniais užtrėsdavo dirvą dumbly, buvo egiptiečiams kultūros nešėjas. Reikalas Nilu naudotis, jo vagą reguliuoti, egiptiečius išmokė tobulos vandens statybos ir kanalų vedimo. Išmokė juos geometrijos, bei aritmetikos, nes po kiekvieno potvynio, kai ateidavo sėjos laikas, reikėdavo žemę padalyti sklypais žmonėms. Atsirado astronomija, reikėjo žinoti potvynių pradžią ir pabaigą, ką susekdavo iš žvaigždžių, kurių pagalba sudarė ir kalendorių. Kad būtų galima spręsti ginčus sąryšy su žemės permatavimu, buvo išleisti įstatymai. Reikalas reguliuoti žemės santykius ir spręsti kilusius ginčus pagreitino valstybės susidarymą ir jos susiorganizavimą, valdžios kilimą. Nilas buvo geras susisiekimo kelias ir pagreitino prekybos išsiplėtimą.

Tipiškiausias Egipto žemės ūkio dalykas — drėkinimo sistema, kurios nebuvo Vakaruose. Ta sistema Egipte buvo labai tobula. Ja rūpinosi patys faraonai. Vergai ir karo belaisviai buvo darbo

jėga kanalams kasti ir pylimams tvenkti. Pats faraonas viską prižiūrėdavo. Atsiranda valdininkų aparatas vandens reguliavimo darbams ir kanalams prižiūrėti. Valdininkai prižiūri faraonų ūkį. Įrankiai ir maistas sukrauti faraono sandėliuose, iš kur valdininkams dalomi. Valdiniai lyg kokie baudžiauninkai pririšti prie faraono, bet drauge ir prie savo kaimo. Valdiniai moka mokesčius natūra į valstybės sandėlius, iš kurių valdininkams natūra išmokamos algos.

Buvo paplitę ir amatai. Jų būta įvairių. Amatininkai sudarydavo tam tikras bendruomenes, lyg cechus, bet tai nebuvo kokios laisvos organizacijos, bet faraono priežiūroje. Faraono ir valstybės reikalams patenkinti, įvairūs amatai būdavo pavedami atskiroms žmonių grupėms, kurios tuo ir užsiimdavo. Vėlesniais laikais faraonų ūkyje atsiranda dirbtuvės, bet jose dirbo nelaisvi žmonės. Sinajaus kalnuose buvo vario kasyklos, kuriose dirbo vergai. Egipte buvo medvilnės apdirbimo dirbtuvės. Apskritai, beveik visas egiptiečių ūkis buvo lyg monopolis faraonų rankose. Faraonui priklausė ir Egipto prekyba. Prekiaujama buvo mainų būdu. Didžiausia prekyba buvo varoma su Palestina, Sirija, Kipro ir Kretos salomis, Babilonija. Prekybos laivai atsirado iš karo laivų. Privatiškų laivų visai nebuvo. Prekybos monopolis rėmėsi faraono teise valdyti kraštą. Jo žinioje buvo rinkos ir prekyvietės, koncesijos keliu perleistos svetimšaliams, daugiausia žydams, kurie buvo jau parodę gabumų ir sumanumų pirklio amate.

Jau 2000 metų prieš Kristų atsiranda Egipte ir pirmieji pinigai. Gyventojai už sudėtus į valstybės sandėlius grūdus, amatų dirbinius ir prekes gaudavo tam tikrus kvitus, čekius, turinčius tą pačią galią, kaip ir pinigai. Deja, šitų « pinigų » apyvarta krašte buvo maža, ypač dėl to, kad gyventojai, gavę juos iš faraono, sudėdavo prie šventyklų ir ten laikydavo tikėdami, kad jų turtas ten saugiai gulės. Atsiradus pinigams, buvo pereita prie mokesčių mokėjimo pinigais.

2. SENOVĖS GRAIKIJOS IR ROMOS ŪKIS

Kalbėdami apie Graikijos ir Romos ūkį, turime skirti dvejopą ūkio kultūrą: jūros pakraščių ir vidaus. Klasinės senovės kultūra buvo beveik išimtinai jūrų kultūra. Pajūry, patogiam navigacijai, steigiami miestai. Pajūrio miestuose koncentravosi visas kultūrinis gyvenimas ir prekyba bei amatai, kadangi susisiekimas buvo patogus. Krašto viduje plėtojosi žemės ūkio kultūra, kuri dėl susisiekimo sunkumų ilgą laiką pasiliko natūralinėje stadijoje.

Antras charakteringas Graikijos ir Romos ūkio bruožas, kad čia ekonominio ir politinio gyvenimo pagrindas buvo vergai. Vergai

buvo apskritai visos klasinės kultūros pagrindas. Juo graikas ar romėnas buvo turtingesnis, juo daugiau jis turėjo vergų. Pats jis buvo atsidėjęs politiniam gyvenimui. Vergai tenkino visus šeimos reikalavimus (uždaras namų ūkis). Graikiškoji «oikos» bei romėniškoji šeima «domus», buvo painios organizacijos. Vergai, kada jų buvo kiekvienoje šeimoje didelis skaičius, turėjo specialias paskirtis. Kaimo «oikose» daugumą sudarydavo žemės darbininkai, piemens, ir amatininkai, kaip: verpėjai, audėjai, siuvėjai, dailidės ir kiti. Jie visi buvo vergai, gamino tik uždaro namų ūkio ribose, tik pono «oikosui», prižiūrimi administracijos ir kontrolės personalo. Dar painesnės buvo miesto «oikos», čia administracija, amatininkai, didžiausias tarnų būrys: ceremonialmeisteriai, masažuotojai, muzikantai, skaitytojai, vynininkai, durininkai, sargai, kambariniai, darbininkai, virėjai, filosofai, architektai, skulptoriai, net pedagogai irgi vergai. Vis dėlto į vergystę anais laikais negalime žiūrėti mūsų laikų akimis. Vergai tada atpalaiduodavo ponus nuo darbo, suteikdavo jiems progos pasižvesti daugiau mokslo darbams, politikos reikalams. Vergija — natūralus senovės dalykas. Tik vėliau, kai ėmė plėstis gamyba, konkurencija, vergų būklė pasunkėjo, nes ponai ėmė juos spausti, kad tik daugiau būtų dirbama ir pagaminama. Ir pasirodė, kad vergų prievartos darbas netinkamas, nenašus. Vergai pakeičiami amatininkais arba baudžiauninkais, kurie už tam tikrą atlyginimą gali gaminti ir parduoti.

Daugiausia vergų buvo III — I a. prieš Kristų. Jie buvo rinkose pardavinėjami. Delos'o saloje būdavo parduodama prekymečių metu ligi 10.000 vergų per dieną. Vergų darbas labai pakenkė romėnų žemės ūkiui, nes didikai kuriems dykai dirbo vergai, nukonkuravo smulkesnius žemdirbius. Vergystė griovė ir amatus. Turėjo dėl jos išnykti ir smulkieji pirkliai, kurie neturėdami vergų, buvo priversti samdytis darbo jėgą. Žinoma, nepajėgdavo konkuruoti su turtingesniaisiais, stambesniaisiais pirkliais ir bankrutuodavo. Atsirado nemažas skaičius bedarbių, ypač Romoje. Imperatoriai buvo priversti juos maitinti ir jų saugotis.

Be ponų, aristokratų luomo buvo dar ir laisvųjų piliečių luomas, kurie valdė nedidelius žemės sklypelius ir dirbdavo juos savo jėgomis. Laisvieji piliečiai didesnę savo reikalavimų dalį patenkindavo savo jėgomis. Jų būklė buvo sunki, nes turėjo mokėti didelius mokesčius ir eiti sunkią karo tarnybą. Kartais būdavo net priversti pasidaryti vergais. Dažnai kildavo agrarinių bruzdėjimų. Valstybė, juos ramindama, duodavo piliečiams žemės sklypus.

Keletą šimtų metų pr. Kr. iš uždaro namų ūkio pereita prie produkcijos rinkai, prie gamybos pardavimui. Šalia smulkaus žemės

ūkio buvo išsirutuliojusios vadinamos latifundijos, dideli stambiųjų žemvaldžių žemės plotai. Dažnai smulkieji ūkininkai, sunkiai patys bepajėgdami išgyventi, pasiduodavo su savo žeme kuriam stambesniam žemvaldžiui (patronui) ir pasižadėdavo jam dirbti. Didieji žemvaldžiai, turėdami daug klijentų ir vergų, galėjo savo žemės plotą vis didinti, plėsti, nedirbamą žemę padaryti dirbama. Žemė buvo kolonizuojama.

Su imperijos atsiradimu iš pakraščių kultūra persimetė į centrą. Imperatorių laikais visa valstybė buvo suskirstyta į mokesčių apygardas, kurių prieky paprastai stovėjo didieji žemvaldžiai. Per juos buvo renkami mokesčiai ir kariuomenė. Savo valdininkų aparato valstybė neturėjo. Didikai, latifundijų savininkai, turėjo ir teisiamąją galią savo apygardų žmonėms — valdiniams ir vergams. Stambiųjų žemvaldžių ūkis buvo bepradėdas eiti kapitalizmo kryptimi. Atsirado plantacijų, kuriose dirbo vergai. Dirbo čia ir kolonistai, bet jie nebuvo ūkininkai, nes žemę dirbo ne savo, bet pono įrankiais. Plantacijų produktai buvo alyva ir vynuogės bei vynos. Vergai gyveno barakuose, dirbo bendrai, prižiūrimi geležinės drausmės, negalėjo net vestis. Vergų prieaugliui paskatinti verges po trečio kūdikio paleisdavo laisvėn. Ir iš žemės ūkio ir iš plantacijų buvo gaunama daugiau, negu reikėjo vienai šeimai išmisti. Gėrybės turėjo būti parduodamos. Todėl stengtasi gaminti kuo daugiau. Pamažu, tačiau, pradėjo trūkti vergų.

Nuo Augusto karai Romoje aprimo, nebeliko svarbiausio vergų šaltinio. Vergų rinkos susiaurėjimas turėjo tokių pat pasekmių ūkyje, kaip kad moderniškame ūkyje būtų akmens anglies kasyklų išsekimas. Reikėjo pereiti prie kitos sistemos. Vergams leista kurtis šeimas ir jie buvo apgyvendinti ant atskirų žemės sklypų, nebe karėvinėse. Vergų būklė pagerėjo, o kolonistų priešingai — pablogėjo ir susilygino su vergų padėtimi. Jie turėjo ne tik duokles mokėti, bet ir baudžiavas eiti ponams. Ypač vergų gyvenimas pagerėjo smunkant Romos valstybei. Prasidėjus barbarų-germanų puldinėjimams, nuolatiniams karams, deginimui, žudymui, žemės ūkis nuolat smuko.

Žemės ūkis geriau klestėjo negu Graikijoje. Charakteringas senovės Graikijos pažymys — tai miestai. Kultūrinis gyvenimas buvo daugiau svorio sukrovęs į miestus, kur ypač plėtėsi amatai ir prekyba. Amatai ir prekyba buvo pasiekę labai aukšto laipsnio. Amatai iš pradžių irgi rėmėsi nelaisvu vergų darbu. Gaminama iš pradžių buvo ne rinkai, bet sau. Darbo specializacija Graikijoje tačiau, jau buvo paplitusi nuo senų laikų. Antikos ūkyje buvo gaminama ir kai kurių prabangos dalykų. Pereinant prie gamybos rinkai, pardavimui

buvo daug įvairių gamybos dirbtuvių (ergasterijų), kuriose dirbo daugybė vergų. Tačiau tai nebuvo fabrikas, nes dar trūko ir mašinų ir darbo pasiskirstymo ir specializacijos bei pastovaus kapitalo. Vėliau vergų darbas buvo pakeistas laisvu darbu. Amatininkai galėjo laisvai verstis savo darbu, laisvai parduoti, tik turėjo mokėti savo ponui tam tikrą mokestį. Daugiau įstengęs užsimokėti, galėjo ir visai nuo pono priklausomybės išsipirkti. Baigiantis senovės amžiams, Graikijoje ir Romoje buvo žinomos ir amatininkų profesinės sąjungos.

Uždaras graikų ir romėnų ūkis — oikos ir domus — ima gaminti ne tik vien šeimai, bet ir platesniu mastu — ir klijentams. Vadinasi, gamyba plečiasi. Imama eiti iš primityvios uždaro namų ūkio formos. Pramonė pradeda atsirasti tik tada, kai atsiranda miestuose turtingesnių asmenų, besiverčiančių kreditu ir gėrybes perkančių. Čia prekybos užuomazga!

«Pax Romana» laikais, I a. po Kr., buvo palankios sąlygos prekybai plėstis. Roma valdė prekybai linkusias ir tam užsiėmimui gabias tautas: egiptiečius, finikiečius, graikus, žydus ir kt. Tarp provincijų ir Romos ėjo gyva mainų prekyba. Gyva prekyba buvo varoma ir vandenimis ir sausumos keliais, kurių Romoje buvo nutiestas visas tinklas, nors visai ne prekybiniais, bet strateginiais sumetimais. Ispanija duodavo metalų rūdą, Azija — vilną, Afrika ir Egiptas — javų, Graikijos miestai — indų, papuošalų, meno dalykų. Buvo visas didelis prekybos laivynas.

Antikoje mainų ūkis jau buvo išsirutuliojęs, kad pasiekė net tam tikrą kapitalizmo laipsnį. Pinigai, kaip moneta, buvo pasiekę didelės apyvartos, bet ypač į imperijos galą imta jie menkinti, kaldinti prastesnės vertės. Valstybė ėmėsi net privalomo kainų reguliavimo. Pinigai jau ėjo apyvarton. Atsirado ir bankų, teikiančių paskolas ir atliekančių įvairias prekybos operacijas. Valstybė kai kada išleisdavo įstatymus, tvarkančius procentų ėmimą. Didieji kapitalistai, kurie buvo turtų igiję iš karo lobio, versdavosi kredito operacijomis. Jie sudarydavo dideles transporto bendroves. Transportą jie perleisdavo nuomos keliu pirkliams. Mokesčiai Romoje būdavo išnuomojami, nes patys imperatoriai nenorėdavo jų rinkti. Keli, susidėję kapitalistai, sudarydavo lyg akcinę bendrovę ir išpirkdavo sau teisę rinkti provincijose mokesčius. Kapitalistų bendrovės būdavo steigiamos ne tik mokesčiams rinkti, bet kapitalistai išnuomodavo ir kasyklas ir javų pristatymą sostinei. Per tokias bendroves buvo stengiamasi pasipelninti, nes buvo galima nusipirkti tų bendrovių akcijų. Pinigų apyvarta antikoje buvo taip išsirutuliojusi, kad Ro-

moj būdavo net biržų, kur pirkdavo ir parduodavo bendrovių akcijas, keisdavo pinigus, duodavo paskolų ir panašiai.

Visos šios greit atsiradusios ir išsiplėtusios ūkio formos turėjo greit žlugti, kai žlugo Roma ir barbarai ėmė plūsti į pietus. Pusiau laukiniai germanai sugriovė ne tik politines, bet ir socialines, bei ekonomines Antikos kultūros formas. Prasidedant viduramžiams nerandame ūkio gyvenime jokių progreso žymių, o tik randame regresą. Ūkis ilgam laikui sugrįžo į primityvias natūralaus ūkio formas. Ūkis tarytum iš naujo pradėjo savo raidą.

II. ANKSTYVIEJI VIDURAMŽIAI

1. ŪKIS, PEREINANT IŠ SENOVĖS Į VIDURINIUS AMŽIUS

Senovės pasaulis su aukštai išrutuliotomis ūkio formomis V-VI a. žlugo, užplūdusių germanų sunaikintas. Kyla klausimas: kokia ūkio būklė buvo po to? Pirmiausiai susipažinsime su germanų ūkiu, kurie ankstyvaisiais viduramžiais sukūrė kultūrą.

a) *Germanų ūkis*. — Germanai iš pradžių buvo pusiau klajokliai. Koku būdu tapo sėsliais sunku išaiškinti. Žinoma tik, kad pirmaisiais amžiais po Kr. daugelis germanų jau buvo pradėję verstis žemės darbu. Sodybas kūrė tik ten, kur žemė derlingesnė, lengvesnė, būtent — prie upių. Miškai ir pelkės trukdė žemės darbą. Miestų germanai neturėjo.

Germanai gyveno atskiromis plačiomis šeimomis (Sippe), kurios spietėsi į kaimus. Ūkis buvo grynai kaimiško pobūdžio. Jis priklausė visai plačiai šeimai — giminei. Girios ir ganyklos buvo visų bendra nuosavybė. Žemės sklypai dažnai buvo perdalomi. Nors žemė buvo visos šeimos nuosavybė, bet agrarinio komunizmo nebuvo. Ūkininkaudavo individualiai ir derlių dalydavo atskirai. Dirbamos žemės sklypą, kuris skaitėsi privati nuosavybė, gaudavo kiekvienas giminės narys, atsižvelgiant į šeimos darbo pajėgas. Žemės darbo sistema primityvi — taip vadinama plėšinių ir dirvonavimų sistema. Plėšdavo žemę iš miškų, ją kelerius metus dirbdavo, paskui kaip nederlingą palikdavo dirvonuoti ir keldavosi į kitas vietas. Žemę iš pradžių įdirbdavo kabliu. Vėliau atsirado žagrė, kuri tačiau tik pradėkdavo žemę. Ta žagrė skyrėsi nuo vėlesnio plūgo tuo, kad ji velėnos neapversdavo. Derlių valydavo geležiniu piautuvu. Germa-

nų sėta miežių, sorų, rugių, avižų ir šiek tiek kviečių. Apie namus turėdavo daržų, kur augindavo ankštinių daržovių. Kai kur, kur gavo progos susidurti su romėnais, veisdavo ir vaismedžių sodus. Tautų kraustymosi metu žemės darbas pas germanus ne daugiausia buvo paplitęs.

Gyvulininkystė — šis nomadų užsiėmimas buvo svarbiausia germanų ūkio šaka. Laikė kiaulių, avių, naminių paukščių, neįskaitant stambiųjų gyvulių. Svarbu buvo ne gyvulių kokybė, bet kiekis. Pažinta ir medžioklė, svarbi anų laikų gyvenime. Pramonės ūkis buvo menkai težinomas. Moterys dirbo žemę, o vyrai rūpinosi medžiokle, žvejyba ir dalyvaudavo karo žygiuose. Amatai daugiausia tarnavo tik namų ūkiui. Labiau buvo žinomi kalviai ir puodžiai, taip pat audimo bei statybos amatai. Amatais buvo užsiimama ne kaip pragyvenimo šaltiniu, bet kaip papildomu užsiėmimu.

Visas ūkiškasis germanų veikimas turėjo tik vieną tikslą — pasigaminti gėrybių žmogaus reikmenims patenkinti. Kad germanai dar tebegyveno natūralaus ūkio stadijoje, tai prekių apyvartos ir mainų negalėjo būti, jei čia neskaityti paprasto daiktais pasikeitimo tarpusavy ir su kaimynais. Ypač nuo I a. po Kr. romėnai, prasiskverbę į giliausias germanų apgyventas vietas, apsikeisdavo su germanais reikalingais dalykais. Iš germanų išsiveždavo kailių, miško dirbinių, gyvulininkystės produktų ir pelningiausią prekę — vergus, o palikdavo čia ginklų, šiaip metalinių dirbinių, reikalingų kasdieniniame gyvenime, ir papuošalų. Pinigų germanai nepažino. Patekę jų kraštan romėnų pinigai buvo daugiau vartojami kaip papuošalai.

Tokie ūkiški germanų santykiai buvo prieš tautų kraustymąsi. Tragiškai susidūrė du pasauliai: nekultūringasis su kultūringuoju. Germanai ne tik viską degino ir plėšė, bet užgrobtose žemėse įsikūrę, senus gyventojus ar išvarydavo ar paversdavo savo žemių darbininkais. Vieni kitiems turėjo daug įtakos. Pav., germanai dalį antikinės kultūros pasiėmė sau, susidurdami su antikos kultūros likučiais. Viduramžių ūkis yra germanų ir romėnų ūkių likučių mišinys, išaugęs ant antikos griuvėsių, germanams bekuriant naujas ūkiško gyvenimo formas. Viduramžiais ūkis tačiau nėra tęsinys senojo ūkio, bet čia buvo pradėta beveik viskas iš naujo. Tenka dar trumpai paliesti ir slavų ūkį, kuris turėjo daug reikšmės Rytams.

b) *Slavų ūkis*. — Slavai gyveno kiltimis. Gyvenamosios vietos nebuvo pastovios. Kiltimis gyveno ir pietiniai slavai (serbai, kroatiai). Jų ūkyje reiškėsi agrarinis komunizmas. Giminė (zadruga) kad ir ne po bendru stogu gyveno, bet ūkininkavo bendrai, neturėdami individualios žemės nuosavybės. Visų uždarbisėjo vienon kišenėn,

visi valgė iš vieno aruodo. Žemės darbo technika, kaip ir pas germanus, buvo primityvi. Bet pietų slavai užsiimdavo dar prekyba ir amatais. Vakarų ir rytų slavai kitaip ūkininkavo. Jų ūkiškoji santvarka buvo panaši į germanų ūkiškąją santvarką. Jie gyveno atskiromis giminėmis, vadovaujamomis kunigaikščių. Gyveno vienkiesiais ir kaimais. Jų ūkis buvo visai natūralus. Kai kurios giminės garsėjo javų turtingumu. Miškas ir miško produktai bei bitės papildė slavų ūkį. Jie labai mokėjo išnaudoti upių kelius ir vertėsi prekyba.

c) *Aisčių ūkis*. — Aisčių gyvenamieji plotai buvo greta slavų. Ūkiškasis gyvenimas dėl to panašus į slavų. Medžioklė, žvejyba ir žemdirbystė buvo jų užsiėmimas. Prekybiniuose santykiuose buvo reikšmingas gintaras. Aisčių tautos viduramžių laikais ūkiškajame gyvenime jokio vaidmens nevaicino.

2. ŽEMĖS ŪKIS ANKSTYVAISIAIS VIDURAMŽIAIS

Po tautų kraustymosi, po to, kai germanai apsistojo pastoviai gyventi ir virto sėsliais žemdirbiais, kūrėsi tipiškos viduramžiams ūkiškosios gyvenimo formos. Ekonominiam gyvenime vyraujančią vietą turėjo žemės ūkis, agrarinis darbas. Ankstyvųjų viduramžių ūkis buvo grynai ūkininkų kultūra. Tai charakterizuoja ūkiškąją ankstyvųjų viduramžių santvarką, kuri tęsiasi ligi IX a., t. y. ligi feodalizmo pradžios. Miestų beveik nebuvo, o kur jų likučiai buvo, jie neturėjo svarbos.

Šiame periode ūkiškai raidai daug įtakos turėjo visuomenės susitvarkymas. Paprastai visur socialiniai santykiai nulemia ūkiškąjį gyvenimą. Vakarų Europoje susikūrė didelė Frankų valstybė, kurios prieky stovėjo karalius, išsiskyręs iš visų aukšta kilme ir autoritetu. Tas autoritetas rėmėsi turtų ir didelių žemių valdymu ir ištikima bajorija. Tiesa, bajorija, geriau pasakius, — naujoji bajorija, nes senoji nyko, dar buvo tik formavimosi stadijoje. Šitos naujosios bajorijos svarbiausias pažymys — tarnyba karaliui, karo tarnyba ir žemių valdymas. Karalius turėjo teisę suteikti bajorams tam tikrų privilegijų, malonių, galėjo nebajorus padaryti bajorais. Bajoriją sudarė ne tik turtingieji krašto gyventojai, bet jon galėjo įeiti ir užkariautų kraštų kai kurie rinktiniai gyventojai. Turtas ir didelių žemių valdymas turėjo lemiamos reikšmės. Bajorija buvo vienas svarbiausių faktorių ne tik politiniame bei socialiniame, bet ir ekonominiame gyvenime.

Po bajorų žemiau stovėjo laisvieji ūkininkai. Jų per karus daug žuvo, dar daugiau pateko ekonominėn ir socialinėn aukštesnių

už juos ponų priklausomybėn. Kiti ir laisva valia pasiduodavo bajorų globon, negalėdami patys ekonomiškai išsilaikyti arba atsiginti nuo skriaudėjų kaimynų. Pasiduodami su visu turtu kitiems, jie dalinai nustodavo savo laisvės. Visai laisvi buvo tik tie, kurie turėjo alodą, t. y. nuosavos paveldimos žemės. Dažnai laisvieji nusmukdavo į nelaisvųjų, arba pusiau laisvųjų luomą. Pusiau laisvieji buvo tie, kurie galėjo asmeniškai savo žemę paveldėti, bet negalėjo savo žemės apleisti, buvo prie jos pririšti. Jie ištisomis šeimomis gyveno karalių arba ponų šeiminkų aloduose, jiems mokėjo duokles irėjo prievoles. Asmeniškai jie buvo laisvi, bet realiai nelaisvi, nes negalėjo apleisti savo pono ir savo žemės.

Žemiausią visuomenės pakopą sudarė vergai, Tiesa, senoviskosios vergijos nebuvo. Vergų užsienin pardavinėti nebuvo galima, bet savam krašte prekyba buvo leidžiama. Vergų skaičius sumažėjo karams aprimus. Ypač jų būklė pagerėjo, kai krikščionybė įsistiprino. Krikščionys kunigai globojo vergus. Mišrių šeimų vaikai buvo laikomi vergais. Buvo net leista vergams įsigyti žemės turto. Tokiu būdu buvo jiems suteikta galimybė ekonomiškai ir socialiai tvirtėti, ir artintis prie baudžiauninkų arba pusiau laisvųjų.

Ypatingą vietą visuomenėje užėmė Bažnyčia, dvasininkai. Bet į bažnyčios tarnus galėjo patekti tik laisvieji, o į aukštesnes Bažnyčios vietas tik bajorai. Bažnyčia turėjo daug žemių. Turėdama įtakos visose gyvenimo srityse, turėjo įtakos ir ūkiui.

Žydai buvo persekiojami, gyveno susispietę senovės Romos miestų likučiuose, vertėsi prekyba. Retai kada jie užsiėmė amatais. Dažnai dalyvaudavo jūrininkystėje. Žemės darbu jie nesivertė. Paprastai pasiduodavo karaliams ar ponų globai ir apsaugai, už kurią jiems mokėdavo. Šiuo atveju po mirties žydo turtas atitekdavo globėjui.

Ankstyvajame viduramžyje ekonominėje santvarkoje didelį vaidmenį turėjo ūkiškosios bendruomenės. Ūkiškoji santvarka rėmėsi ne pavieniais individais, bet bendruomenėmis. Charakteringiausia žemės ūkio bendruomenė, kurion priklausė tik laisvieji, buvo vadinama « markės » bendruomenė (Markgenossenschaft), tipiška germanams.

Germanų nukariautuose kraštuose buvo dvejopi ūkiški santykiai. Ten, kur nukariautojai pasilikdavo gyventi drauge su senaisiais gyventojais, kaip Prancūzijoje ir Vakarų Vokietijoje, iš karto užsimezgė « žemės ponų valdymo » santykiai (Grundherrschaft), atsirado feodališki ir baudžiaivos santykiai. Čia nukariautojai atimdavo žemes ir senuosius jų savininkus paversdavo baudžiauninkais. Tai ponų žemės valdymo santykiai. Ten, kur nukariautojai germanai nerasdavo gyventojų arba juos išvaikydavo, o jų žemę pasidalydavo,

kaip dabartinėje Šveicarijoje ir Pietų Vokietijoje, ten germanai patys kūrėsi, patys dirbo žemę demokratiškais pagrindais. Čia susidarė laisvųjų valstiečių « markių » bendruomenės.

« Markės » bendruomenėse agrarinio komunizmo nebuvo. Bendruomenės susidėjo iš privatiškų atskirų, savarankškų ūkių. Dalis žemių buvo bendra nuosavybė, iš kurios kiekvienas bendruomenės narys gaudavo dalį, kita dalis buvo privati nuosavybė, kuria kiekvienas kaip tinkamas galėjo naudotis. Sodybos, daržai buvo privati nuosavybė. Privati nuosavybė buvo ir laukai su pievomis, bet laukus buvo galima tvarkyti tik pagal bendruomenės interesus, nurodymus. Laukų žemė būdavo periodiškai perdaloma. Sėjama buvo pagal bendruomenės nustatytą sėjomainą, gyvuliai bendrai ganomi laisvuose nuo pasėlių laukuose. Bendruomenė galėjo kištis į žemės dirbimą su savo nurodymais, nustatydavo, kada sėti, kada piauti ir panašiai. Į pasivėlavimus nebūdavo atsižvelgiama, ant jų laukų būdavo varomi galvijai. Ganyklos ir girios būdavo visų bendra nuosavybė, kuria kiekvienas naudodavosi pagal savo reikalą. Taigi, « markės » bendruomenių ūkis buvo vedamas ne agrarinio komunizmo, kaip pas pietų slavus, bet buvo individualizuotas ūkis, nes jame galėjo laisvai pasireikšti individo ūkininkavimas. Visa žemė nuosavybės atžvilgiu susidėjo iš trijų dalių: privatiškos sodybos ir daržų nuosavybės, pusiau bendros dirbamų laukų nuosavybės ir visai bendros ganyklų bei miškų nuosavybės.

« Markės » bendruomenė buvo ir tikiškinė, ir kariška, ir teisiška, ir socialinė sąjunga. Visi bendruomenės nariai drauge meldavosi, visi drauge eidavo krašto ginti, visi atsakydavo už nuostolius. Gaminavo patys sau. Tai buvo tipiškas uždaras namų ūkis. Pirkdavo tik tai, ko patys negalėdavo pasigaminti, būtent: geležies, druskos. Šitų gėrybių išgydavo mainų keliu.

Žemės ūkio bendruomenių galima rasti ir Alpių ir Skotijos ūkiuose. Alpių ganyklos buvo laikomos visos bendruomenės nuosavybė ir skirstomos nariams. Skotijoje žinoma žemės arimo talka. Žemę dirbdavo aštuonetu jaučių pakinkytu arklu. Ūkininko būdavo jaučiai, kalvio — žagrė. Tokia žemės arimo talka vadinosi « Cywar ». Uždarbiu buvo dalinamasi. Skotai visą dirbamą žemę dalino į dvi dalis: viena buvo arčiau sodybos. Ją dirbdavo pagal trilaukio sistemą. Antroji žemė buvo toliau nuo sodybos, padalinta į 5-7 laukus, kurių vienas iš eilės kasmet būdavo dirbamas « cywar » talka. Bendruomenių santvarka randama ir senovės Airijoje. Airijoje buvo daugiau užsiimama gyvulininkyste. Vėliau imta dirbti žemė. Bendruomenės buvo žinomos ir pas pietų slavus *zadruga*.

Iš rytų Europos žemės ūkių bendruomenių reikia paminėti ir ūkiškąją rusų sistemą *Obščina* arba *Mir*. *Miro* sodybos sudarė kaimus abipus kelio. Naujos šeimos kurdavosi iš kaimo galų. Laukų šeimos turėjo pagal tai, kiek jose būdavo žmonių arba dirbančių rankų. *Miro* žemė, laikoma visų bendra nuosavybė, būdavo perdaloma kas ketveri metai, bet dažniausiai atsižvelgiant tik turtingųjų interesų, nes jie mokėjo valdyti prasiskolinusių ūkininkų balsus. Reikalausti savo *nadielo*, (savo dalies) galėjo iš *miro* kiekviena šeima, net ir tie, kurių proteviai iš *miro* buvo išsikraustę gyventi į miestą. Kadangi visas *miras* nešė kolektyvinę atsakomybę, iš jo nebuvo galima pasitraukti, jis galėjo prievarta priversti savo narius grįžti iš miesto ir imtis žemės darbo. Tokia ūkio sistema išsiliko net ligi 1906-1907 metų, kai pagal naują Stolipino žemės reformą *mirai* buvo panaikinti.

Bendruomenių santvarka tačiau buvo ne visur. Vakarų Europoje, Frankų valstybėje ir kitur, kur valstiečiai ėmė nustoti savo reikšmės, ėmė nykti ir bendruomenių kaimų sistema, o įsigalėti žemės ponų valdymas, ypač Prancūzijoje, Anglijoje, Vakarų Vokietijoje, kur nukariauti žmonės pasidarė ponų valdiniais.

ŽEMĖS PONŲ VALDYMAS

Šis valdymas — tai tipiška žemės ūkio forma viduramžiais, tipiškėsnė ir charaktėringesnė net už laisvos «markės» bendruomenės ūkį. Šis valdymas rėmėsi ne darbu, bet baudžiauninkais. Ponų valdymas buvo ir visuomenės santvarkos principas. Stambieji žemvaldžiai, stovėdami aukščiau ekonomiškai atžvilgiu, stovėjo ir visuomenės aukštesnėse pakopose. Tik ponai galėjo būti žemės savininkai. Žemės valdymas buvo tik nedidelio skaičiaus ponų rankose. Kartais net ir pats valdovas negalėdavo savo žemėmis prilygti kuriam nors žemvaldžiui. Ponų žemės valdymas buvo svarbiausias elementas ankstyvųjų viduramžių agrarinės santvarkos. Ponų žemės valdymas, kaip ūkiškai socialinis reiškinyis buvo tokia agrarinės santvarkos institucija, kur stambieji žemvaldžiai turėjo pajamų ne tik iš jų pačių eksploatuojamų žemių, bet ir iš tų žemių, kurios buvo jų nuosavybė, bet kurias dirbo savarankiškai ūkininkaudami valstiečiai baudžiauninkai. Visuomenės masė — baudžiauninkai, valstiečiai ekonomiškai, socialiai ir politiškai priklausė nuo žemvaldžių.

Tokia žemės ūkio forma galėjo atsirasti per giminių karus. Giminių vadas pats savaime praturtėja arba užgrobia naujų žemių.

Kai atsirado profesinių karių luomas, daugumas jo narių, ypač įtakingieji, virto žemvaldžiais, išsiskyrė iš mažiau pasiturinčių gyventojų ir, kas svarbiausia, nepajėgiančių save apginkluoti. Kariai tuomet pasidarė žemvaldžiais, o silpnesnieji, neturtėliai liko žemdirbiais. Pastarieji turėjo pasiduoti galingesniems, turtingesniems žemvaldžiams kariamams, dirbti jų žemę ir mokėti duoklę. Ponų valdymas, kaip jau anksčiau sakyta, galėjo atsirasti ir kitus kraštus nukariaujant. Užkariautojai virsdavo ponais, o užkariautieji — vergais. Ir ramiu būdu atsirasdavo ponų valdymas, būtent tada, kai silpnesnieji laisva valia pasiduodavo su visa žeme ponams, seniorams, kurie juos gynė ir atstovavo teisme, arba kai ponai, plėsdami neapdirbtas žemes, didino savo žemės plotus ir kurdino ten naujakurius. Anais laikais žemės skaitėsi to, kas jas išplėšė. Dar kitas kelias ponų valdymui atsirasti — fiskalinio pobūdžio, tai įvykdavo tuo atveju, kai būdavo centralizuotas kunigaikščio ūkis, arba kai krašto ūkyje vyravo luominis pradas, kai karalius mokesčius rinkti pavesdavo savo vasalams, o šie, įgiję įtakos, paimdavo savo priklausomybėn mokesčių mokėtojus ir jų žemes.

Frankų valstybėje ankstyvaisiais viduramžiais ponų žemės valdymas atsirado irgi panašiu būdu. Nukariautos žemės būdavo dalomos kariamams; apskritai, tada atlyginimo priemonė kariamams buvo daugiausia žemė. Vyravo principas, kad nebūtų jokios žemės be « pono » — (« nulle terre sans seigneur »). Bet žemė be žmonių neturėjo vertės. Dėl to nukariautojai visomis jėgomis stengdavosi senuosius gyventojus sulaikyti žemėse arba jų daugiau sutraukti, varydami tarpusavio konkurenciją dėl darbo sąlygų baudžiauninkams. Suprantama baudžiauninkai mieliau dėjosi prie to pono, kuris jiems daugiau laisvių teikdavo. Dažnai tokiems žemvaldžiams, įsikūrusiems nukariauotose žemėse, karalius suteikdavo imunitetą, duodantį valstybines teises žemvaldžiams, būtent savaip tvarkytis gautoje žemėje, tarp kit ko, rinktis sau mokesčius, teisti, leisti įstatymus, pinigus, rinkti kariuomenę ir panašiai. Valstiečiai, kurie turėjo sklypą, nenorėdami eiti sunkią karo tarnybą, dėjosi su savo žeme prie kokio nors pono, pasiduodami jo globai ir atiduodami jam savo žemes. Ponas grąžindavo jam žemę, bet jau kaip leną. Tokie žemės santykiai vadinasi « commendation ». Jie buvo priešingi prekarijų santykiams, kai ponui pasiduoda žmogus, neturįs žemės, ir gauna iš pono leną.

Svarbiausios žemės ponų valdymo rūšys yra trys: karaliaus, Bažnyčios ir pasaulinių ponų žemvaldžių.

Karalius, kaip valstybės galva, turėjo daugiausia žemių. Karaliaus dvarai — « terra dominica » — buvo išmėtyti visoje teritorijoje. Dvaruose būdavo trobesiai, daržai, laukai, pievos ir miškai.

Prie dvarų gyveno ir valstiečiai, kurie dirbo žemę ir mokėjo mokesčius. Paties dvaro žemė paprastai sudarydavo apie 100 ha, kas yra tik maža dalis iš visų karališkų dvarų žemių. Likusią žemę dirbo valstiečiai. Merovingų karalių laikais dvarų (domėnų) valdymas buvo labai centralizuotas. Tam tikri valdininkai kontroliuodavo dvarų valdymą. Karaliaus dvarų prižiūrėtojas vadinosi villicus. Jis turėjo ir vykdomąją ir teisiamąją valdžią. Svarbiausia jo pareiga buvo valdyti dvarą. Tokios pareigos dažnai pasidarydavo paveldimos. Apskritai, domėnų žemės duodavo daug pajamų karaliui. Karališki dvarai, nuo jų prižiūrėtojų dar vadinami vilikacijomis.

Jau nuo Konstantino Didžiojo Bažnyčia įgijo teisę turėti žemių. Daug jų gavo iš karalių, kunigaikščių. Be to, karštai tikintieji irgi gausiai dovanodavo Bažnyčiai žemes gyvi ir testamentais. Šitos dovanojamos žemės dažniausiai būdavo su žmonėmis, bet kartais ir visai negyvenamos. Į negyvenamas žemes Bažnyčia siųsdavo naujakurius, kolonistus. Ilgainiui Bažnyčia pasidarė ne tik agrarinė, bet ir apskritai — viena svarbiausia viduramžių ūkiškoji galybė. Kilo pavojus, kad Bažnyčia gali savo žemių gausumu pralenkti ir valstybę. Anglijoje Bažnyčiai priklausė net $\frac{1}{3}$ visų žemių. Todėl anksti, net VIII a., prasidėjo vadinamos sekuliarizacijos, t. y. sumanymai atimti žemes iš bažnyčių ir vienuolynų ir atiduoti jas bajorams. Galima sakyti, kad Bažnyčios žemėse centralizacijos nebuvo. Pelnasėjo arba vienuolynams arba bažnyčioms. Ypač vienuolynai tada buvo pavyzdingi ūkiai. Iš gaunamo pelno vienuolynai išlaikydavo mokyklas, prieglaudas. Vienuolynai garsėjo ir savo pavyzdingais amatininkais.

Pasauliniai ponai žemvaldžiai tarpusavyje skyrėsi. Kai kurie žemių turėjo tiek daug, kad galėjo prilygti net karaliui, kaip kunigaikščiai, hercogai, baronai ir t. t. Kiti turėjo didesnius ar mažesnius žemės plotus. Valstiečių būklė buvo lengvesnė ten, kur ponų žemės buvo išsklaidytos, nes tada jie, negalint jų sužiūrėti, nebuvo taip spaudžiami. Kas kita, kai pono žemės sudarydavo vieną vienetą. Tada ponas stengdavosi iš valstiečio išspausti kuo daugiausia. Pas stambesnę poną valstiečiams buvo lengviau gyventi.

Ūkis buvo tvarkomas dvejopai, atsižvelgiant į tai, ar patys ponai jį tvarkė (tai vilikacijų sistema), ar jų žemėse gyveno savarankiškai ūkininkaują valstiečiai ir mokėjo mokesčius (nuomos arba činšo sistema). Bet dažniausiai ūkis būdavo maišytas — dalį žemės patys ponai dirbdavo, dalį atiduodavo valstiečiams. Ponai nesistengė turėti per daug savo pačių dirbamosios žemės, nes tuo laiku — prekyba buvo sustojusi, gaminių, jei jų būdavo pagaminta per daug, nebūdavo kur dėti. Tik naujaisiais laikais, atsiradus prekybai, ponai

pradėjo savo ūkį plėsti ir tvarkyti kapitalistiniais pagrindais. Anks-tyvajame viduramžyje jie stengėsi iš savo ūkių pagaminti tik tiek, kiek jiems patiems ir jų dvarui reikėjo. Tai uždaras namų ūkis.

Vilikacijų sistemos ūkis buvo tvarkomas taip. Ūkio centras — dvaras. Dirbamos žemės plotas buvo didesnis už valstiečio valdomą. Dvaro inventorius žemei dirbti buvo menkas, nors gyvulių kai kur buvo laikoma labai daug. Svarbiausi dvaro darbininkai buvo ne dvaro gyventojai, bet valstiečiai baudžiauninkai, kurie už iš pono gautą dirbamą žemę ėjo vadinamą lažą. Baudžiauninkai skyrėsi į laisvuosius ir nelaisvuosius. Laisvieji galėjo, išėjus sutarties laikui, palikti žemę ir kraustyti pas kitą poną. Nelaisvieji buvo pririšti prie žemės. Prie dvaro gyveno ir sklypininkų, kurie už gautą valdyti nedidelį žemės sklypelį atsilygindavo ponui dažniausiai amatininko darbu. Kartais amatų ir žaliavų perdirbimo darbus atlikdavo ir dvaro šeimyna.

Paprastai baudžiauninkas dvare turėdavo dirbti tris dienas per savaitę nuo saulės užtekėjimo ligi nusileidimo. Darbas buvo įvairus. Anais natūralinio ūkio laikais viską reikėjo pačiam pasigaminti, net darbo priemonės. Dvaro trobesių remontas, kelių taisymas, — vis valstiečio baudžiauninko pareigos! Įvairios buvo ir jo duoklės. Jis turėjo kasmet patiekti ponui tam tikrą kiekį žemės produktų — linų, rugių, medaus, gyvulių, malkų, amato dirbinių — gelumbės, audeklo, avalinės, indų ir t. t. Žodžiu, tai ką pats galėjo pagaminti. Valstiečiai savo galvijų mėšlu turėjo tręšti pono laukus. Žiemą turėjo laikyti ir šerti pono gyvulius. Turėjo poną vaišinti ir mokėti tam tikrą mokestį už teisę medžioti ir žvejoti. Vesdami irgi turėdavo mokėti mokestį. Kartais pasitaikydavo, kad ponas nuskurdusį valstietį šiokiu ar tokiu būdu paremdavo, sušelpdavo. Kartais ponas, mirus valstiečiui, nusavindavo jo mantą, kartais tik jo dalį (« mirusioji ranka »).

Tokia tvarka buvo vilikacijose, bet, kaip žinome, dauguma žemių buvo išdalyta valstiečiams, kurie baudžiatvos neėjo, tik mokėjo mokesčius. Sąlygos tokioje nuomos ar činšo sistemoje, kai kada vadinamoje prekarijomis, (nes valstietis prašo žemės, o ponas jam duoda) buvo įvairios, pagal susitarimą.

Prekarijose valstiečių gyvenimas buvo daug lengvesnis, nes nereikėjo eiti lažų, o tik duoti duokles. Kaip ir vilikacijose, ūkis nebuvo per daug centralizuotas. Ponai baudžiauninkais naudojosi tik tada, kai reikėjo pono žemės dirbti, t. y. baudžiatvą eiti. Šiaip ponai naudojosi tik įvairiais mokesčiais ir duoklėmis iš valstiečių. Gamino tik tiek, kiek buvo reikalinga daugiau ar mažiau prabangiam pono gyvenimui.

Ankstybame viduramžyje nebuvo miestų, rinkų. Mainai, nekalbant jau apie prekybą, buvo mažai išplitę. Ką pasigamino, tą turėjo ir suvartoti. Ir gamino tik tiek, kiek reikėjo suvartoti.

Ekonominėje žmonių santvarkoje labai svarbu ar gyvenama kaimais, ar vienkiemiais. Kaip tad gyventa ankstyvaisiais viduramžiais? Galime pasakyti, kad kaimų sistema buvo dažnesnė ten, kur žmonių jau iš seno gyventa, būtent: Pado upės slėnyje, Šiaurės — Rytų Prancūzijoje, Vokietijoje, Belgijoje, apie Dunojaus upę.

Vienkiemų sistema buvo Vestfalijoje ir kai kuriose Prancūzijos dalyse. Į rytus nuo Reino labiau kaimai, Prancūzijos žemėse — labiau vienkiemiai, per vidurį maišyta sistema.

Gyvenant vienkiemiuose, laisviau galėjo pasireikšti ūkininkaujančio individualumas. Kaimų ūkininkai tuo tarpu net nuosavų ganyklų neturėjo. Žemė buvo padalyta į sklypus, šie į rėžius. Taip dalyta dėl to, kad kiekvienas ūkininkas turėtų ir geros ir blogos žemės. Šitas suskaldymas turėjo dar ir tą gerumą, kad dėl audrų visi vienodai nukentėdavo. Todėl laukai buvo galima dirbti pagal vieną planą, visiems kartu arti, kartu sėti ir piauti.

Nuo VIII a., nuo Karolio Didžiojo laikų ima išgalėti vadinamas trilaukis ūkis, kuriame pagal sėjomainą, visa kaimo žemė padalyta į 3 laukus: į vieną sėta žieminiai javai, į kitą — vasarojus, o trečias paliekamas pūdytauti. Kasmet sėja mainoma. Pūdymuose ganoma. Bet šitokiame ūkyje progresas neįmanomas. Seniūnas čia tvarko, įsako ką kur reikia sėti, kada sėti, kada derlių valyti. Kas nespėjo paskirtu laiku derliaus suvalyti, turėdavo kęsti, nes rudenį būdavo paleidžiami viso kaimo gyvuliai. Trijų laukų sistema išsiliko ligi XVIII a. Ūkio vienetai buvo « hufe » — apie 25 — 30 ha. Iš pradžių šitokio ūkio santvarkoje viešpatavo ūkių lygybė, kuri ilgainiui dėl šeimų nevienodumo — didumo ar negausumo — išnyko. Atsirado šeimų, turinčių 0,5, 0,3 ar net 0,25 « hufės ». Kaime atsiranda įnamių, mažžemių, arba bežemių, kurie vertėsi daugiausiai amatais. Lygių teisių su žemę valdančiais neturėjo.

Ankstyvaisiais viduramžiais auginta visų rūšių javų. Buvo mėgstama auginti ypač ankštiniai augalai. Romanų kraštuose buvo žinomi sodų ūkiai.

Greta žemės darbo antra pagrindinė šaka — gyvulininkystė, kuri kai kur pralenkėdavo ir žemės ūkį. Šiaip, normalioms sąlygoms esant, ji stovėjo lygiagrečiai su žemės ūkiu. Gyvuliai buvo laikomi mėšai, pienui ir drabužiams. Daug auginta kiaulių. Veista ir bičių. Medžioklė buvo ne malonumas, bet pragyvenimo šaltinis.

4. AMATAI, PREKYBA IR SUSISIEKIMAS ANKSTYBAISIAIS VIDURAMŽIAIS

Ankstybaisiais viduramžiais iš ūkio šakų dominavo žemės ūkis.

Dėl uždaro namų ūkio — pramonės nebuvo. Vis dėlto šiuo laiku randame gaunamosios (kasyklų) pramonės užuomazgą. Svarbiausi iš žemės gaunami turtai: auksas, sidabras, švinas, varis, cinas, druska. Anglis nepažinta. Prancūzijoje, Alpių kalnuose imtos kasti šachtos ir leisti į žemės gilumas. Kasyklų įrengimui reikėjo kapitalo. Dėl to požeminių darbų bandyta imtis kooperacijos būdu. To reikalavo ir saugumas leidžiantis žemėn. Paprastai vienoj šachtoj dirbo 3 asmens. Požeminiai turtai priklausė valstybei. Kas norėjo žemės turtus kasti, turėjo gauti valdžios sutikimą. Laisvo kasimo principo tada nebuvo. Prie kasyklų būta ir primitivių deginimo krosnių. Pajūriuose buvo eksploatuojama druska.

Žaliavas daugiausiai apdirbdavo kaimo amatininkai. Tačiau amatai buvo dar tik uždaro namų ūkio ribose. Prie pardavimo rinkoje prieita tik atsiradus pinigingsiems pirkėjams. Amatas tebuvo tik papildomas, antraeilis ūkininko užsiėmimas. Amatininkai daugiausia gamino kasdieninio gyvenimo bei vartojimo daiktus ir įrankius, tai kalviai, siuvėjai, puodžiai, račiai, mūrininkai ir kiti. Labiausiai buvo paplitęs kalvio amatas, o karaliaus dvare nemažos reikšmės turėjo auksakaliai. Teisinė ir ekonominė amatininko padėtis buvo įvairi. Dažniausiai jie būdavo nelaisvi arba pusiau laisvi baudžiauninkai, nors pasitaikydavo ir laisvųjų. Amatininkai savo ponui turėjo mokėti savo darbu arba savo darbo vaisiais. Žaliavą paprastai gaudavo iš pono, bet labiau pasiturį gamino ir iš savo žaliavos. Buvo nedidelis skaičius laisvųjų amatininkų, ypač miestuose.

Yra žinomi ir, vadinamieji, keliaujantieji amatininkai.

Žemės darbas, kai amatai ir prekyba dar nelabai tebuvo išsivysčiusi, nelyginant nustelbė amatus ir prekybą. Vis dėlto dar užsiliko iš Romos imperijos laikų jos likučių. Nuo Karolio Didžiojo laikų ima rasti pirklių, daugiausiai iš arabų, sirijiečių ir žydų tarpo. Prekyba užsiimdavo ne vien tik amatininkai, bet buvo ir šiaip specialistų pirklių. Pirkliai socialiniu atžvilgiu buvo laisvi žmonės. Jie keliaudavo po kaimus ir dvarus, savo prekes parduodami. Bet didesniuose miestuose buvo galima rasti ir sėslių pirklių. Pirkliai mielai pasiduodavo karaliaus, Bažnyčios ar kokio nors įtakingesnio didiko globon, mokėdami jiems tam tikrą atlyginimą už apsaugą nuo plėšikų pavojų keliaujant. Dažnai ir patys pirkliai jungdavosį į grupes apsigynimo tikslu. Iš šitų grupių būrimosi vėliau išaugo pirklių sąjungos, gavusios « hanzų » vardą. Vietoj gyveną pirkliai taip pat jungėsi į savo draugijas — gildijas.

Pirklių prekiauta daugiausia druska, metalo gaminiais, vilna, galvijais. Žymią vietą užėmė ir orientalinės prekės, taip pat ir vergai. Pirkliai buvo detalistai, ne urmininkai, nes keliauti buvo pavojinga, ir keliai blogi, o be to, ir patys nebuvo dar turtingi. Tik nuo Karolio Didžiojo labiau imta rūpintis kelių taisymu. Labiausiai buvo mėgiami vandens keliai. Pirklio apyvarta buvo labai maža, dėl to jis retai kada turėdavo sau padėjėją. Kaina už prekę buvo nustatoma derybų būdu. Kad nebūtų išnaudojimo, Bažnyčia reikalavo prekiauti pagal « iustum pretium » (teisingą kainą), t. y. pirklys negalėjo parduoti prekes brangiau, negu jam pačiam ji atsieina. Bet ir pirkėjas turėjo mokėti nemažiau, negu kad prekę kainuoja.

Miestai dėl tautų kraustymosi buvo sunykę. Todėl ir prekyba su pramone buvo suskurdusi. Miestai priklausė arba karaliui, arba Bažnyčiai, arba kokiam nors didikui. Savivaldybių tuo tarpu dar neturėjo. Prekybai ir amatams plėstis kliudė ir Bažnyčios nusistatymas, draudęs turėti iš kredito pelno, t. y. imti nuosimčius ir per daug uždirbti prekyboje. Valstybė nesikišo į krašto ūkį, nesirūpino ūkiškais reikalais. Kiek labiau ekonominius dalykus rūpinosi Karolis Didysis. Karolio Didžiojo « Capitulare de villis » sutvarkė karaliaus dvarų ūkį. Karolis Didysis padarė ir garsiąją pinigų reformą. Be to, jis sureguliuavo matus bei saikus, juos suvienodindamas. Tik gal vienas Karolis Didysis iš anų laikų suprato, kokią dideią reikšmę gali turėti gerai sutvarkytas ir pakeltas krašto ūkis.

Pinigai ankstybiaisiais viduramžiais labai retas dalykas, nors visai išnykę nebuvo.

Šiandie pinigais atlieka trejopas funkcijas: jis yra valstybės pripažinta prekių vertinamoji, mainomoji ir taupomoji priemonė. Tačiau istorijoje pinigais išėjo ilgą kelią, kol prieita prie tokio piniginio ūkio, kokį šiandie turime. Senovėje pinigų rolę dažnai atlikdavo įvairūs papuošalai (aukso, dramblio kaulo, gintaro ir kiti), įvairūs daiktai, reikalingi žmogaus gyvenimui (grūdai, drabužiai, darbo įrankiai, kailiai, odos ir t. t.). Vėliau visa tai pakeitė įvairūs metalai: iš pradžių — tiesiog bet kokio metalo gabalai, vėliau — jau rinktinių ir sukapotų metalų gabalai. Pamažu prieita prie tobulesnės, apskritos formos mažo pinigų. Graikijoje ir Romoje pinigų ūkis jau buvo pasiekęs pusėtiną aukštumą. Bet vėliau, maždaug iki Karolio Didžiojo, pinigų ūkis buvo apleistas. Ankstybųjų viduramžių pinigų reikšmė buvo maža. Jie vartojami tik miestų likučiuose.

Greta nežymaus pinigų vartojimo atsiranda ir kredito užuomazga. Pinigai buvo skolinami iš %, bet dažniausiai už įkeistą žemę arba šiaip užstatą. Pinigų skolinimas ypač buvo paplitęs pelningoje jūrų prekyboje. Mokėta net 30-35 %. Pinigingi asmens sko-

lindavo pinigų jūrų pirkliams. Jeigu jūra vežamos prekės žūdavo, tai kreditorius savo pinigų negaudavo. Bet jei pasisėkdavo prekes pergabenti laimingai, tai gerai uždirbdavo ir pats skolintojas ir skolininkas. Viduramžiais kreditu vertėsi daugiausia žydai. Tiesa, vertėsi ir krikščionys, net vienuoliai, nežiūrint Bažnyčios draudimo. Bažnyčia draudė imti procentus. — Esą negyvas daiktas, kaip pinigai, negalės « pagimdyti » kitų pinigų. Nuošimčių ėminas buvo labiau smerkiamas iš morališko žiūrėjimo punkto. Į tai buvo žiūrima, kaip į išnaudojimą be don patekusio žmogaus.

Apskritai, įdomi Bažnyčios pažiūra į prekybą. Ji skelbė, kad prekyboje neišsvengiama nuodėmės. Be to, turinti būti teisinga kaina. Tik žemės ūkis ir amatai tegali būti žmogaus pragyvenimo šaltinis.

III. FEODALIZMO GADYNĖ

Tai tas viduramžių istorijos laikotarpis, kuris trunka nuo IX ligi XIII a. pabaigos. t. y. nuo feodalizmo įsigalėjimo ligi kryžiaus karų pabaigos. Tai viduramžių kulminacinis punktas.

1. FEODALINĖ SANTVARKA

Antrojoje IX a. pusėje Vakarų Europa buvo apverktinoje būklėje: ją iš visų pusių puldinėjo normanai, saracėnai ir vengrai. Karai vargino kraštus. Karaliai patys neįstengdavo gintis ir savo valdinių ginti. Reikėjo patiems gyventojams gynimusi rūpintis. Grafai ir kiti stambūs žemvaldžiai ėmė statyti pilis ir kitaip stiprintis, gintis nuo užpuldinėtojų. Tuo būdu žemvaldžiai pasidarė lyg kokie karaliukai, maža nori priklausyti centrinės valdžios. Ir valstybė pradėjo skilti į daugybę savarankiškų valstybėlių. Tai feodalinės santvarkos charakteringa žymė.

Merovingų ir karolingų laikais už tarnybą valstybei paprastai būdavo apmokama dvarais (beneficijomis). Beneficijos iš pradžių buvo duodamos tik iki gyvos galvos, bet vėliau gyvenimo praktika nustatė, kad jos buvo duodamos ir paveldimai (feodai arba lenai). Feodalai be feodų turėjo dar ir alodų. Tai buvo visai nuosavos didikų žemės. Karaliaus tarnautojai (grafai, hercogai), pavertę beneficijas paveldimais lenais, pasidarė tikri jų valdovai, o žodžiai « grafai » « hercogai » nustojo reikšti tarnybas ir virto paveldimais titulais.

Valstybė suskilo į tiek vienetų kiek buvo grafijų, senjorių ir. t. t. Feodalai nepalikdavo neišnaudotos jokios silpnesnės karaliaus padėties, kad tik jo valdžia būtų vis silpninama. Ilgainiui senjorai imuniteto keliu gavo valstybinių teisių rinkti mokesčius, teisti žmones, leisti įstatymus, kalti pinigus. Išnyko bendri visai valstybei įstatymai, bendros karo pareigos, bendri teismai. Kiekviena senjorija turėjo savo teismus, savo kariuomenę, savo įstaigas. Net kitos senjorijos gyventojai vadinami svetimtaučiais — taip buvo senjorijos viena nuo antros atsiribojusios. Žmonės pasidarė nebe valstybės piliečiai, bet senjorų valdiniai.

Senjorų žemės savo didumu buvo nelygios — didesni ir mažesni plotai. Iš žemiųėjo senjorams pajamos, tačiau nepiniginės, nes prekyba nebuvo išsirutuliojusi ir nebuvo, kas iš žemės gautus produktus perka. — Senjorai stengdavosi kuo daugiau gauti sau valdinių, kad tie galėtų savo lėšomis eiti karo tanybon, nes senjorai ne tik patys privalejo eiti kariauti, bet ir pristatyti karių — riterių būrį. Taip atsirado vasalai, gavę iš senjorų žemės ir einą jam karo tarnybą. Tas galingesnis, kas turi daugiau vasalų. Vieni, negalėdami patys apsiginti nuo skriaudėjų, pasiduodavo senjorui su savo žeme (komendacija) arba be žemės (prekarija), žemės prašydami iš senjoro ir ją gaudami leno teise. Susidarė visuomenėje lyg piramidė: viršūnėje sėdėjo karalius, žemiau senjorai, dar žemiau — jų vasalai ir vasalų vasalai. Pačiame piramidės pagrinde prislėgti viršutinių sunkumo, buvo valstiečiai, privalą juos visus maitinti ir duoti duokles.

Atiduodant feodą ir komenduojantis, buvo atliekamos įvedimo į tas žemes ir pareigas ceremonijos (investitūra). Vasalas prisiekdavo ištikimybę ir karo pagalbą senjorui, pažadėdavo jį saugoti ir globoti.

Feodalizmas buvo tokia viduramžių valstybinė, socialinė ir ekonominė santvarka, kur visa valstybė buvo suskilusi į atskiras, savarankiškas sritis, visuomenė buvo nelyginant piramidę vienų kitiems priklausančių klasių, ekonomiškai gi, vėl vieni priklausė kitų. Sunkiausias gyvenimas buvo socialiai ir ekonomiškai žemiausiai stovinčių valstiečių.

2. ŽEMĖS ŪKIS FEODALIZMO GADYNĖJE

Ankstybaisiais viduramžiais charakteringiausias žemės ūkio dalykas buvo — Grundherrschaft (ponų žemės valdymas). Vyravo nuomonė, kad tik ponai gali valdyti žemės plotus, negali būti žemė be pono. Aukščiausio savo laipsnio ponų žemės valdymas pasiekė feodalizmo gadyneje.

Ponų valdžios buvo trys dalys:

- 1) žemės nuosavybė;
- 2) žmonių nuosavybė;
- 3) politinės teisės, ypač teismas, įgytas uzurpacijos arba dovanojimo keliu.

Valstybė, suteikdama ponams imunitetą, drauge išsižadėjo ir santykių su valstiečiais. Valstiečiai jokiais teismais nebuvo sujungti su valstybe. Jie buvo sujungti su ponais. Į valstietį vėlesniais laikais buvo žiūrima ne kaip į žmogų, bet kaip į dalį dvaro inventoriaus.

Žemės ūkis — svarbiausia ūkio šaka, svarbiausias žmonių pragyvenimo šaltinis feodalizmo gdynėje. Žemės dirbimas IX a. buvo jau tiek išplėstas, kiek tais laikais tik buvo galima. Apie Reiną jau nebuvo galima plėsti žemės ūkio, nes visos žemės buvo išplėstos ir dirbamos. Į rytus nuo Reino dar buvo vietos vidaus kolonizacijai, bet neužilgo ir čia buvo išplėsti miškai ir pritrūko dirbamos žemės. Jau XII-XIII a. prasidėjo vokiečių «Drang nach Osten». Vokiečiai ėmė skverbtis į rytus už Elbės ir Saalės, plėsti derlingus retai apgyventus slavų kraštus, kur žemės darbas dar tebuvo labai primityvus. Kunigaikščiai ir didikai, užkariavę naujus kraštus, kviesdavosi vokiečių kolonistų, duodami jiems įvairių lengvatų. Atvykę ten vokiečiai su tobulesnėmis technikos priemonėmis nukonkuravo vakarų slavus. Bet vokiečių kolonizacija plėtėsi ir į pietryčius: rytinė Bavarija ir vakarinė Austrija — taip pat vokiečių kolonizuotos slavų žemės.

Feodalizmo gdynėje ponų žemės valdymas pasiekė kulminacinį punktą. Karališkų žemių plotą padidinti buvo galima tik užkariavimo būdu. Dvasiškių žemės, nežiūrint to, kad VIII a. Karolis Martelis buvo pravedęs dalies Bažnyčios žemių sekuliarizaciją, vis tik per dovanojimus ir toliau didėjo. Ponų žemės negalėjo augti. Bet ponai stengėsi anksčiau visur išmėtytas žemes jungti vienetan. Tai daryta žemių apsimainymo, beneficijų ir prekarijų davimo būdais. Sujungus žemes, buvo galima geriau vesti pats ūkis. Dalijant žemes vasalams, atsirado dar daugiau smulkiųjų žemvaldžių.

Kaip ir anksčiau, taip ir dabar ponų žemė daloma į dvi dalis: pono ir valstiečių dirbamą. Bet ponai stengėsi mažinti savo dirbamos žemės plotą, ją net išdalydami valstiečiams ir pakeisdami į lažą, į činšą. Savo valstiečius jie stengėsi išnaudoti labiau, kaip rentos mokėtojus, negu kaip darbo jėgą. To buvo kelios priežastys.

Pirmiausia — užsiėmę karais, medžioklėmis, ponai buvo nerangūs įsitaisyti savo didelį ūkį, atrato nuo žemės darbo. Be to, ponai

neturėjo savo inventoriaus, o riziką, jį įsigyti ponas mieliau primesdavo valstiečiui. Ponai bijojo, kad inventorius per karus galėjo būti sunaikintas. Kol nebuvo gaminama rinkai (prekybos žemės ūkio produktais dar nebuvo), ponas galėjo savo dirbamų žemių ir visai neturėti, nes pakankamai žemės produktų gaudavo iš valstiečių duoklių pavidale, kurie jo žemėse gyveno. Todėl ponai mažino savo dirbamą dvaro žemę, atiduodami ją valstiečiams ir pasitenkindami tikromis, nors ir mažesnėmis pajamomis iš valstiečių duoklės.

Valstiečio ūkis feodalizmo gadynėje buvo toks pat, kaip ir ankstybaisiais viduramžiais. Tie patys laukų padalinimai, trilaukė sėjomaina, darbo įrankiai. Valstiečio ūkis buvo paveldimas, nors žemė buvo ne valstiečio, bet sanjoro nuosavybė. Už naudojimąsi žeme valstiečiai turėjo eiti įvairias pareigas ir mokėti duokles ponui. Aukščiausią valstiečių luomo pakopą sudarė laisvieji, pasibaigus nuomai galį kitur kraustyti. Toliauėjo pusiau laisvi, asmeniškai laisvi, bet faktiškai pririšti prie žemės, negalį jos apleisti. Žemiausiai stovėjo nelaisvieji. Jie neturejo net asmens laisvės, negalėjo turėti net kilnojamojo turto.

Valstiečių pareigos buvo labai įvairios: dalis mokėjo metinį mokestį — činšą, kiti dar turėjo duoti ponui iš savo ūkio tam tikrą skaičių vežimų javų, šieno, vynuogių, vaško, turėjo mokėti visą eilę muitų, pav., parduodami savo ūkio produktus, važiuodami per pono brastą, tiltą, naudodamiesi jo keliais; negalėjo grūdų malti ar duoną kepti kur kitur, o tik pas poną; turėjo mokėti mokesčius už teisę ganyti, žvejoti, kirsti medžius. Ponas savo valstiečius galėjo net mirtimi bausti, imdamas savo naudai ir teismo pabaudas. Jei ponas dar turėjo savo ūkį, valstiečiai privalėjo eiti lažą, dirbti ponų žemes, prieš dirbdami savo žemę. Vienu žodžiu, valstiečio padėtis buvo labai bloga, o ypač dar ir dėl to, kad ponai kiekviena proga panaudodavo visokias suktybes valstiečių atžvilgiu.

Nelaisvųjų padėtis gerėjo, o laisvųjų ir pusiau laisvųjų — blogėjo, kol jie visi susilygino. Pasibaigus karams, išnyko vergų prekyba. Vergai virto baudžiauninkais, kurie mokėjo didesnius mokesčius už kitus, kurie vergai nebuvo. Kai kurie ponai, suprasdami, kad laisvo valstiečio darbas daug našesnis, suteikdavo vergams progos išsipirkti ir virsti baudžiauninkais ir net laisvais valstiečiais. Vergų būklė pagerėjo dar ir tuo, kad ponai mažino savo pačių ūkį, žemę nuomon išdalydami valstiečiams. Čia būdavo apgyvendinami ir buvę vergai. Nelaisvieji mokėjo dar specialius mokesčius, kaip vedybų, mirties, paveldėjimo.

3. MIESTŲ ŪKIO KILIMAS FEODALIZMO GADYNĖJE

Ankstybame viduramžyje visai sunykę miestai buvo jau patekę į vyskupų, abatų ir pasaulinių senjorų priklausomybę. Pramonės ir prekybos laisvė visiškai išnyko. Prekybai plėtotis ypač kliudė nebuvimas kelių, nes senovės romėnų išvesti keliai jau buvo iširę. Antra kliūtis — muitai, kuriuos senjorai imdavo iš pravažiuojančių pirklių. Muitai buvo imami kiekvieno senjoro žemėje, prie kiekvieno tilto ar brastos, mokami natūra. Dėl muitų daugumo vežti prekes visai neapsimokėdavo. Be to, keliauti buvo labai pavojinga, nes plėšikai, patys senjorai dažnai užpuldavo. Jūroje pirklius dar vargino kranto teisė, žemėje — žemės palietimo teisė, pagal kurią, pabirus prekėms, jos pasidaro to, kieno žemę birdamos palietė. Vokietijoje buvo privisę galybės « plėšikų riterių » (Raubritter). Kita gi kliūtis — stoka kredito, kuris prekyboje būtinai reikalingas. Tiesa, žydai kartais versdavosi kreditu, bet jie imdavo didžiausius nuosimčius: 60 — 100 %.

Nuo XI a. pradeda atgyti miestai. Kryžiaus karai išjudino ekonominį ir kultūrinį gyvenimą Europoje. Pakilo prekyba ir pramonė. Užsimezgė santykiai su Rytai — Sirijos, Palestinos uostais. Italų miestai — Venecija, Genova, Piza tuoj įsisteigė laivynus ir varė prekybą. Europon vežė prabangos dalykus: kilimus, baldus, išgrąžintus ginklus, musliną, satiną, aksomą, prieskonius, kvepalus. Rytų pavyzdžiu, riteriai ėmė prabangoje gyventi, reikalavo daugiau prabangos dalykų. Miestai labai smarkiai pralobo ir nevien Italijoje, bet ir Prancūzijoje bei Vokietijoje. Žydų pirklius pamažu išstūmė krikščionys pirkliai. Praturtėję miestai išsiperka arba jėga išsikovoja sau iš senjorų ar Bažnyčios laisvę, atsikrato feodalizmo varžtų. Miestų augimo ir klestėjimo laikas — XII-XIII a. Priaugus žmonėms, negalint išmisti iš žemės darbo, dalis gyventojų ieško kitokio pragyvenimo šaltinio. Miestuose plinta amatai. Visi, norį nusikratyti baudžiavos vergijos, bėgo į miestus, nes žmogų « miesto oras daro laisvą » — (« Stadtluft macht frei »). Amatininkai, kaip ir kiti miestiečiai, kurie anksčiau vertėsi ir žemės ūkiu, meta žemės darbą, ir jau verčiasi tik amatais ar prekyba. Jau negamina tik tiek, kiek buvo reikalinga senjorams, bet ir platesniu mastu. Seni miestai atgyja, o be to, steigiami ir nauji. Daugelyje vietų pradeda atsirasti rinkų, kur valstiečiai parduoda miestiečiams savo ūkio produktus. Rinkos atsiranda daugiausia prie didesnių ir geresnių kelių, be to, prie vienuolynų ar pilių, kur pirkliams lengviau apsisaugoti nuo plėšikų. Patys senjorai mielai taisosi savo rinkas, ima mokesčius, muitus,

nes tai jiems pelninga. Iš tokių rinkų pamažu išauga pilys, o išaugus rinkoms, pilys virsta miestais. Be to, rinka pritraukia naujų pirklių ir amatininkų. Taisomi keliai, tiltai, pakelėse steigiami viešbučiai, sumažinami ar visai panaikinami muitai. Tas palengvina prekių transportą ir prekybą.

Prekyba XII ir XIII a. labai pagyvėja. Kelionė jūromis pasidaro žymiai saugesnė, nes XIII a. išrastas kompasas, o pajūriuose jau statomi švyturiai. Išsirutulioja kreditas. Atsiranda bankai, kurių žymiausi Florencijoje ir Augsburgė. Su šiais bankais susiję dviejų šeimų, kurios ilgą laiką bankus valdė, vardai — Mediči šeima Florencijoje ir Fugger šeima — Augsburgė.

Žodis bankas, kilęs nuo italų žodžio « banco », kuris reiškia suolą, ant kurio buvo sudėti mainomieji pinigai.

Atsirado prekybos sąjungų, iš kurių paminėtinos gildijų ir hanzų sąjungos. Jų tikslas — saugotis kelionėse nuo plėšikų. Hanzos kilo iš atsitiktinio pirklių susijungimo: pirkliai susitaria saugumo sumetimais keliauti draugėje vienai kuriai kelionei. Sąjungos pamažu pasidarė nuolatinės. Hanzų centrai buvo Anglijoje, šiaurės Prancūzijoje, Olandijoje, Vokietijoje. Prancūzijoje buvo vadinama 17 miestų Hanza, kuri XIII a. buvo pati galingiausia. Anglijoje buvo Londono hanza, kurios centras buvo Brugge mieste Flandrijoje. Vokiečių pirklių hanza savo centrą turėjo Lübeck'o mieste. Ilgainiui vokiečių hanza XIV-XV a. monopolizavo visą Šiaurės ir Baltijos jūrų prekybą. Vokiečių hanza prisijungė visus šiaurės Vokietijos miestus, kaip Hamburgą, Bremeną, Stralsundą, Štetiną. Vokiečių hanzos kontoros buvo: Londone, Bergene, Visby, Dancige, Kaune.

Hanzos turėjo keleriopų tikslų: apsaugos, paramos prekyboje, konkurencijos varžymo ir kt. Hanzos kapitono vedami pirkliai, apsiginklavę, karavanais iškeliaudavo pasaulin. Naudojosi upėmis ir jas paimdavo savo žinion. Visi kiti pirkliai, ne hanzų nariai, turėdavo už upių naudojimąsi mokėti hanziečiams tam tikrus mokesčius.

Hanza turėjo savo seniūnus, tarybas, susirinkimus, išdą, krautus, sandėlius, viešbučius. Visuomeniniame gyvenime hanzos irgi turėjo didelės reikšmės, ypač renkant miestų savivaldybes, ginant miestų laisvę ir panašiai.

Ekonominio gyvumo ir ūkio intensyvumo atžvilgiu Europoje, išsivadavus miestams, feodalizmo gadynėje buvo 3 prekybos zonos:

- 1) Viduržemio jūros zona;
- 2) Vakarų Europos žemynas iki Reino, jį išskaitant;
- 3) Šiaurės ir Baltijos jūros zona.

Viduržemio jūros zonoje feodalizmo gadynėje ūkis buvo labiausiai išsirutuliojęs, čia ėjo intensyviausia prekyba. Ūkio pobūdis —

tarpininkavimas tarp Vakarų Europos ir Rytų. Prekyba su Azija visai neužgeso ir tada, kai muzulmonai buvo užkirtę kelią europiečiams į rytus: Siriją, Persiją, Damaską. Kryžiaus karų metu ir po jų, ypač Italijos šiaurės miestų pirkliai gabeno Europon prieskonius, šaknes, dažus, perlus, stiklą, porcelianą, medžiagas ir kitas orientališkas prekes. Išveždavo auksą, sidabrą, ginklus, vyną. Šitoje zonoje svarbiausią vietą turėjo Italija, ypač turtingi Lombardijos miestai. Tik čia viduramžių prekyba pasiekė aukščiausią laipsnį. Genova ir Venecija labai iš prekybos pralobo. Genova prekybos atžvilgiu įsiviešpatavo Bizantijoje ir Juodojoje jūroje, Venecija — Adriatikoje, Archipelage, Aleksandrijoje. Venecija buvo vienas svarbiausių faktorių ekonominiame to laiko gyvenime. Šiaurės Italijoje anksti išsivysto ir pramonė. Milanai išgarsėjo savo ginklais, o Florencija — stiklu, šilkais ir gelumbių gaminiais. Lombardijoje anksčiausiai išsirutuliojo kredito ūkis (Mediči bankai).

Antroji zona — Vakarų Europos žemynas iki Reino. Ji toli gražu negalėjo prilygti viduržemio jūros zonai. Čia buvo trys dideli prekybos keliai į Italiją:

- 1) pro Gibraltarą;
- 2) nuo Lijono — įlankomis ir Prancūzijos upėmis;
- 3) per Alpių kalnus.

Šiais keliais Italija susisiekė su Vakarų Europa. Prekybos centrai buvo Prancūzijoje, Šampanijoje, kurios miestai, kaip Troyes, Provins ir kt. nuo XIII a. garsėjo savo mugėmis, atitinkančiomis šių dienų biržas. Mugėse susidurdavo italai su vakarų Europos, Prancūzijos, Flandrijos, Anglijos pirkliais, čia atvykdavo Šiaurės ir Baltijos jūrų pirkliai.

Mugės turėjo savo organizaciją, policiją, teismus. Šampanijos reikšmė prekybos politikoje priklausė nuo to, kad ji buvo vidury tarp Anglijos ir Italijos. Svarbiausios mugių prekės buvo vilna — iš šiaurės, o oda, pipirai, brangūs medžio baldai, dažai, guma — iš pietų. Mugės — pirmutinės plačių mainymų ir skolų pamokėjimo vietos. Vokiečiai muges vadina Jahrmesse. Jahrmarkt — tai mugės, kurios kasmet įvyksta.

Vėliau prekybos centrai persikėlė iš Šampanijos į Brugge uostą, kur irgi įvykdavo mugės.

Čia mugės trukdavo ištisus metus (Šampanijoje tik po 6 savaites). Brugge mieste viduramžių pabaigoje atsirado pirmoji birža. Ji gavo vardą nuo viešbučio, kurio savininkas buvo «Van de Børse» ir kur prekybininkai susitikdavo su miestų bankininkais.

Šiaurės ir Baltijos jūrų prekybos zonoje IX-XI šimtmeityje viešpatavo skandinavų vikingai. Tada karas, prekyba ir piraterija nesi-

skyrė vienas nuo kito. Nuo XII a. galo užėjo ramesni laikai ir užsimezgė prekybos santykiai su Pabaltijo kraštais. Prekybos centras — Visby miestas Gotlando saloje. Svarbiausios vokiečių hanzos kontoros buvo Lübecke, Bremene, Strasburge, Dancige, D. Naugarde, Rygoje ir Kaune. Buvo išvežama vaškas, medis, pelenai, kailiai, degutas ir kt.

Palyginti, tai labiausiai prekyboje atsilikusi zona feodalizmo gadynėje.

Kryžiaus karų įtakoje, atgijus prekybai, feodalizmo gadynės pabaigoje atgyja ir pramonė. Jau gaminama ir pardavimui. Prie prekybos kelių kuriasi pramonės židiniai. Žymiausią pramonėje vietą užima metalo ir vilnos dirbiniai. Tais laikais kaip tik ėmė mainytis rūbai. Imta vis labiau dėvėti vilnonius rūbus, vietoje lininių. Vilnos apdirbimo pramonės centras — Flandrijoje. Žaliava ėjo iš Anglijos, kur buvo didžiausios kaimenės avių, bet savos apdirbamosios pramonės nebuvo. Flandrijoje vilnonių audeklų audimu užsiimdavo ištisos sritys, šimtai žmonių vien tik iš to gyveno. Dalis pusiau-fabrikatų buvo vežama ir į Italiją (Milaną, Florenciją).

Amatas pasidarė pagrindinis pragyvenimo šaltinis amatininkui, bet ne papildomas greta žemės darbo, kaip pirmiau. Darbas daug painesnis. Jau didesnis darbo padalijimas. Vilnų audinių pramonei reikėjo atskirų specialistų verpti, atskirų austi, dažyti, velti. Vilnos pereidavo daugelio darbininkų rankas, kol virsdavo gelumbe. Daug darbininkų susispiečia vienoje vietoje, ir taip nejučiomis auga, kuriasi nauji miestai, kai kur ima rasti cechų, kurie tačiau buvo charakteringi ne feodalizmo gadynei, bet vėlybesniems viduramžiams. Jei ankstybajame viduramžyje dominavo žemės ūkis, feodalizmo gadynėje ėmė kilti miesto ūkis, kuris vėlybaisiais viduramžiais jau užėmė dominuojančią vietą.

Nors feodalizmo gadynėje smarkiai pakilo prekyba, bet palyginus su šiais laikais, feodalizmo gadynės prekybos apyvarta, priemonės, organizacija, buvo tik smulkūs pirmieji žingsniai.

Transporto priemonės buvo menkos: žmogaus pečiai, kraunamieji gyvuliai (asilai), dviračiai vežimai, traukiami vieno ar poros gyvulių ir labai retai keturių ratų vežimai. Nebuvo galima didesnių kiekių transportuoti. Ką šandie lengvai paveža vienas prekių traukinys, viduramžiais vežė mažiausiai 500 pirklių savo keturių ratų vežimuose. Keliaujant upėmis buvo vartojamos nedidelės valtys prieš srovę krantais tempiamos gyvulių ar pačių žmonių. Būriniai laivai buvo daugiau vartojami jūroje, bet ir tai buvo labai negreitas tempas.

Transportą labai dažnai kliudė plėšikai. Piraterija buvo visur labai paplitusi. Didelių laivų buvo labai maža. Didesnius laivus galėdavo įsigyti tik keletas susidėjusių pirklių. Jeigu tuo pačiu laivu vežamos kelių pirklių prekės — mažesnė rizika. Be to, kiekvienas pirklys savo prekes stengėsi išskirstyti į kelis laivus, tuo sumažindamas prekių paskendimo riziką. Rizika buvo mažinama ir kredito būdu. Buvo duodamos ir paskolos už labai aukštus procentus (30-35%). Tik kreditorius čia turėjo labai rizikuoti, nes žuvus jūroje prekėms, savo pinigų iš debitoriaus jau neatgaudavo. Iš pradžių pirkliai ir patys plaukdavo su prekėmis. Vėliau atsirado vadinama *commenda iusticia*, bendrovė iš dviejų narių: vienas veždavo prekes, kitas būdavo namie. Vėliau santykiai pasikeitė: vienas duoda pinigus, kitas atlieka prekybos transakcijas. Pelnas buvo dalijamas. Ir sausumos, ne tik jūros, pirkliai paprastai lydėdavo savo prekes. Tik nuo XIII šimtmečio, pagerėjus keliams ir priemonėms, pirkliai savo prekes gabenti pavesdavo savo padėjėjams — tarnautojams.

Kai kas viduramžių prekybą charakterizuoja, kaip urmo prekybą, bet klaidinga taip manyti, nes pirklių apyvarta, palyginus ją su mūsų urmininkų apyvarta, buvo nepaprastai maža. Tai buvo pirkliai palyginus su mūsų dienų detalistais.

Vidutinis vienos commendos didumas XII a. Genovoje — Lit. 2.400. Hanzos didžiausia apyvarta tarp Anglijos ir Hanzos siekė Lit. 36.000, Venecijoje vidutinė laivo važta buvo apie Lit. 14.000. Laivai su prekėmis Viduržemio jūros kelionėje išbūdavo labai ilgai — 6-12 mėnesių. Iš Genovos į Rytus laivai plaukdavo tik vieną kartą per metus, o iš Venecijos du kartu. Į didžiausią Hanzos uostą Lübecką 1386 m. įplaukė tik 430, o išplaukė 870 laivų. Vienu laivu prekes veždavo keliolika pirklių. Taigi, tų prekių negalėjo būti tiek daug. Dėl piraterijos laivai plaukdavo karavanais, lydimi ginkluotų palydovų.

Sausumos prekyboje paskolos nebuvo praktikuojamos, nes čia ir rizika buvo mažesnė. Tas sunkino sausumos prekybą. Dėl kredito stokos, kelių blogumo ir pavojingumo, dėl įvairių muitų sausumos prekybos apyvarta buvo daug mažesnė, negu jūros. Nors apyvarta ir buvo maža, bet pelnas buvo, palyginti, labai didelis. Popiežiai buvo nusistatę prieš tokias paskolas. Į viduramžių pabaigą transporto sąlygos jau kiek geresnės, nes tam tikri cechai pradeda transportą pirkliams išnuomoti. Atsiranda transporto monopolijų. Transportas pabrangsta. Apskaičiuojama, kad prekės, kurios viduramžių pabaigoje per vienerius metus perėjo per St. Gotthardą, šiandien galėtų sutilpti į vieną prekių traukinį. Dėl kelių pavojingumo tekdavo laukti, kol susidarys visas pirklių karavanas.

Pirkliai mažai tebuvo apsaugoti nuo skriaudėjų. Svetimame krašte pirklys nebuvo tikras dėl savo saugumo. Dėl to pirkliai buvo priversti pasiduoti kokio nors kunigaikščio ar didiko globai ir apsaugai ir už tą jam jau mokėti. Sunkios buvo tada represalijos, pav., nesumokėjus kokiam nors Prancūzijos pirkliui skolos Italijos pirkliui, pastarasis galėdavo reikalauti jos sumokėjimo iš kito pasitaikiusio Prancūzijos pirklio; galėjo jį net į kalėjimą įkišti ir jo prekes prievarta atimti. Aukštas rinkos mokestis, mokesčiai už palydovus, rinkos teismą, globą, už kranų, svarstyklių naudojimą — vis tai kliūtys, trukdžiusios prekybą. Nebuvo galima keliauti kitu keliu, negu nustatyta. Reikėjo prievarta naudotis sandėliais miestuose, prekyvietėmis ir už tai vis mokėti. Buvo imami ir mokesčiai nuo apyvartos. Ypačiai buvo varžoma svetimšalių pirklių prekyba, kad nebūtų konkurencijos vietiniams pirkliams. Vietinis pirklys paprastai keliaudavo po savo apylinkę. Jis galėjo su prekėmis siųsti ir savo atstovą tarną. Be to, jis steigė savo kontorą. Jis prekiaavo ir korespondencijos būdu, siųsdamas prekes per transportininkus. Bet šis būdas atsiranda tik vėlybesniais viduramžiais.

Nemaža reikėjo vietiniams pirkliams kovoti su svetimaisiais dėl mažmenų prekybos. Vietiniai pirkliai norėjo monopolizuoti rinką. Kryžiaus karų laikais kilo pirmoji antisemitizmo banga. Miesto pirkliai gavo pirmenybę prekyboje. Žydams ir nevietiniams pirkliams buvo uždrausta mažmenų prekyba. Svetimšaliai pirkliai galėjo tik urmo prekėmis prekiauti, ir tai tik tam tikromis dienomis. Jiems draudžiama parduoti tiesiog vartotojams, ar tarpusavyje prekiauti. Buvo įvesta vadinamoji sandėlio teisė. Svetimšaliai pirkliai turėjo prievarta su savo prekėmis sustoti miesto sandėliuose, išstatyti savo prekes ir urmu parduoti vietos pirkliams. Vietos pirkliams visų prekių nenupirkus, buvo galima likučius vežtis toliau. Kad svetimšaliai nedarytų malversacijų, juos visą laiką prižiūrėdavo vietos makleriai. Prekių parduoti anksčiau, negu jos buvo atvežtos miestan, nebuvo galima. Visi vietos pirkliai turėjo teisę nupirkti visas svetimšalio pirklio prekes ir paskui urmo kainą parduoti jas savo kolegoms, vietiniams pirkliams. Vadinasi, viduramžių prekyba buvo suvaržyta vietinių pirklių naudai. Tačiau vietos pirkliai ir čia kovojo dėl šansų lygybės. Vietos pirkliams reikėjo kovoti ir su vartotojais, kad šie nepirktų iš svetimšalių, ar tiesiai iš kitų pirklių. Pirkliai dėjos į gildijas, tuo būdu norėdami ginti savo interesus.

Prekyba nebuvo racionaliai vedama. Apyvarta buvo tokia maža, o pelnas toks didelis, kad sąskaitybos, buhalterijos visai nebuvo. Tiesa, pinigų vartojimas — jau kasdieniškas dalykas. Vis dėlto feodalizmo gadynėj prasidėjo nauja ūkio epocha. Kyla miestų ūkis,

o žemės ūkis imamas iš senų jo pozicijų stumti, kol pagaliau vėlybaisiais viduramžiais pirmą vietą užima jau miestų ūkis.

IV. VĒLYBIEJI VIDURAMŽIAI (XIII-XV a.)

1. TOLIMESNĒ ŽEMĒS ŪKIO RAIDA

Miestų ūkis išsiplētē. Isgalējo darbo pasidalinimas tarp miesto ir kaimo gyventojų. Plečiantis miestams, didējo ir maisto ir žaliavų pareikalavimai. Ūkininkai gamino žemės produktų daugiau, negu patiems reikējo, nes galējo pelningai mieste parduoti. Iš kitos pusēs — miestas kaimui siūlē gatavų kasdieninio vartojimo daiktų. Ūkininkams jau neapsimokējo patiems darbo ģrankius ir kitokius dalykus gamintis. Taip darbas pasidalinamas tarp miesto ir kaimo. Kaimas beveik išimtinai užsiima žemės darbu, miestas — prekyba ir amatais. Žemės ūkiui buvo svarbi ir ta aplinkybē, kad pašoko gyventojų prieauglis ir ūkininkas galējo lengvai samdytis žmonių, kaip darbo jēgā. Imama intensyviau ūkininkauti, plečiamas žemės ūkis. Naujas galimybes realizuoti pelningai žemės derlių pirmiausia pasistengē išnaudoti žemvaldžiai, pertvarkydami savo žemes ir keisdami santykius su valstiečiais. Italijoje feodališkas žemės valdymas pasikeitē anksčiausiai, ir tai įvyko dėl to, kad miesto buržuazija supirko žemes ir panaikino baudžiauninkus. Atsirado asmeniškai laisvi valstiečiai, sutartimis surišti su ponais. Valstiečiai gamino tik kurį nors atskirą produktą (vienvaisiai ūkiai).

Išsiplētus Prancūzijos ir vakarų Vokietijos pinigų ūkiui, ponai ėmē masiškai atleidinēti baudžiauninkus, nes ponams buvo geriau dirbinius, kuriuos anksčiau baudžiauninkai pagamindavo, pirktis iš miesto amatininkų. Ponai iš valstiečių ėmē jau ne mokestį natūra, bet pinigais (činsā). Valstiečio prievolēs verčiamos taip pat į pinigiskas. Iš to turējo abi pusēs naudos: ponas — kad gavo pinigų, valstietis — kad galējo realizuoti savo gaminius; valstiečiui buvo geriau mokēti, negu eiti sunkiā baudžiavā.

Vakarų Europoj ūkio raida ējo kitokiais keliais, negu Rytų Europoje. Vakarų Europoje — Grundherrschaft ir feodalinē žemės santvarka virto žemės nuomos sistema. Tai charakteringas dalykas Vakarų Europos agrarinuose santykiuose. Prancūzų bajorai pasidarē rentininkų luomas. Su valstiečiais juos rišo tik mokesčių ėmimas. Tuo tarpu Rytuose susidarē skirtingos sąlygos. Čia vyravo dvarų ir palivarkų ūkis (Gutswirtschaft), kuriame baudžiava išsilaikē net ligi

XIX a. Dvarų ūkis — tai tipiška rytų Vokietijos ir Rytų Europos žemės ūkio santvarka. Dvaro ūkis, kai žemės ūkio produktai gaminami rinkai kapitalistiniais pagrindais. Niderlanduose ir Flandrijoje, kur buvo daugiau pramonė išplitusi, reikėjo daug maisto produktų. Juos tiekė Rytai: Prūsai, Lietuva, Lenkija. Skirtumas tarp Rytų ir Vakarų ūkių susidarė iš rinkų nevienodumo. Rytuose, kur maža miestų, javai nebuvo galima parduoti rinkose, dėl to reikėjo eksportuoti. Kadangi Hamburgo pirkliai ir eksportininkai negalėjo supirkti javų iš atskirų smulkių ūkių Prūsiose arba Silezijoje, tai savaime kūrėsi stambusis dvaro ūkis, su kuriuo lengviau palaikyti santykius. Vakaruose valstietis, turėdamas arti miestą, galėjo pats pelningai parduoti savo gaminius, todėl ponui patogiau čia iš jo buvo imti piniginių mokesčių, jam duoti laisvės, kad jis daugiau uždirbtų ir daugiau galėtų mokėti nuomos.

Juo žemėlapyje mažiau miestų — juo daugiau dvarų (Max Weber). Rytuose seniau buvę laisvi valstiečiai verčiami baudžiauninkais, nes ponui juos patogiau vartoti, kaip darbo jėgą, ne kaip rentininkus; nes pats valstietis, negalėdamas parduoti produktų, neturi pinigų.

Vakaruose diametrališkai priešingas dalykas. Čia dvarų ūkis naikinamas, dvarų žemės išdalomos valstiečiams pagal nuomos sutartis.

Valstiečių pavarymas nuo žemės, vertimas eiti lažus bei duoti duokles buvo masiškas dalykas. Rytų Vokietijoje ir Rytų Europoje, kaip tik ponai ėmė organizuoti savo ūkius pasipelnymo tikslais. Tuo būdu čia susikūrė didieji dvarai (Rittergut), turį po keletą tūkstančių ha žemės, charakteringi to pobūdžio ūkiui. Ponai pasisavino bendrąsias ganyklas, miškus ir prijungė prie savo dvarų. Iš laisvų valstiečių atiminėjo žemes, arba geresnes keitė į blogas ir kūrė palivarkus. Dvaro centrą sudarydavo pilis, kurioje gyveno pats dvaro ponas. Prie pilies buvo pagrindinis dvaras su visais ūkiškais trobesiais. Dvaro žemės galėjo būti ir išmėtytos ir nesudaryti vieno vienetu. Dvaro šeimyna ir baudžiauninkai buvo paveldimi pono valdiniai, kuriuos teisė pono teismas. Dvaro žemes apdirbdavo kumečiai ir sklypininkai. Žemės produktai buvo gaminami rinkai. Tie produktai buvo: javai, galvijai, pienas, vilnos, alus, medžio dirbiniai ir kt. Ponai valstiečių mokesčius stengėsi naikinti, bet užtat didino lažą — baudžiavas ir dienų skaičių. Valstietis buvo lyg dvaro inventoriaus dalis, prištas prie žemės.

Vakarų Europoje valstiečio, kaip činšininko būklė buvo geresnė. Tačiau čia valstiečių gyvenimas buvo sunkus. Yra nemaža žinomų valstiečių sukilimų Flandrijoje, Prancūzijoje, Anglijoje. Tie suki-

mai — padariniai ekonominių sąlygų ir nuolatinių karų būklės XIV a. Per 100 metų karą buvo sukilę valstiečiai Prancūzijoje (« Žakerija »). Sukilėliai degino ponų dvarus ir pilis, manydami panaikinsią viso pasaulio bajorus. Bet jie buvo bendromis prancūzų ir anglų jėgomis labai žiauriai numalšinti. Valstiečių buvo išžudyta apie 20.000. XIV a. gale kitokio pobūdžio valstiečių sukilimas buvo Anglijoje. Čia buvo ryškus žmonių perteklius, reikėjo maisto. Javų kainos buvo aukštos, tai skatino ponus plėsti ūkį, naudojant pigią darbo jėgą. Bet 1348 m. siautęs maras išnaikino labai daug žmonių. Darbas pabrango, algos padidėjo, nes dirbamų rankų stigo. Žemininkai pereidinėjo prie žemės nuomos sistemos, nes jiems pigiau pasidarė žemę išnuomoti, negu patiems ūkininkauti. Prieta dėl to ir prie ekstensyvaus gyvulių ūkio, reikalaujančio mažiau darbininkų. Augintos avys, ir jų vilnos gabentos Flandrijon. Anglija virto plačiomis ganyklomis iš buvusio žemės ūkio krašto. Valstiečiai, nebegaudami darbo kaime, bėgo į miestus, bet čia pramonė nebuvo išsiplėtusi. Daug darbininkų ilgai neteko darbo. Visur radosi skurdas. 1381 m. prasidėjo Wat'o Tylerio vadovaujamas valstiečių sukilimas. Baudžiava buvo panaikinta, tačiau valstiečio padėtis nedaug tepalengvėjo, nes sukilimą numalšinus nuolaidos buvo sumažintos. Anglijoje labiau įsigalėjo žemės nuomojimo sistema vieton baudžiavos.

1524-1525 m. Vokietijoje susidarė, Reformacijos įtakoje skelbiant tikybos laisvę, viena valstiečių organizacija « Bundschuh », kuri reikalavo ir ekonominių laisvių valstiečiams, kad ponai atiduotų bendrąsias ganyklas ir miškus. Prieta prie sukilimo, bet dėl organizuotumo stokos tas valstiečių sukilimas nepavyko ir buvo žiauriai numalšintas. Daug valstiečių žuvo, pakilo produktų kainos. Apskritai, valstiečio būklė po to sukilimo nepagerėjo, bet dar pasunkėjo, nes Liuterio patariamai ponai įvedė dar sunkesnes baudžiavas.

2. VĖLYBŲJŲ VIDURAMŽIŲ MIESTŲ ŪKIS

Jei ankstybaisiais viduramžiais dominavo žemės ūkis, tai vėlybaisiais viduramžiais — miestų ūkis: amatai ir prekyba. Išaugęs viduramžių metu miestų ūkis « užsikonservavo » ir toks išliko ligi naujųjų laikų. Pav., Vokietijos miestai ligi XIX a. pasiliko beveik tokie, kokie jie buvo XIV a. Greta prekybos miestuose svarbią vietą užėmė amatai. Amatas ir miestas — susiję dalykai. Ekonomiškai prasme miestas — sodyba, kurioje pagrindinis gyventojų užsiėmimas buvo ne žemės ūkis, bet amatai ir prekyba. Miestas suvartojo

žemės ūkio produktus, už kuriuos atsilygino savo gaminiais. Taigi, kitas miesto pažymys — rinka, kur tas atsilyginimas vyko mainais.

Vėlybaisiais viduramžiais miestai buvo įsigiję didesnę ar mažesnę savarankiškumą. Italijos miestai buvo lyg kokios atskiros valstybėlės, nepriklausomos savarankiškos respublikos. Prancūzijos ir iš dalies Vokietijos miestai irgi buvo savarankiški, turėjo savo savivaldybes, bet nesudarė savo valstybių. Tačiau dauguma Vokietijos miestų buvo irgi visai nepriklausomi. Patys didžiausieji miestai: Venecija, Paryžius, Palermo, neturėjo daugiau kaip 100.000 gyventojų. Vidutiniškai miestai turėdavo po 10.000-30.000 gyventojų. Kai kada vos keletą tūkstančių gyventojų.

Miestų gyvenimas koncentravosi apie rinkas. Miestų ūkyje svarbią vietą užėmė žaliavas apdirbą amatai. Amatuose reiškėsi didelė specializacija. XIV a. buvo priskaitoma net 45 kalvystės amatai: pasagų, žirklių, kardų, žiedų, kompasų ir t. t. Taip pat buvo ir keliasdešimt odos apdirbimo amatų. Amatininkai gamino iš savo žaliavos pagal užsakymus arba tiesiog rinkai. Šiandie amatininkas, gamin-damas koki nors daiktą, atlieka tik tam tikrą darbo dali; viduram-žiais buvo kitaip — darbininkas vienas atlikdavo visą darbą, pav. vienų vienas pagamindavo vežimą ar pasiūdavo batus. Kiekvie-nas iš savo rankų išleisdavo gatavą gaminį. Esant būtinam reikalui, techniškam procesui padalyti buvo kuriami atskiri amatai (karšėjai, verpėjai, audėjai ir kiti).

Vieno kurio amato amatininkai grupavosi, norėdami apginti savo ekonominius interesus. Draugijos — charakteringas vėlybųjų viduramžių ūkio bruožas. Pirkliai jungėsi į hanzas ir gildijas, o ama-tininkai į cechus. Cechas — amatininkų susivienijimas pagal profe-sinio darbo rūšį. Cechas siekė dviejų dalykų: reguliuoti darbą viduje ir monopolizuoti darbą iš išorės. Cechų miestuose būdavo nevienodas skaičius. Pačių cechų buvo įvairiausių. Kartais keli artimesnieji amatai jungėsi į vieną cechą, pav. odų apdirbimo cechas, geležies ir metalų apdirbimo cechas. Bet būdavo, kad vieno amato žmonės skirstėsi į keletą cechų, pav., ražančinkininkai dalijosi į tris cechus — pagal tai, iš kurios medžiagos — kaulo, medžio, ar karolių — ražan-čiai buvo daromi. Cechų gyvenimas buvo normuojamas jų įstatų. Cechas buvo ir susiśelpimo draugija, iš savo iŕdo teikė nariams pasko-las. Jis buvo ir religinė draugija, turinti savo patroną. Visuotiniuose susirinkimuose buvo renkama cecho valdyba. Kandidatas į cechą prieš pasidarydamas savarankišku meisteriu, reiškia cecho nariu, turėjo pereiti mokinio, gizelio padėtį. Meisterių skaičius buvo apri-botas, kad per gausus prekės gaminimas nesumaŕintų kainos ir nebūtų konkurencijos. Dėl to ir amato mokinių skaičius buvo ribotas.

Meisterio vardui įgyti mokytis reikėjo ilgai : 3-12 m. Meisteriai mokytojai naudojosi nemokamu mokinių darbu ir tyčia ilgino mokymosi laiką. Meisterių atžvilgiu mokiniai turėjo įvairių pareigų ir buvo nelyginant meisterio nuosavybė. Išėjus paskirtam mokslo laikui, mokinsys pasidarydavo meisterio gizeliu, t. y. jo padėjėju. Gizelis galėjo dirbti tik meisteriui, bet ne publikai. Darbo diena — nuo saulės patekejimo ligi nusileidimo. Daug buvo švenčių dienų (net 100 per metus). Vėliau gizeliai dar keliaudavo po pasaulį tobulindamiesi. Keletą metų dirbęs gizeliu, padėjėjas galėjo pasidaryti meisteriu. Turėjo padaryti pavyzdinį savo amato darbą (Meisterstück), tam tikrą egzaminą išlaikyti ir sumokėti mokesť miestui ir cechui.

a. *Cecho politika.* — Tai maisto politika, t. y. rūpinimasis, kad kiekvienas cecho narys galėtų išmisti ir turėtų maždaug vienodas pragyvenimo galimybes. Cechams labai rūpėjo išlaikyti lygybę savo visų narių atžvilgiu. Negalėjo vienas kuris narys per daug praturtėti. Todėl cecho vadovybė reguliavo darbo procesą. Visi turėjo dirbti vienodą laiką, ir ilgiau, negu nustatyta, dirbti niekam nebuvo leidžiama. Gaminų pardavimas irgi buvo prižiūrimas, neleidžiama parduoti greitai ir blogai pagaminto gaminio. Buvo kontroliuojamas ir tvarkomas meisterių mokinių ir darbininkų skaičius, reguliuojamas žaliavos užpirkimas, dalijama žaliava visiems nariams lygiai. Cechas reguliavo santykius ir tarp pačių cecho narių. Darbo specializacija buvo ne techninė, bet išilginis suskaldymas darbo pagal gaminių rūšis, pav., vienas amatininkas siuvo tik kelnės, kitas tik švarkus ir t. t. Laisva tarpusavio konkurencija buvo griežtai draudžiama. Kas lopė senus rūbus, negalėjo siūti naujų. Stalius darė spintą, o kalvis dėjo spyną. Cechas neleido kapitalui kauptis vienoje rankose. Cecho amatininkai žaliavą ėmė tiesiog iš klientų ir dirbo tiesiog klientams. Iš pirklio imti užsakymus rinkai draudžiama. Dirbiniams buvo nustatytos kainos.

Išorinė cechų politika buvo monopolinė politika, nes visi miesto amatininkai turėjo priklausyti cechams. Cechų organizacijoj buvo gera, kad amatininkai buvo parengiami ir tuomi keliama gaminio kokybė, bet bloga — kad, tokiomis sąlygomis negalėjo darbe pasireikšti amatininko asmens laisvė ir iniciatyva, dėl to, kad nebuvo konkurencijos. Nebuvo tad įmanoma ir pažanga.

Pamažu cechų organizacijos privedė amatus prie stagnacijos. Sunku buvo cechų varžtus atleisti. Tačiau vis dėlto nuo XIV a. cechus pradėjo ardyti naujai atsiradusi namų pramonė. Aukščiausio savo laipsnio cechai buvo pasiekę XIII amžiuje.

Cechai turėjo daug priešų. Pirmiausia jų priešai buvo vartotojai, kuriems už cechų amatininkų gaminius reikėjo mokėti nepaprastas kainas. Cechai kovojo su konkurentais, vienuolynų amatininkais, su gizeliais, su smulkiais pirkliais, su kaimo amatininkais. Tai aštriausios ekonominės kovos, žinomos viduramžiais. Ir štai, visais frontais bekovodami, cechai ėmė irti. Vieton jų vis labiau išigali namų pramonė. Jei amatai — smulkioji pramonė, tai namų pramonė — pereinamoji iš smulkiosios į stambiają. Amatininkai gamina tiesiog vartotojui, o namų pramonė — verslininkui ir pirkliui. Namų pramonė nuo fabričių pramonės skiriasi tuo, kad namų pramonėje amatininkai dirba namie ir savo įrankiais, o fabričių pramonėje — pas fabrikantą ir jo mašinomis.

Cechų irimas jau pastebimas nuo viduramžių pabaigos. Cechų viduje atsirado kapitalingų amatininkų, kurie iškilo į verslininkus ir prekybininkus. Kiti amatininkai atiduoda šiems savo gaminius, o šie rūpinasi jų pardavimu.

Cechai iro dar ir dėl to, kad vienas cechas iškilo kito sąskaiton. Tie cechai, kurie pardavinėjo savo gaminius tiesiog vartotojui, paneigė tuos, iš kurių jie pirkė pusiaufabrikatus. Taip, pav., audėjai paneigė verpėjus, karšėjus ir kt. ir tapo verslininkais. Kur žaliava buvo labai brangi, cechai pasidarė priklausomi nuo importininkų, kurie teikė ją amatininkams; dažnai tie importininkai išsireikalaudavo sau teisę pagamintus dirbinius monopoliškai pardavinėti. Pavyzdžiui, tokiu būdu atsirado medvilnės namų pramonė. Pirklys — tarpininkas, žinąs, kur galima kas parduoti, bet slepiąs tas žinias nuo amatininkų, kurie pasidaro jo namų pramonės darbininkai.

Namų pramonė labiausiai išigalėjo tekstilinėje pramonėje Flandrijoje, kur pramoninkui audė ištisi kaimai. Ypač Anglijoje ir Prancūzijoje buvo pereinama prie namų pramonės. Vokietijoje greta namų pramonės išsilaikė ir cechai. Svarbiausios šios namų pramonės stadijos (Max Weber):

1. Verslininkas turi tik faktišką monopolį supirkti amatininkų dirbinius.

2. Verslininkas tiekia žaliavą amatininkui ir moka jam tik už darbą, o gaminį pasiima sau.

3. Verslininkas kontroliuoja ir gamybos procesą, norėdamas turėti vienos rūšies gaminius. Amatininkams jis duoda ne tik žaliavą, bet ir pusfabrikačius.

4. Verslininkas duoda amatininkui dar ir savo įrankius. Tuo būdu amatininkas pasidaro nelyginant samdomas dirbtuvių darbininkas, bet dirbąs ne dirbtuvėje, o pas save namie. Ši paskutinioji stadija, tačiau, išsiplėtė jau vėlybaisiais viduramžiais.

Prekyba — buvo daugiau smulkmenų. Praktikoje nebuvo griežtai skiriama urmo prekyba nuo smulkmenų prekybos. Prekybos objektai buvo labai įvairūs, įvairiausios prekės pardavinėjamos to paties pirklio. Laikui bėgant, vis labiau ima reikštis specializacija — pirkliai prekiauja tik viena kuria prekių rūšimi. Prekių apyvarta vis dar nedidelė. Pačios prekės turėjo būti brangios, kad padengtų dideles transporto išlaidas. Stambių prekybos įmonių būta nedaug. Tik vėliau atsiranda prekybos bendrovių su stambesniais kapitalais, pirmiausia Italijoje. Miestai savo rinkų įstatymais reguliavo prekybą, rūpindamiesi miestiečių gerove, kad visi galėtų pramisti. Buvo nustatyti svoriai, matai, pinigų keitimas. Buvo draudžiama parduoti prekes prieš miesto vartus. Tuo būdu buvo norima užkirsti kelią perkupčiams. Reguluota pirklių tarpusavio konkurencija. Kad pirkliai nelupikautų, kai kada miestas nustatydavo ir kainas. Svetimtaučiai pirkliai buvo varžomi. Jien's buvo leidžiama tik didmenų prekyba.

b. *Mugės*. — Jos turėjo vėlybųjų viduramžių prekyboje nepaprastai didelės reikšmės. Mugės Šampanijoje, Brugge, Frankfurte prie Maino išsirutuliojo labiausiai XIII-XIV a. Vėliau muges pakeitė biržos. Viduramžių jūros zona vėlybaisiais viduramžiais, kaip ir feodalizmo gadynėje, prekyboje užėmė svarbiausią vietą. Antra lygiai svarbi zona Vakaruose buvo Flandrija su Brugge miestu. Baltijos ir Šiaurės Europos zoną buvo monopolizavusi vokiečių Hanza su Lübecku prieky. Svarbiausias Hanzos centras buvo Lübeckas. Kiti antraeiliai centrai buvo: Bremenas, Hamburgas, Štetinas, Dancigas ir kiti.

Hanzos politika — tik Hanzos nariai galėjo naudotis Hanzos įgytomis privilegijomis. Pirkliai turėjo naudotis tik Hanzos laivais, kurių nebuvo galima parduoti nė išnuomuoti nehanziečiams. Hanzos pirkliai išgavo koncesijas savo namams ir sandėliams užsieniuose. Pirkliai negalėjo imti kreditų iš svetimųjų, kad į Hanzą neįsiskverbtų svetimo kapitalo. Svarbiausios Hanzos kontoros: Flandrijoje — Brugge mieste, Anglijoje — Londone, Norvegijoje — Bergene, Rusijoje — Didžiajame Naugarde. Buvo daug ir mažesnių kontorų išmėtytų po Europos kontinentą. Iš rytų Hanzos pirkliai išvežė įvairias žaliavas, medį ir įvežė druską, metalo ir kitokius gatavus dirbinius.

Aukščiausią galybę Hanza pasiekė XIV a. gale. Jai priklausė apie 80 miestų. Žlugo ji XVI a. Išaugę rusų, lietuvių, anglų, danų ir kiti pirkliai ėmė siaurinti Hanzos teises pas save. XV-XVI a. Baltijoje atsirado Hanzai svarbūs konkurentai — anglai ir olandai. Kelis kartus vedė Hanza su savo konkurentais jūros karą, o taip pat ir

sausumos karą, bet pastarieji vis dėlto laimėjo. Naujaisiais laikais visas prekybinis judėjimas iš Viduržemio, Vokiečių ir Baltijos jūrų perėjo į Atlanto vandenyną. Hanzos prekybos technika ir organizacija buvo jau pasenusios. Prie Hanzos žlugimo dar prisidėjo ir nuolatinė Hanzos pirklių nesantaika.

Vėlybųjų viduramžių prekyba nedaug kuo tesiskyrė nuo feodalizmo gadinės prekybos. Tik naujas siekimas atsirado nauja ūkiška nuotaika — racionalizuoti prekybą. Norėta racionalizuoti ne tik prekybą, bet ir žemės ūkį. Atsirado tiksli sąskaityba, ypač ten, kur vedama bendrovinė prekyba. Ligi viduramžių pabaigos $\frac{3}{4}$ europiečių skaičiavo dar romėnų skaitmenimis. Daugybė su dalyba mažai buvo pažįstama ir labai sunkiai atliekama romėnų skaitlinėmis. Yra likusių florentiečių sąskaitų romėnų skaitlinėmis ir jos iki $\frac{3}{4}$ yra klaidingos. Vėlybaisiais viduramžiais, racionalizuojant sąskaitybą, imta vartoti arabiški skaitmens, nors iš pradžių buvo draudžiama, kaip « nešvari konkurencijos priemonė ». Dar XVI a. pirkliai važiuodavo į Veneciją mokytis buhalterijos, nes ten ji buvo labiausiai žinoma ir geriausiai išstobulinta. Italijoje XV a. atsirado ir dviguba buhalterija. Vėlybaisiais viduramžiais ūkiškoji nuotaika pasikeitė dar ir ta prasme, kad atsikratoma visų išmitimo idealų ir stengiamasi pelnu ir uždarbiu susikrauti kapitalus. Tokios kapitalistiškos nuotaikos užuomazgą matome ir viduramžių literatūroje.

3. PINIGŲ IR KREDITO ŪKIS

Jame pasireiškė didelė pažanga. Įsigalėjo tikras piniginis ūkis. Vidurinėje Europoje labai padidėjo brangiųjų metalų apyvarta, išnaudojant Europos valstybių kasyklas (Čekijos, Vokietijos, Vengrijos, Italijos, Ispanijos ir Anglijos). Visur vartojo monetinius pinigus. Žymiai padaugėjus apyvartos pinigams, pagyvėjo ir visas ūkis. Valstybė, pati kaldindama pinigus, duodavo teisę juos kaldinti ir daugeliui įstaigų ir asmenų.

Monetų regalijų suteikimas skatino daugelį griebtis monetų falsifikacijos. Nuo XII ligi XIV a. monetų vertė turėjo dėl to nukristi iki $\frac{1}{6}$ — $\frac{1}{7}$ nominalinės vertės. Pinigai, ranka kalami, išeidavo labai nevienodi. Dėl to jie buvo lengva falsifikuoti, kuo užsiimdavo ir patys karaliai, nuolat juos perkaldindami, vis su didesne pigaus metalo priemaiša. Valiutos politika buvo grynai fiskalinė, nežiūrėta visuomenės ūkio, bet tik išdo pasipelnymo interesų. Daugiausia buvo smulkiųjų pinigų. Tai prekyboje buvo labai nepatogu, ypač vežiojant pinigus. Tad vis smarkiau griebtasi pinigams

pakaitalų. Vekselių vartojimas pasidaro jau nuolatinis ir pagrindinis bei paprastas dalykas. Kapitalus deda į įvairias prekybos bendroves, kurios duoda daug pelno. Su nuošimčių ėmimu vis labiau apsiprantama ir pinigai jau skolinami visuotinai iš nuošimčių. Labiau išsivysto ir bankai, kurių pirminės funkcijos — pinigų mainymas, depozitų priėmimas, pinigų skolinimas už užstatą, brangiųjų metalų prekyba ir t. t. — Išauga bankininkų verslas. Vienas seniausių banko uždavinių — keisti pinigus ir saugoti indėlius. Atliekamos ir žiro operacijos (žiro klientas turi turėti banke depozitą), duodama kreditų. Charakteringa to laiko banko veiklos šaka — mokesčių rinkimas, kuriuos bankas išsinuomodavo iš valstybės. Dažnai ir popiežiai pavesdavo bankams rinkti tam tikrus mokesčius. Iš mokesčių rinkimo bankai labai pralobo, galėjo savo veiklą plėsti, didinti savo kapitalą. Kadangi privatūs bankai dėl dažnų bankrotų nustojo pasitikėjimo, įsisteigia dideli bendrovių bankai, dažniausiai tam tikrų bankininkų šeimų (Mediči, Fugger). Finansavimo operacijos — dar viena svarbi banko darbo šaka.

Bankai dažniausiai finansuodavo karo avantiūras, kas karui pavykus, duodavo didelio pelno, bet nepavykus — privesdavo prie bankroto. Vis dėlto banko apyvarta buvo labai nedidelė. Apskritai, ligi XVI a. dar nežinota milijono sąvoka. Bankams besirutuliojant, atsirado atskiras bankininkų luomas. Valstybė ir Bažnyčia padėjo bankams augti. 1694 m. Anglijoje atsirado pirmasis valstybinis bankas. Bažnyčia dažnai pati atlikdavo tam tikras bankines operacijas.

Su piniginio ir kredito ūkio išaugimu, su kapitalistinės nuotikos atsiradimu, leidžiant savo kapitalus apyvartoti ir juos didinant, žengtas žingsnis į ankstybąjį kapitalizmą.

V. NAUJIEJI LAIKAI

(XVI-XVIII A. LIGI PRANCŪZŲ REVOLIUCIJOS)

Viduramžių ūkis — statika. Naujųjų laikų ūkis — dinamika. Su naujaisiais laikais gimsta vadinamasis ankstybasis kapitalizmas. Kapitalas — visos gamybos priemonės, kurios nėra žemė ir darbas. Kapitalas yra ir kiekviena procentus duodanti pinigų suma. Kapitalas gali pasireikšti pinigų, žaliavos, įrankių, fabrikų, mašinų, dirbtuvių, susisiekimo priemonių ir kitokiame pavidale. Kapitalistinė gamyba — kai kapitalas užima vyraujančią vietą. Kapitalizmas — ūkio būklė, kai kapitalas gamybos procese turi vyraujančią vietą.

Ankstybysis kapitalizmas — toks ūkio periodas, kai pamažu iš viduramžių ūkio pereinama į kapitalistinį ūkį, kai, veikiant įvairioms aplinkybėms, linkstama į kapitalistinę santvarką.

1. APLINKYBĖS, KURIOMIS SUSIDARĖ ANKSTYBYSIS KAPITALIZMAS

Pirmiausia tenka paminėti humanizmą, kuris turėjo daug įtakos ūkiškam Europos gyvenimui. Humanizmas, arba renesansas — senovės atgijimas. Viduramžiuose žmogaus kūnu labai maža rūpinasi. Kas kita naujaisiais laikais. Žmogaus kūno reikalai nuo humanizmo laikų imta statyti drauge su dvasios reikalais. Kūno reikalais rūpinasi ūkis. Dėl to, atsirado didesnių pareikalavimų ir prabangos dalykų, ne tik kasdieninių reikmenų. Tai skatino gamybą ir didino apyvartą. Viduramžiais kitų mokslų be filosofijos ir teologijos beveik nežinota. Humanizmo laikais iškilo gamtos mokslai, kurie buvo perimti iš senovės. Į gamtos mokslus įvedamas eksperimentinis metodas. Gamtos mokslų iškilimo dėka naujųjų amžių pradžioj padaroma daug išradimų — popieriaus, spaudos, kompasas, parako ir t. t. Tie išradimai turėjo milžiniškos reikšmės žmonijos gyvenime. Kylant žmonių švietimui ir kultūrai, daugiau rūpinamasi ekonominiu gyvenimu. Tiesiami keliai, tiltai, statomi pakelės viešbučiai. Iškilus matematikai, astronomijai ir geografijai, tobulėjo laivininkystė. Italijoje atsirado, kad ir primityviškų, jūros žemėlapių. O kompasas išradimas sukėlė stačiai revoliuciją; perreformavo ne tik ūkinę, bet ir politinę Europos sistemą. Jau drąsiau buvo leistis į platesnius vandenis, toliau nuo krantų, nes su kompasu nesibijoma paklysti.

Kompasas išradimas leido jūrininkams leistis ieškoti naujų nežinomų žemių. Amerikos ir kitų naujų žemių atradimas buvo monumtalinės reikšmės įvykis. Atradimui naujų žemių daug įtakos turėjo Europos prekybiniai santykiai su Rytai. Į rytines šalis daugiausia keliaudavo arabai. Iš Kinijos buvo gabenama šilko audinių, iš Indijos — dramblio kaulo, iš Indijos salų — prieskonių, iš Persijos — aksomų, kilimų, iš Arabijos — kvepalų. Rytus su Europa jungė du keliai: vienas kelias ėjo iš Indijos per Turkestaną iki Kaspijos jūros (karavanais), paskui į Juodąją jūrą, iš kurios jau buvo galima genoviečių laivais patekti į Vakarų Europą; antras kelias — Indijos vandenynu į Bagdadą, toliau sausuma iki Sirijos uostų,

o iš ten Italijos miestų laivais. Dar buvo galima keliauti iš Indijos vandenyno pasukus į Raudonąją jūrą, o iš čia į Egiptą. Genova savo svarbiausius sandėlius turėjo Konstantinopolyje, o Venecija — Aleksandrijoje.

Per Kryžiaus karus ypač išplitus prekybai, vis buvo ieškoma naujų kelių. Vienas žymiausių XIII a. pabaigos keliautojų po Aziją buvo Marco Polo, pasiekęs vidurinę Aziją. Iš ten jis nuvyko į Kiniją, paskui, apiplaukęs Aziją per Permo įlanką, toliau sausuma ir Viduržemio jūra grįžo į tėvynę — Veneciją. Jo atradimai nedaug prisdėjo prie Europos prekybos su Rytais. Nelaimingai pasibaigus Kryžiaus karams, labai nukentėjo europiečių prekyba su Rytais.

1453 m., kai buvo turkų paimtas Konstantinopolis, europiečiai buvo išstumti iš Juodosios jūros, ir Europos prekyba su Rytais žlugo, nes turkai nepraleisdavo europiečių pirklių. Tai paskatino portugalus ir ispanus mėginti ieškoti naujų žemių. Jie, anksčiau negalėję ekonomiškai konkuruoti su italais, kurie jų laivų nepraleisdavo į Rytus, dabar iškilo, kaip, nauja, galinga ekonominė Europos pajėga. Jie sumanė atrasti naują vandens kelią į Indiją, kur turkai negalėtų prekybos trukdyti. Italijos miestų laivynai nustojo savo reikšmės, nes ispanai su portugalais neišleido jų pro Gibraltarą į Atlanto vandenyną, o Viduržemio jūra prekyba su Rytais turkų buvo užkirsta. Kaip naujų žemių atradėjai pirmiausia pasižymėjo portugalai. Jų karaliai rėmė jūrininkystę, prie savo dvaro rinko šioje srityje nusimanančius žmones ir priemones. XV a. pirmoje pusėje atrandama turtinga Madeiros sala. Kiek vėliau ir Azorų salos. Priplaukiamos ir Gvinėjos pakrantės, turtingos savo auksu, o noras pralobti vertė drąsius jūrininkus leisti vis tolyn. 1486 m. Baltramiejus Diazas atrado pietinį Afrikos galą, pavadindamas jį « Gerosios vilties iškyšuliu ». 1498 m. Vasco da Gama pasiekė Indiją, kurios mieste Kalkutoje įsteigta pirmoji Europos prekybos kontora. Portugalai pakelėse rastus pakraščius paima į savo rankas, kad arabai ir turkai negalėtų plaukti į Indiją, patys norėdami monopolizuoti visą su Indija prekybą. Portugalai siekė ir kinų pakraščius. Jiems pavyko net Amerikoje ir Brazilijoje įsteigti savo kolonijų. Turtai plaukte plaukė Europon. Iš Molukų salų buvo vežamos gardinamosios šaknys, cukrus, prieskoniai, iš Indijos — šilkas, perlai, medvilnės audekiai ir kitos orientalinės prekės, iš Japonijos — metalai, iš Afrikos — dramblio kaulai ir aukso smiltys.

Antroji naujų žemių atradėjų tauta buvo ispanai. Kolumbas norėjo rasti trumpesnę kelią į Indiją, plaukdamas aplink pasaulį 1492 m. atrado Ameriką. Jis priplaukė Vakarų Indiją, kuri pasirodė, ne mažiau turtinga už Rytų Indiją. Vietos žmonės baltuosius sutiko

labai vaišingai, tačiau šie elgėsi žiauriai. Už menkus blizgučius išviliodami auksą ir brangenybes, dažnai net klastingai grobdami turtus, gyventojus žudydami bei pavergdami. 1519 m. Ferdinandas Kortesas užkariavo Meksiką. 1531 m. Pranciškus Pizarras užėmė Peru. Auksas plaukte plaukė iš užimtųjų kraštų Europon. Ispanų kolonijos nebuvo siauri pakraščiai, kaip kad portugalų, bet didelės ir plačios žemės, daugelio ispanų kolonistų gyvenamos. Kolonijose steigėsi miestai. Europiečiai pirmiausia išveržė iš indėnų turtus, o paskui darė juos vergais ir liepė dirbti kasyklose ir plantacijose. Indėnai palengva išmirė, žiauriausiais būdais varomi prie sunkių darbų ir degtine girdomi. Prieš ispanų atėjimą viename mieste indėnų gyveno apie 300.000, o po 50 metų nuo ispanų atvykimo, jų teliko vos 500. Antilų salose nepatvarūs indėnai išmirė jau antroje kartoje. Už degtinę viską europietis iš indėno galėjo lengvai išvilioti.

Kadangi kolonijų eksploatacijai buvo reikalingi vis darbininkai, tai jų ėmė ieškoti Afrikoje. Afrikos negrai pasirodė žymiai stipresni ir patvaresni už Amerikos indėnus. Prasidėjo vergų prekyba, kuri buvo panaikinta vos XIX a. Afrikoje negrai buvo medžioti medžiojami ir gabenami Amerikon, kaip vergai. Per visą laiką iš Afrikos buvo išvežta apie 50.000.000 negrų, o dar daugiau jų begaudant išžudyta. Negrų prekyba buvo labai pelninga ir duodavo net 500-700 % pelno.

Ekonominis kolonijų sutvarkymas siekė kuo daugiau pelno duoti metropolijai. Todėl kolonijose draudžiama sava gamyba, sava pramonė. Kolonijose buvo galima gaminti tik žaliavą, kuri laivais buvo gabenama Ispanijon. Gatavi reikmenys vėl buvo vežami į kolonijas ir ten jau prievarta pardavinėjami. Jų kainos buvo tiesiog pasakiškos, nes kolonijų gyventojai patys jų gamintis negalėjo; pav., vyno taurelė kainavo 200 dukatų, senų batų pora — 300 dukatų ir panašiai. Taigi, prekyba kolonijose buvo paprastas plėšimas ir lupikavimas. Be to, kolonijose buvo kasami brangieji metalai ir dideliais kiekiais vežami Europon.

Dėl turtų Ispanija iškilo į pirmąsias Europos valstybes tiek ekonominiu, tiek politiniu atžvilgiu. Karolio V-jo laikais, t. y. pirmojoje XVI a. pusėje, ji tapo didžiausia ir galingiausia valstybe. Bet neilgai ji išstengė išlikti tokioje galybėje. Ispanai ėmė miniomis krausdytis į Naująją Pasaulį. Pačioje Ispanijoje dėl masinio emigravimo žemės darbas ir pramonė visai nusmuko. Be to, turtingi ispanai, turėdami daug aukso, nustojo patys gaminę, nes visko galėdavo gauti pirkti gatava. Kadangi viską reikėjo iš kitų valstybių parsigabenti, tai beregint ispanų auksas išseko, susikaupdamas daugiausia Pran-

cūzijoje. Taigi, Prancūzijoje ėmė sparčiai kilti pramonė ir prekyba, skatinama iš Ispanijos įplaukiančio aukso.

Kitos tautos, matydamos ispanų ir portugalų atradimus, stengėsi neatsilikti. Čia pasisėkė anglams. 1497 m. Jonas Kabotas (italas, tarnavęs anglų laivyne) atrado Labradoro pusiasalį. Nuo tada ir Anglija ėmė smarkiai ekonomiškai stiprėti. Atradus naujų žemių pasikeitė Europos valstybių ekonominiai santykiai. Ekonomiškai iškilo valstybės, kad ir nežymios, bet prieinančios prie Atlanto vandenyno.

Viduramžiais ekonominio gyvenimo centras buvo Italija, XVI a. — Ispanija, Portugalija, dalinai Prancūzija, o jau nuo XVII a. — Anglija ir Olandija. Europos vidurio tautos pasiliko žymiai atsilikusios. Ūkiško Italijos primato visai nebeliko. Ūkiško gyvenimo centrai persimetė iš Viduržemio jūros į Vakarus — Ispaniją ir Portugaliją. Smarkiai padidėjo Europos prekyba: bulvės, cukrus, arbata, kava, tabakas, buvę anksčiau prabangos dalykai, dabar jau pasidarė kasdieniško vartojimo gėrybės.

Labai pasikeitė ir prekybos keliai. Nuo naujųjų amžių didžiausia prekyba ėjo vandenynais, Viduržemio jūros ir Hanzos prekyba neteko reikšmės. Naujieji pasaulinės prekybos centrai — Lisabona, Kadiksas ir Sevilija dominavo Europos ūkyje per visą XVI a. Bet XVII a., kai iškilo Anglija ir Olandija, kai žuvo ispanų «Nenugalimoji armada», kai olandai išveržė sau daug kolonijų iš portugalų ir ispanų, okeaninėje prekyboje pirmą vietą užėmė Anglija ir Olandija. Prekyba jau anglų, olandų ir prancūzų rankose. Tada ekonominę primatą jau laikė Amsterdamas ir Londonas.

Naujų žemių atradimas padėjo kapitalizmui plėstis, susidarė naujos ekonominio gyvenimo sąlygos. Iš naujų žemių Ispanijon ir Portugalijon ėjo negirdėtais kiekiais auksas ir sidabras. Čia žemės ūkis buvo apleistas. Iš Pirenėjų pusiasalio auksas sklido vison Europon. Išsiplėtė pinigų kaldinimas ir pinigų krovimas. Žiauri kolonijų eksploatacija buvo kapitalo «pirminis susikrovimas» (Marksas). Prieita prie milžiniškos turtų akumuliacijos Europoje. Kolonialinių gaminių monopolizavimas, teisės gabenti prekes į svetimus — kolonialinius kraštus monopolizavimas ir pelno monopolizavimas prisidėjo prie kapitalo akumuliacijos. Žmogaus galvojimas pasikeitė. Ūkiškuose dalykuose žmogus pradėjo galvoti aiškiau, racionaliau, planingiau, visai ne taip, kaip kad viduramžiais jo galvota.

Nuo reformacijos ir humanizmo žmogus stengėsi savo veikimą kiek galima racionalizuoti. Max Weber kiek smulkiau yra tyrinėjęs kapitalistinės nuotaikos susidarymą, to susidarymo priežastis. Jo išvados: klaidinga nuomonė, kad okcidentalinio kapitalizmo akstinas

— vien gyventojų prieauglis. Sparčiausias gyvetojų prieauglis Vakaruose buvo nuo XVIII a. ligi XIX a. galo. Bet tuo pačiu laiku ir Kinuose gyventojų padaugėjo nuo 60.000.000 iki 400.000.000, bet Kinijoje kapitalizmo raida tuo laikotarpiu net pasistūmėjo atgal.

Tauriųjų metalų užplūdimas Europoje neturėjo lemiamos reikšmės kapitalizmui išaugti, taip pat, kaip ir patogios susisiekimo sąlygos bei navigacija. Anot Weberio, racionali verslamonė, racionali knygvedyba, racionali technika, racionali teisė sukūrė kapitalizmą. Prie to prisidėjo racionalizuotas gyvenimo būdas, racionali ūkiška nuotaika. Kapitalizmas ėmė kilti, nugalėjęs pirmiau tradicionalizmo kliūtis. Ūkio etikos pasikeitimas turėjo reikšmės kapitalizmui išaugti. Tuo pat metu pasirodė nemaža moksliskų traktatų ūkiškais klausimais.

Pasipelnymo idėja — nauja ūkio politikos idėja, tuo tarpu kai viduramžiuose vyravo išmitimo idėja.

Ankstybajam kapitalizmui besiplečiant, atsiranda naujų santykių socialiniame ir politiniame gyvenime. Išskyla miestų įtaka. Atsiranda vadinamas «tretysis luomas», kuriam priklausė miestiečiai. Naujųjų amžių ūkyje pirmą vietą užima ir kapitalistinį ūkį kuria, kaip tik miestiečiai. Valstiečiai pririšti prie žemės. Aristokratija gyvena miestuose ir rūpinasi prabanga. Daugelis aristokratų, ypačiai Vokietijoje, savo ūkius sutvarko kapitalistiniais pagrindais. Bet pinigingi miestiečiai, pralobę iš prekybos, pajungia ir žemvaldžius, kurie dėl plataus gyvenimo įklimpsta į skolas. Pasikeičia ir smulkiųjų amatininkų būklė. Savarankiški smulkūs amatininkai kapitalistų fabrikantų išnaudojami pasidaro darbininkais. Atsiranda pamažu ir ketvirtasis — darbininkų luomas. «Tretysis luomas» — miestiečiai nuo Didžiosios Prancūzų revoliucijos (1789 m.) išsikovoja sau lygias teises. Darbininkų arba «ketvirtojo luomo» klausimas išskyla tik labai vėlai — XIX a. pradžioje.

2. PASIKEITIMAI PINIGŲ IR KREDITO SRITYJE

Ir čia pasireiškia racionalizacija. Aukso ir sidabro antplūdis turi daug reikšmės. Europiečiai turtus iš kolonijų gabeno klasta ir apgavimais. Iš karto Europą užplūdo gausybė aukso ir sidabro. Dėka jo nuo XVI a. susidarė ekonominis pagrindas monetų santvarkai stabilizuoti. Pinigų kaldinimas paimamas tik į valdžios rankas. Tas teigiamai atsiliepia į pinigų stabilizaciją.

Nuo 1493 m. ligi 1800 m. Meksikoje ir Pietų Amerikoje iškasta

beveik 2.500.000 kg. aukso ir 90.000.000-100.000.000 kg. sidabro. Padidėjo sidabrinių monetų skaičius apyvartoje.

Sidabro pinigai sudarė ir sąskaitybos pagrindą. Bet XVIII a. atsivėrus Brazilijos aukso lobiams, pereita prie aukso valiutos. Pirmoji tai padarė Anglija. Prancūzijoje buvo įvesta ir aukso ir sidabro valiuta (bimetalizmas). Pinigų įvairumas atsiskaitant sudarydavo daug keblumų. Taigi, buvo nustatyta, pav. Vokietijoje, maksimalinė suma, iki kurios galima mokėti smulkiomis monetomis. Stambioje prekyboje būdavo atsiskaitoma metalo — aukso ir sidabro gabalais arba pinigais pagal svorį. Buvo prieita prie atsiskaitymo per žiro-bankus. Metalų žiro bankuose atsiskaitydavo vienas su kitu pirkliai, kurie ten turėjo depozitus. Susikūrė bankiniai pinigai, paremti pirklių depozitais (orderiai, čekiai).

Nuo naujųjų amžių valstybės ėmė vesti modernišką valiutos politiką, pagal kurią žiūrima ne fiskalinių sumetimų, bet visuomenės interesų, būtent: sudaryti tvirtą kapitalo sąskaitybos bazę. Anglija buvo pirmoji, kuri tokią politiką ėmė vesti. Pirmasis valstybinis bankas, įsikūręs Anglijoje 1694 m., buvo ir pirmasis Europoje emisijos bankas. Tobulėjant prekybai, kilo ir kredito ūkis.

Viduramžiais jau buvo vartoti vekseliai, bet jie galiojo tik kaip čekiai. Tai buvo mokėjimo priemonė distanciniams mokėjimams. Pažinta ir trata, bet iki moderniškos tratos jai stigo vienos svarbios ypatybės — indosavimo, t. y. perleidimo kitam asmeniui. Viduramžiais bankai priimdavo vekselius. Nuo naujųjų laikų pradėtas vekselių diskontas, ir tuo būdu pelnytis. Toks vekselių diskontavimas buvo viena darbo šaka ir Anglijos banko, įsteigto 1694 m. Tai buvo monopolinis bankas. Jis turėjo emisijos teisę. Jau iš pat pradžių tas bankas turėjo 1,2 milijono svarų kapitalo. Kad suteikė paskolą Anglijai per karą su prancūzais, gavo teisę lombarduoti prekes ir prekiauti vekseliais. Vekselių diskontavimas buvo ypač svarbi jo teisė. Tuo būdu buvo pagreitinta kapitalo apyvarta, kas ir buvo vienas iš banko uždavinių. Anglijos bankas pasidarė pavyzdys visiems kitiems bankams.

Pasireiškė ir ūkio komercializacija, t. y. visuotinis vartojimas vertybės popierių — valstybės popierių, akcijų, rentinių popierių, ipotekos ir valstybės skolų obligacijų. Išsiplėtė kapitalistinės verslamonės, pritraukdamos kapitalą akcijomis. Kapitalistinė verslamonė — tokia įmonė, kurios tikslas — gauti kuo daugiau pelno už įdėtą kapitalą. Prekybai finansuoti susidarė nemažas skaičius akcinių bendrovių, kurioms kapitalus sudėdavo piliečiai. Tačiau tos bendrovės žymiai skyrėsi nuo šių dienų akcinių bendrovių, nes toks pilietis, bendrovės dalininkas, savo pinigus galėjo lengvai išsiimti, bet ne-

galėjo savo akcijų kitam perleisti. Taigi, bendrovės negalėjo turėti pastovaus kapitalo. Dividendas buvo skirstomas neracionaliai, nes nebūdavo atsižvelgiama į atsargos kapitalą.

Iš žymiausių bendrovių prekybos finansuoti galime paminėti dvi didžiąsias kolonialines bendroves: Olandų Rytų Indijos bendrovę ir Anglų Rytų Indijos bendrovę. Tai monopolinės bendrovės kolonijų turtams eksploatuoti. Jas prižiūrėjo valstybė. Pačios valstybės jautėsi dar nepriaugusios, kad galėtų per savo valdininkus kolonijas eksploatuoti. Tai daryti jos ir pavesdavo monopoline teise kolonialinėms bendrovėms. Bendrovės turėjo savo karo laivynus ir savo kariuomenę. Taigi, be ūkiškojo vaidmens, jos dar vaidino ir politinį vaidmenį. Kolonialinės bendrovės buvo lyg atskiros valstybės valstybėje.

Olandų Rytų Indijos bendrovė. Ji buvo įsteigta 1602 m. Indija iš pradžių buvo portugalų kolonija, o vėliau — ispanų. Olandai XVI a. pabaigoje paveržė ją iš ispanų. Ši bendrovė buvo viena pirmųjų didžiųjų kapitalistinių organizacijų ir verslamonių. Jos tikslas buvo pasipelnyti. Valstybė ją prižiūrėjo, skirdama jai pirmininkus ir kontroliuodama jos veikimą. Bendrovė turėjo skyrius visoje Olandijoje, kad visi miestai galėtų joje dalyvauti. Santvarka buvo aristokratinė. Stambieji akcininkai paprastai būdavo skyrių pirmininkai, iš kurių 17 žmonių sudarė centrinę valdybą. Bendrovė turėjo monopolinę teisę prekiauti ir viešpatauti visose olandų kolonijose. Bendrovės kapitalą sudarė 65 tonos aukso ir 6.500.000 florenų. Per 20 m. bendrovės akcijų kursas pakilo trejopai. Kasmet būdavo išmokama 20-24 % dividendo. Dėl bendrovės pelningumo akcijos buvo labai visų pageidaujamos. Jei iš pradžių akcijų negalima buvo perleisti kitiems, tai greitai prieita prie akcijų pardavinėjimo ir spekuliacijų.

XVI a. Anglijai bekylant ir XVII a. pasidarius pirmaeilei jūros galybei, buvo irgi įsteigta panašių bendrovių: pirklių keliautojų bendrovė, Rytų kompanija, Rusijos ir Afrikos bendrovės. Žymiausia buvo Anglų Rytų Indijos kolonialinė bendrovė. Prekybos plotas buvo tas pats, kaip ir olandiškosios bendrovės. Ši bendrovė įsteigta 1698 m. Iš pradžių negalėjo prilygti olandų bendrovei. XVIII a. jos reikšmė ėmė sparčiai kilti, kai jai pavyko užgrobti šiek tiek žemių Indijoje. Ši bendrovė įtvirtino Anglijos vėliavą ir valdžią Indijoje. Ji buvo valstybės priežiūroje, turėjo savo valdininkus, prekybos ir karo laivyną, kariuomenę. Jos akcijos buvo labai pageidaujamos. Anglijoje dar paminėtina Pietų Vandenyno bendrovė, įsteigta 1711 m. Jai priklausė privilegija prekiauti pietų Amerikos vandenyse. Iš vergų negrų prekybos ji turėjo daug pelno ispanų kolonijose Amerikoje. Akcijos buvo labai pelningos.

Kolonialinių bendrovių akcijos sudarė pagrindą biržų veikimui. Birža — organizuota prekyvietė, kurioje prekyba ėjo prekių pavyzdžiais, vertybių popieriais, rentiniais popieriais, valstybės obligacijomis ir kt. Biržose ypačiai reikšmės turėjo vertybės popieriai. Spekuliacija įgyja reikšmės nuo to momento, kai turtas ima reikštis pereinamais vertybės popieriais — akcijomis. XVIII a. spekuliacija jau buvo paplitusi. Tačiau anų laikų žmonės biržos dalykuose nebuvo pakankamai prityrę ir tuoj nudegė nagus. XVIII a. buvo didžiosios spekuliacijos krizės Prancūzijoje — John Law spekuliacija, ir Anglijoje — Pietų Vandenyno bendrovės spekuliacija.

John Law buvo skotas, bankininkas, finansistas, ėjęs mokslus Anglijoje, Olandijoje ir Italijoje. Jis prisistatė tvarkyti Prancūzijos iždą, kai po Liudviko XIV mirties regentui Pilypui, gyvenusiam labai prabangingai, reikėjo pinigų. Tada Prancūzija turėjo net 2 milijardus skolų. Finansus tvarkyti Law sumanė kredito būdu, bet labai apsiriko, manydamas, kad infliacija galės pataisyti suirusią valstybės ūkį, paskatindama gamybą. Buvo išleista labai daug pinigų (popierinių) ir akcijų, padengtų aukso fondu ir Prancūzų kolonijų (Luzijanoje) turtais. 1716 m. buvo įkurtas bankas, ėmęs leisti popierinius pinigus ir diskontuoti vekselius. Popieriniai pinigai buvo lengvai keičiami į auksą, dėl to turėjo ir pasisekimą, be to, jais buvo priimami valstybės mokesčiai. 1718 m. tas bankas buvo paverstas valstybės banku ir gavo regaliją kaldinti pinigus. Kad būtų daugiau aukso, Law įsteigė Vakarų Kompanijos bendrovę, kuri gavo monopolinę prekybos teisę Luzijanoje. Jos turtų išnaudojimas žadėjo pralobinti. Akcijos buvo labai mielai perkamos. Auksas plaukė į banką, žmonės išigijo popierinių pinigų, kuriuos keitė į akcijas, parduodami tik už popierinius pinigus. Vakarų Kompanija susijungė su Rytų Indijos bendrove ir pasivadino Indijos kompanija. Law mokėjo dirbtiniu būdu pakelti bendrovės akcijų kursą. Jis išleido akcijų tris laidas. Antrosios laidos akcijų, vadinamų «dukterų», galėjo įsigyti tik tas, kas turėjo ir senų akcijų. t. y. pirmosios laidos akcijų, vadinamų «motinų» Trečiosios laidos akcijoms įsigyti reikėjo turėti akcijų antros laidos. Tuo būdu pirmųjų akcijų kursas žymiai pakilo. Pirmais metais akcijų savininkai gavo net 200 % dividendų. Akcijos buvo perkamos net 40 kartų brangiau, negu kad buvo jų nominalinė kaina. Iš privačių rankų Law surinko daug pinigų, kuriais padengė Prancūzijos skolas. Bet greitai pasirodė spekuliacijos apgavystė. Reikėjo 100 metų kad Luzijana pasidarytų tiek rentabilinga, kad galėtų akcijas išpirkti. Luzijana buvo ne toks senos kultūros kraštas, kaip Indija, ir prancūzų Indijos kompanija nedavė tiek pelno, kiek anglų ir olandų. Bankas neturėjo išteklių. Kad tur-

tai į Prancūziją neplaukė — tokiais kiekiais, kokiais buvo manyta, kitais metais dividendo mokėjo jau nebe 200 %, o tik 40 %. Akcijų kursas pradėjo svyruoti. Žmonės šoko akcijas pardavinėti. Greitai akcijų kursas pasidarė lygus nuliui. Law pradėjo keisti bendrovės akcijas į popierinius pinigus ir 2.500.000.000 frankų tam reikalui buvo tuoj išleista. Valstybė įsakė vartoti tik popierio pinigus ir apriboti mokėjimus auksu ir sidabru. Vis dėlto nepasitikėjimas akcijomis labai plito ir toliau. Nepasitikėjimas, subankrutavus akcijoms, persimetė ir į popierinius pinigus. Netrukus Law bankrutavo. 1720 m. popieriniai pinigai buvo per pusę nuvertinti. Visi tuoj šoko keisti popierinius pinigus į auksą. Bankas paskelbė bankrotą. Law baigė gyvenimą skurde. Iš šios krizės labai pralobo pirmieji akcininkai, o nepaprastai nuskurdo vėlybesnieji. Prancūzai tad ilgai nebenorėjo spekuliuoti. Bet ši krizė labai išpopuliarizavo laisvai parduodamas akcijas, kas prisidėjo prie greitesnio kapitalistinių akcinių bendrovių išsirutuliojimo.

Labai panaši spekuliacija buvo ir Anglijoje 1720 m. Pietų Vandenyno bendrovės akcijos, davusios daug pelno, buvo pardavinėjamos net 10 kartų brangiau už jų nominalą. Tačiau vėliau prekyba tiek pelno jau nedavė, kad būtų galima mokėti nuošimčius. Akcijų kursas nuo 1000 nukrito iki 180. Daugelis akcininkų neteko savo turto, bet vienas kitas avantiūristas pralobo.

Vis dėlto akcinės bendrovės išplito. Smarkiai pasireiškė Paryžiaus, Londono ir Amsterdamo biržų veikimas.

Žmogus savo mintį nukreipė labiau į gamybos tobulinimą, kai nusivylė spekuliacijos krizėmis. XVIII ir XIX a. imta jau masiškai gaminti produkcijos įrankius. Tai vadinamas geležies amžius, kai išmokta sukoksinti akmens anglį ir koksą pritaikyti tirpinant rūdą. Buvo pagaminta labai daug įvairių mašinų. Gamyba augo greičiau, negu buvo reikalaujama. Vadinasi, pasireiškė hiperprodukcija. Ir vėl ėmė kartotis ekonominės krizės.

3. PRAMONĖ IR JOS ORGANIZACIJA NAUJAISIAIS LAIKAIS LIGI PRANCŪZŲ REVOLIUCIJOS

Jau vėlybaisiais viduramžiais išsirutuliojo namų pramonė, pakeitusi cechus. Cechai ėmė irti, tai atsirado supirkinėtojų, tarpininkų tarp gamintojo ir vartotojo. Supirkinėtojas virto verslininku (Verleger), kuris tiekė amatininkams žaliavą ir pasiimdavo gaminius. Amatininkai pateko jo priklausomybėn, iš jo gaudavo uždarbį, atlyginimą. Atsirado stambioji namų pramonė. Su ja atsirado ir stambieji kapi-

talai. Savarankiškai amatai jau pabaigoje viduramžių ėmė virsti į stambiąją namų pramonę, kur verslininkas (Verleger), užsako darbus pas smulkius amatininkus, dirbančius ne pas darbdavį, bet pas save namie ir savo įrankiais. Žaliavą tačiau duoda verslininkas ir atsiima gatavus dirbinius, mokėdamas darbininkui tik už darbą. Tokiu būdu pramonėje pamažu įsigalėjo kapitalistinė santvarka. Kapitalizmas dar labiau išaugo nuo to momento, kai pramonėn buvo įvestos mašinos. Jau ankstybysis kapitalizmas neigiamai paveikė į santykius su darbininkais. Kapitalistai verslininkai mažino atlyginimą už darbą. Atsiradę agentai tarp verslininko ir darbininkų dar labiau apkarpė darbininko amatininko uždarbį. Lijone, Prancūzijos šilko pramonės centre, XVIII a. buvo iš viso net 18 nedarbo krizių. Anglijoje nedarbas irgi buvo labai dažnas. Namų pramonės darbininkai tedirbdavo tik 6-9 mėn. per metus. Amatininkai dirbo savo namuose, kartais išsklaidyti kaime, todėl nebuvo organizuoti ir negalėjo ginti savo reikalų. Bet verslamonininkams namų pramonės organizacija buvo patogi. Čia nereikėjo išlaidų dirbtuvių butui, kurui, šviesai, nes amatininkai dirbdavo pas save. Buvo galima mažinti akordinis darbo atlyginimas. Namų pramonėje buvo galima naudoti ir moterų ir vaikų darbą, kad tik daugiau būtų galima uždirbti. Darbininkas turėjo kėsti visus nedarbo sunkumus. Tuo tarpu užėjus krizei, verslininkas neturėjo rizikos. Jei tik niekas nebepirkdavo produkto, nebeduodavo darbo darbininkams, ir visa nedarbo rizika griuvo ant darbininkų.

Bet ne tik darbininkams, o ir patiems kapitalistams verslininkams turėjo namų pramonė ir neigiamų pusių. Nebuvo galimas progresas, nes mažai uždirbęs amatininkas negalėjo daryti techninių patobulinimų. Mažas akordinis mokestis labai atsiliepdavo į gaminių kokybę. Tarpininkai agentai tarp verslininko ir darbininkų dažnai sukčiaudavo, tuo būdu didindami gamybai išlaidas. Darbininkai ir patys mėgdavo sukčiauti: vogdavo žaliavos medžiagą arba geresnę iškeisdavo į prastesnę. Vis dėlto namų pramonės pliusai kapitalistams nusvėrė jos minusus: nereikėjo didelių fabriku, įrangimų ir kitokių kapitalų, nes buvo gaminama darbininkų namuose.

Naujaisiais laikais pramonėje atsiranda naujų dalykų. Šalia namų pramonės išsirutulioja kita pramonės šaka — manufaktūra. Pirmiausiai ji atsiranda Anglijoje XVI a., paskui Prancūzijoje — XVII-XVIII a. o dar vėliau Vokietijoje. Manufaktūrinė gamybos organizacija — kai darbas dirbamas verslininko (Verleger) patalpose, jo įrankiais ir iš jo žaliavos, jam pačiam, ar jo padėjėjams prižiūrint. Amatininkas čia jau tik darbininkas. Tačiau manufaktūra skiriasi nuo fabriko

tuo, kad čia, t. y. manufaktūroj, darbas atliekamas rankomis, vartojami paprasčiausi įrankiai, ne mašinos. O fabrike vartojamos mašinos labai komplikotos, machaniški varikliai, ir pasireiškia kombinuoto darbo organizacija bei didelė specializacija. Manufaktūrose plačios darbo specializacijos nebuvo. Kiekvienas meisteris dirbo savarankiškai prie savo stalo su padėjėjais. Dirbama buvo bendrose patalpose, nors meisteriai nepriklausė vienas nuo kito. Gaminys buvo gaminamas nuo pradžios iki galo to paties meisterio, kai moderniškuose fabrikuose gaminys, kol pasidaro gatavas, pereina daugybės darbininkų rankas.

Anglijoje manufaktūros išaugo savarankiška verslamonininko iniciatyva, pačios savaime. Prancūzijoje ir Vokietijoje jos išaugo valstybės valdžios kuriamos ir globojamos. Kai kada manufaktūros buvo steigiamos prie kalėjų, panaudojant kalinių darbą. Dažnai ir svetimtaučiai kurdavo manufaktūras. Manufaktūroje buvo galima nuolatinė drausmė ir priežiūra, be to, medžiagos kontrolė. Tačiau čia buvo didesnė verslininko rizika, nes gaisras arba kita kuri «Dievo rykštė» galėjo sunaikinti visus manufaktūros įrengimus. Taip pat sukilę darbininkai galėjo sunaikinti įnagius.

Manufaktūros ėmė rasti ten, kur privatus meisteris neturėjo iš ko įsirengti didesnes patalpas. Manufaktūrų pirmtakūnai buvo — malūnai, varpų ir ginklų liejyklos, geležies dirbtuvės. Yra užsiliakusių žinių iš XVI a. apie vieną tekstilės manufaktūros įmonę Anglijoje. Dirbtuvėje buvę pastatyta 200 savininko staklių. Dirbė ir vaikai. Tai buvusi tais laikais didžiausia įmonė, kuria net pats karalius stebėjėsis.

Manufaktūra atsirasdavo ten, kur imta gaminti naujų produktų, pav., medvilnės, porceliano, aukso brokato. Manufaktūra iš pradžių amatams nebuvo pavojinga, nes su jais nekonkuruodavo, kadangi užsiimdavo daugiausiai tik naujomis gamybos šakomis. Bet išaugę iš manufaktūrų fabrikai XIX a. atėmė iš amatininkų darbą. Šalia manufaktūrų dar egzistavo ir namų pramonė, bet nuo XVIII a. ji ištumiamiama.

Išradus mašinas ir panaudojus naujas jėgos priemones: vandenį, garą — manufaktūrinė gamyba nepaprastai išaugo. Įvyksta tikra pramonės revoliucija, kai tik buvo išrastas garo variklis ir pritaikytas pramonėje. Pirmiausia pramonės revoliucija įvyksta Anglijoje, nuo XVIII a. antrosios pusės, bet ypačiai XIX a. manufaktūros virsta tiesiog fabrikais.

Fabrikas — tokia gamybos įmonė, kurioje darbas dirbamas įmonininko patalpose komplikuotomis jo paties mašinomis, varomomis

mechaniškos jėgos, ir gaminama pagal tam tikrą šablona, masiniai. Darbas prižiūrimas paties įmonininko.

Fabrikas — kapitalistinė specializuoto ir kombinuoto darbo organizacija vienoje dirbtuvėje, naudojant pastovų kapitalą ir vedant tikslią sąskaitybą.

Turėjo būti palankios sąlygos fabrikams išsirutulioti. Reikėjo masės pirkėjų, pastovios rinkos. Turėjo būti pigi ir tobula gamybos technika, kuri leistų gaminti prekes ir nepalankiai konjunktūrai esant. Reikėjo daug laisvų darbininkų, laisvai parduodančių savo darbo jėgą, bet ne prievarta dirbančių. Reikėjo išrasti komplikotas mašinas. Manufaktūroje įnagiai tarnavo žmogui, o čia žmogus turi tarnauti mašinoms, varomoms mechaniškos jėgos. Fabrikuose įvedama technikinė darbo specializacija ir darbo sujungimas. Kiekvienas fabriko darbininkas atlieka tik labai siaurą specialų darbą. Pigi gamyba, konkuruojanti su amatais, gali būti tik vartojant mechanišką jėgą. Taigi, buvo pakinkytos į mašinas gamtos jėgos — vanduo, vėjas. Pirmieji olandų malūnai iš pradžių buvo naudojami vandeniui iš nuo jūros atitvenktų plotų pumpuoti. Kai verslininkas į savo rankas perima dirbtuvę, mašinas, žaliavą, prasideda moderniško fabriko gdynė.

Sprendžiamos reikšmės darbo specializacijai ir racionalizacijai turėjo medvilnės manufaktūra, kuri XVII a. buvo perkelta iš kontinento į Angliją. Medvilnė turėjo išlaikyti sunkią kovą su vilna. Medvilnės gamyba iš pradžių buvo labai aprėžta. Tik nuo 1736 m. buvo duota medvilniniams audiniams gaminti laisvė. Verpiamųjų ir audžiamųjų mechaniškų staklių, varomų vandens jėga išradimas labai praplėtė medvilnės gamybą. Smulkusis verpimas ir audimas XIX a. pradžioje jau visai buvo išnykęs.

Akmens anglis ir geležis irgi turėjo sprendžiamosios reikšmės kapitalistinės gamybos raidoje. Ligi XVIII a. geležies rūda buvo apdirbama su medžio anglimi. Dėl to buvo smarkiai iškirsti miškai, tai jau atsiliepė į pramonės augimą tam tikrame punkte. XVIII a. viduryje atrodė, kad geležies pramonė buvo priėjusi liepto galą, nes baigė išsekėti miškai. Bet 1735 m. išrandamas akmens anglies sukoksinimo būdas. Koksas vartojamas geležies gamybai, tirpinant rūdą aukštakrosnyse. Šis išradimas buvo nepaprastai reikšmingas. Akmens anglis ir geležis išlaisvino techniką iš organinių siaurų ribų. Geležis pasidarė vienas svarbiausių kapitalizmo išsiplėtimo veiksnių, nes nepaprastu mastu pradėta gaminti geležis, o iš jos įvairios mašinos.

Gaminamos mašinos, tobulinama ir mechaniškoji mašinas varanti jėga. James Watt išranda garo mašiną, kuri pirmiausiai (1785 m.) buvo pritaikyta medvilnės pramonėje. Kiek vėliau ji buvo pritaikyta

ir tekstilės industrijoje. Garo mašinos pritaikymas pramonei sukėlė tikrą pramonėje revoliuciją, kuri leido pramonei nepaprastai išsiplėsti.

1801 m. iš 18.000.000 svarų sterlingų Anglijos eksporto 7.000.000 sudarė medvilnės prekės. Medvilnės pramonė Anglijoje dėka garo mašinos vartojimo tiek pakilo, jog Napoleonas nebe pamato ją laikė savo svarbiausiu priešu.

ECONOMIC HISTORY

by

Prof. Dr. K. Avižonis

Summary

In this article the author traces the economic development of Europe. He starts of with the economies of ancient Egypt, Greece and Rome, and continues with the economic development up to the French Revolution. The early period is marked by hunting and fishing, with gradual change to cattle breeding and finally to land cultivation. This was followed by the development of crafts and commerce, which was substantially influenced by the growth of political and social relations between the various European states. In agriculture, the age of feudalism was marked by concentration of land in relatively few hands. Consequently, crafts and commerce developed in urban centres, which stimulated the establishment of markets and banking institutions. For example, the Medici of Florence and the Fuggers of Augsburg were considered the wealthiest bankers of Europe and through their loans to the various states played a significant role in the economic and political development of Europe. The industrial revolution marked the transition from a land and craft oriented society to capitalism.

GRUNDZÜGE DER WIRTSCHAFTSGESCHICHTE

von

Prof. Dr. K. Avižonis

Zusammenfassung

In diesem Artikel entwirft der Autor eine Übersicht über die wirtschaftliche Entwicklung Europas. Er beginnt bei der Wirtschaft der alten Ägypter, Griechen und Römer und verfolgt die Wirtschaftsentwicklung bis herauf zur Französischen Revolution. Die Wirtschaft der Frühzeit ist gekennzeichnet von Jagd und Fischerei, geht dann langsam in Vieh-

zucht und schliesslich in Ackerbau über. In der Folge zeichnet sich die Entfaltung von Handwerk und Handel ab, auf welche die Ausweitung der politischen und sozialen Beziehungen zwischen den verschiedenen Staaten Europas wesentlichen Einfluss hatte. Im Zeitalter des Feudalismus ist das entscheidende Merkmal der landwirtschaftlichen Kultur die Konzentration des Landbesitzes in einigen wenigen Händen. Es folgt die Ausbildung des Handwerks und des Handels in den Städten, in denen bald die ersten Märkte und Banken entstehen. So galten z. B. die Medici in Florenz und die Fugger in Augsburg als die wohlhabendsten Bankherren Europas, denen aufgrund ihrer Kreditvergaben an verschiedene Staaten eine ganz bedeutende Rolle in der wirtschaftlichen und politischen Entwicklung Europas zukam. Die industrielle Revolution leitet den Übergang von einer bäuerlich-handwerklich orientierten Gesellschaft zum Kapitalismus ein.

LIETUVOS ISTORIJS TERMINŲ ŽODYNAS

LIETUVOS ISTORIJO TERMINŲ ŽODYNAS

(SOCIALINĖS, EKONOMINĖS IR POLITINĖS ISTORIJO)

I dalis (*) Svetimųjų kalbų terminai

A

abdikacija žr. abdicatio
abdikacyjny sejm žr. comitia abdicationis
abdicatio, abdikacija — atsisakymas (pav., sosto)
Abgaben žr. angaria, datio, dotium ir solutiones
abjuracija žr. abjuratio
abjurata, adprzysiężone — nesumokėti mokesčiai, priesaika išsiteisus nieko neturint
abjuratio, abjuracija, odprzysiężenie, отприсяжение — išsiteisinimas, priesaika
ablegat žr. ablegatus
ablegatus, ablegat — popiežiaus legato užvaduotojas
abrenunciatio, zapis zrzeczny — atsisakymas
accusator žr. actor
achtain — aktainis
achtel, antalek, osmina — aktelis, antalikas (aštuntadalis statinės)
Acker žr. campus
Ackerleute žr. emetho
acta castrensia, akta grodzkie, księgi grodzkie, городские акты, замковые книги — pilies teismo knygos, pilies teismo aktai
acta comitalia, akta sejmowe, сеймовые акты — seimų aktai
acta confoederativalia, akta konfederacyjne, конфедератские акты — konfederacijos aktai

(*) Antroji dalis — *Socialinės, ekonominės ir politinės istorijos lietuviškų terminų žodynas* dėl autoriaus mirties liko neparaštas.

- acta succamerialia, akta podkomorskie, księgi podkomorskie, подкоморские акты, подкоморские книги — ribininko (pakamorės) teismo knygos, ribininko teismo aktai.
- acta terrestria, akta žiemskie, księgi žiemskie, земские акты, земские книги — žemės teismo knygos, žemės teismo aktai
- acta tribunalia, akta trybunalskie, трибунальские акты — tribunolo knygos, tribunolo aktai
- aeticatio, aktykacija — dokumentų įrašymas į teismų knygas, į teismų aktus
- actor, accusator, delator, mallator, aktor, актор — ieškovas, plg. pars actarea
- Adel žr. nobiles
- adjudicata, przysędy, przesady, пересуды, просуды — ieškovo mokestis teisėjams nuo jam priteisto ieškinio, plg. memoriale ir salaria
- Adligen žr. nobiles
- administrator Livoniae — Livonijos valdytojas
- администратор скарбу земского žr. administrator thesauri terrestris
- administrator thesauri terrestris, администратор скарбу земского — valstybės išdo valdytojas
- adscriptitii, ascriptitii, emethones adscriptitii, coloni ascriptitii, coloni originarii, originarii, servi ascriptitii, servi glebae, servi originarii, subditi haereditarii; ludzie ojczyste, niepochoże, ojczyce, osiadłe ludzie; Hōrige; дедичи, непохожалые, непохожие люди, ойчичи, отчичи, заседельные люди — prie žemės pririštieji valstiečiai, pusiau laisvieji valstiečiai (vėliau baudžiauninkai), plg. niewolny ir servus
- advocatia, wójtostwo, войтовство — vaitija
- advocatus, wójt, watan, Vogt, войт — vaitas, plg. lantwójt, scultetus ir старец
- aedificatio castrorum, construere castra, budowanie zamków, будование замков — pilių statymo prievolė, plg. restauratio castrorum
- aedificatio pontium — tiltų statymo prievolė, plg. moszezenie ir restauratio viarum et pontium
- aedilis žr. architectus
- agazo, praefectus equisonum, praefectus stabuli; koniuszy, конюший — arklidininkas
- agazo curiae, praefectus stabuli curiae, koniuszy nadworny, конюший дворный — rūmų arklidininkas, plg. kawalkator
- ager žr. campus
- ager novalis žr. novale
- agricola žr. emetho

akeyz — akcizas, mokestis už degtinės ir midaus virimą, vyno ir
 alaus darymą ir už tabako apdirbimą, plg. contributio ducillaris,
 contributio solidaria, kapszczyzna ir propinatio

akta grodzkie žr. acta castrensia

akta konfederacyjne žr. acta confoederatitalia

akta podkomorskie žr. acta succameritalia

akta sejmowe žr. acta comitalia

akta trybunalskie žr. acta tribunalia

akta ziemskie žr. acta terrestria

акты городские žr. acta castrensia

акты конфедератские žr. acta confoederatitalia

акты подкоморские žr. acta succameritalia

акты сеймовые žr. acta comitalia

акты трибунальские žr. acta tribunalia

акты земские žr. acta terrestria

aktykacja žr. acticatio

aktor žr. actor

актор žr. actor

Allmende žr. serwituty

alternata žr. alternatio

alternatio, alternata — pakaita (pav., ko nors valdymas pakaitomis)

alveare žr. alvearium

alvearia campestris, barci polne, польные борти — laukų bartys

alvearia silvatica, barci w puszczy, лесные борти — miškų bartys

alvearium, alveare, apiaria, apiaria arbor, pascuum apium, truncus

apium; baré; Bienenbaum; борть, бортное дерево — bartis

(medis su dreve, į kurią bitės neša medų)

amici žr. complices

Anerkennungszahlen žr. recognitio

angaria, perangaria, Abgaben, Lasten — naštos, prievolės

annales, roczniki, Jahrbücher, летописи — metraščiai

annona žr. solutio frumenti

anserinagium, auca, gęś dawać, гусь давати — mezliava žąsimis,

žąsinė

antal, ćwierćbeczek — antalas (ketvirtis statinės)

antalek žr. achtel

antecomitalis, przedsejmowy, предсеймовый — priešseiminis

apelacja žr. appellatio

апелляция žr. appellatio

apiaria žr. alvearium

apiaria arbor žr. alvearium

apiarii, censules mellis, mellarii, bartnicy, Bienenbeuter, бортники,

ботеве, бортии — bartininkai, bitininkai, bičiuliai, plg. ululatores

- апидемя — apidémė (mažas laukelis tarp trobų, aikštelė krūmais
 apaugusioje ganykloje)
 apparitor žr. visor
 appellatio, apelacija, odzew, otzow, апелляция, отзов — apeliacija,
 plg. recursus
 appendentia žr. pertinentia
 arare, orać, орати — arimo prievolė, plg. zarobianie
 aratrum, pług, Pflug, плуг — plūgas
 arbor apiaria žr. alvearium
 archicamerarius Poloniae, podkomorzy Koronny — Lenkijos rūminin-
 kas
 archimagirus, promus, kuchmistrz wielki, великий кухмистр —
 vyriausias virtuvininkas
 architectus, aedilis, budowniczy, будовничий — statybininkas
 archiwarjusz žr. viceclaviger
 archivum skarbu žr. archivum thesauri
 archivum thesauri, archiwum skarbu, metryka skarbowa, скарбовый
 архив, скарбовая метрика — iždo archyvas
 arendarius žr. locator
 arendarz žr. locator
 armamentarius, оружничий — ginklininkas
 armigeri žr. milites ir nobiles
 ars mechanica žr. artificium
 arszyn, аршин — aršinas
 аршин žr. arszyn
 articuli Henrici, artykuły Henrycjańskie, — Henriko artikulai
 artificium, ars mechanica, opificium, rzemiosło, Gewerbe, Handwerk,
 ремесло — amatas
 artykuły Henrycjańskie žr. articuli Henrici
 artykuły hetmańskie — etmono artikulai
 artykuły marszałkowskie — maršalkų artikulai (maršalkų galios
 nuostatai)
 as — asas (piniginis vienetas)
 ascriptitii žr. adscriptitii
 assartum žr. exartus
 asesor žr. assessor
 assessor, asesor, acceccop — teismo posėdininkas, asesorius
 acceccop žr. assessor
 acceccopский суд žr. iudicium regium
 attinentia žr. pertinentia
 auca žr. anserinagium
 auceps, ptasznik, птицелов — paukštininkas

auctio ewekty — pakeltas muitas už išvežamas prekes, plg. teloneum novum auctum ir auctio subsidiorum
 auctio subsidiorum — pakeltas muitas už išvežamus į užsienį javus ir galvijus, plg. teloneum novum auctum ir auctio ewekty
 aucupationes, łowiska, łowy ptaków, Vogelfangstellen, Vogelfangrecht, ловища, птичие ловы, птишие ловы, птишие ловищы
 — 1. teisė gaudyti ir medžioti paukščius; 2. paukščių gaudyklos
 aulici, dworzanie, дворяне, подворники — dvariškiai
 avenagium, avenaticum, avenam dare, owsiane, owies dawać, овсяное дякло, овсяное, овес дати — avių duoklė, duoklė avižomis
 avenam dare žr. avenagium
 avenaticum žr. avenagium
 aviaria, przynęta ptaszne, припады птишие — kilpos paukščiams gaudyti

B

baccalaureus, bakałarz, бакалар — parapijinės mokyklos mokytojas, plg. klecha.
 bagno žr. palus
 bajores žr. nobiles
 бакалар žr. baccalaureus
 bakałarz žr. baccalaureus
 балвер žr. barber
 balwierz žr. barber
 banicja žr. bannitio
 banita žr. bannitus
 банниция žr. bannitio
 bannitio, banicja, wywołania, банниция, выволание — ištėmimas
 bannitus, banita, выволанец — ištėmtasis
 barana dawać žr. multonagium
 барана давать žr. multonagium
 barber, balwierz, барбер, балвер — 1. kirpėjas; 2. felčeris
 барбер žr. barber
 barė žr. alvearium
 baryla, барила — statinaitė, barilka (trečdalis statinės)
 барила žr. baryla
 барыш — magaryčios
 barones žr. nobiles
 барщина žr. Frondienst
 bartne prawo žr. jus mellicidarum
 bartny sąd žr. iudicium capitaneis mellis
 bartny starosta žr. capitaneus mellis

bartniecy žr. apiarii

bartnictwo, бортничество — bitininkystė

Bat žr. Bete

Bate žr. Bete

батраки žr. Instleute

Bauer žr. cmetho

beczka, Fass, Tonne, бочка — statinė

beczka litewska, литовская бочка — lietuviška statinė

beczka wileńska, виленская бочка — Vilniaus statinė

beczkowe, бочковое — muitas nuo įvežamų javų, statininė, plg. teloneum

бергизна — mokestis nuo pabėgusio valstiečio tarnybos, bėgtinė

Bekanntnis der Herrschaft žr. recognitio

bellatores žr. milites

bellum sacrum, Kreuzzug — kryžiaus karas

белочья дань žr. дань белочья

бендр — bendras, plg. siabr

bene natus, urodzony, урожонный — kilmingasis bajoras

beneficium — beneficija

berelo, берело — bėralas

берело žr. berelo

Bergegeld — gelbėjamas mokestis pajūryje

Bete, Bat, Bate — piniginis mokestis

безчестие žr. infamia

bezczemość žr. infamia

bezkrolewie žr. interregnum

białogłowa — moteris

Bienenbaum žr. alvearium

Bienenbeuter žr. apiarius

bireze, бирчее, пишее — užrašinė (mokestis už atžymėjimą dvarui sumokėtų mokesčių; mokestis, imamas iš valstiečių mokesčio rinkėjo ar dvaro ūkvedžio naudai, surenkant valstiečių mokesčius dvarui) plg. piszeze

birezy, бирчий — mokesčių rinkėjas, plg. exactor

бирчее žr. bireze

бирчий žr. birezy

бирчий головный земский — krašto mokesčių rinkėjas

бирчий поветовый — pavieta mokesčių rinkėjas

биришники žr. borysznicy

Bittarbeit žr. tloka

bladum žr. salutio frumenti

бобыльщина žr. potuzne

бобровая дань žr. dań bobrowa

- bobrowe gony žr. *castorum casae*
 бобровые гоны žr. *castorum casae*
 bobrownicy, бобровники — *bebrininkai*
 бобровнический žr. *castorum dominus*
 bobrownik žr. *castorum dominus* ir *bobrownicy*
 бобровники žr. *bobrownicy*
 бобровщина žr. *dañ bobrowa*
 бочка žr. *beczka*
 бочковое žr. *beczkowe*
 бояре žr. *nobiles*
 бояре данники žr. *nobiles datarii*
 бояре околичные žr. *szlachta okoliczna*
 бояре поседные žr. *nobiles ministeriales*
 бояре слуги žr. *nobiles ministeriales*
 бояре служки žr. *nobiles ministeriales*
 бояре застенковые žr. *szlachta okoliczna*
 боярская служба žr. *onus belli, służba pancerna* ir *služba putna*
 bojarowie žr. *nobiles*
 bojarze žr. *nobiles*
 bojarze ciągle žr. *nobiles ministeriales*
 bojarze daniki žr. *nobiles datarii*
 bojarze hospodarskie žr. *nobiles regii*
 bojarze królewskie žr. *nobiles regii*
 bojarze pancerne žr. *nobiles scutiferi*
 bojarze pańskie žr. *nobiles magnatii*
 bojarze posiednicy žr. *nobiles ministeriales*
 bojarze putne žr. *nobiles itinerarii*
 bojarze sługi žr. *nobiles ministeriales*
 bojarze słuszkowie žr. *nobiles ministeriales*
 bojarze służkowie žr. *nobiles ministeriales*
 болячая сторона žr. *pars actorea*
 болото žr. *palus*
 bona mensae regiae, oeconomiae; dobra stołowe królewskie, ekonom-
 je; экономический или столовые королевские имения —
 ekonomijos, karaliaus stalo dvarai
 bona regia, dobra królewskie, królewsczyzny, господарские добра,
 королевские имения — *valstybės dvarai, karaliaus dvarai*
 bona spiritualia, dobra duchowne, духовные имения — *dvasininkų*
dvarai, bažnyčios dvarai
 bona terestria, dobra ziemskie, земские имения — *bajorų dvarai*
 bonda, бонда — *banda* (1. *valstiečio judomasis turtas, manta*;
 2. *valstiečio pasėliams skirta žemė*; 3. *valstiečio pasėliai*)
 бонда žr. *bonda*

bondynik, бондыник — bandininkas, kampsininkas plg. camerarii (emethones)

бондыник žr. bondynik

bonum, dobro, dwór, добро, имение — dvaras

bonum communium, spólne imenie, Gemeineigentum, собренное имение, сябренное имение, суместное имение, супольное имение, зупольное имение — bendrininkų dvaras, bendro valdymo dvaras

bonum maternum, macierzyna, macierzyzna, материстое имение, материзна — iš motinos paveldėtas dvaras ar žemė

bonum oppigneratum, pigneratio, zastawa, застава — įkeistas dvaras ar žemė, užstatas

bonum paternum, dedizna, ojczyzna, Erbgut, дедизна, отчизна — iš tėvo paveldėtas dvaras ar žemė

bonum publicum, dobro pospolite — viešojo gerovė

bór žr. borra

бор žr. borra

borysznicy, litkupnici, биришники, борышники — magaryčinkai, pirkimo pardavimo liudininkai bei prižiūrėtojai

борышники žr. borysznicy

boronować žr. occare

бороновати žr. occare

borra, pinetum, bór, Fichtenwald, бор — šilas, spygliuočių miškas

борть žr. alvearium

бортеве žr. apiarii

бортии žr. apiarii

бортничество žr. bartnictwo

бортные входы — teisė naudotis bartimis giriose; teisė laikyti ir kopti bites giriose

бортный староста žr. capitaneus mellis

бортный суд žr. iudicium capitanei mellis

бортники žr. apiarii

бортное дерево žr. alvearium

бортное право žr. jus mellicidarum

braetwo žr. Gilde

Braker — rūšiotojas

Brakrecht — prekių rūšiavimo teisė

bramne, брамное — vartinė, vartų muitas

брамное žr. bramne

braseator, braxator, piwowar, podkluczy, пивовар, подключий — miduvaris, aludaris

braxator žr. braseator

Broke žr. multa
 Bruch žr. palus
 Brüche žr. multa
 Brückengeld žr. pontagium
 brukowe, бруковое — grindininė, grindinio mokestis nuo prava-
 žiuojančių, plg. pontagium
 бруковое žr. brukowe
 буда, буда — būda, sargo triobelė miške
 буда žr. буда
 budnicy, будники — rūdininkai
 будники žr. budnicy
 budowanie, будование — statymo bei taisymo prievolė (dvaro tro-
 besių, pilių ir kt.)
 будование žr. budowanie
 budowanie zamków žr. aedificatio castrorum
 будование замков žr. aedificatio castrorum
 budowniczy žr. architectus
 будовничий žr. architectus
 buława, булава — etmono buožė
 булава žr. buława
 buława mniejsza — lauko etmono buožė
 buława większa — didžiojo etmono buožė
 Bund, Bündel, bunt, mendel, pundel, бунд, пундель — ryšulys,
 pundas, pundelis
 бунд žr. Bund
 Bündel žr. Bund
 bunt žr. Bund
 Burg žr. castrum
 Bürger žr. civis
 Bürgermeister žr. praeconsul
 burgrabia žr. burgrabius
 бурграбий žr. burgrabius
 burgrabius, praefectus arcis, praefectus castelli, burgrabia, horodniczy,
 бурграбий, городничий — pilininkas, pilies prižiūrėtojas
 бурграбский суд žr. iudicium burgrabii
 бурмистр žr. praeconsul
 бурмистровский суд žr. iudicium burgrabii
 бурмистровско-ратманский суд žr. officium consulare
 burmistrz žr. praeconsul
 bursa — studentų bendrabutis
 Busse žr. multa
 buzdygan — regimentorių ir rotmistrų buožė

C, Č

cabannaria žr. cavenaria

cadentia, kadencja, каденция — kadencija, vyriausiojo tribunolo posėdžiavimo laikas

caducum, kaduk, кадук, отумерщина — 1. išmara; 2. išmaros teise įgytas turtas

caedua silva — medžių kirtimui skirtas miškas

cal žr. Zoll

camerarii (cmethones), komornici, коморники, кутники — įnamiai, kamininkai, plg. bondynik

camerarii (regii), komornici, коморники — rūmininkai (prie karaliaus rūmų)

camerarius, szambelan, podkomorzy królewski, Kämmerer — išdininkas (brangenybių, kleinodų saugotojas prie valdovo rūmų)

camerarius (in judicio) — žemės teismo posėdininkas

camerarius (militaris) — karo policininkas

camerarius Ordinis Theutonici, Kämmerer des Deutschen Ordens — Vokiečių ordino išdininkas

campiductor curiae, capitaneus exercituum campestris, dux exercituum campestris; hetman polny; польный гетман — lauko etmonas

campiductor generalis Magni Ducatus Lituaniae campester; hetman polny litewski; гетман польный литовский — Lietuvos lauko etmonas

campiductor generalis Regni campester, hetman polny koronny — Lenkijos lauko etmonas

campus, ager, pole, rola, Acker, Feld, нива, пашня, поле — arimas, dirva, ariamasis laukas

cancellarius, sigillifer, kanclerz, pieczętarz wielki, Kanzler, канцлер — kancleris

cancellarius curiae reginalis, kanclerz królowej, канцлер королевы — karalienės kancleris

cancellarius supremus Magni Ducatus Lituaniae, kanclerz wielki Wielkiego Księstwa Litewskiego — Lietuvos kancleris

cancellarius supremus Regni Poloniae, kanclerz wielki Koronny — Lenkijos kancleris

caniductor, hajny, psarz, гайный, псарец — 1. šunininkas; 2. varovas

capitagium žr. capitale

capitale, capitalitium, capitagium, cavgium, pogłówne, Kopfsteuer, подушное, поголовное, поголовщина — pagalvė, plg. pobor poglowny ir subsidium generalis contributionis

capitalitium žr. capitale

capitaneatus, starostwo, староство, seniūnija
 capitaneus, starosta, староста — seniūnas (neteisminis, teisminis)
 capitaneus žr. dux
 capitaneus castrensis, starosta grodzki, starosta sądowy, гродский
 староста, судовой староста — teisminis seniūnas, pilies seniūnas
 capitaneus exercituum campestris žr. campiductor curiae
 capitaneus exercituum supremus žr. dux exercituum
 capitaneus mellis, starosta bartny, бортный староста — barti-
 ninkų seniūnas, bičiulių seniūnas
 capitulum, Kapitel — kapitula
 capturalis žr. comitiola capturalia ir iudicium capturale
 car, царь — caras
 царь žr. car
 carnes dare, mięso dawać, мясо давати — mėsos davimo prievolė
 carnifex, kat, mistrz sprawiedliwości, кат — budelis
 carrago, oboz, обоз — stovykla
 casae castorum žr. castorum casae
 cassatio, kassacija, кассация — kasacija
 castellaneus, kasztelan, пан (pav. pan Trocki, pan Wileński), каш-
 телян — kaštelionas
 castorum casae, castorum venationes, gony bobrowe, бобровые
 гоны, зареме, жеремя — 1. bebrynai; 2. teisė gaudyti bebrus
 castorum dominus, bobrownik, бобровничий — bebrynų prižiūrė-
 tojas
 castorum venationes žr. castorum casae
 castrorum aedificatio žr. aedificatio castrorum
 castrorum metator žr. magister carraginis
 castrorum restauratio žr. restauratio castrorum
 castrum, propugnaculum, Burg, Haus — pilis, piliakalnis
 cathedratium — unitų dvasininkų mokestis savo vyskupams, kate-
 drinė
 causae facti — kriminalinės bylos
 causae iuris — civilinės bylos
 cautio dotis žr. reformatio dotis
 cavagium žr. capitale
 cavenaria, cabannaria, praedium, Vorwerk, dworzec, folwark, дво-
 рец, фольварок, фольверк — palivarkas
 cavunarius žr. cellarius
 cech žr. Zunft
 цех žr. Zunft
 cechmistr — cecho pirmininkas
 celerarius, Kellermeister — rūsininkas (Vokiečių ordino)
 cellarius, cavunarius, piwniczy, пивничий — rūsininkas

celnik žr. teleonarius

censitus, emetho censitus, tributarius; czynszownik; Zinshaftige,

Zinsbauer, чиншевый, оброчник — činšininkas

ensor, censor — mokinių elgesio prižiūrėtojas

censuales mellis žr. apiarii

census, Zins, cinsz, czynsz, czynszowa powinność, цинш, чинш,

оброк — činšas

centenarius, tribunus centenarius, setnik, сотник — šimtininkas

centurio, rotmistrz, ротмистр — rotmistras

cenzor žr. censor

cessio, zapis cessayny — turto perleidimas

cetnar — centneris (= 5 akmenys)

chleb dobrze wysłużonym žr. panis bene merentium

chleb zimowy žr. hibernagium

хлебник žr. panetarius

хлебокормление žr. кормление

chłop žr. emetho ir parobek

хлоп žr. emetho ir parobek

хмелище žr. humuletum

chmieliszczce žr. humuletum

chorągiew žr. vexillum

chorąży žr. vexilifer

chorąży nadworny žr. vexillifer curiae

chorąży powiatowy žr. vexillifer districti

chorąży wielki žr. vexillifer magnus

chorąży ziemski žr. vexillifer magnus

chorążowy pan žr. vexillator

chorugiew žr. vexillum

хоругвь, žr. vexillum

хоруговый пан, žr. vexillator

хоругвь žr. vexillum

хорунжий žr. vexillifer

хорунжий дворный žr. vexillifer curiae

chorus, coreum, coretum, cribrum, mensura, quartale; Scheffel,

Viertel; éwiernia, korczyk, szefel, wiertel; четвертик, корчик —

kartelė (tūrio saikas, = ketvirčiui karties)

хоружий žr. vexillifer

chren žr. chrzan dziewieczy,

хрен девочий žr. chrzan dziewieczy

chrzan dziewieczy, chren, хрен девочий — kriena, vedybų mokestis

(mergaičių į kitą dvarą nutekėjimo mokestis) plg. cuna, dotali-

tium, pojemszczyzna, ustane ir virginale

ciągły, ciągły žr. colonus, villicas operas debens

- ciągło žr. tiągło
 ciekun žr. velox
 ciemiec žr. cimiec
 цимец žr. cimiec
 cimiec, ciemiec, цимец — tymas, zamša
 cinsz žr. census
 цинш žr. census
 citatio, membran, pozew, мембран, позов, позов, воланье — šau-
 kimas (į teismą)
 citatus, reus, pozwany, позванный — atsakovas, kaltinamasis
 civis, oppidanus, Bürger, mieszczanin, мещанин — miestietis
 ciwun žr. tivūnus
 ciwunstwo žr. tiwunstwo
 ciża žr. contributio ducillaris
 claviger, klucznik, ключник — ūkvedys, užvaizdas
 claviger, gorodezy, horodezy, klucznik, ключник — raktininkas,
 rūsininkas, sandėlininkas
 clenodium, godło, herb, Wappen, герб — herbas
 cło žr. teloneum
 цло žr. teloneum
 cło nowo podwyższone žr. teloneum novum auctum
 cmetho, agricola, colonus, plebeius, rusticus, subditus ; chłop, kmieć,
 poddany ; Ackerleute, Bauer, Gebuwer, Leute, Untersass ; хлоп,
 человек, кметь, люди, подданный, простые люди — valstietis
 cmethones adscriptitii žr. adscriptitii
 cmethones censiti žr. censiti
 cmethones conditionales žr. conditionales
 cmethones liberi, ingenui, liberi ; kmiecie wolne, ludzie wolne ;
 Freie ; вольный человек, вольные люди — laisvieji valstiečiai,
 plg. conditionales
 coherentia žr. pertinentia
 colloquia (in praesentia regis, rege absente) — 1. senato posėdžiai
 (karaliui dalyvaujant, nedalyvaujant) ; 2. suvažiavimai
 coloni ascriptitii žr. adscriptitii
 coloni fiscales — karališkieji valstiečiai (dirbą karaliaus žemę)
 coloni originarii, žr. adscriptitii
 colonus, žr. cmetho
 colonus, villicas operas debens ; tiągły, ciągły ; ciągły ; тяглый,
 слуга тяглый, тяглый человек, кметь повозовый — jungi-
 ninkas (valstietis, privalęs eiti lažus savo jungu), lažininkas,
 baudžiauninkas
 comitia, conventio generalis, conventus, conventus generalis ; sejm ;
 сейм, сойм — seimas

- comitia abdicationis, sejm abdikacyjny — abdikacinis seimas
 comitia confoederationis, sejm confederacyjny — konfederacinis seimas
 comitia convocationis, convocatio, convocatio generalis, konwokacija, sejm konwokacyjny — konvokacinis seimas
 comitia coronationis, sejm koronacyjny — vainikavimo seimas, karūnacinis seimas
 comitia electionis, sejm elekcyjny — renkamasis seimas, elekcinis seimas
 comitia extraordinaria, sejm ekstraordynaryjny — nepaprastasis seimas
 comitia generalia, sejm walny, вальный сейм — visuotinas seimas, krašto seimas
 comitia inquisitionis, sejm inkwizycyjny — tardomasis seimas, inkvizicinis seimas
 comitia ordinaria, sejm ordynaryjny — paprastasis seimas, eilinis seimas
 comitia pacificationis, sejm pacyfikacyjny — taikinamasis seimas, pacifikacinis seimas
 comitia provincialia, sejm prowincjonalny, областной сейм — srities seimas, provincijos seimas
 comitiola, conventiones particulares, conventus particulares, sejmiki, сеймики — seimeliai
 comitiola antecomitialia, sejmiki przedsejmowe — priešseiminiai seimeliai
 comitiola anteconvocationalia, sejmiki przedkonwokacyjne — prieškonvokaciniai seimeliai
 comitiola capturalia, sejmiki kapturowe — kaptūriniai seimeliai (tarpuvałdžio metu)
 comitiola electionis, sejmiki elekcyjne — renkamieji seimeliai, elekciniai seimeliai
 comitiola exulum, sejmiki egzulanckie — tremtinių seimeliai
 comitiola generalia, sejmiki generalne, sejmiki główne, головные сеймики — generaliniai seimeliai (pav. Slanime)
 comitiola provincialia, sejmiki prowincjonalne — provincijų seimeliai
 comitiola purificationis, sejmiki gromniczne, sejmiki deputackie — grabnyčių seimeliai
 comitiola relationis, sejmiki relacyjne — poseiminiai seimeliai, relationaliai seimeliai
 commeatus žr. statio
 commendatio — komendacija, pasidavimas kieno nors globai
 commendator, Komtur — komtūras
 commendator generalis, Grosskomtur — vyriausias komtūras

commissarz žr. commissarius

commissarius, commissarz, komisarz, комиссар — 1. komisaras (ribų klausimu karaliaus skirto komisarų teismo narys; 2. kurios nors komisijos narys; 3. įgaliotinis

commissio, komisja, комиссия — komisija (karaliaus ar seimo paskirta kuriam nors reikalui, pav. išdo komisija, karo komisija, teismo komisija specialioms byloms, seimo komisija kuriam nors klausimui ir kt.)

commutatio, wymiana, zamiana, замена — 1. žemių susikeitimas; 2. atmaina, plg. odmiana

compensatio capitis, multa capitis, Wergeld. główszczyzna, голо-
вщина — galvinė, atlyginimas pinigais už galvą, už gyvybę

compensatio vulnerum žr. damnum terrestre

complices, amici, sodales, Freunde, Gefolge, družyna, дружина, приятели — draugė, karo draugai

compositio inter status, kompozyta — bajorų ir dvasininkų luomo pusiausvyrą, santykių nustatymas, sutartis

compromissum, sąd polubowny, полюбовный суд, третейский суд — trečiųjų teismas, plg. iudicium compromissoriale

concitatio, przypowiaśc, przypozew, припозыв — antrinis šaukimas (šaukimas į teismą antrą kartą, kai nuteistasis atsisako vykdyti teismo sprendimą)

condemnata žr. condemnatio

condemnatio, condemnata, kondemnata, wyrok nieustany, wyrok zaoczny, zdawanie sądowe; заочный вырок — užakinis teismo sprendimas, liečias asmenį (ne jo turtą), plg. contumatio

condescensja žr. condescensio

condescensio, condescensja, kondescensja — teismo susirinkimas ginčijamose žemėse, plg. iudicium condescensoriale

conditionales, emethones conditionales, conditionarii, subditi liberi; Freizügige; ludzie pochoże, przykazne, ludzie wolne, udwornici; люди похожие, люди вольные, приказные люди — laisvieji valstiečiai, dirbą karaliaus, bažnyčios ar bajoro žemę pagal sutartį, plg. emethones liberi

conditionarii žr. conditionales

confoederatio, konfederacja, конфедерация — konfederacija, politinė sąjunga

confrontatio, konfrontowanie, звод — akistata

consiliarius žr. senator

consilium bellicum, komisja wojskowa, войсковая комиссия — karo komisija, karo taryba

consilium oeconomicum žr. consilium thesauri

- consilium permanens, rada nieustająca, постоянный совет — nuo-
latinė taryba
- consilium senatus postcomitiale, senatus consultus postcomitiale —
senatorių poseiminiai posėdžiai
- consilium thesauri, consilium oeconomicum, komisja skarbowa,
скарбовая комиссия — izdo taryba, izdo komisija
- constitutiones, konstytuće — įstatymai, seimų nutarimai
- construere castra žr. aedificatio castrorum
- consul, radca, rajca, радца, патман, рядца, — miesto tarybos narys
- contributio, dań groszowa, грошовая дань — skatikinė, piniginis
mokestis, kontribucija, plg. poludje ir serebszczyzna
- contributio ducillaris, ciža, czopowe, чижовое — svaigalų mokestis
(už svaigiųjų gėrimų - midaus, vyno, degtinės, alaus — vartojimą
ir pardavinėjimą), plg. akeyz, contributio solidaria, kapszczyz-
na, potagium ir propinatio
- contributio solidaria, szeleżne, шеляжное — šilinginė, svaigalų par-
davinėjimo smulkmenomis mokestis, plg. akeyz, contributio
ducillaris, kapszczyzna, potagium ir propinatio
- contumatio, dekret kontumacyjny, kontumacija, контумация —
užakinis teismo sprendimas, liečias kaltinamojo turtą, kontu-
macija, plg. condemnatio
- conventiones generales žr. comitia
- conventiones particulares žr. comitiola
- conventus žr. comitia
- conventus generalis žr. comitia
- conventus Magni Ducatus Lituaniae žr. convocatio Magni Ducatus
Lituaniae
- conventus Ordinis Theutonici, Konvent des Deutschen Ordens -
Vokiečių ordino taryba
- conventus particulares žr. comitiola
- convictus, konwikt — bendrabutis
- convocatio žr. comitia convocationis
- convocatio generalis žr. comitia convocationis
- convocatio Magni Ducatus Lituaniae, conventus Magni Ducatus
Lituaniae; konwokacija Wielkiego Księstwa Litewskiego, sejm
Wielkiego Księstwa Litewskiego, zjazd główny Wielkiego Księstwa
Litewskiego; с'езд головный великого княжества литов-
ского, сейм великого княжества литовского, сойм вели-
кого вняжества литовского — atskirasis lietuvių seimas (po
Liublino unijos)
- coquinarius, magister coquinae, magister culinae, praefectus culinae,
kuchmistrz, кухмистр — virtuvininkas
- corda, sznur, шнур — virvė (ilgio matas)

coretum žr. chorus

coreum žr. chorus

corpus delicti, istota czynu — kaltės įrodymo daiktai, plg. res furtiva
correctura jurium, korektura praw — teisių korektūra

cribrum žr. chorus

crimen laese maiestatis, obraza majestatu, зраженъе маестату,
образа маестату — majestoto įžeidimas, valstybės išdavimas
crimen recens, gorący uczynek, горячий учинок — šviežias nusikalti-
timas

crucifer, Kreuzfahrer, крестоносец - kryžininkas, kryžiaus karo da-
lyvis

cubicularius, praepositus camerae regalis; ložniczy, pokojowy, pos-
cielniczy, postelniczy; ложничий, постельничий — patalininkas,
kambarinis

culta — įdirbti laukai

cuna, kunica, куница, куничная дань — kiauninė, vedybų mokestis
(kiaunių kailiukais, kartais pinigais), plg. chrzan dziewiecz,
pojemsczyzna, ustane ir virginale

curia, domus, Hof, dwór, дом, двор — rūmai, dvaras (didiko, bajoro)

curia regia, dwór królewski, королевский двор — karaliaus rūmai

curiae, nadworny, дворный, надворный — rūmų

custodia žr. vigilia

custos, kustosz, skarbný, кустош, скарбник — 1. kasininkas; 2.
karaliaus brangenybių saugotojas

ćwierć litewska - lietuviška ketvirtis (ketvirtis statinės)

ćwierć beczek žr. antai

ćwiertkowanie, четверткование — baismė sukapoiant kūną į ketu-
rias dalis

ćwiertnia žr. chorus

czarne ksiągy žr. liber niger

czas žr. terminus

час žr. terminus

czasza litewska — lietuviška taurė (= 6 gorčiams)

чашник žr. pincerna

czeladin, czeladnik, челядин, челядник — nelaisvasis, plg. parobek,
dziewka niewolna, vernaculi

czeladnik žr. czeladin ir Geselle

czeladź, челядь — dvaro šeimyna, plg. familia domestica, parobek,
vernaculi

czeladź dworna žr. vernaculi

czeladź niewolna žr. vernaculi

czeladź wolna, челядь вольная — laisvoji dvaro šeimyna

челядь žr. czeladź

челядь дворная žr. vernaculi
 челядь невольная žr. vernaculi
 челядь отчизная — paveldėtoji dvaro šeimyna, plg. vernaculi
 челядь волная žr. czeladź wolna
 челядин žr. czeladin
 челядник žr. czeladin
 человек žr. cmetho, люди
 челомбитье — prašymas
 чергою — paeiliui
 черные книги žr. liber niger
 чертежь žr. грань
 czesne žr. memoriale
 czesnik žr. pincerna
 четвертая часть žr. quartalitia puellaris
 четвертный грош žr. quartalitia
 четвертик žr. chorus
 четверткование žr. ćwiertkowanie
 czynsz žr. census
 чинш žr. census
 чиншевые бояре žr. nobiles censiti
 чиншевый žr. censitus
 czinszowa powinność žr. census
 czynszownik žr. censitus
 чижовое žr. contributio ducillaris
 człowiek žr. cmetho, ludzie
 czopowe žr. contributio ducillaris
 czwarta część žr. quartalitia puellaris
 czwarty grosz žr. quartalitia
 czworak — ketvirtokas (4 skatikai)

D

dąbrowa žr. quercetum
 дачка žr. datio
 Damm žr. abstaculum
 damnum terrestrae, compensatio vulnerum, multa vulnerum;
 nawiaska, nawiązka; навезка, навязка, вина битая — žaizdinė,
 atlyginimas pinigais už žaizdas
 dań žr. datio
 дань žr. datio
 дань белочья — duoklė voverių kailiukais
 dań bobrowa, бобровая дань, бобровщина — duoklė bebrų kailiais
 дань бобровая žr. dań bobrowa
 dań groszowa žr. contributio

- дань грошовая žr. contributio
 дань куничная žr. cuna
 dañ lisia, лисья дань — duoklė lapių kailiais
 дань лисья žr. dañ lisia
 дань медовая žr. melagium
 dañ miodowa žr. melagium
 daniki žr. datarii
 danina žr. datio ir donatio
 данина žr. donatio
 данники žr. datarii
 dapifer, structor mensae, stolnik, strukezaszy, trukezaszy, Truchsess,
 СТОЛЬНИК — stalininkas
 darowizna žr. donatio
 datarii, daniki, данники — duoklininkai, plg. dziakolnicy
 datio, redditio, dañ, danina, grundherrliche Abgaben, Naturalienab-
 gaben, дачка, дань — duoklė, plg. dotium, melagium
 datio mensurarum žr. dotium
 dawność žr. praescriptio
 давность žr. praescriptio
 debannire, disbannire — atleisti nuo ištrėmimo (banicijos) bausmės
 decima, Zehnte, dziesięcina, десятина — dešimtinė
 decki žr. ministerialis
 децкий žr. ministerialis
 децкованье žr. deckowanie
 deckowanie, dzieckowanie, децкованье — tekūninė, tekūnų (antstolių)
 atlyginimas
 decretum, dekret, skazanie, wyrok, декрет, сказ, сказанье, сказнь,
 выпрок — teismo sprendimas
 decurio, dziesiętnik, десятник — dešimtininkas, plg. przystaw
 decursus aquae — šaltinis, versmė
 дедич žr. haeres
 дедичи žr. adscriptitii
 дедичный žr. haereditarius
 дедичное право žr. jus haereditarium
 дединный žr. haereditarius
 дедизна žr. bonum paternum
 dedizna žr. bonum paternum
 дедизное право žr. jus haereditarium
 defraudacja žr. defraudatio
 defraudatio, defraudacja — klastojimas, apgavimas
 Deich žr. obstaculum
 Deichgeld, grobelne, myto grobelne, гребельное, гребельное, гребель-
 ное мыто — užtvankų praplaukimo maitas, plg. Schleusengeld

dekret žr. decretum

декрет žr. decretum

дел žr. dział

delator žr. actor

дельчий žr. dzieleczy

дельчий лист žr. dzieleczy list

delectus, wybraniec, пекрут — rekrūtas

delegat žr. delegatus

делегат žr. delegatus

delegatus, delegat, делегат — atstovas

дележная запись žr. divisio

deliberatio, namowa, ustęп, намова — teisėjų pasitarimas prieš bylos sprendimo paskelbimą

deliberatoria, deliberatorje — deliberatorijos, seime svarstytinų dalykų sąrašai, plg. propositio

deliberatorje žr. deliberatoria

дельница žr. fundus

demissio — leno teise valdomo ar užstatu laikomo nejudomo turto perleidimas kitam asmeniui tomis pačiomis teisėmis

denor — denaras

deputackie sejmiki žr. comitiola purificationis

deputat žr. deputatus

депутат žr. deputatus

deputat komisji sejmowej žr. deputatus in comitiis

deputatus, deputat, депутат — tribunolo narys, deputatas

deputatus in comitiis, deputat komisji sejmowej — seimo komisijos narys, deputatas

derewniczy, drewniczy, деревничий — eigulis

деревничий žr. derewniczy

держанье žr. dzierżanie

держанье до верных рук žr. trzymanie do wiernych rąk

держава žr. tenuta

державца žr. tenutarius

десятина žr. decima

десятник žr. decurio

desideria, petita, postulata, просьбы — reikalavimai, peticijos

designator hospitiorum militarium, stanowniczy, становничий — butininkas

Deutscher Orden žr. Fratres Ordinis Theutonici

девка невольная žr. dziewczka niewolna

девка вольная žr. dziewczka wolna

дыак žr. dziak

дыкло žr. dotium

дякольніки žr. dziakolnicy

dielezy list žr. dzielezy list

Dienstgut žr. donatio

Dienstmannen žr. nobiles ministeriales

dies judiciales žr. termini judiciales

dignitaria, dignitates, dignitarstwa — dignitorijos (aukštosios vietos valstybėje)

дигнитарий žr. dignitarius

dignitarii curiae, dygnitarze nadworne, надворные дигнитарии — rūmų dignitoriai

dignitarii districti, dygnitarze powiatowe, поветовые дигнитарии — pavieto dignitoriai

дигнитарии края žr. dignitarii Magni Ducatus Lituaniae

dignitarii magni, dygnitarze wielkie, великие дигнитарии — didieji dignitoriai

dignitarii Magni Ducatus Lituaniae, dygnitarii Poloniae, dygnitarze krajowe, дигнитарии края — krašto dignitoriai (Lietuvos, Lenkijos)

дигнитарии надворные žr. dignitarii curiae

dignitarii Poloniae žr. dignitarii Magni Ducatus Lituaniae

дигнитарии поветовые žr. dignitarii districti

дигнитарии великие žr. dignitarii magni

dignitarius, dygnitarz, дигнитарий — dignitorius, aukštasis urėdas dygnitarstwa žr. dignitaria

dygnitarz žr. dignitarius

dygnitarze krajowe žr. dignitarii Magni Ducatus Lituaniae

dygnitarze nadworne žr. dignitarii curiae

dygnitarze powiatowe žr. dignitarii districti

dygnitarze wielkie žr. dignitarii magni

dignitates žr. dignitaria

dylacja žr. dilatio

dilatio, dylacja — bylos atidėjimas

dym, дым — dūmas, duba

дым žr. dym

dym włoczebny, дым волочный — valakininko duba

дым волочный žr. dym włoczebny

dyrektor izby poselskiej žr. mareschaleus comitiorum

dyrwan, дырван — dirvonas

дырван žr. dyrwan

disbannire žr. debannire

dysydenci žr. dissidei

dispensator — karaliaus rūmų ūkvedis

dissidei, dysydenci — disidentai

districtum, districtus, municipium, powiat, повет — pavietas

districtum, włość, волость — valsčius, plg. territorium

districtus žr. districtum

disuniti, dyzunici — disunitai, stačiatikiai

дюйм žr. Zoll

divisio, zapis dzielezy, дележная запись — turto pasidalinimo aktas

dyzunici žr. disuniti

dobra duchowne žr. bona spiritualia

добра господарские žr. bona regia

dobra królewskie žr. bona regia

dobra stołowe žr. bona mensae regiae

dobra ziemskie žr. bona terrestria

dobro žr. bonum

добро žr. bonum

dobro pospolite žr. bonum publicum

dochody žr. proventus

доходы žr. proventus

dolnicy, дольники — dalininkai, plg. portionarius, potuznici

дольники žr. dolnicy

дом žr. curia

dominium zwierzchnictwo — viršenybė

домовые статки žr. statki domowe

domus žr. curia

donacija žr. donatio

donatio ; Dienstgut ; danina, darowizna, donacija, wysługa ; данина, поместье, выслуга — išsitarnautas dvaras ; donacija ; už tarnybą gautoji žemė

donatio, zapis donacyjny — žemių, turto davimo aktas

donatywa žr. donativum

донатива купецкая žr. donativum

donatywa kupiecka žr. donativum

donatywa sympla žr. donativum

donativum, donatywa kupiecka, купецкая донатива — pirklių mokestis

donativum, donativum simplum, donatywa, donatywa sympla, sympla — donativa (mokestis nuo valdomų valstybės dvarų pajamų), plg. quarta

donativum simplum žr. donativum

доспешные бояре žr. nobiles itinerarii

достоенство žr. urząd

dostojeństwo žr. urząd

dotacja žr. dotatio

dotalicja žr. dotalitium

- dotalitium, dotalieja, przywianek, wiano, поглавље женское, при-
венюк, вено — vyro kraitis, duodamas ar užrašomas žmonai
vedybų metu, plg. chrzan dziewieczy ir reformatio dotis
dotatio, dotacja — apdovanojimas (pav. bažnyčios, mokyklos)
žemėmis ar turtais
dotatio, posag, посар, приданое, внесенье — žmonos kraitis
dotium, datio mensurarum, solutio mensurarum; dziakło, podaczka;
Naturalienabgabe; дякло, подарок — duoklė, plg. avenagium,
datio, fenagium, hordeum dare, linum dare, solutio frumenti,
solutio secalis
dowód, довод — įrodymas
довод žr. dowód
drewniczy žr. derewniczy
дрова дати žr. incisura
drugar žr. scartabellus
družyna žr. complices
дружина žr. complices
drzewo dawać žr. incisura
дуброва žr. quercetum ir forestus
духовные имения žr. bona spiritualia
духовный трибунал žr. iudicium compositum
dukat — dukatas
dukt žr. paries
дукт žr. paries
dupla kwarta žr. dupla quarta
dupla quarta, dupla kwarta — dviguba kvorta
Durchgangszoll, Passagezoll — tranzito multas
dux, capitaneus, princeps, regulus, senior, Fürst, kniaź, książę,
князь - kunigaikštis, plg. rex
dux, capitaneus, воевода — karo vadas
dux exercituum, magnus dux exercituum, supremus exercituum
capitaneus; hetman wielki; найвышшый гетман, великий
гетман — didysis etmonas
dux exercituum campestris žr. campiductor curiae
dux senior, maior inter duces, potens princeps, höchster König,
старейший князь — vyresnysis kunigaikštis
dwór žr. bonum ir curia
двор žr. curia
dwór królewski žr. curia
дворец žr. cavenaria
дворяне žr. aulici ir nobiles
дворище žr. ślad
дворная челядь žr. vernaculi

дворные урядники žr. *officiales curiae*
 дворный žr. *curiae*
 дворный подскарбий žr. *thesaurarius curiae*
 dworzanie žr. *aulici ir nobiles*
 dworzec žr. *cavenaria*
 dwugrosz — *dviskatikis*
 dziak, дяк — *raštininkas*
 dziakło žr. *dotium*
 dziakolnicy, дякольникы — *duoklininkai*, plg. *datarii*
 dział, дел — *dalybos (žemės, turto)*
 dziecki žr. *ministerialis*
 dzieckowanie žr. *deckowanie*
 dziedzicz žr. *haeres*
 dziedziczne prawo žr. *jus haereditarium*
 dziedziczny žr. *haereditarius*
 dzieczy, дельчий — *dalybininkas, žemės dalybų prižiūrėtojas*
 dzieczy list, dieczy list, дельчий лист — *turto padalinimo aktas*
 dzielnica žr. *fundus*
 dzierżanie, держанье — *valdymas (žemių, žmonių)*, plg. *moc*
 dzierżawa žr. *tenuta*
 dzierżawca žr. *tenutarius*
 dziesięcina žr. *decima*
 dziesiętnik žr. *decurio*
 dziewczka niewolna, девка невольная — *nelaisvoji merga*, plg. *cze-ladin, czeladź niewolna*
 dziewczka wolna, девка вольная — *laisvoji merga*, plg. *emethones liberi*

E

еханье — *žemės ribų apjojimas, išvedimas*
 еднальный лист žr. *list jednacki*
 еднанье žr. *jednanie*
 еднанный лист žr. *list jednacki*
 eductio, edukt, wywód szlachectwa, вывод шляхецтва — *bajorystės įrodymas*
 Edukacyjna Komisja — *Edukacinė komisija*
 edukt žr. *eductio*
 egzakeja žr. *exactio*
 egzekucja žr. *executio*
 egzempcja žr. *exemptio*
 egzorbitancja žr. *exorbitatio*
 egzulanci žr. *exules*

egzulanckie sejmiki žr. comitiola exulum
 Ehrengeschenk žr. poklon
 Ehrung žr. poklon
 Eichenwald žr. quercetum
 eicio de bonis žr. expulsio
 Eigen žr. servus
 Einkünfte žr. proventus
 экономические имения žr. bona mensae regiae
 ekonomje žr. bona mensae regiae
 eksorbitancja žr. exorbitatio
 ekspektatywa žr. expectativa
 ekspulsja žr. expulsio
 ekstrakty žr. extracta
 ekstraordinaryjny sejm žr. comitia extraordinaria
 ekzakecja žr. exactio
 екзактор žr. exactor
 ekzempeja žr. exemptio
 экземит žr. exemptio
 elaboratum — įgytas turtas
 electi žr. nobiles
 electio, elekcja — elekcija, karaliaus išrinkimas
 elector, elektor — karaliaus rinkėjas
 electus, elekt — karaliu išrinktas kandidatas, tačiau dar nevainikuotas
 elekcja žr. electio
 elekeyjne sejmiki žr. comitiola electionis
 elekeyjny sejm žr. comitia electionis
 elekt žr. electus
 elektor žr. elector
 emphyteusis, Erbpacht, Erbzins — ilgametė nuoma
 emphyteuta, władca — kuriam nors laikui atpirkto ar ilgamete nuoma išnuomoto dvaro valdytojas, plg. tenutarius
 emporia — prekių sandėliai, turį sandėlio teisę
 енепал žr. ministerialis generalis
 ensifer, gladiarius, gladiator, gladifer, miecznik ; мечный, мечник — kardininkas
 ensifer magnus, miecznik wielki, великий мечник — didysis kardininkas
 equirea — žirgynas
 Erbgut žr. bonum paternum
 Erbpacht žr. emphyteusis
 Erbzins žr. emphyteusis
 Ernte žr. fructus

Ersitzung žr. praescriptio

Ertrag žr. fructus

erunge žr. poklon

evasio, ewazja, odwód, отвод — išsiteisinimas

ewazja žr. evasio

evecta, ewekta — išvežamasis muitas, plg. teloneum

ewekta žr. evecta

ев'я žr. ewja

ewja, iewia, ев'я — jauja

evictio, fidejussio, poręka, порука — laidas, laidavimas, plg. rękojemstwo

evictio, ewikeja — užvadavimas, atstovavimas teisme

evictor, ewiktor, zastępcą — užvaduotojas teisme

ewikeja žr. evictio

ewiktor žr. evictor

evocatio, ewokacja — iškvietimas į kito pavieto teisimą

ewokacja žr. evocatio

evrii, famuli, pacholki, похолки — ginklanešiai, kareivių (bajorų) tarnai

exactio, egzackcja, ekzackcja — mokesčių rinkimas prievarta

exactiones žr. salutiones

exactor, poborca, екзактор, поборца — mokesčių rinkėjas, plg. birczy

exartus, assartum, sartum — 1. kirtimas; 2. plėšimas, plg. лидим, novale, przerobek, rodum

excubiae — 1. sargybos prievolė; 2. sargybinė, mokestis sargybai išlaikyti plg. vigilia

excubiarum praefectus žr. magister custodiae

excubitor žr. magister custodiae

executio, egzekucja, odprawa, одправа — teismo sprendimo vykdymas

executor žr. ministerialis generalis

exemptio, egzempeja, ekzempeja, экземпт — atleidimas nuo kurios nors prievolės.

exorbitatio, egzorbitancja, eksorbitancja — nukrypimas nuo teisės, įstatymų; eksorbitancija

expectativa, ekspektatywa — raštiški karaliaus pažadai kuriam nors asmeniui skirti būsimus laisvus urėdus

expeditio, Reise, Heerfahrt — karo žygis

expeditio generalis, motio generalis, pospolite ruszenie, посполитое рушение — visuotinis šaukimas, mobilizacija

expulsio, eicio de bonis, ekspulsja, wybiecie z spokojnego dzierżenia — išvayimas, dvaro užgrobimas

extracta, ekstrakty, wypisy, выписи — užrašai, plg. vidimus

exulanty žr. exules

exules, egzulanci, exulanty, wygnancy — bajorai tremtiniai
 ездок — ribų teisėjas, važiuojąs apžiūrėti žemės ribų
 езы žr. jazy
 езная служба — tarnyba arkliu (kariuomenėje)
 езный — raitelis
 езовничий žr. jazowniczny
 езовник žr. jazowniczny
 езовщина žr. jazowszczyzna

F

factor, officialis ; urząd, urzędnik ; уряд, урядник, врьд, врьдник —
 urėdas (valdininkas, tarnautojas)
 Fährgeld žr. transfretum
 falconarius, sokolniczy. сокольник — sakalininkas
 familia domestica, Hausgesinde — tarnai, dvaro šeimyna, plg. czeladź
 famulus žr. evrii
 farinagium žr. molnagium
 Fass žr. beczka
 fatalia žr. praescriptio
 Feld žr. campus
 fenagium, fenale, pratagium, herbagium, herbaticum ; pokosić siano,
 sprzątać siano ; покосити сено, кошение сена, сено, сено
 косити, сено спрятать, сенничное, сеновщизна — 1. prievolė
 piauti šieną ; 2. šieno duoklė ; 3. šieninė, šieno mokestis (mokes-
 tis vietoj šieno duoklės ar prievolės piauti šieną), plg. постожное
 fenale žr. fenagium
 fenig žr. Pfenig
 ferarum venationes žr. venationes
 ferować žr. ferre
 ferre, ferować — skelbti
 feudum, lenno, lenność, Lehen — feodas, lėnas
 Fichtenwald žr. borra
 fidejussio žr. evictio
 finis žr. granicies
 fiscalia judicia, sądy fiskalne, фискальные суды — iždo teismai
 (veikę prie iždo tribunolo)
 Fischteich žr. piscina
 fiscus, fisk — iždas, plg. thesaurus
 fisk žr. fiscus
 фискальные суды žr. fiscalia judicia
 florenum, złoty — auksinas

- foagium žr. fumalia
 focagium žr. fumalia
 fodrum žr. foragium
 foldrować (na kogo), фолдровати — persekioti
 foldrować (co, kogo), фолдровати — ginti
 фолдровати žr. foldrować
 folga žr. relaxatio
 фольга žr. relaxatio
 folwark žr. cavenaria
 фольварок žr. cavenaria
 фольверк žr. cavenaria
 foragium, fodrum, furaž, фураж — pašaras arkliams
 foralia, foralja, targowe, ралец, торговое мыто — turgaus mokestis,
 plg. targowe pieniądze
 foralja žr. foralia
 fordan, pobor wodny — upinis muitas (imamas nuo prekių, vežamų
 upėmis), plg. navagium
 forestagium, райное, брайное — 1. gojaus mokestis (už teisę nau-
 dotis gojumi); 2. teisę naudotis gojumi, plg. lignagium, почивне,
 silvaticum
 forestarius, nemorarius, leśniczy, лесничий — girininkas, plg. prae-
 fectus silvarum regaliū
 forestus, gagia, merica, nemus; Hain, Heide, Laubwald; gaj;
 дубрава, гай, поща — gojus, baltmiškis, lapuočių miškas
 forum žr. iudicium ir nundinae
 forum annulae, Jahrmarkt, jarmark, kiermasz, ярмарок — mugė,
 jomarkas
 Fratres Militiae Christi, Schwertbrüderorden — Kardininkų ordinas,
 kardininkai
 Fratres Ordinis Teutonici, Deutscher Orden — Vokiečių ordinas,
 Kryžiuočių ordinas, kryžiuočiai
 Freie žr. emethones liberi
 Freizügige žr. conditionales
 frescengagium žr. frisengagium
 Freunde žr. complices
 frisengagium, frescengagium — mezliava ériukais, plg. multonagium
 Fronarbeit žr. labor
 Frondienst, Grundherrschaft, Leibeigenschaft; pańszczyzna; пры-
 hon, робочизна; барщина, крепостное право, панщизна, при-
 gon, робочизна — baudžiava, kunigysta
 Fröner žr. Fronpflichtig
 Fronfuhre žr. vectura

Fronpflichtig, Fröner, Leibeigene, pańszezyniany, крепостной —
 baudžiauninkas
 fructus, Ernte, Ertrag, plon, zbiór, прибыль, урожай — derlius
 frumenta excutere žr. triturare
 frumentum dare žr. solutio frumenti
 fugax, profugus, zbieg, zbiegły, збер, збеглый — pabėgęs valstietis,
 plg. отхожий человек
 fumagium žr. fumalia
 fumalia, foagium, focagium, fumagium, fumanteria, fumaticum;
 podymne, podymne generalne; подымное, подымщина — padū-
 mē
 fumanteria žr. fumalia
 fumaticum žr. fumalia
 fundare — steigti
 фундат žr. fundusz
 fundator — steigėjas
 fundus, dzielnica, udział, дельница, удел — dalinys, valstiečio skly-
 pas, plg. sors
 fundusz, фундат — steigimas, apdovanojimas judomu ar nejudomu
 turtu
 funt žr. libra
 фунт žr. libra
 funtezoł žr. Pfundzoll
 furaž žr. foragium
 фураж žr. foragium
 фурманы žr. vectigarii
 Fürst žr. dux
 фут žr. stopa

G

gades žr. granicies
 гаевый суд žr. iudicium banitum maius
 гаевник žr. gajewnik
 gagia žr. forestus
 gaj žr. forestus
 гай žr. forestus
 gajewnik, гаевник — barėių prižiūrėtojas
 gajny, gajony, гайный — teisėtai pradėtas, teisėtas
 gajny sąd žr. iudicium banitum maius
 гайный žr. caniductor ir gajny
 гайный суд žr. iudicium banitum maius
 гайное žr. forestagium

- gajony žr. gajny
 gallinagium, gallinium, gallus, pullus; Hühnerabgabe; kokoszy
 dawać, kury dawać, курицы давати — mezliava vištomis
 gallinium žr. gallinagium
 gallus žr. gallinagium
 gardlo žr. poena colli
 гарицовое — gorčinė, muitas nuo įvežamų svaigalų
 гарнец žr. garniec;
 гарнец цеховой žr. garniec cechowy
 garniec, гарнец — gorčius (alaus, javų, lietuviškas, Vilniaus ir kt.)
 garniec cechowy — dvigubas gorčius
 Gäste žr. hospites
 gastitua žr. statio
 гати žr. piscationes ir jazy
 гатище žr. piscationes
 Gebietiger — valdytojas
 Gebüsch žr. virgulti
 Gebuwer žr. emetho
 Gefangener, jeniec, пленник — belaisvis
 Gefolge žr. complices
 Geldstrafe žr. multa
 Geleit žr. litterae salvi conductus
 Geleitsbrief žr. litterae salvi conductus
 Gemeineigentum žr. bonum communium
 Gemeinschaft, wspólność, община — bendruomenė
 generał artylerji — artilerijos generolas
 generalis žr. ministerialis generalis
 generalne sejmiki žr. comitiola generalia
 генеральный каптурный суд žr. iudicium capturale generale
 генеральный почтмистр žr. praepositus cursorum
 генеральное поголовное žr. subsidium generalis contributionis
 generałowie inspektorowie — generolai inspektoriai
 gens, Sippe, rodzina, под — giminė
 geometra — matininkas
 герб žr. elenodium
 Gerichtsherr — teisminis ponas
 gęś dawać žr. anserinagium
 Geselle, czeladnik, подмастерье — gizelis
 гетман польный žr. campiductor
 гетман великий žr. dux exercituum
 Getreideabgaben žr. solutio frumenti
 Gewedde žr. multa
 Gewerbe žr. artificium

Gewerbe, przemysł, промысел — pramonė
 гиверна žr. hiberna
 gifte žr. poklon
 Gilde, bractvo, гильдия — gildija
 гильдия žr. Gilde
 gladiarius žr. ensifer
 gladiator žr. ensifer
 gladifer žr. ensifer
 glejt žr. litterae salvi conductus
 глейт žr. litterae salvi conductus
 глейтовый лист žr. litterae salvi conductus
 glos wolny žr. liberum veto
 główne sejmiki žr. comitiola generalia
 główsszczyzna žr. compensatio capitis
 godło žr. clenodium
 годовое — metinė, metinis mokestis
 golota žr. impossessionatus
 головный суд žr. trybunał
 головный трибунал žr. trybunał
 головщизна žr. compensatio capitis
 gony bobrowe žr. castorum casae
 гоны бобровые žr. castorum casae
 gonienie śladom, погоненье следом — vagies vyjimasis pėdsakais
 — kuopos būdu, plg. kopa
 gorący uczynek žr. crimen recens
 горячий след žr. ślad gorący
 горячий учинок žr. crimen recens
 горло žr. poena colli
 gorodeczy žr. claviger
 городничий žr. burgrabius
 городник žr. hortulanus
 господарь žr. magnus dux
 господарская рада žr. panowie rada
 господарская служба žr. onus belli
 господарские бояре žr. nobiles regii
 господарские добра žr. bona regia
 господарский писарь žr. notarius regius
 гости žr. hospites
 grajk žr. jocular
 gramina, Hegeweide, пастовник — aptverta ganykla
 грамота — skiriamasis raštas, pažymėjimas, žr. privilegium
 грань, чертеж, граничный знак, пято, знаме — ribos ženklas,
 ribos žymė

- granicies, gades, finis, obwodnica, objazd, обыход — 1. ribos (žemės sklypo, ūkio); 2. ribų aprašymas
 граничный суд žr. iudicium graniciale
 граничный знак žr. грань
 gravamina, grawamina — 1. kaltinimai; 2. karaliaus prasilenkimas su teise
 grawamina žr. gravamina
 гребельное žr. Deichgeld
 гребельное мито žr. Deichgeld
 грибы давати žr. grzyby dawać
 grobelne žr. Deichgeld
 гребельное žr. Deichgeld
 grobla žr. obstaculum
 гробле žr. obstaculum
 гродская шляхта žr. jobagiones
 гродский писарь žr. notarius castrensis
 гродский староста žr. capitaneus castrensis
 гродский суд žr. iudicium castrense
 гродский судья žr. iudex castrensis
 громада žr. kopa
 gromniezne sejmiki žr. comitiola purificationis
 Grossfürst žr. magnus dux
 Grossgebietiger — vyriausiojo magistro padėjėjas
 Grossgrundbesitz, Grundherrschaft — ponų žemės valdymas, baudžiavinis žemės valdymas
 Grosskomtur žr. commendator generalis
 Grossschäffer — vyriausias sandėlininkas (Vokiečių ordino)
 Grosstrapier žr. trapearius magnus
 Grosstressler — vyriausias išdininkas (Vokiečių ordino)
 grossus, grosz, грош — skatikas
 grossus pragensis, grosz szeroki — platusis skatikas
 grosz žr. grossus
 грош žr. grossus
 grosz łowiecki, грош ловчий — medžioklės skatikas, medžioklės mokestis
 грош ловчий žr. grosz łowiecki
 grosz szeroki žr. grossus pragensis
 грошовая дань žr. contributio ir tributum
 grundherrliche Abgaben žr. datio
 Grundherrschaft žr. Frondienst ir Grossgrundbesitz
 grzyby dawać, грибы давати — grybų rinkimo ar davimo prievolė
 grzywna žr. Mark
 гуменник žr. gumiennik

gumiennik, гуменник — klojimininkas, klojimų prižiūrėtojas
 гусь давати žr. anserinagium
 Gutswirtschaft — dvaro ūkis
 гвалт žr. gwałt
 gwałt, zgon, гвалт, згон — gvoltas, skubi darbo prievolė
 gwałt, gwałtowny najazd, гвалт, гвалтовный наезд — užpuolimas,
 prievarta, plg. najazd
 gwałtowny najazd žr. gwałt
 гвалтовный наезд žr. gwałt
 gwichт žr. libra

H

haereditarius, dziedziczny, ojczysty, дедичный, дединный, ойчис-
 тый — paveldėtas, paveldimas
 haeres, dziedzicz, дедич, отчич — paveldėtojas, paveldėtą žemių
 savininkas
 Hain žr. forestus
 hajny žr. caniductor
 Handwerk žr. artificium
 haracz, upominki, упоминки — duoklė totoriams, plg. ордынщина
 Haus žr. castrom
 Hausgesinde žr. familia domestica
 Hauskomtur žr. vicecommendator
 Heerfahrt žr. expeditio
 Hegeweide žr. gramina
 Heide žr. forestus
 Heiratsgebühr žr. virginale
 herb žr. clenodium
 herbaticum žr. fenagium
 herbagium žr. fenagium
 hetman polny žr. campiductor
 hetman wielki žr. dux exercituum
 hiberna, stativa hyemalia; hiberna, leże zimowe, subsistencja
 zimowa, гиберна, лежанье зимовое — hiberna, kariuomenės
 žiemojimo vieta
 hibernagium, chleb zimowy — žieminė (maistas arba pinigai, duodami
 iš karaliaus ir dvasininkų dvarų kariuomenei žiemą išlaikyti)
 Hochmeister žr. magister generalis
 höchster König žr. dux senior
 Hof žr. curia
 Hofschatzmeister žr. thesaurarius
 Holzhauen žr. incisura

homagialis žr. vassalus
 homagium žr. terragium
 homines fiscalini žr. homines regii
 homines regii, fiscalini — karališkieji valstiečiai, karaliaus dvarų
 valstiečiai
 homo obnoxius žr. servus
 hordeum däre, jęczmienia dawać, ячменя давати — duoklė miežiais
 Hörige žr. adscriptitii
 horodeczy žr. claviger
 horodniczy žr. burgrabius
 hortulanus, zagrodnik, городник, огородник, загородник — darži-
 ninkas, sklypininkas
 hortus, ortus, ogród, oropod — 1. daržas; 2. sodas; 3. sklypas
 hospitagium žr. statio
 hospites, Gäste, гости — pirkliai svečiai
 hospitium žr. statio
 hospodar žr. magnus dux
 huba žr. wloka
 Hufe žr. wloka
 Hühnerabgabe žr. gallinagium
 humuletum, lupuletum, cmieliszczce, хмелище — арунynas

I

ievia žr. evja
 ignobilitas — nebajorystė
 ilgi, илги — ilgės (kasmetinis mokestis pinigais arba dovanomis)
 илги žr. ilgi
 illiber žr. servus
 ильненная дань žr. linum dare
 именье žr. bonum
 именье себренное žr. bonum communium
 именье сябренное žr. bonum communium
 имения духовные žr. bona spiritualia
 имения земские žr. bona terrestria
 immunitas — imunitetas, neliečiamybė
 impossessionatus, gołota — beturtis, plg. nobiles impossessionati
 in flagranti, na gorącym uczynku, на горячим учинку — nusikaltimo
 vietoje
 incisor, krajezy, крайчий — raikytojas
 incisura, ligna cedere; drzewo dawać, poręb; Holzhauen; дрова
 дати — miško kirtimo prievolė

incompatibilia — nesujungiamumas (dviejų ar daugiau urėdų vienoje rankose)

indigenat žr. indigenatus

indigenatus, indygenat — 1. supilietinimas; 2. teisė į pilietybę

indigenus, tubylec, тубылец, убелян, убылец — vietinis

inducta, invecta, indukta, inwekta — įvežamasis muitas, plg. teloneum

inductor žr. ministerialis generalis ir uwiązczy

indukta žr. inducta

infames — begarbiai, garbės atimtieji

infamia, poena honoris, infamja, bezecność, безчестие — garbės atėmimo baudmė

infamja žr. infamia

ingenui žr. emethones liberi

inkwizycyjny sejm žr. comitia inquisitionis

Innung žr. Zunft

inquisitio — tardymas

inquisitor tardytojas

inquisitor ferarum, osocznik, ślednik, осочник — varovas, plg. laznik

instigator, procurator, instygator, инстигатор — instigatorius, valstybės gynėjas, prokuroras

инстигатор žr. instigator

instygator žr. instigator

instygator trybunalski — tribunolo instigatorius

Instleute, ordynarezieci, батраки — ordinarininkai, kumečiai

instructio, instrukeja, nauka, инструкция — instrukeija

инструкция žr. instructio

instrukeja žr. instructio

instrument žr. instrumentum

instrumentum, instrument — 1. dokumentas; 2. urėdo paskyrimo raštas

interregnum, bezkrólewie — tarpuvaldis

interrex — regentas, krašto valdytojas tarpuvaldžio metu, žr. primus

intromisja žr. intromissio

intromissio, intromisja, wwiązanie, увезанье — įvesdinimas (į turto valdymą)

invasio žr. irruptio

invecta žr. inducta

inwekta žr. inducta

инвентарь žr. inventariz

inventariz, инвентарь — inventorius (daiktų ir žmonių bei jų prievolių sąrašas)

investitura — įvesdinimas, investitūra

irruptio, invasio, najazd, наеханье, наезд, наездка — užpuolimas,
 plg. gwałt
 испаш — nuganymas
 istota czynu žr. corpus delicti
 izba poselska žr. koło rycerskie

J

ячменя давати žr. hordeum dare
 Jagdflächen žr. venationes
 Jagdflächennutzungsrecht žr. venationes
 Jahrbücher žr. annales
 Jahrmarkt žr. forum annulae
 яйца давати žr. ovagium
 jajki dawać žr. ovagium
 jałowica žr. solutio vaccae
 яловица žr. solutio vaccae
 яловичное žr. solutio vaccae
 яловитчызна žr. solutio vaccae
 janitorum magister — durininkas, plg. ostiarii
 jarmark žr. forum annulae
 ярмарок žr. forum annulae
 jatka, ятка — mėsinė (mėšos krautuvė)
 ятка žr. jatka
 jazy, езы, гати — užtvaros upėse žuvims gaudyti
 jazowniczy, езовничий, езовник — užtvarininkas (užtvarų upėse
 žuvims gaudyti prižiūrėtojas)
 jazowszczyzna, езовщизна, рыбное — žuvinė (mokestis už teisę
 žuvauti)
 jęczmienia dawać žr. hordeum dare
 jednanie, еднанье — taikymas, susitaikymas
 jeneral žr. ministerialis generalis
 jeniec žr. Gefangener
 jobagiones, proceres castri, servientes regis, szlachta grodzka, гродс-
 кая шляхта — rūminiai bajorai (karaliaus rūmų patarnautojai,
 kartu kariai)
 jocular, grajk — juokdarys
 judex, sędzia, судья — teisėjas
 judex castrensis, sędzia grodzki, гродский судья — pilies teisėjas
 judex municipalis žr. judex terrestris
 judex terrestris, judex municipalis, sędzia ziemski, земский судья —
 žemės teisėjas
 judicia comitalia, judicia conventus generalis, sądy sejmowe, сей-
 мовые суды — seiminiai teismai

judicia confoederationalia, sądy confederacyjne — konfederaciniai teismai

judicia conventus generalis žr. judicia comitalia

judicia fiscalia žr. fiscalia judicia

judicia relationis, sądy relacyjne, реляцийные суды — reliaciniai teismai

judicium, forum, sąd, суд — teismas

judicium advocatiale — scabinale, sąd wojtowsko - ławniczy, войтовско-лавничий суд — vaito ir suolininkų teismas, miesto teismas, savivaldybės teismas, plg. judicium banitum maius, judicium burgrabii ir officium consulare

judicium banitum maius, gajny sąd, gajony sąd, гаевый суд, гайный суд — teisėtai pradėtas vaito (šaltyšiaus) ir suolininkų teismas, vaito teismas, burmistro teismas, plg. judicium advocatiale-scabinale, judicium burgrabii, magistratus ir officium consulare

judicium burgrabii, sąd wielki burgrabski, sąd burmistrzowski-radziecki, бурграбский суд, бурмистровский суд — burmistro teismas, miesto savivaldybės teismas, plg. judicium advocatiale-scabinale, iudicium banitum maius, magistratus ir officium consulare

judicium capitaneale žr. judicium castrense

judicium capitanei mellis, sąd bartny, бортный суд — bičiulių, bartininkų teismas

judicium capturale, kaptur, sąd kapturowy, каптурный суд — kaptūrinis teismas

judicium capturale generale, sąd kapturowy generalny, sąd złożony, генеральный каптуровый суд — generalinis kaptūrinis teismas (veikias elekcijos metu)

judicium castrense, judicium capitaneale, magistratus castrensis, sąd grodzki, sąd starościński, гродский суд, старостинский суд — pilies teismas, seniūno teismas

judicium commissariale, sąd komissarski, sąd komisyjny, комиссарский суд — komisarų teismas, įgaliotinių teismas, plg. compromissum

judicium commissionis fiscalis, sąd komisji skarbowej, суд skarбовой комиссии — iždo komisijos teismas

judicium compositum, judicium mixtum ; koło duchownego trybunała, sąd mieszaný, духовный трибунал — mišrusis tribunolo teismas (dvasininkų ir pasauliečių)

judicium compromissoriale ; sąd kompromisarski, sąd polubowny ; долюбовный, слюбный, третейский, злюбеный суд — trečiųjų teismas, plg. compromissum

- judicium condensoriale, officium condensoriale; sąd condensorjalny, sąd zjazdowy; с'ездный суд — išvažiuojamasis teismas (ginčo vietoje), plg. condensorio
- judicium graniciale, sąd pograniczny, граничный суд — pasienio ginčų teismas
- judicium mareschalcium, sąd marszałkowski, маршалковский суд — maršalkos teismas
- judicium militare, sąd wojenny, sąd obozowy — karo teismas
- judicium mixtum žr. judicium compositum
- judicium postcuriale žr. judicium regium
- judicium referendarium, sąd referendarski, референдарский суд — referendarinis teismas
- judicium regium, judicium postcuriale; sąd zadworny assessorski, sąd królewski; задворный ассессорский суд, королевский суд — karaliaus teismas, posėdininkų teismas, assesorių teismas
- judicium succamerarium, sąd podkomorski, sąd graniczny, подкоморский суд — ribininko (pakamorės) teismas
- judicium terrestre, sąd ziemski, земский суд — žemės teismas
- jure vincere, przekonać prawem, поконати правом, препарти правом — įrodyti kalbę
- юрелт žr. jurgielt
- jurgielt, юрелт — alga
- jus caducum, prawo kadukowe, кадуковое право — išmaros teisė
- jus civile žr. jus terrestre
- jus depositorii žr. jus stipulac
- jus emporii žr. jus stipulac
- jus gladii, prawo miecza — teisė bausti mirtimi (miestų savivaldybių teismuose)
- jus haereditarium; dziedziczne, ojezyste prawo; дедичное, де-дизное, отчистое право — paveldėjimo teisė
- jus mellicidarum, prawo bartne, бартное право — bičiulių, bartininkų įstatymai
- jus patronatus žr. patrocinium
- jus retractus, retracts — atpirkimo teisė (buvusio savininko ar jo giminių pirmumo teisė atpirkti parduotąjį turtą)
- jus stipulac, jus depositorii, jus emporii; Stoppelrecht; prawo składowe — sandėlio teisė
- jus terrestre, jus civile, prawo ziemskie, земское право — civilinė teisė

K

- kadencja žr. cadentia
- каденция žr. cadentia

kaduk žr. caducum

кадук žr. caducum

кадуковое право žr. jus caducum

кальвокатор žr. kawalkator

камень žr. kamień

каменьщизна — lajinė, lajaus mokestis (skerdėjų mokestis pinigais vietoje lajaus davimo)

Kämmerer žr. camerarius

Kämmerer des Deutschen Ordens žr. camerarius Ordinis Theutonici

kamień, камень — akmuo (svorio matas)

канцлер žr. cancellarius

kanclerz žr. cancellarius

kanclerz wielki Koronny žr. cancellarius supremus Regni Poloniae

kanclerz wielki Wielkiego Księstwa Litewskiego žr. cancellarius supremus Magni Ducatus Lituaniae

Kanzler žr. cancellarius

kapitan žr. praefectus cohortis

Kapitel žr. capitulum

капщина žr. kapszczyzna

капщизна žr. kapszczyzna

kapszczyzna, капщина, капщизна — svaigalų mokestis (už alaus, midaus ir degtinės gaminimą bei pardavinėjimą) plg. akcyz, contributio ducillaris, contributio solidaria, potagium ir propinatio

kaptur žr. iudicium capturale

каптурный суд žr. iudicium capturale

kapturowy žr. comitiola capturalia ir iudicium capturale

karczownik žr. surreptum

karmienie, выхованье — šėryba

kassacja žr. cassatio

кассация žr. cassatio

kasztelan žr. castellaneus

каштелян žr. castellaneus

kat žr. carnifex

кат žr. carnifex

kawalkada, konwój — raitų palydovų būrys

kawalkator, кальвокатор — arklidžių prižiūrėtojas, plg. agazo

казначей — iždininkas

Kellermeister žr. celerarius

kiermasz žr. forum annulae

klacza, кляча — kuinas

klecha — parapijinės mokyklos mokytojas, plg. baccalaureus

klejnot — herbinis žiedas (vartojamas antspaudu)

klepki žr. wańczosy

- клепки žr. wańczosy
 кляча žr. klacza
 кликанье žr. vigilia
 кликовщина žr. vigilia
 klikun, кликун — panaktinis
 кликун žr. klikun
 ключ žr. klucz
 ключник žr. claviger
 kłoda žr. truncus
 klucz, ключ — raktas (ekonomijų dalinys)
 klucznik žr. claviger
 kłunia, клуня — kluonas, klojimas
 клуня žr. kłunia
 кметь žr. cmetho
 кметь повозовый žr. colonus, villicas operas debens
 kmieć žr. cmetho
 kniaź žr. dux
 князь žr. dux
 князь старейший žr. dux senior
 князи служебные žr. служебные князи
 книги черные žr. liber niger
 книги подкоморские žr. acta succamerialia
 книги замковые žr. acta castrensia
 книги земские žr. acta terrestria
 кобыльники, ошвиники — kumelininkai, ašvininkai
 koc žr. multa
 kocz žr. multa
 kojmincy žr. sąsiedzie
 койминцы žr. sąsiedzie
 kokoszy dawać žr. gallinagium
 kolatorstwo žr. patrocinium
 kołëda, коледа, волочебное — kalëda (mokestis dvasininkams)
 коледа žr. kołëda
 колейническая служба — račiaus tarnyba
 koło duchownego trybunała žr. iudicium compositum
 koło generalne — kariuomenės vadovybės susirinkimas
 koło rycerskie, izba poselska — 1. seimo atstovai, susirinkę posėdžio ;
 2. bajorų susirinkimas
 koło wielkie trybunału — tribunolas
 коловое žr. melszczyzna
 komisarz žr. commissarius
 komisja žr. commissio ir consilium
 комиссар žr. commissarius

комиссарский суд žr. *judicium commissariale*
 комиссия žr. *commissio* ir *consilium*
 komora celna žr. *teloneum*
 комора цельная žr. *teloneum*
 komora potrzebnych žr. *mons pietatis*
 komora solna, skład solny, комора сольная — *druskos sandėlis*
 комора сольная žr. *komora solna*
 komora woskowa, комора восковая — *važko sandėlis*
 комора восковая žr. *komora woskowa*
 komornici žr. *camerarii*, *limitanti* ir *vicesuccamerarius*
 коморники žr. *camerarii*, *limitanti* ir *vicesuccamerarius*
 komornikowie ziemscy žr. *limitanti*
 kompozyta žr. *compositio inter status*
 komput — sąrašas
 Komtur žr. *commendator*
 kondemnata žr. *condemnatio*
 kondescensja žr. *condescensio*
 konfederacja žr. *confoederatio*
 конфедерация žr. *confoederatio*
 konfederacyjne sądy žr. *judicia confoederationalia*
 konfederacyjny sejm žr. *comitia confoederationis*
 конфедератские акты žr. *acta confoederatitalia*
 kessata — prisipažinimas, išgautas tortūrų keliu
 kessaty žr. *torturae*
 konfrontowanie žr. *confrontatio*
 koniem służyć, служить конем — *eiti bajoro žygininko tarnybą,*
 plg. *služba putna*
 König žr. *rex*
 конюхи дворные žr. *masztalerzowie*
 koniuszy žr. *agazo*
 koniuszy nadworny žr. *agazo curiae*
 конюший žr. *agazo*
 конюший дворный žr. *agazo curiae*
 конокормцы žr. *pabulatores equorum*
 konstitucje žr. *constitutio*
 kontumacja žr. *contumatio*
 контумация žr. *contumatio*
 Konvent des Deutschen Ordens žr. *conventus Ordinis Theutonici*
 konwikt žr. *convictus*
 konwój žr. *kawalkada*
 konwokacja žr. *comitia convocationis*
 konwokacyjny sejm žr. *comitia convocationis*

кора, копа, громада — kuopa, vyrija (apylinkės valstiečių susirinkimas į kuopos teisimą arba vagies gaudyti)

копа žr. kuopa

копец žr. scopolus

копейка žr. kopiejka

Kopfsteuer žr. capitale

копееc žr. scopolus

копейка, копейка — kapeika

кориско, копища — kuopos susirinkimo vieta

копища žr. korisko

копный суд žr. kuopa

коповать — 1. tartis kuopoje ; 2. ieškoti nusikaltėlio kuopos būdu ;

3. tardyti kuopoje

корczyk žr. chorus

корчик žr. chorus

korczma žr. taberna

корчма žr. taberna

корчмарь žr. tabernator

korczmarz žr. tabernator

корчмит žr. tabernator

копец žr. modius

korektura praw žr. correctura iurium

корень žr. nowy korzeń

кормити собаки — prievolė šerti medžioklės šunis

кормление, хлебокормление — išmitimas

Körnerabgabe žr. sep

королевские бояре žr. nobiles regii

королевские имения žr. bona regia

королевские послы žr. nuntii camerae

королевский двор žr. curia

королевский писарь žr. notarius regius

королевский суд žr. iudicium regium

Koronaųjny sejm žr. comitia coronationis

Korony žr. Regni

коронный žr. Regni

korzec žr. modius

korzeń žr. nowy korzeń

korzyści žr. utilitates

кошенье сена žr. fenagium

krajczy žr. incisor

крайчий žr. incisor

kredenc, kredencjalny list — rekomendacinis raštas

kredencjalny list žr. kredenc

- крепостничество žr. Leiherrschaft
 крепостник žr. Leiherr
 крепостное право žr. Frondienst
 крепостной žr. Fronpflichtig
 крест целовати — prisiekti
 крестоносец žr. crucifer
 Kreuzfahrer žr. crucifer
 Kreuzzug žr. bellum sacrum
 królewsczyzny žr. bona regia
 książę žr. dux
 księgi czarne žr. liber niger
 księgi grodzkie žr. acta castrensia
 księgi podkomorskie žr. acta succamerialia
 księgi ziemskie žr. acta terrestria
 кухари дворные — rūmų virėjai
 кухмистр žr. coquinarius
 kuchmistrz žr. coquinarius
 kuchmistrz wielki žr. archimagirus
 kunica žr. cuna
 куница žr. cuna
 куничная дань žr. cuna
 куничники — kiaunininkai
 купецкая донатива žr. donativum
 kury dawać žr. gallinagium
 курицы давати žr. gallinagium
 kustosz žr. custos
 кустош žr. custos
 кутники žr. camerarii (cmethones)
 kwarciane wojsko — kvartinė kariuomenė
 кварта žr. quarta
 кварта, кварта — kvorta (saikas)
 кварта žr. quarta ir quarta
 kwatera, кватепа — eiguva
 кватепа žr. kwatera
 kwerela žr. querela
 kwerulacja žr. querela
 квит поборовый žr. poborowy kwit
 kwit relacyjny, релацийный квит — žaizdų ir nuostolių apžiūrėjimo
 pažymėjimas (vaznio išduotas besibylinėjančiai šaliai)
 kwitacja žr. quies
 kwitowe, поквитное — kvitinė, kvitų mokestis

L

- labor, onus servilium, operum, servitium rusticalium; robocizna
 robota; Fronarbeit; работа — lažas, darbas, plg. servire
 ląka žr. pratum
 lan — lanas (žemės matas)
 Land žr. territorium
 Landkomtur — krašto komtūras
 Landmeister žr. magister provincialis
 lantwójt, lentwójt, лантвойт, лентвойт — miesto vaitas, plg. advo-
 catus
 лантвойт žr. lantwójt
 las žr. silva
 laska — lazda (ilgio matas)
 laska marszałkowska — maršalkos lazda
 ласт žr. Last
 Last, laszt, ласт — našta (svorio matas)
 Lasten žr. angaria
 laszt žr. Last
 Laubwald žr. forestus
 laudum, uchwała, ustawa, ухвала, уфапа, устава, — nutarimas
 ławnicy žr. scabini
 лавнический суд žr. iudicium advocatiale-scabinale ir iudicium ban-
 nitum maius
 лавники žr. scabini
 лазьба žr. połazić
 лазебный žr. łaziebny
 лазебник žr. łaziebny
 łaziebny, лазебный, лазебник — pirtininkas
 łaznia, лазня — 1. miško sargo arba varovų triobelė; 2. pirtis;
 3. muitinė
 łaznia žr. teloneum
 лазня žr. łaznia ir teloneum
 łaznik, лазник, подлазник — varovas, plg. inquisitor ferarum
 лазник žr. łaznik
 leges sumptuariae — prabangos įstatymai
 Lehen žr. feudum
 Lehnswesen — feodalizmas
 Lehrling — amato mokinys
 Leibeigene žr. Fronpflichtig
 Leibeigenschaft žr. Frondienst
 Leihherr, крепостник — baudžiavinis ponas

- Leibherrschaft, крепостничество — valstiečių priklausomybė ponui
 лейти žr. pabulatores equorum
 len dawać žr. linum dare
 лен давати žr. linum dare
 lenno žr. feudum
 lenność žr. feudum
 lentwójt žr. lantwójt
 лентвойт žr. lantwójt
 lepszość prawa — pirmumas
 лес žr. silva
 лѣс žr. sors
 лесная волока žr. włoka lasna
 leśnictwo žr. silvatura
 лесничество žr. silvatura
 leśniczy žr. forestarius
 лесничий žr. forestarius
 лесные борті žr. alvearia silvatica
 летописи žr. annales
 Leute žr. cmetho
 leziwo, лезиво — bartininkų prietaisas į medį kopti
 лезиво žr. leziwo
 лезные люди žr. ludzi luźni
 лежанье žr. mansiones militum
 лежанье зимовое žr. hiberna
 leżanie xiąg žr. positio aetorum
 leże wojskowe žr. mansiones militum
 leże zimowe žr. hiberna
 liber niger, czarne księgi, черные книги — juodoji knyga (vagys-
 čių knyga)
 liberi žr. cmethones liberi
 libertacja žr. libertatio
 libertatio, libertacja — atleidimas (nuo mokesčių, prievolių)
 liberum veto, «nie pozwalam», wolny głos — liberum veto, «nesu-
 tinku»
 libra, pondus, Pfund, gewicht, funt, фунт — svaras
 lice žr. res furtiva
 лице žr. res furtiva
 лицо žr. res furtiva
 licowy rok — teisimas nusikaltėlio, suimto nusikaltimo vietoje
 лидим — kirtimas, plg. exartus
 ligna cedere žr. incisura
 lignagium, lignarium — 1. miškinė (mokestis už teisę pasikirsti
 malkų miške; 2. malkų davimo prievolė; 3. malkų vežimo prie-

- volé ; plg. forestagium, incisura, narubne, siekierą służyć ir silvaticum
- lignarium žr. lignagium
- limita žr. limitatio
- limitacija žr. limitatio
- limitanti ; komornikowie ziemscy, mierniczowie, miernikowie, pomierczy ; коморники, мерчие, мерники, померчие — matininkai
- limitare, limitować — 1. atidėti ; 2. pratęsti
- limitatio, procrastinatio, prolongatio, prorogatio ; limitacija, limita, prolongacija ; отложение — 1. pratęsimas (pav. seimo) ; 2. atidėjimas (pav. tribunolo posėdžių)
- limitować žr. limitare
- linum dare ; len dawać. lniane dziakło, lnowanie ; ильная дань, лен давати, лняное дякло — linų duoklė
- лисья дань žr. дань лисья
- list jednacki, list jednany, list ugodny ; еднальный лист, еднанный лист, угодный лист, угодливый лист — susitaikomasis raštas
- list jednany žr. list jednacki
- list moratoryjny žr. litterae morotoriae
- list na wywołanie, выволанный лист — ištrėmimo raštas
- list przypowiedni, приповедный лист — 1. patentas algininkams samdyti ; 2. visuotinio šaukimo pranešimas, plg. litterae publicae belli
- list sejmowy žr. uniwersaly sejmowe
- list ugodny žr. list jednacki
- list upominalny, упоминальный лист — primenamasis raštas
- list uwiączy žr. list wwiączy
- list wwiączy, list uwiączy, увяжчий лист — įvesdinamasis raštas
- list zapowiedni, заповедный лист — 1. šaukimas, 2. draudžiamasis raštas
- list zaręczny, заручный лист — apsaugos raštas
- list żelazny žr. litterae salvi conductus
- листовники — laiškanešiai
- litkupnici žr. borysznicy
- литовская бочка žr. beczka litewska
- Литовская Метрика žr. Metryka Litewska
- litterae morotoriae, list moratoryjny — atidedamasis raštas
- litterae publicae belli, wici, вици — visuotinio šaukimo (mobilizacijos) pranešimai, plg. list przypowiedni
- litterae publicae fidei žr. litterae salvi conductus
- litterae salvi conductus, litterae publicae fidei, saluum conductum ; Geleit, Geleitsbrief ; glejt, list żelazny ; глейт, глейтовый лист, железный лист — neliečiamybės raštas, plg. opašny list

- люди žr. emethones
 люди непохожалые žr. adscriptitii
 люди непохожие žr. adscriptitii
 люди похожие žr. conditionales
 люди вольные žr. conditionales
 люди заседелые žr. adscriptitii
 люзные люди žr. ludzie luźni
 lniane dziakło žr. linum dare
 лняное дякло žr. linum dare
 lnowanie žr. linum dare
 Lobegeld — muitas, plg. teloneum
 locator, arendarius, arendarz — nuomininkas
 лой давати žr. sebum dare
 loju dawać žr. sebum dare
 łokieć žr. ulna
 локоть žr. ulna
 łopatki dawać žr. scapulas dare
 лопатки давати žr. scapulas dare
 loricati žr. nobiles scutiferi
 los žr. sors
 Lot, lut, лот — lotas (svorio matas)
 лот žr. Lot
 łowcze, ловче — medžioklinė (mokestis produktais didžiojo kuni-
 gaikščio medžiotojams)
 ловче žr. łowcze
 łowczy žr. venator
 łowczy nadworny žr. venator curiae
 łowczy wielki žr. venator supremus
 ловчий žr. venator
 ловчий грош žr. grosz łowiecki
 ловец žr. myśliwiec
 ловецкая волока žr. włoka łowiecka
 ловецкая земля žr. włoka łowiecka
 łowy žr. venationes
 ловы žr. venationes
 łowy ptaków žr. aucupationes
 łowy rybne žr. piscationes
 łowy zwierząt žr. venationes
 łowiec rybu žr. rybu łowiec
 łowiecka włoka žr. włoka łowiecka
 łowiska žr. aucupationes
 ловища žr. aucupationes
 лозы žr. virgulti

łożynik žr. łożnik
 łożni žr. ludzie luźni
 łożnik, łożynik — lažininkas
 łożniczy žr. cubicularius
 ложничий žr. cubicularius
 łożnik — patalininkas (didikų rūmuose)
 lucrum žr. perlucrum
 лучники — žeberklininkai
 ludzie łożni žr. ludzie luźni
 ludzie luźni, ludzie łożni, лезные люди, люзные люди — valkatos
 ludzie niepochoże žr. adscriptitii
 ludzie ojezyste žr. adscriptitii
 ludzie pochoże žr. conditionales
 ludzie przykazne žr. conditionales
 ludzie wolne žr. emethones liberi ir conditionales
 луг žr. pratum
 lupuletum žr. humuletum
 lustracja žr. lustratio
 lustratio, lustracja — revizija
 lustratio militaris, okazowanie, popis, оказование — karinis patikrinimas
 lustrator — revizorius
 łut žr. Lot
 luźni žr. ludzie luźni

M

macierzyna žr. bonum maternum
 macierzyna žr. bonum maternum
 magister, preceptor, provisor, Meister — magistras (Vokiečių ordino)
 magister carraginis, castrorum metator, obožny, обозный — stovyklininkas
 magister carraginis campi, obožny polny, польный обозный — stovyklininko pavaduotojas
 magister coquinae žr. coquinarius
 magister culinae žr. coquinarius
 magister curiae reginalis, ochmistrz, охмистр — karalienės rūmininkas, pgl. mareschalcus curiae reginalis.
 magister custodiae, excubiarum praefectus, excubitor, vigiliarum praefectus, stražnik, стражник — sargybininkas
 magister custodiae campi, stražnik polny, польный стражник — sargybininko pavaduotojas
 magister generalis, Hochmeister — vyriausias magistras (Vokiečių ordino)

- magister janitorum žr. janitorum magister
 magister pontium, mostowniczy, мостовничий — kelių ir tiltų prižiūrėtojas
 magister provincialis, Landmeister — krašto magistras (Livonijos, Vokietijos ir kt.)
 magistrat žr. magistratus
 магистрат žr. magistratus
 magistratus, magistrat, магистрат — miesto savivaldybė (savivaldybės vykdomoji ir teisiamoji valdžia), plg. officium consulare, iudicium banitum maius ir municipium
 magistratus castrensis žr. iudicium castrense
 magnaci žr. magnati
 magnati, magnaci, wielmożni, магнаты, вельможи — didikai
 магнаты žr. magnati
 magnus dux, supremus dux, Grossfürst, hospodar, wielki książę, господарь, великий князь — didysis kunigaikštis
 magnus dux exercituum žr. dux exercituum
 maior inter duces žr. dux senior
 majorat žr. maioratus
 maioratus, majorat — majoratas (vyriausio sūnaus paveldimas nedalomas dvaras)
 majstersztyk žr. Meisterstück
 maldrat — maldratas (tūrio matas, lygus trims kartims)
 male obtentum, zły przewód prawa, злый перевод права — neteisėtas, apgaulingas bylos laimėjimas
 mallator žr. actor
 mallum — teismo vieta
 malversari, malwersować — klastoti
 malwersować žr. malversari
 мамрам žr. membrana
 mancipium — 1. žemės sklypas; 2. šeima; 3. nuosavybė; 4. vergas
 mandare — šaukti į teismą
 mandamen žr. mandatum
 mandat žr. mandatum
 мандат žr. mandatum
 mandatarius — įgaliotinis
 mandatum, mandamen, mandat, zakaz, мандат — 1. šaukimas į karaliaus ar seimo teismą, išduotas karaliaus kanceliarijos; 2. įgaliojimas
 mansi serviles — baudžiauninkų laukai
 mansiones militum, leże wojskowe, лежанье — kariuomenės stovėjimo vieta
 mansum, mansus — 1. laukas; 2. valakas

mansus žr. *mansum*

manus mortua, tote Hand, ręka zmarła, змерлая рука — mirusioji ranka, mirties mokestis, plg. *mortalagium*

marcatum, rynek, рынок — turgavietė

mareschaleus, marszałek, маршалок — maršalka

mareschaleus comitiorum, dyrektor izby poselskiej, marszałek sejmowy, сеймовый маршалок — seimo pirmininkas, seimo maršalka

mareschaleus confoederationis, marszałek konfederacyjny, marszałek związkowy, маршалок конфедерации — konfederacijos maršalka

mareschaleus curiae, marszałek nadworny, маршалок дворный — rūmų maršalka

mareschaleus curiae reginalis, marszałek dworu królowej, маршалок дворный королевы — karalienės rūmų maršalka, plg. *magister curiae reginalis*

mareschaleus districti, marszałek powiatowy, поветовый маршалок — pavieto maršalka

mareschaleus magnatius, marszałek pański, панский маршалок — didiko maršalka

mareschaleus Ordinis Theutonici, Marschal des Deutschen Ordens — Vokiečių ordino maršalka, kryžiuočių maršalka

mareschaleus regius, marszałek królewski, господарский маршалок, королевский маршалок — krašto ir rūmų maršalkų pavaduotojas

mareschaleus supremus, mareschaleus terrestris, marszałek wielki, marszałek ziemski, маршалок наивысший, великий маршалок, земский маршалок — didysis maršalka, krašto maršalka

mareschaleus tribunalis, mareszałek trybunału, маршалок трибу-

нала — tribunolo pirmininkas, tribunolo maršalka

maritagium — vedybų mokestis, plg. *virginale*

Markt, grzywna — markė, grivina

Markt žr. *nundinae*

Marktabgaben žr. *targowe pieniądze*

Marschal des Deutschen Ordens žr. *mareschaleus Ordinis Theutonici*

marszałek žr. *mareschaleus*

marszałek dworu królowej žr. *mareschaleus curiae reginalis*

marszałek konfederacyjny žr. *mareschaleus confoederationis*

marszałek królewski žr. *mareschaleus regius*

marszałek nadworny žr. *mareschaleus curiae*

marszałek pański žr. *mareschaleus magnatius*

marszałek powiatowy žr. *mareschaleus districti*

marszałek sejmowy žr. *mareschaleus comitiorum*

marszałek trybunału žr. *mareschaleus tribunalis*

marszałek wielki žr. mareschalcus supremus
 marszałek ziemski žr. mareschalcus supremus
 marszałek związkowy žr. mareschalcus confoederationis
 маршалковский суд žr. iudicium mareschalcium
 маршалок žr. mareschalcus
 маршалок дворный žr. mareschalcus curiae
 маршалок дворный королевы žr. mareschalcus curiae reginalis
 маршалок господарский žr. mareschalcus regius
 маршалок конфедерации žr. mareschalcus confoederationis
 маршалок королевский žr. mareschalcus regius
 маршалок найвыжший žr. mareschalcus supremus
 маршалок панский žr. mareschalcus magnatius
 маршалок поветовый žr. mareschalcus districti
 маршалок сеймовый žr. mareschalcus comitiorum
 маршалок трибунала žr. mareschalcus tribunalis
 маршалок великий žr. mareschalcus supremus
 маршалок земский žr. mareschalcus supremus
 машталеры žr. masztalerzowie
 masztalerzowie, конюхи дворные, машталеры — rūmų arkliniai
 материстое имя žr. bonum maternum
 материзна žr. bonum maternum
 mąž, муж — užkuryš
 мечный žr. ensifer
 мечник žr. ensifer
 медовая дань žr. melagium
 медоварцы — miduvariai
 медовицзна žr. melagium
 Meister žr. magister
 Meisterstück, majstersztyk — meistro egzaminų darbas
 melagium, melajum, melleja, dań miodowa, медовая дань, медовицзна — medaus duoklė, plg. datio
 melajum žr. melagium
 meliores žr. nobiles
 melleja žr. melagium
 melszczyzna, suchomelszczyzna ; коловое, мелцизна, пожорновское, жарновцизна — girnų mokestis, plg. molnagium
 мелцизна žr. melszczyzna
 membran žr. membrana
 мембран žr. membrana
 membrana, membran, ręczny zapis, мамрам, мембран — 1. pergamentas ; 2. dokumentas, valstybinės įstaigos raštas ; 3. skolos raštas ; 4. šaukimas į teisimą (plg. citatio)

- memoriale, czesne, pamiętne, памятное, памятное — atmintinė (bylą laimėjusio mokestis teisėjui ir jo pavaduotojui už laimėtą bylą ar turto perleidimo įrašymą į teismo knygas), plg. adjudicata
- mendel žr. Bund
- mennica, мынца, минница — pinigų kalykla
- mensarii, stolniki, стольники — stalininko padėjėjai
- menstrua, miesięczyzna, miesiaczyzna, месячизна — mėnesinis nelaisvųjų valstiečių išlaikymas dvare, mėnesinė
- mensura žr. chorus
- mensurarum datio žr. dotium
- мерчие žr. limitanti
- merica žr. forestus
- мерники žr. limitanti
- месячизна žr. menstrua
- Messegeld žr. myto wagowe
- missionarium, żać, żniwo, жати, жниво — javų kirtimo prievolė
- мещанин žr. civis
- meta, miedza, межа — ežia, riba
- mėty, порубы — išdėstymas lygiomis dalimis miestiečių rinkliavų, miestiečių rinkliavų ratos
- Metryka Litewska, Литовская Метрика — Lietuvos Metrika, Lietuvos valstybės archyvas
- metryka skarbowa žr. archivum thesauri
- mezlewa, мезлева, мезлевщина — mezliava, plg. frisengagium, galinagium, multonagium, ovagium, powołowe, solutio vaccae
- мезлева žr. mezlewa
- мезлевщина žr. mezlewa
- межа žr. meta
- мясо давати žr. carnes dare
- miecznik žr. ensifer
- miedza žr. meta
- mierniczowie žr. limitanti
- miernikowie žr. limitanti
- mierzwa žr. palea
- miesiaczyzna žr. menstrua
- miesięczyna žr. menstrua
- mięso dawać žr. carnes dare
- mieszczanin žr. civis
- mila, миля — mylia
- миля žr. mila
- miles conductus, Söldner, Soldat, żołnierz, солдат, служебный человек, жолнер — algininkas (samdomasis kareivis)
- milites, armigeri, bellatores, woji, мужи, вои — kariai

- мынца žr. mennica
 минцарь žr. monetarius
 мынцарь žr. monetarius
 mincarz žr. monetarius
 ministeriales — rūmų tarnai
 ministeriales žr. nobiles ministeriales
 ministerialis, deeki, dziecki, деский — tekūnas, antstolis, plg. ministerialis generalis ir velox
 ministerialis generalis, executor, generalis, inductor, ministerialis terrestris, officialis, praeco; jenerał, woźny; енерал, возный, возный земский — šaukūnas, vaznys, plg. ministerialis ir velox
 ministerialis terrestris žr. ministerialis generalis
 минница žr. mennica
 minuta — neoficialus dokumento nuorašas ar išrašas
 мысливец žr. myśliwiec
 myśliwiec, ловец, мысливец — medžiotojas
 mistrz sprawiedliwości žr. carnifex
 мытная застава žr. zastawa mytna
 mytnik žr. teleonarius
 мытник žr. teleonarius
 мыто žr. teloneum
 мыто žr. teloneum
 мыто гребельное žr. Deichgeld
 myto grobelne žr. Deichgeld
 myto mostowe žr. pontagium
 myto nowe žr. teloneum novum
 myto nowo podwyższone žr. toloneum novum auctum
 мыто ново повышенное žr. teloneum novum auctum
 мыто подужное, подужное — muitas už pravažiuojantį vežimą
 мыто подводное žr. подводное мыто
 myto pomierne, pomierne, померное мыто — mokestis už parduo-damų daiktų sumatavimą, plg. myto wagowe
 мыто скоповное, скоповное — muitas už pragenamus galvijus
 myto stare žr. toloneum vetum
 мыто старое žr. toloneum vetum
 мыто торговое žr. foralia
 myto wagowe, wagowe, Messegeld, мыто важное, важное, важное
 мыто — svarstyklių naudojimo mokestis, svėrimo mokestis
 мыто важное žr. myto wagowe
 młynowe žr. molnagium
 млыновое žr. molnagium
 młócić žr. triturare
 моч, моц — 1. galia; 2. valdymas (pav. žemių, plg. dzierżanie)

моц žr. moc

моць незамереная žr. potestas plenaria

moc niezamierzona žr. potestas plenaria

моць замереная žr. potestas limitata

moc zamierzona žr. potestas limitata

modius, korzec, копец — kartis (tūrio matas)

мокрадь žr. mora

мокредь žr. mora

molnagium, molta, farinagium; młynowe; млыновое, помол,
вымелки — malūninė, malimo mokestis, plg. melszczyzna

молотити žr. triturare

molta žr. molnagium

monetarius, mincarz, минцарь, мынцарь — pinigų kalyklos pri-
žiūrėtojas

monimenta žr. munimenta

mons pietatis, komora potrzebnych — lombardas

mora, мокрадь, мокредь — pelkėta vieta, plg. palus

Morast žr. palus

moratorium — skolos atidėjimas

mórg, morga, морг — margas

морг žr. mórg

morga žr. mórg

morgowanie, моргование — žemės matavimas margais

моргование žr. morgowanie

morgowe, морговое — margo mokestis, žemės mokestis nuo margo

морговое žr. morgowe

mortalagium, mortuagium, mortuarium — mirties mokestis, plg.
manus mortua

mortuagium žr. mortalagium

mortuarium žr. mortalagium

mostowe žr. pontagium

mostowniczy žr. magister pontium

мостовничий žr. magister pontium

мостовое žr. pontagium

мостовое мыто žr. pontagium

moszczenie, мощенье — tiltų ir kelių tiesimo bei taisymo prievolė,
plg. aedificatio pontium, restauratio viarum et pontium

мощенье žr. moszczenie

motio generalis žr. expeditio generalis

multa; koc, kocz, wina; Busse, Broke, Brüche, Geldstrafe, Gewedde;

повинное, вина — piniginių pabauda

multa capitis žr. compensatio capitis

multa vulnerum žr. damnum terrestre

multonagium, mutonagium, barana dawać, барана давати, обар-
жанковое — mezliava avinais, plg. frisengagium
municipium, urząd municipalny — miesto savivaldybė, plg. magis-
tratus
municipium žr. districtum
munimenta, munimenta prawne, monimenta — juridiniai bylos įro-
dymai, plg. твердость
munimenta prawne žr. munimenta
muta žr. teloneum
mutonagium žr. multonagium
mutuarius žr. teleonarius
муж žr. maž
мужи žr. milites

N

na gorącym uczynku žr. in flagranti
на горячим учинку žr. in flagranti
nadatek, nadawek, надавка, наддатоk — žemės priedas
nadawek žr. nadatek
надавка žr. nadatek
наддатоk žr. nadatek
nadstawa žr. sep
nadworny žr. curiae
надворные дигнитарии žr. dignitarii curiae
надворный žr. curiae
надворный ловчий žr. venator curiae
надворный подскарбий žr. thesaurarius curiae
наеханье žr. irruptio
наезд žr. irruptio
наездка žr. irruptio
nagana szlachectwa — bajorystės užginčijimas, nebajorystės pri-
metimas
наганение žr. naganienie
naganienie, наганение — paneigimas (pav. teisėtumo, bajorystės
ir. tt.)
najazd žr. irruptio
najmit, наймит — samdinys
наймит žr. najmit
найвышшая рада žr. panowie rada
найвышший гетман žr. dux exercituum
найвышший маршалок žr. mareschaleus supremus
найвышший секретарь žr. secretarius supremus
належности žr. pertinentia

наместник žr. namiestnik

namiestnik (hospodarski, pański), наместник, (господарский, панский) — tijūnas, tėvūnas (valdovo, didiko); dvaro administratorius, plg. tivunus

namiestnik (wojewody, starosty, dzierżawy), наместник (воеводы, старосты, державцы) — vietininkas (vaivados, seniūno, valdytojo)

namowa žr. deliberatio

намова žr. deliberatio

narubne, нарубное — pasikirtimo mokestis, mokestis už teisę miške kirsti malkų, plg. lignagium ir silvaticum

нарубное žr. narubne

Naturalienabgabe žr. datio ir dotium

naufragium, Strandrecht — kranto teisė

nauka žr. instructio

nauka, наука — įsakymas

наука žr. nauka

наука господарская — didžiojo kunigaikščio įsakymas

navagium, navaticum — praplaukiančių laivų mokestis, plg. fordan navaticum žr. navagium

навезка žr. damnum terrestre

nawiaska žr. damnum terrestre

навязка žr. damnum terrestre

nawiązka žr. damnum terrestre

напад — nustotina (pav. ką nors nustotina užstatyti)

negociator, negocjant — pirklys

negocjant žr. negociator

nemorarius žr. forestarius

nemus žr. forestus

neofit žr. neophytus

неофит žr. neophytus

neophytus, neofit, неофит — 1. naujakrikštas; 2. krikštu įsigijęs bajorystę žydas

неоселяя служба žr. nieosiadła włoka

неоселяя волока žr. nieosiadła włoka

неоселяя земля žr. nieosiadła włoka

неоселые бояре žr. nobiles impossessionati

неоселые земяне žr. nobiles impossessionati

неоселый žr. nieosiadły

непохожалые žr. adscriptitii

непохожие žr. adscriptitii

непохожие люди žr. adscriptitii

нестайное žr. niestane

неводы žr. sieci

- неводы тягнути žr. sieci ciągnąć
 неводничее žr. sieci
 неводничий — tinklininkas
 неводное žr. sieci
 невольная челядь žr. vernaculi
 невольный žr. niewolny
 невольник žr. servus
 «nie pozwalam» žr. liberum veto
 niedokunki — jaunų kiauinių kailiukai
 nieosiadła włoka, służba, ziemia; неоселая волока, служба, земля
 — neapgyventa tarnyba, valakas, žemė, plg. pustowszczyzna
 nieosiadły, неоселый — neturįs žemės; neturįs pastovios gyvena-
 mosios vietos
 niepochoże žr. adscriptitii
 niestane, нестайное — pabauda už nestojimą teisman
 niewody ciągnąć žr. sieci ciągnąć
 niewodne žr. sieci
 niewodowe žr. sieci
 niewolnik žr. servus
 niewolny, невольный — nelaisvasis (bernas, merga, moteris, žmo-
 gus), plg. adscriptitii ir servus
 нюхи — žvėrių sekėjai
 нива žr. campus
 nobiles, armigeri, bajores, barones, electi, meliores, pociores, po-
 tentiores, procures, satrapae; bojarowie, bojarze, dworzanie,
 szlachta, ziemianie; Adel, Adligen, Vornehmen; бояре, дво-
 ряне, шляхта, земяне — bajorai
 nobiles censiti, szlachta czynszowa, чиншевые бояре — bajorai
 činšininkai, bajorai nuomininkai
 nobiles datarii, bojarze daniki, бояре данники — bajorai duokli-
 ninkai
 nobiles impositi, szlachcicowie impositi, szlachta nieo-
 siadła, неоселые бояре, неоселые земяне — bajorai bežemiai,
 plg. impositi
 nobiles itinerarii; bojarze putne, sługi putne, słuszkowie putne;
 доспешные бояре, путные бояре, путные слуги, путные
 служки — bajorai žygininkai, plg. nobiles ministriales
 nobiles magnatii, bojarze pańskie, панские бояре — ponų, didikų
 bajorai
 nobiles ministeriales; Dienstmannen; bojarze ciągle, bojarze po-
 siednici, bojarze sługi, służkowie, słuszkowie; бояре слуги,
 поседные бояре, служебные, люди, служки — tarnybiniai
 bajorai, plg. nobiles itinerarii ir nobiles scutiferi

- nobiles possessionati, szlachcicowie posesjonaci, szlachta osiadła, ziemianie, оселые бояре, земляне — bajorai žemvaldžiai
- nobiles regii; bojarze hospodarskie, bojarze królewskie; господарские бояре, королевские бояре — didžiojo kunigaikščio bajorai, karališkieji bajorai
- nobiles scutiferi, loricati; bojarze pancerne, sługi pancerne, служки панцерные; панцырные бояре, панцырные слуги, панцырные служки, щитные бояре — bajorai šarvininkai, plg. nobiles ministriales
- nobilitacija žr. nobilitatio
- нобилитация žr. nobilitatio
- nobilitas, szlacheetwo, шляхетство — bajorystė
- nobilitatio, nobilitacija, нобилитация — subajorinimas, nobilitacija
- nominacija žr. nominatio
- номинация žr. nominatio
- nominatio, nominacija номинация — paskelbimas, nominacija
- notarius, scribe, notariusz, pisarz, писарь — raštininkas
- notarius campestris, pisarz polny, pisarz wojskowy, полевой писарь — kariuomenės raštininkas
- notarius cancellariae, scribe cancellariae, pisarz kancelarji, писарь канцелярии — kancelarijos raštininkas (pav. Lietuvos, Lenkijos)
- notarius castelli, pisarz zamkowy, замковый писарь — pilies raštininkas
- notarius castrensis, pisarz grodzki, гродский писарь — pilies teismo raštininkas
- notarius juratus, pisarz przysiężny, присяжной писарь — prisiekęs raštininkas (laikytojo, seniūno, vaivados)
- notarius municipalis žr. notarius terrestris
- notarius regius, pisarz hospodarski, pisarz królewski; господарский писарь, королевский писарь — didžiojo kunigaikščio raštininkas, karaliaus raštininkas
- notarius terrestris, notarius municipalis, pisarz ziemski, земский писарь — žemės teismo raštininkas
- notarius thesauri, pisarz skarbný, pisarz skarbowy, скарбовый писарь — iždo raštininkas
- notariusz žr. notarius
- novale, novalis ager, новина — plėšimas, plg. exartum, nowy korzeń, przerobek, rodum
- novalis ager žr. novale
- novellare — plėšti dar nedirbtą žemę
- nowy korzeń, sery korzeń, новина, новый корень — 1. naujai įkurta sodyba; 2. plėšimas, pirmą kartą išplėšta žemė, plg. novale
- новый корень žr. nowy korzeń

новина žr. novale ir nowy korzeń
 новое мыто žr. teloneum novum
 новосед žr. nowosiad
 nowosiad, новосед — naujakuris
 nundinae, forum, targ, Markt, торг — turgus
 nuntii camerae, posłowie królewskie, королевские послы — kara-
 liaus pasiuntiniai
 nuntius comitiorum, nuntius terrestris, poseł, poseł ziemski, посл
 — seimo atstovas
 nuntius terrestris žr. nuntius comitiorum
 Nutzbarkeiten žr. utilitates

O

обаржанковое žr. multonagium
 obductio, obdukcja — vaznio apžiūrėjimas žaizdų ir nuostolių
 obdukcja žr. obductio
 objazd žr. granicies
 обыход žr. granicies
 областной сейм žr. comitia provincialia
 oblata — raštiško susitarimo įrašymas į aktų knygą
 обличье žr. res furtiva
 oblig žr. obligatio
 obligacija žr. obligatio
 obligatio, oblig, obligacija, zapis obligacyjny, zapis zastawny — 1.
 užstatymas; 2. užstatymo aktas
 obmowa — apkaltinimas
 obnoxius žr. servus
 oboz žr. carrago
 обоз žr. carrago
 oboźny žr. magister carraginis
 oboźny polny žr. magister carraginis campi
 обозный žr. magister carraginis
 обозный польный žr. magister carraginis campi
 обозный суд žr. iudicium militare
 obraб, obrėб, оброб, обыб — aplink išmatuotas žemės gabalas
 образа маестаты žr. crimen laese majestatis
 obraza majestatu žr. crimen laese majestatis
 ображоная сторона žr. pars actorea
 obrėб žr. obraб
 оброб žr. obraб
 оброчник žr. censitus
 оброк žr. census

- обруб žr. obrąb
 обрубный — ribinis, sieninis
 обрусные žr. убрусные
 obstaculum, Damm, Deich, Wehr, grobla, грoble — užtvankos pylimas
 obstagium — laidas
 община žr. Gemeinschaft
 obwodnica žr. granicies
 оосаре, boronować, бороновати — prievolė akėti
 охмистр žr. magister curiae reginalis
 ochmistrz žr. magister curiae reginalis
 очковое — avilių mokestis
 odkaz, отказ, отпор — užmetimų atrėmimas teisme, atsikirtimas
 odmiana, отмена — atmaina (atmainyta žemė) plg. commutatio
 odpowiedź žr. pochwała
 odprawa žr. executio
 одправа žr. executio
 odprzysiężenie žr. abjuratio
 odprzysiężone žr. abjurata
 odumarszczyzna, umarszczyzna — išmirusi tarnyba, išmirusi žemė
 одверные žr. ostiarii
 odwód žr. evasio
 odzew žr. appellatio
 oeconomiae žr. bona mensae regiae
 oferencja žr. offerentia
 offerentia, oferencja — aukavimas
 officiales curiae, urzędnici dworni, дворные урядники — rūmų urėdai
 officialis žr. actor ir ministerialis generalis
 oficjalista — tarnas
 officium condescensoriale žr. iudicium condescensoriale
 officium consulare, sąd burmistrzowsko-radziecki, бурмистровско-патманский суд — miesto savivaldybės teismas, plg. iudicium advocatiale-scabinale, iudicium banitum maius, iudicium burgrabii ir magistratus
 огледаное žr. oglėdne
 oglėdne, widzowe, огледаное, вижованье, вижовое — žaizdų ir nuostolių apžiūrėjimo mokestis (oficialiems teismo liūdininkams) plg. децкованье ir pomilne
 огород žr. hortus
 огородник žr. hortulanus
 ogród žr. hortus
 ојсзyce žr. adscriptitii
 ойчичи žr. adscriptitii

ojezyste prawo žr. jus haereditarium
 ojezysty žr. haereditarius
 ойчистый žr. haereditarius
 ojezyczna žr. bonum paternum
 okazowanie žr. lustratio militaris
 оказование žr. lustratio militaris
 okolica, okolnia, околица — smulkių bajorų kaimas, plg. zaścianek
 околица žr. okolica
 okoliczny bojarin, szlacheie okoliczny, околичный бояр, околин-
 ный бояр — smulkus bajorėlis, šlėktelė
 околичный бояр žr. okoliczny bojarin
 околинный бояр žr. okoliczny bojarin
 okolnia žr. okolica
 okolniczy, окольничий — miesto teisėjas
 окольничий žr. okolniczy
 okorować, окоповати — kuopos susirinkimo ir apžiūrėjimo būdu
 įkainoti
 окоповати žr. okorować
 ontrinek, untrinek — antrininkas
 onus belli; służba szlachecka, służba ziemska; боярская, госпо-
 дарская, военная, земьянская, земская служба — karo prie-
 volė, karo tarnyba
 onus servilium žr. labor
 opašny list, опасный лист — apsaugos, neliečiamybės raštas, plg.
 litterae salvi conductus
 опасный лист žr. opašny list
 opatrzenie — aprūpinimas, plg. wyprawa
 operum žr. labor
 opificium žr. artificium
 опыт, опытаніе, опыт, опытаніе — apklausimas, tardymas
 опыт žr. opyt ir torturae
 опытаніе žr. opyt
 опытаніе žr. opyt
 oppidanus žr. civis
 оправа žr. reformatio dotis
 oprawa žr. reformatio dotis
 orać žr. arare
 оратай žr. ротай
 орати žr. arare
 ordynarczici žr. Insleute
 ordynarja — ordinarija
 ordynaryjny sejm žr. comitia ordinaria
 ординарийные реестры žr. registra ordinaria

ордынщина — totorinė (mokestis apsaugai nuo totorių), plg. haracz
ordo žr. status
originarii žr. adscriptitii
ortus žr. hortus
оружничий žr. armamentarius
осада žr. sadziba ir osadne
осадне, осада, осадное, посельщизна — sodybinė, sodybos mokestis
осадное žr. osadne
оселая волока žr. włoka osiadła
оселые бояре žr. nobiles possessionati
оселые люди žr. osiadłe ludzie
оселость žr. osiadłość
osiadłe ludzie, оселые люди — valstiečiai, pavaldiniai, negalį apleis-
ti savo žemės, plg. adscriptitii
osiadłość, оселость — užsigyvenimas, plg. praescriptio
osmina žr. achtel
osocznik žr. inquisitor ferarum
осочництво žr. osoka
осочник žr. inquisitor ferrarum
osoka, осока, осочництво — prievolė eiti varovais
осока žr. osoka
остеп, оступ — 1. medžioklei skirtas miško plotas; 2. teisė me-
džioti, plg. venationes
ostiarai, одверные — vartininkai, plg. janitorum magister
оступ žr. ostep
отвиники žr. кобыльники
отбегщина — pabėgusio valstiečio likęs turtas, pereinas jo buvusio
pono nuosavybėn
отхожий человек — pabėgęs valstietis, plg. fugax
отчичи žr. adscriptitii ir haeres
отчистое право žr. jus haereditarium
отчизна žr. bonum paternum
отказ žr. odkaz
открытие книг žr. positio actorum
отложение žr. limitatio
отмена žr. odmiana
отпор žr. odkaz
отпорная сторона žr. pars citata
отправа žr. executio ir reformatio dotis
отприсежение žr. abjuratio
otroczenie, отroczenie — atidėjimas, plg. recessus, rejectio
отroczenie žr. otroczenie
отсоп žr. sep

отумерщина žr. caduceum
 отвод žr. evasio
 отвозное — mokestis nuo vežimo
 otzow žr. appellatio
 отзов žr. appellatio
 ovagium, jajki dawać, яйца давати — mezliava kiaušiniai
 овес давати žr. avenagium
 owieć dawać žr. avenagium
 owsiane žr. avenagium
 овсяное žr. avenagium
 овсяное дякло žr. avenagium

P

pubulaticum, pascagium, pascuaticum, pascarium, pastio, pastionaticum — 1. ganyklinė (mokestis už teisę ganyti pono miške ar ganykloje); 2. teisė ganyti pono miške ar ganykloje, plg. pascuum
 pabulatores equorum, конокормцы, лейти — arklių šėrikai, arkliaganiai, arkliniai
 pachole, paż — bajorų paauglys sūnus didikų rūmuose, pažas
 pacholki žr. evrii
 пахолки žr. evrii
 pacyfikacyjny sejm žr. comitia pacificationis
 pacta conventa — karaliaus išrinkimo sutartis
 palatinatus, województwo, воеводство — vaivadija
 palatinus, wojewoda, воевода — vaivada
 palea, mierzwa, słoma, солома — šiaudų duoklė
 palet — kvitas
 paludes žr. palus
 palus, paludes, bagno, Bruch, Morast, болото — pelkė, plg. mora
 памятное žr. memoriale
 памятное žr. memoriale
 pamiętne žr. memoriale
 pan, пан — ponas, didikas
 pan žr. castellaneus
 пан žr. castellaneus ir pan
 pan chorążowy žr. vexillator
 пан хоруговый žr. vexillator
 панцырная служба žr. służba pancerna
 панцырные бояре žr. nobiles scutiferi
 панцырные слуги žr. nobiles scutiferi
 панцырные служки žr. nobiles scutiferi

- panetarius, panifex, хлебник — kepėjas
 паны рада žr. panowie rada
 паны рады žr. panowie rady
 паны радные žr. panowie rady
 panifex žr. panetarius
 panis bene merentium, chleb dobrze wysłużonym — seniūnijos (valstybės dvarai, kuriuos karalius turėjo teisę seniūnijomis dalinti užsitarnavusiems bajorams), plg. bona regia
 panowie rada, господарская рада, найвысшая рада, паны рада — ponų taryba
 panowie rady, паны рады, паны радные — ponai tarybininkai, ponų tarybos nariai
 панские бояре žr. nobiles magnatii
 pańszczyzna žr. Frondienst
 панщина žr. Frondienst
 pańszyżniany žr. Fronpflichtig
 paries, dukt, redukt, sciana, дукт, стена — žemės riba, ribininko (pakamorės) išvesta
 parobek niewolny, chłop, хлоп, паробок невольный — nelaisvasis bernas, plg. czeladin, servus, vernaculi
 паробок невольный žr. parobek niewolny
 pars actorea, strona powodowa, strona ukszywdzona, болячая сторона, ображоная сторона, поводовая сторона — ieškovai, ieškovo šalis, plg. actor
 pars citata, strona pozwana, отпорная сторона, позванная сторона — atsakovai, atsakovo šalis
 pars lucrans — byla laimėjusi šalis
 pascagium žr. pabulaticum
 pascarium žr. pabulaticum
 pascuaticum žr. pabulaticum
 pascuum, Viehweide, Weide, wygon, паствиско, попас, выгон — 1. ganykla; 2. išgana, išvara; 3. teisė ganyti miške, plg. pabulaticum ir wypust
 pascuum apium žr. alvearium
 пасека žr. pasieka
 pasiecznicy žr. ululatores
 pasieka, пасека — bitynas
 Passagezoll žr. Durchgangszoll
 passagium, pedagium, pedaticum — pėsčių muitas (už praėjimą)
 pastio žr. pabulaticum
 pastionaticum žr. pabulaticum
 пастовник žr. gramina
 паствиско žr. pascuum

- пашня žr. campus
 patrocinium, jus patronatus, kolatorstwo — patronato teisė (teisė skirti dvasiški į savo žemėje stovinčią bažnyčią)
 paž žr. pachole
 печатное žr. pieczętne
 pedagium žr. passagium
 pedaticum žr. passagium
 пенязь žr. Pfenig
 пенный žr. pienny
 пентиницкие пенязи žr. посежерщина
 per plus offerentiam — iš varžytinių
 perangaria žr. angaria
 переходы зверинные žr. przełazki
 перелазы žr. przełazki
 peremeja žr. peremptio
 peremptio, peremeja — bylos pralaimėjimas įsisenėjimo keliu (nustojus ją kelti laike trijų metų)
 peremptorius terminus, rok zawity, рок остаточный, рок завитый — galutinis terminas
 пересуды žr. adjudicata
 перевод права žr. przewód prawa
 перевод права злый žr. male obtentum
 переводити žr. przewodzić
 перевоз žr. transfretum
 perlucrum, lucrum, przezysk, презыск — priteistas ieškovui ieškinys; prieteista pabauda už teismo sprendimo neįvykdymą
 pertinentia, appendentia, attinentia, Zubehör, Zugehörungen, przy-należności, належности — priklausiniai, plg. requisita
 petita žr. desideria
 пешня žr. piesznia
 Pfalgeld — muitas jūra atvežamoms prekėms
 Pfenig, fenig, pieniądz, пенязь — pinigėlis
 Pfleger žr. provisor
 Pflug žr. aratrum
 Pfund žr. libra
 Pfundzoll, funtzoł — svarinis muitas (nuo prekių svaro)
 пятидесятники — penkiasdešimtininkai
 пято žr. грань
 pieczętarz wielki žr. cancellarius
 pieczętne, печатное — antspaudinė (mokestis už antspaudą pridėjimą)
 pieniądz žr. Pfenig
 pienny, пенный — skolingas, praskolintas (pav. dvaras)

piesznia, пешня — skaptukas barčių drevėms skobti

pigneratio žr. bonum oppigneratum

пильнованье žr. vigilia

pilnowanie žr. vigilia

pincerna, czešnik, чашник — taurininkas (vicetaurininkas) plg. pocillator

pinetum žr. borra

писарь žr. notarius

писарь канцелярии žr. notarius cancellariae

pisarz žr. notarius

pisarz grodzki žr. notarius castrensis

pisarz hospodarski žr. notarius regius

pisarz kancelarji žr. notarius cancellariae

pisarz królewski žr. notarius regius

pisarz polny žr. notarius campestris

pisarz przysiężny žr. notarius juratus

pisarz skarbný žr. notarius thesauri

pisarz skarbowý žr. notarius thesauri

pisarz wojskowy žr. notarius campestris

pisarz zamkowy žr. notarius castelli

pisarz ziemski žr. notarius terrestris

piscationes, łowy rybne, гати, гатище, рыбные гати, рыбные ловы — 1. teisė žvejoti; 2. užtvanka žuvims gaudyti, plg. входы рыбные

piscina, Fischteich, staw, став — tvenkinys, plg. stagnum

писчое žr. piszcze

piszcze, spisne, zapisne, zapisowe; писчое, пищее, пищое, списное записное, записовое — įrašymo, surašymo, užrašymo mokestis (teismo raštininkams) plg. birze ir salaria

пищее žr. birze ir piszcze

пищое žr. piszcze

piwnica, пивница — rūsys

пивница žr. piwnica

piwniczy žr. cellarius

пивничий žr. cellarius

piwowar žr. braseator

пивовар žr. braseator

пытки žr. torturae

płata žr. solutio

плата žr. solutio

платеж žr. solutio

plebejus žr. cmethe

пленник žr. Gefangener

plon žr. fructus
 pług žr. aratrum
 плуг žr. aratrum
 пневцизна — kelminė (mokestis nuo kelmo už teisę išdirbinėti miško
 prekes : smalą, degutą ir t.t.)
 побережное žr. вердунк
 побор žr. pobór
 pobór, побор — rinkliava, anėdėlis, vienkartinis arba laikinas mo-
 kestis
 pobór pogłówny, поголовный побор — pagalvės rinkliava, laikinas
 pagalvės mokestis, plg. capitale
 pobór wodny žr. fordan
 poborca žr. exactor
 поборца žr. exactor
 poborowy kwit, поборовый квит — mokestinis, rinkliavinis kvitas
 поборовый квит žr. poborowy kwit
 поборовый универсал žr. uniwersał poborowy
 pochoże žr. conditionales
 похожие žr. conditionales
 pochwała, odpowiedź, похвалка — grąsymas
 похвалка žr. pochwała
 pocillator, propositor, subpincerna, podczaszy, подचाший — vyriaus-
 sias taurininkas, plg. pincerna
 pociores žr. nobiles
 poczet, почет, почт — palydovai, palydovų būrys
 почет žr. poczet
 почт žr. poczet
 pocztmistrz generalny žr. praepositus cursorum
 podaczka žr. dotium
 подарок žr. dotium
 подарок žr. poklon
 подати žr. solutiones
 podatki žr. solutiones
 податки žr. solutiones
 podchorąży žr. subsignifer
 подхорунжий žr. subsignifer
 podczaszy žr. pocillator
 подчаший žr. pocillator
 poddany žr. emetho
 подданный žr. emetho
 podymne žr. fumalia
 podymne generalne žr. fumalia
 подымное žr. fumalia

- подымщина žr. fumalia
 podinstygator žr. subinstigator
 подканцлер žr. vice cancellarius
 pod kanclerzy žr. vicecancellarius
 подклетъ žr. podklieć
 podklieć, подклетъ — klėtis
 podkluczy žr. braseator
 подключий žr. braseator
 подключий žr. ūkvedžio padėjėjas
 подкоморий žr. succamerarius
 подкоморская вина žr. wina podkomorska
 подкоморские акты žr. acta succamerialia
 подкоморский суд žr. iudicium succamerarium
 podkomorzy žr. succamerarius
 podkomorzy koronny žr. archicamerarius
 podkomorzy królewski žr. camerarius
 podkoniuszy žr. subpraefectus stabuli
 подконюший žr. subpraefectus stabuli
 подлазник žr. łaznik
 подмастерье žr. Geselle
 podnamiestnik, понаместник — tijūno, tėvūno, dvaro valdytojo
 pavaduotojas, plg. tīvūnus
 поднесенье žr. sublevatio
 поднять шапку žr. шапку ставить
 podnotarjusz žr. subnotarius
 подорощизна žr. podwodne
 podorożczyzna žr. podwodne
 podpisek žr. subnotarius
 подписок žr. subnotarius
 podsędek žr. subjudex
 подсыта — vaišinimo prievolė, plg. statio
 podskarbi dworny žr. thesaurarius curiae
 podskarbi nadworny žr. thesaurarius curiae
 podskarbi wielki žr. thesaurarius magnus
 podskarbi ziemski žr. thesaurarius magnus
 podstarości žr. vicecapitaneus
 подстаростий žr. vicecapitaneus
 podstoli žr. subdapifer
 подстолий žr. subdapifer
 подсудок žr. subjudex
 подушное žr. capitale
 подужное žr. мыто подужное
 podwoda žr. vectura

подвода žr. vectura

podwodne, podorožczyzna, podwodowe, подорожизна, подводное — pastočių mokestis (vietoje pastočių prievolės), plg. vectura

podwodniczy žr. praefectus currum

подводничий žr. praefectus currum

подводное мыто žr. valstiečių galvijų ir daiktų pardavimo mokestis

podwodowe žr. podwodne

подводное žr. podwodne

подвоевода žr. subpalatinus

podwojewodzi žr. subpalatinus

podwojski žr. vicetribunus

подвойский žr. vicetribunus

подворье žr. podworje

podworje, подворье — padvarė

подворники žr. dworzenie

podworowe žr. solutio vaccae

поемщизна žr. pojemszczyzna

poena capitis žr. poena colli

poena captivitatis et colli — suėmimo ir mirties baudmė

poena colli, poena capitis, gardlo, горло, шия — mirties baudmė

poena honoris žr. infamia

poena revocationis žr. poena talionis

poena talionis, poena revocationis — pabauda už neteisingą kaltinimą ar šmeižtą

поглавие женское žr. dotalitium

połównie žr. capitale ir subsidium generalis contributionis

połównie cudzoziemskie, поголовное иностранцев, поголовщина иностранцев — svetimšalių pagalvė

połównie generalne žr. subsidium generalis contributionis

połównie tatarskie, татарское поголовное, татарская поголовщина — totorių pagalvė

połównie żydowskie, жидовское поголовное, жидовская поголовщина — żydų pagalvė

поголовный побор žr. pobór połówny

поголовное žr. capitale ir subsidium generalis contributionis

поголовное иностранцев žr. połównie cudzoziemskie

поголовщина žr. capitale ir subsidium generalis contributionis

поголовщина иностранцев žr. połównie cudzoziemskie

погоненье следом žr. gonienie śladom

pojemszczyzna, поемщизна — nutekėjimo mokestis, mokestis už teisę vesti svetimą valstietę, plg. chrzandziewieczy ir virginalė

pokątne korczmy, покутные корчмы — slapťosios smuklės

pokłodne žr. poturemne

- покладное žr. poturemne
poklon, Ehrengeschenk, Ehrung, erunge, gifte, подарок, поклон,
упоминок — pagarbos mokestis, dovana, plg. posiedź ir recognitio
поклон žr. poklon
поклон Божего Нароженья — kalėdinis pasveikinimas (mokestis
pinigais)
поклон великоденный žr. великоденное
pokojowy žr. cubicularius
pokojowiec — kambarinis
поконати правом žr. jure vincere
поковневские пенязи, поконщина, повоевщина, военщина — 1.
karo mokestis; 2. piniginis mokestis kareiviams samdyti; 3.
mokestis vietoj karo tarnybos; 4. pabauda už nestojimą karan
поконщина žr. поковневские пенязи
pokosić siano žr. fenagium
покосити сено žr. fenagium
покотельщина — katilų mokestis
покутные корчмы žr. pokatne korezmy
поквитное žr. kwitowe
połańcużne žr. poturemne
поланцужное žr. poturemne
połazić, лазьба, полазити — bites kopti
полазити žr. połazić
połazniczy, полазничий — 1. muitinės sargas; 2. miško sargas
полазничий žr. połazniczy
pole žr. campus
поле žr. campus
полесное žr. silvaticum
полевой писарь žr. notarius campestris
półgarncówka žr. półgarniec
półgarniec, półgarncówka — pusgorčius
półgrosz — pusskatikis
полюбовный суд žr. judicium compromissoriale
полюдьє žr. poludje
półkłada — puskaladė (tūrio matas)
półkopa — puskapis
półkwaterek — puskvortis
półmiskowe — parduodamų indų mokestis
полные борти žr. alvearia campestris
półtorak — paltarokas (pusantro skatiko)
poludje, полюдьє — rinkliava pinigais, plg. contributio
полуїник žr. portionarius
полуконное — 1. svogūninė (mokestis vietoje svogūnų duoklės);

2. svogūnų duoklė

пользы žr. utilitates

помера žr. pomiara

померчие žr. limitanti

померкованье žr. pomierkowanie

померное žr. myto pomierne ir pomierne

померное мыто žr. myto pomierne

поместье žr. donatio

pomiara, помера — išmatavimas

pomierezi žr. limitanti

pomierkowanie, померкованье — susitaikymas, susitarimas geruoju

pomierne, померное — žemės išmatavimo mokestis

pomierne žr. myto pomierne

pomilne, przejazd, помильное, поминьное — mylinė (mokestis

vazniams, tekūnams už kiekvieną nuvažiuotą mylią nusikaltimo

vietos apžiūrėti), plg. децкованье ir oględne

помильное žr. pomilne

поминьное žr. pomilne

помос žr. tloka

помол žr. molnagium

поморговаć žr. wymorgować

поморговати žr. wymorgować

понаместник žr. podnamiestnik

pondus žr. libra

pontagium, pontaticum, pontenagium, myto mostowe, mostowe,

Brückengeld, мостовое, мостовое мыто — tilto mokestis, tilto

pervažiavimo muitas, plg. brukowe

pontanarius, pontonarius — tiltų muito rinkėjas

pontaticum žr. pontagium

pontenagium žr. pontagium

pontium aedificatio žr. aedificatio pontium

pontium restauratio žr. restauratio viarum et pontium

pontonarius žr. pontanarius

попас žr. pascuum

popis žr. lustratio militaris

поплатки žr. solutiones

поправованье замков žr. restauratio castrorum

poprawowanie zamków žr. restauratio castrorum

попристав žr. poprzystaw

poprzystaw, попристав — pristovo pavaduotojas

poręб žr. incisura

poręka žr. evictio

portaticum, portus — prieplaukų muitas

- portionarius, полуйник — pusininkas (valstietis) plg. dolnicy ir potuznici
- portus žr. portaticum
- порубы žr. мёты
- порука žr. evictio
- posada, посада — vienkiemis
- посада žr. posada
- posag žr. dotatio
- посаг žr. dotatio
- poscielniczy žr. cubicularius
- посечники žr. ululatores
- поседь žr. posiedź
- поседное žr. posiedź
- поседные бояре žr. nobiles ministeriales
- посекерное žr. посекерщина
- посекерщина, пентиничкие пенязи, посекерное, розрубы — pentinikų mokestis (mokestis dvariškiams už pilių taisymo priežiūrą)
- poseł žr. nuntius comitiorum
- poseł ziemski žr. nuntius comitiorum
- посельщизна žr. osadne
- posesja žr. possessio
- posesjonaci žr. nobiles possessionati
- posiedź, поседь, поседное — priklausomybės mokestis, posėdis, plg. poklon ir recognitio
- positio actorum, leżanie xiąg, rocze, открытие книг — teismo knygų atidarymas įrašams ir išrašams
- посл žr. nuntius comitiorum
- posłowie królewskie žr. nuntii camerae
- пословщизна — mokestis pasiuntiniams
- posługa, послуга — patarnavimo prievolė, plg. servire
- послуга žr. posługa
- посоха žr. pososzne
- посока žr. pososzne
- pososzczyna žr. pososzne
- посощина žr. pososzne
- pososzne, pososzczyna, посоха, посока, посощина, посошное — pažagrės mokestis, žagrinė
- посошное žr. pososzne
- pospolite ruszenie žr. expeditio generalis
- pospolity, посполитый — visuotinis
- посполитый žr. pospolity
- посполитое рушение žr. expeditio generalis
- pospolny, посполный — bendras, bendro valdymo

поспольный žr. pospolny
 possessio, posesja — dvaras, nejudomas turtas
 possessionati žr. nobiles possessionati
 postaw — rietimas
 поставить шапку žr. шапку ставить
 postelniczy žr. cubicularius
 постельничий žr. cubicularius
 постоянный совет žr. consilium permanens
 постожное — stirtinė (mokestis nuo šieno stirtų už teisę šienauti
 valstybės miškuose), plg. fenagium
 postulata žr. desideria
 посул — kyšis
 пошлина žr. teloneum
 potagium — gėralų pardavinėjimo mokestis, plg. contributio ducil-
 laris, contributio solidaria
 potens princeps žr. dux senior
 potentiores žr. nobiles
 potestas illimitata žr. potestas plenaria
 potestas limitata, moc zamierzona, моцъ замереная — suvaržyta
 galia
 potestas plenaria, potestas illimitata — nesuvaržyta galia
 potężnici žr. potuznici
 потяг — naštos, prievolės
 потягль žr. służba ciągła
 potioritas, lepszość prawa — teisės pirmumas
 poturemne, pokłodne, połońcuźne, поклодное, поланцужное, поту-
 ремное — kalinimo mokestis (imamas iš paleidžiamo kalinio)
 потуремное žr. poturemne
 potuzne, бобыльщизна, потужное — įnamių mokestis, dalinininkų
 mokestis
 potuznici, potężnici, потужники — įnamiai, dalininkai, bendrininkai,
 plg. dolnicy, portionarius
 потужники žr. potuznici
 потужное žr. potuzne
 потварь žr. potwarz
 potwarz, потварь — šmeižtas
 повабенье на руку žr. powabienie na rękę
 powabienie na rękę, повабенье на руку — iššaukimas dvikovon
 поведпровщизна žr. wieprz dawać
 повет žr. districtum
 поветовые дигнитарии žr. dignitarii districti
 поветовый хорунжий žr. vexillifer districti
 powiat žr. districtum

повинное žr. multa

поводовая сторона žr. pars actorea

повоенщи́зна žr. поконе́вскія пенязи

повола́ние žr. powołanie

powołanie, повола́ние — šaukimas į teismą, apkaltinimas vagyste

powołowe, powołowszczyzna, woła dawać, вол давати, поволовщи́зна, воловщи́зна — 1. mezliava raguočiais; 2. raguočių mokestis

powołowszczyzna žr. powołowe

поволовщи́зна žr. powołowe

powóz, przewód, повоз — bajorų prievolė nuo vienos pastotės lig kitos vežti ir lydėti karalių

повоз žr. powóz ir vectura

повозники žr. vectigarii

повозовый кметь žr. colonus, villicas operas debens

позем žr. terragium

поземное žr. terragium

pozew žr. citatio

poziemne žr. terragium

позыв žr. citatio

позов žr. citatio

pozwany žr. citatus

позванный žr. citatus

позванная сторона žr. pars citata

пожарновское žr. melszczyzna

pożytki žr. utilitates

пожитки žr. utilitates

пожытки žr. utilitates

поживе́нье — pragyvenimas

prada, sianožęci, сеножати — pievos, plg. pratum

praeseptor — namų mokytojas

praeco žr. ministerialis generalis

praepreconsul, Bürgermeister, burmistrz, бурми́стр — burmistras

praedium žr. cavenaria

praefectus arcis žr. burgrabius

praefectus castelli žr. burgrabius

praefectus cohortis, kapitan — kapitonas

praefectus culinae žr. coquinarius

praefectus currum, podwodniczy, wozownicz, подводничий — ratininkas

praefectus equisonum žr. agazo

praefectus excubiarum žr. magister custodiae

praefectus silvarum regalium — vyriausias girininkas, plg. forestarius

- praefectus stabuli žr. agazo
 praefectus stabuli curiae žr. agazo curiae
 praefectus venationum žr. venator
 praefectus vigiliarum žr. magister custodiae
 praepositus camerae regalis žr. cubicularius
 praepositus cursorum, pocztmistrz generalny, генеральный поч-
 мистр — vyriausias paštininkas
 praerogativum, prerogatyva — pirmenybė, privilegija
 praescriptio, fatalia, preskrypcja, dawność, Ersitzung, давность,
 земская давность — 1. įsisenėjimas; 2. užsigyvenimas, plg.
 osiadłość
 praescriptum, preskript — įsakymas, nurodymas
 praesentatio, presenta — pristatymas
 praesidiari — pilies įgula
 prasolka žr. salagium
 прасолка žr. salagium
 pratagium žr. fenagium
 pratum, Wiese, ląka, луг — lanka, pieva, plg. prada
 prawo bartne žr. jus mellicidarum
 prawo kadukowe žr. jus caducum
 prawo miecza žr. jus gladii
 prawo wyłączne — teisė valstietį versti naudotis tik savo pono
 prekybos ir pramonės įmonėmis
 prawo ziemskie žr. jus terrestre
 precaria — prekarija
 preceptor žr. magister
 предсеймовый žr. antecomitalis
 pręgierz, пренгир — gėdos stulpas
 пренгир žr. pręgierz
 препарти правом žr. jure vincere
 prerogatywa žr. praerogativum
 presenta žr. praesentatio
 preskrypcja žr. praescriptio
 preskript žr. praescriptum
 pręt žr. virga
 prętek žr. virgula
 прętowe, прытовое — sklypinė (mokestis už sklypus ir daržus)
 презыск žr. perlucrum
 прибыль žr. fructus
 приходы žr. proventus
 прихожий žr. przychoży
 приданое žr. dotatio

- приемное — priėmimo mokestis (valstiečio mokamas gaunant tuš-
 čią valaką)
- приганить — užmesti, kaltinti, paneigti
- пригода žr. przygoda
- пригодный žr. przygodny
- пригон žr. Frondienst
- прыгон žr. Frondienst
- приятели žr. complices
- приказать žr. przykazać
- приказные люди žr. conditionales
- приказники — įsakytiniai
- прикоморок žr. przykomorek
- приличный žr. przyliczny
- прим žr. primus
- прымас žr. primus
- primus, interrex, princeps archiepiscoporum, прымас, прим — primas
- принады пташие žr. aviaria
- princeps žr. dux
- princeps archiepiscoporum žr. primus
- приповедный лист žr. list przypowiedni
- припозыв žr. concitatio
- припустное — mokestis už leidimą parduoti žemę
- приробок žr. przerobek
- присяжники žr. scabini
- присяжное žr. przysiężne
- присяжной писать žr. notarius juratus
- пристав žr. przystaw
- приставить шапку žr. шапку ставить
- privata, priwata — privatinio, asmeninio pobūdžio reikalai, keliami
 seime
- priwata žr. privata
- привенок žr. dotalitium
- privilegium, przywilej, грамота — privilegija
- procancellarius žr. vicecancellarius
- proceres žr. nobiles
- proceres castri žr. jobagiones
- procrastinatio žr. limitatio
- procurator — 1. gynėjas ; 2. globėjas
- procurator žr. instigator
- продажная запись žr. venditio
- проезд — pomilne
- profugus žr. fugax
- prolongacija žr. limitatio

prolongatio žr. limitatio

промысел žr. Gewerbe

промыта — neapmuitintų prekių konfiskavimas

промытный — kontrabandinis

promus žr. archimagirus

propinacija žr. propinatio

propinatio, propinacija — propinacija, teisė pardavinėti svaigalus, plg.

akeyz, contributio ducillaris, contributio solidaria, kapszczyzna

propozycja žr. propositio

пропозиция žr. propositio

propositio, propozycja, пропозиция — pasiūlymas, plg, deliberatoria

propositor žr. pocillator

propugnaculum žr. castrum

проробок žr. przerobek

prorogatio žr. limitatio

просьбы žr. desideria

просока — pabėgusių valstiečių paieškojimo mokestis

простые люди žr. emetho

просуды žr. adjudicata

protestacja žr. protestatio

протестация žr. protestatio

protestatio, protestacja, протестация — protestas

протягивати — vilioti

prowent žr. proventus

провент žr. proventus

proventus, dochody, prowent, Einkünfte, доходы, приходы, про-

вент — 1. pajamos; 2. pelnas; 3. derlius

prowinejonalne sejmiki žr. comitiola provincialia

prowinejonalny sejm žr. comitia provincialia

provisor, Pfleger — intendantas

provisor žr. magister

прут žr. virga

прутик žr. virgula

прutowe žr. prętowe

przedsejmowy žr. antecomitalis

przejazd žr. pomilne

przekonać prawem žr. jure vincere

przelazki, перелазы, переходы зверинные — žvėrių perėjimai (iš vienos girios į kitą)

przemysł žr. Gewerbe

przenicu dawać žr. triticum dare

przerobek, приробок, проробок — kirtimas, plėšimas, plg. exartus, novale, rodum

przesady žr. adjudicata
przewód žr. powóz
przewód prawa, перевод права — ieškovo bylos laimėjimas
przewód prawa zły žr. male obtentum
przewodzić, переводить — įrodinėti (teisme)
przewoz žr. transfretum
przezysk žr. perlucrum
przychoży, прихожий — ateivis, naujakuris
przygoda, пригода — atsitikimas
przygodny, пригодный — atsitiktinis
przykazać, приказать — pavensti, priskirti
przykazne ludzie žr. conditionales
przykomorek, прикоморок — antros eilės muitinė
przyliczny, приличный — sugautas su vogtu daiktu
przynależności žr. pertinentia
przynęta ptaszne žr. aviaria
przypowiaśc žr. concitatio
przypowiedni list žr. list przypowiedni
przypozew žr. concitatio
przysędy žr. adjudicata
przysiężne, rotne, присяжное — priesaikinė (mokestis teisėjams už priesaikos priėmimą)
przysiężnicy žr. scabini
przystaw, пристав — pristavas, perdėtinis, užvaizda, plg. decurio
przywianek žr. dotalitium
przywilej žr. privilegium
псапец žr. caniductor
psarz žr. caniductor
пшеница žr. triticum dare
пшеничное дякло žr. triticum dare
пташие ловы žr. aucupationes
пташие ловищи žr. aucupationes
пташие принады žr. aviaria
ptasznik žr. auceps
птицелов žr. auceps
птичие ловы žr. aucupationes
pud, пуд — pūdas
пуд žr. pud
pullus žr. gallinagium
pulpurek — puspūris
pundel žr. Bund
пундель žr. Bund
pur, пур — pūras

пур žr. pur

пустовская земля žr. pustowszczyzna

пустовское место žr. pustowszczyzna

pustowszczina žr. pustowszczyzna

пустовщина žr. pustowszczyzna

пустовщина žr. pustowszczyzna

pustowszczyzna, pustowszczina, пустовская земля, пустовское место, пустовщина, пустовщина — neapgyventa žemė, išmirusių ar išbėgusių valstiečių žemė, plg. nieosiadła włoka

puszcza žr. Wildnis

пуща žr. Wildnis

пушкарі žr. puszkarze

puszkarze, пушкарі — patrankininkai

путная служба žr. służba putna

путные бояре žr. nobiles itinerarii

путные слуги žr. nobiles itinerarii

путные служки žr. nobiles itinerarii

Q

quarta, kwarta, кварта — kvorta, plg. donativum ir dupla quarta quartale žr. chorus

quartalitia, czwarty grosz, четвертый грош — ketvirtasis skatikas (pirklių mokestis)

quartalitia puellaris, czwarta część, четвертая часть — ketvirtoji dalis tėvo palikimo, tenkanti dukteriai

quercetum, Eichenwald, дąbrowa, дуброва — ąžuolynas

querela, querulatia, kwerela, kwerulacja — 1. skundas; 2. smulki byla

querulatia žr. querela

quies, quietatio, quietantia, kwitacja, zapis kwitacyjny — 1. skriaudų ir nuostolių atlyginimo pažymėjimas; 2. skolų sumokėjimo pažymėjimas

quietantia žr. quies

quietatio žr. quies

R

раб žr. servus

rada, рада — taryba, plg. panowie rada

рада žr. rada

рада господарская žr. panowie rada

рада местская — miesto taryba

- рада найвышшая žr. panowie rada
 rada nieustająca žr. consilium permanens
 rada przyboczna žr. senatores residentes
 radca žr. consul
 рада žr. consul
 radlo, pajo — žagrė
 rajca žr. consul
 paleц žr. foralia
 pajo žr. radlo
 Rathaus, ratusz, paryш — rotušė
 патман žr. consul
 ratusz žr. Rathaus
 paryш žr. Rathaus
 reasumować žr. reassumere
 reasumpeja žr. reassumtio
 reassumere, reasumować — atnaujinti (pav. įstatymą, nutarimą)
 reassumtio, recapitulatio, revificatio; reasumpeja, recapitulacija, re-
 wifikacija — atnaujinimas (pav. įstatymo, nutarimo)
 recapitulatio žr. reassumtio
 recedere a foro proprio — bylinėtis ne savo pavieta teisme
 receptator — slėpėjas (nusikaltėlio)
 reces žr. recessus
 pececc žr. recessus
 recessus, reces, pececc — 1. nebaigto svarstyti įstatymo atidėjimas
 kitam seimui; 2. atsisakymas teisme nuo savo pretenzijų, plg.
 otroczenie, rejectio
 reclinatorium, reklinatorjum — prieglaudinis dvaras (skirtas bajo-
 ramis tremtiniamis priglausti)
 recognitio, Anerkennungszahlen, Bekenntnis der Herrschaft, Reko-
 gnitionszins — viršenybės pripažinimo mokestis, plg. poklon,
 posiedź
 recognitio, rekognicja, сознание — parodymas
 reconductio, rekondukcja — nuomojamo turto naudojimas pasibaigus
 nuomos laikui ir neatnaujinus nuomos sutarties
 reconventio, rekonwencja — 1. abipusiškas skundas; 2. abipusiškas
 šaukimas į teismą (pav. dėl muštynių, skriaudų)
 recto folio — pirmame lapo puslapyje
 recursus, rekurs — apeliacija, plg. appellatio
 печь žr. rzecz
 печищo — upės versmė
 ręczny zapis žr. membrana
 redditio žr. datio
 redecima — šimtoji dalis

reducere, redukować — 1. susiaurinti, sumažinti ; 2. grąžinti į buvusį stovį.

reductio, redukcja — sumažinimas, grąžinimas į buvusį stovį

redukcja žr. reductio

redukować žr. reducirere

redukt žr. paries

reemptio, wyderkaw — 1. atpirkimas ; 2. buvusio savininko pirmumo teisė atpirkti parduotą daiktą, pajamas ir p.

реестр žr. registrum

реестр апелляций žr. registrum appellationum

референдарий žr. referendarius

referendarius, referendarz, референдарий — referendorius, referentas

референдарский суд žr. iudicium referendarium

referendarz žr. referendarius

reformacija žr. reformatio dotis

reformatio žr. reformatio dotis

reformatio dotis, cautio dotis, reformatio ; oprawa, reformacija ; отправа, отправа — 1. žmonos aprūpinimas ($\frac{1}{3}$ vyro turto užrašymas žmonai už jos atsineštą kraitį) ; 2. karalienės aprūpinimas pajamomis iš valstybės dvarų, plg. dotalitium

refragarius — nevykdas viešų nutarimų

regalia — regalija

regens cancellarii, regent kancelarji, rejent kancelarji, регент канцелярии — kanceliarijos viršininkas

regent kancelarji žr. regens cancellarii

регент канцелярии žr. regens cancellarii

regestr žr. registrum

regestrum žr. registrum

regiment žr. regimentum

регимент žr. regimentum

региментарь žr. regimentarius

regimentarius, regimentarz, региментарь — regimentorius, etmonų pavaduotojas

regimentarz žr. regimentarius

regimentum, regiment, регимент — svetimšalių algininkų pulkas

regio žr. territorium

registra ordinaria, rejestra ordinaryjne, ординарийные реестры — paprastieji sąrašai (pilies ir žemės teismams priklausomų būdžiamųjų ir civilinių bylų sąrašai)

registra summarii processus, rejestra summaryjne, суммарийные реестры — piniginiai sąrašai (pilies ir žemės teismams priklausomų bylų dėl skolų, užstatų, užgrobtų žemių ir pabėgusių valstiečių bei kitokių piniginių bylų sąrašai)

- registrum regestrum, registr, rejestr, реестр, реистр — sąrašas
 registrum appellationum, rejestr apelacyjny, реестр апелляций —
 apeliacijų sąrašas (tribunole)
 registrum casuale, rejestr przypadkowy — nenumatytų atsitikimų
 sąrašas (tribunole)
 registrum contraventionum, rejestr sprzeciwieństwa — sąrašas pasi-
 priešinimų tribunolo sprendimams apeliacinėse bylose
 registrum criminum recentium, rejestr kryminalów świeżo popeł-
 nionych — šviežiai įvykusių kriminalinių bylų sąrašas (tribunole)
 registrum extracadentiale, rejestr ekstrakadencjonny — tarpkadenci-
 niu laiku pradėtų bylų sąrašas (tribunole ir išdo komisijoje)
 registrum fisci — sąrašas bylų, liečiančių matus ir saikus (pilies teisme)
 registrum hibernale, rejestr hybernowy — žieminės mokesčio sąrašas
 (išdo komisijoje)
 registrum hyemate degentium — žiemojančios kariuomenės sąrašas
 (išdo komisijoje)
 registrum incarcerationum — nusikaltimo vietoje sugautų nusikaltėlių
 sąrašas (pilies teisme)
 registrum injuriatorum — kariuomenės padarytų skriaudų sąrašas
 (išdo komisijoje)
 registrum mixtum — mišriųjų bylų sąrašas (disidentų ir kitatikių
 bylų sąrašas pilies teisme)
 registrum obligationum, rejestr obligowy — užstatų bylų sąrašas
 (tribunole)
 registrum officii — skundų sąrašas dėl žemesniųjų teismo instancijų
 posėdžių vilkinimo
 registrum perceptionum, rejestr perceptowy — piniginių įplaukų
 nutarimų sąrašas (išdo komisijoje)
 registrum querelarum, rejestr kwerełowy — skundų ir smulkesnių
 bylų sąrašas (pilies teisme)
 registrum remissarum, rejestr remissyjny — atidėtų bylų sprendimų
 sąrašas (tribunole)
 registrum retentorum, rejestr retentowy — nedamokėtų mokesčių
 sąrašas (išdo komisijoje)
 registrum revisionis, rejestr rewizyjny, ревизийный реестр — revi-
 zijos aktas, patikrinimo sąrašas
 registrum termini tacti, rejestr taktowy, тактовый реестр — bau-
 džiamųjų nusikaltimų, įvykusių pilies ar žemės teismo vietoje
 ar artimoje apylinkėje, sąrašas
 Regni, koronny, коронный — Lenkijos
 regulament — valdžios įsakymas
 regularisatio, regularizacja — išlaidų teisėtumo pripažinimas
 regularizacja žr. regularisatio

regulus žr. dux

reimpositio, reimpozycja — pakartotinų mokesčių ir rinkliavų uždėjimas

reimpozycja žr. reimpositio

reinductio, reindukcija, вывезанье — sugražinimas į turto valdymą

reindukcija žr. reinductio

Reise žr. expeditio

реистр žr. registrum

rejectio, rejekta — termino pratęsimas, plg. otroczenie, recessus

rejekta žr. rejectio

rejent kancelarji žr. regens cancellarii

rejestr žr. registrum

rejestr apelacyjny žr. registrum appellationum

rejestr ekstrakadencionny žr. registrum extracendentiale

rejestr hybernowy žr. registrum hibernale

rejestr kryminalów świeżo popełnionych žr. registrum criminum recentium

rejestr kwerelowy žr. registrum querelarum

rejestr obligowy žr. registrum obligationum

rejestr perceptowy žr. registrum perceptionum

rejestr przypadkowy žr. registrum casuale

rejestr remissyjny žr. registrum remissarum

rejestr retentowy žr. registrum retentorum

rejestr rewizyjny žr. registrum revisionis

rejestr sprzeciwieństwa žr. registrum contraventionum

rejestr taktowy žr. registrum termini tacti

registra ordinaryjne žr. registra ordinaria

registra summarijne žr. registra summarii processus

ręka zmarła žr. manus mortua

rekapitulacija žr. reassumptio

reklinatorjum žr. reclinatorium

rękodajny sługa, рукодайнй, рукоданный слуга — patikimas tarnas (didiko ar karaliaus bajoras)

rekognicja žr. recognitio

Rekognizionszins žr. recognitio

rękojemstwo, pyкоемство — laidavimas, plg. evictio

rekondukcija žr. reconductio

rekonwencija žr. reconventio

рекрыт žr. delectus

rekurs žr. recursus

rekwizycja žr. requisitio

rekwizyta žr. requisita

relacija žr. relatio

- relacyjne sejmiki žr. comitiola relationis
 relacyjny, реляционный — reliacinis, apyskaitinis (pav. seimelis)
 relaksacija žr. relaxatio
 relaksacija infamji žr. relaxatio infamiae
 relatio, relacija, реляция — reliacija, pranešimas, apyskaita
 relaxatio, folga, relaksacija, фольга — 1. atleidimas nuo teismo
 skirtos bausmės; 2. banicijos panaikinimas
 relaxatio infamiae, relaksacija infamji — atleidimas nuo infamijos
 bausmės, plg. restitutio honoris
 реляция žr. relatio
 реляционные суды žr. judicia relationis
 реляционный žr. relacyjny
 реляционный квит žr. kwit relacyjny
 ремесло žr. artificium
 remissa — 1. atleidimas; 2. bylos atidėjimas arba jos persiuntimas
 iš vieno teismo į kitą
 renuntiatio — atsisakymas (pav. savo teisių, bylos ir kt.)
 repartitio, repartycja — teismo poskyris, teismo skyrius
 repartycja žr. repartitio
 reponere, reponować — atiduoti bylą į archyvą, galutinai ją išsprendus ir sprendimą įvykdžius
 reponować žr. reponere
 reproductio, reprodukcja — 1. bylos atnaujinimas, pakartotinis bylos
 kėlimas; 2. dokumentų pristatymas
 reprodukcja žr. reproductio
 requisita, rekwizyta — priklausiniai, plg. pertinentia
 requisitio, rekwizycja — valdiniai reikalavimai, rekvizicija
 res furtiva, lice, лице, лицо, обличье — 1. vogtas daiktas; 2. daiktinis nusikaltimo įrodymas, plg. corpus delicti
 rescysja žr. rescissio
 rescissio, rescysja — dokumento panaikinimas
 rescriptum, reskrypt — 1. karaliaus įsakymas; 2. atsakymas raštu
 reskrypt žr. rescriptum
 restauratio castrorum, poprawowanie zamków, поправованье замков — prievolė taisyti pilis, plg. aedificatio castrorum ir ukoły
 restauratio viarum et pontium, Scharwerk, szarwark — 1. kelių ir tiltų taisymo prievolė; 2. mokestis vietoje kelių ir tiltų taisymo prievolės, plg. aedificatio pontium, moszczenie
 restitueja žr. restitutio
 restitueja czci žr. restitutio honoris
 restitutio, restitueja — 1. bylos grąžinimas į žemesnę teismo instanciją; 2. ko nors sugrąžinimas į buvusią padėtį

- restitutio honoris, restitucija czei — garbės sugražinimas, infamijos
 baismės panaikinimas, plg. relaxatio infamiae
 retenta, retenty — nedamokėti mokesčiai
 retenty žr. retenta
 retentor — nedamokėjęs mokesčių asmuo
 retoryka žr. rhetorica
 retractatio, retraktacija — 1. atsisakymas savo nuomonės; 2. panai-
 kinimas kurio nors užrašo, sutarties
 retrakt žr. jus retractus
 retraktacija žr. retractatio
 reus žr. citatus
 revificatio žr. reassumptio
 revisio, rewizja, ревизия — revizija, patikrinimas
 revisor, rewisor, ревизор — revizorius, tikrintojas
 ревизия žr. revisio
 ревизийный реестр žr. registrum revisionis
 ревизор žr. revisor
 revocatio, rewokacija — 1. šaukimo į teismą atšaukimas; 2. atšau-
 kimas
 rewifikacija žr. reassumptio
 rewizja žr. revisio
 rewizor žr. revisor
 rewokacija žr. revocatio
 rex, König — 1. karalius; 2. kunigaikštis, plg. dux
 rez žr. sulcus
 през žr. sulcus
 rhetorica, retoryka — retorika (penktoji kolegijos klasė)
 рядца žr. consul
 рядити žr. rządzić
 рыкуня žr. rykunia
 Ritter — riteris
 рыбные гати žr. piscationes
 рыбные ловы žr. piscationes
 рыбное žr. jazowszczyzna
 рыболовская служба — žvejo tarnyba
 rybu łowić, rybu ловити — prievolė žvejoti, plg. sieci ciągnąć ir
 волочить ставы
 ryбу ловити žr. rybu łowić
 rykunia, рикуня, рыкуня — rykūnė
 рыкуня žr. rykunia
 rynek žr. marcatum
 рынок žr. marcatum
 robić, робити — prievolė dirbti ar gaminti, plg. servire

- робити žr. robić
robocizna žr. Frondienst ir labor
робочизна žr. Frondienst
roboratio, zapis raboracyjny — sutarties teisminis patvirtinimas
robota žr. labor
робота žr. labor
roczce žr. positio actorum terrestrium
roczki žr. termini judiciales castrenses
roczki kwerelowe žr. termini querelarum
roczniki žr. annales
рочки žr. termini judiciales castrenses
род žr. gens
rodum, Rodung — pėšimas, pirmą kartą plėšiama žemė, plg. exar-
tum, novale ir przerobek
Rodung žr. rodum
rodzina žr. gens
рогатка — užtvara
rogowszczyzna, поговщизна — ganyklinė, ganyklos mokestis už
teisę ganyti dvaro pievose
поговщизна žr. rogowszczyzna
ройтиники — raitininkai, arklių mitrintojai, plg. strator
rok žr. terminus
рок žr. terminus
рок остаточный žr. peremptorius terminus
рок припозву žr. terminus concitatorius
rok przypowiastu žr. terminus concitatorius
rok przypozwu žr. terminus concitatorius
rok zawity žr. peremptorius terminus
рок завитый žr. peremptorius terminus
роки žr. termini judiciales terrestres
роки žr. termini judiciales terrestres
роки statutowe, роки статутовые — terminas ieškiniui sumokėti
роки статутовые žr. roki statutowe
rokosz, рокош — rokošas, bajorų sukilimas prieš karalių
рокош žr. rokosz
rola žr. campus
росказанье — paliepimas, įsakymas
rospis — atskiros nuomonės pareiškimas išvažiuojamame teisme
роспусты — atleistieji valstiečiai
роща žr. forestus ir merica
rota przysięgi, terminata — priesaikos tekstas
ротай, опатай — artojas
rotman — laivo viršininkas

потмистр žr. centurio
 rotmistrz žr. centurio
 rotne žr. przysiężne
 Rottfuhre žr. vectura
 розрубы žr. посекаерщина
 розсудок учинити — išspręsti, pareikšti savo nuomonę
 rubel, рубель — rublis
 рубель žr. rubel
 rudniki, рудники — rūdininkai
 рудники žr. rudniki
 rugi sejmowe — seimo atstovų įgaliojimų patikrinimas
 рукодайнй слуга žr. rėkodajny sługa
 рукоданный слуга žr. rėkodajny sługa
 рукоемство žr. rėkojemstwo
 rusticus žr. emetho
 rząd, rzęd — pilna arklio apranga (balnas, gūnia, apinasris ir kt.)
 rządzić, рядити — valdyti
 rzecz, печь — 1. daiktas ; 2. dalykas ; 3. byla
 rzęd žr. rząd
 rzemiosło žr. artificium

S

sąd žr. judicium
 sąd assessorski žr. judicium regium
 sąd assessorski zadworny žr. judicium regium
 sąd bartny žr. judicium capitanei mellis
 sąd burmistrzowsko-radziecki žr. judicium bannitum maius, judicium
 burgrabii ir officium consulare
 sąd fiskalny žr. fiscalia
 sąd główny žr. trybunał
 sąd graniczny žr. judicium succamerarium
 sąd grodzki žr. judicium castrense
 sąd kapturowy žr. judicium capturale
 sąd kapturowy generalny žr. judicium capturale generale
 sąd komisji skarbowej žr. judicium commissionis fiscalis
 sąd komisyjny žr. judicium commissariale
 sąd komissarski žr. judicium commissariale
 sąd kompromissarski žr. judicium compromissoriale
 sąd kondensorjalny žr. judicium condensoriale
 sąd kopny žr. kopa
 sąd królewski žr. judicium regium
 sąd łowczy žr. judicium advocatiale-scabinale ir judicium banni-
 tum maius
 sąd marszałkowski žr. judicium mareschalcium

- sąd mieszany žr. *judicium compositum*
 sąd obozowy žr. *judicium militare*
 sąd patrymonjalny — ponų teismas savo valstiečių
 sąd podkomorski žr. *judicium succamerarium*
 sąd pograniczny žr. *judicium graniciale*
 sąd polubowny žr. *compromissum* ir *judicium compromissoriale*
 sąd referendarski žr. *judicium referendarium*
 sąd relacyjny žr. *judicia relationis*
 sąd sejmowy žr. *judicia comitalia*
 sąd starościński žr. *judicium castrense*
 sąd wielki burgrabski žr. *judicium burgrabii*
 sąd wojenny žr. *judicium militare*
 sąd wojtowski žr. *judicium advocatiale-scabinale* ir *judicium bannitum maius*
 sąd woytowsko-lawniczy žr. *judicium advocatiale-scabinale*
 sąd zadworny žr. *judicium regium*
 sąd zjazdowy žr. *judicium condescensoriale*
 sąd ziemski žr. *judicium terrestre*
 sąd złożony žr. *judicium capturale generale*
 садиба žr. *sadziba*
 садити žr. *sadzić*
 sadzawka žr. *stagnum*
 sadziba, osada, siedlisko, siedziba, Wohnsitz, садиба, селидьба — *sodyba*
 sadzić, садити — *prievolė daržus sodinti*
 salagium, salarium, prasolka, прасолка — *druskos pardavinėjimo mokestis, mokestis už teisę pardavinėti druską*
 salaria, wpisne, вписное — 1. įrašų mokestis (*tribunolo teisėjams*);
 2. įrašų bei išrašų mokestis (*teismo raštininkui už įrašus, išrašus, šaukimo ar kitokio dokumento surašymą*), plg. *adjudicata* ir *piszcze*
 salarium žr. *salagium*
 salvum conductum žr. *litterae salvi conductus*
 sartum žr. *exartus*
 sąsiedzie, койминеу, койминцы, суседы — *kaimynai*
 satrapae žr. *nobiles*
 sążeń, siąg, сажень — *sieksnis*
 сажень žr. *sążeń*
 сажовка žr. *stagnum*
 scabini, Schöffen, ławnicy, przysiężnicy, лавники, присяжники — *suolininkai*
 scapulas dare, łopatki dawać, лопатки давати — *prievolė duoti mentes (kastuvėlius)*

scartabellus, drugar, ścierciaka, skartabell, świrczaka — subjo-
 rintas asmuo, šviežiai įsigijęs bajorystę asmuo
 Schäffer — sandėlininkas (Vokiečių ordino)
 Scharwerk žr. restauratio viarum et pontium
 Scheffel žr. chorus
 Schleusengeld — šliužų praplaukimo maitas, plg. Deichgeld
 Schöffen žr. scabini
 Schoss, szos, szosowe, шосовый побор, шоз — miestiečių namų
 mokestis
 Schrepse žr. tributum
 Schultheiss žr. scultetus
 Schulze žr. scultetus
 Schutzzölle — apsauginiai muitai
 Schwertbrüderorden žr. Fratres Militiae Christi
 ściana žr. paries
 ściennici žr. sumiežnici
 ścierciaka žr. scartabellus
 scopulus, kopiec, конец — kapčius
 scriba žr. notarius
 scriba cancellariae žr. notarius cancellariae
 scriptum, skrypt — valdžios raštas
 scrutinium, шкрутиниум — tardymas nusikaltimo vietoje
 scultetus, Schultheiss, Schulze, sołtys, szoltys, солтыс — šaltyšius,
 plg. advocatus
 scutiferi žr. nobiles scutiferi
 sebr žr. siabr
 себр žr. siabr
 себрeный человек žr. siabr
 себрeное имение žr. bonum communium
 sebum dare, loju daveć, лой давати — prievolė duoti lajaus
 secalem dare žr. solutio secalis
 secretarius, sekretarz, секретарь — sekretorius
 secretarius supremus, sekretarz wielki, найвышший секретарь —
 vyriausias sekretorius
 sędzia žr. iudex
 sędzia grodzki žr. iudex castrensis
 sędzia ziemski žr. iudex terrestris
 sejm žr. comitia
 сейм žr. comitia
 sejm abdikacyjny žr. comitia abdicationis
 sejm ekstraordynaryjny žr. comitia extraordinaria
 sejm elekcyjny žr. comitia electionis
 sejm inkwizycyjny žr. comitia inquisitionis

- sejm konfederacyjny žr. comitia confoederationis
 sejm konwokacyjny žr. comitia convocationis
 sejm koronacyjny žr. comitia coronationis
 sejm ordynaryjny žr. comitia ordinaria
 sejm pacifikacyjny žr. comitia pacificationis
 sejm prowincjonalny žr. comitia provincialia
 sejm walny žr. comitia generalia
 sejmiki žr. comitiola
 сеймики žr. comitiola
 sejmiki deputackie žr. comitiola purificationis
 sejmiki egzulanckie žr. comitiola exulum
 sejmiki elekcyjne žr. comitiola electionis
 sejmiki generalne žr. comitiola generalia
 sejmiki główne žr. comitiola generalia
 sejmiki gromniczne žr. comitiola purificationis
 sejmiki kapturowe žr. comitiola capturalia
 sejmiki prowincjalne žr. comitiola provincialia
 sejmiki przedkonwokacyjne žr. comitiola anteconvocationalia
 sejmiki przedsejmowe žr. comitiola antecomitalia
 sejmiki relacyjne žr. comitiola relationis
 сеймовая сессия žr. sessio nuntiorum
 sejmowe — seiminė (žydų mokestis už teisę prekiauti seimų metu)
 сеймовые акты žr. acta comitalia
 сеймовые листы žr. uniwersały sejmowe
 сеймовые суды žr. judicia comitalia
 сеймовые универсалы žr. uniwersały sejmowe
 секретарь žr. secretarius
 sekretarz žr. secretarius
 sekretarz wielki žr. secretarius supremus
 селидьба žr. sadziba
 селище — kaimelis
 senat žr. senatus
 сенат žr. senatus
 senator, consiliarius, сенатор — senatorius, valstybės tarybos narys
 сенатор žr. senator
 senatores residentes, rada przyboczna, senatorowie rezydenci, сенаторы президенты — senatoriai rezidentai ; valstybės tarybos nariai, gyveną prie karaliaus
 сенаторы президенты žr. senatores residentes
 senatorowie rezydenci žr. senatores residentes
 senatus, senat, сенат — senatas, valstybės taryba
 senatus consultum — senato nutarimas
 senatus consultus postcomitiale žr. consilium senatus postcomitiale

- senior žr. dux
 senior dux žr. dux senior
 сенничое žr. fenagium
 сено žr. fenagium
 сено косити žr. fenagium
 сено спрятати žr. fenagium
 сеновщизна žr. fenagium
 сеножати žr. prada
 сеножатная волока žr. włoka sianożętna
 ser, nadstawa, Körnerabgabe, отсеп, ссыпка — piliava
 серебряная дань žr. tributum
 серебщина žr. tributum
 серебщинные гроши žr. tributum
 серебщинные пенязи žr. tributum
 serebszczyzna žr. tributum
 серебщизна žr. tributum
 sery korzeń žr. nowy korzeń
 servi ascriptitii žr. adscriptitii
 servi glebae žr. adscriptitii
 servi originarii žr. adscriptitii
 servi vernaculi žr. vernaculi
 servientes regis žr. jobagiones
 servire, służyc, служити, служивати — lažą eiti, plg. labor, poslu-
 ga, robić, wyrabiać
 servitium rusticalium žr. labor
 serwituty, służebności, Allmende — servitutai
 servus, illiber, homo obnoxius, servus proprius: Eigen, Sklawe;
 niewolnik, невольник, раб — vergas, nelaisvasis, plg. adscriptitii,
 niewolny, parobek niewolny ir vernaculi
 servus proprius žr. servus
 sesja posłów litewskich žr. sessio nuntiorum Magni Ducatus Litua-
 niae
 sesja sejmowa žr. sessio nuntiorum
 sessio nuntiorum, sesja sejmowa, сеймовая сессия — seimo posėdis
 sessio nuntiorum Magni Ducatus Lituaniae, sesja posłów litewskich
 — lietuvių sesija (bendrąjame su lenkais seime)
 сети žr. sieci
 сети давати žr. sieci
 setnik žr. centenarius
 севба — pasėlis
 севня, сито — sėtuvė
 с'езд головный žr. convocatio
 с'ездный суд žr. iudicium condescensoriale

- сежа — pertvara upėje (žuvim gaudyti)
 siabr, sebr, uczestnik, себрeный человек, себр, сябр — bendrininkas (bendrame turto valdyme), plg. бендр
 сябр žr. siabr
 сябренное имение žr. bonum communium
 сябренность — bendras valdymas
 сябровати — bendrai valdyti, bendrai naudotis
 siąg žr. sąžėn
 сягати, сягнути — kėsintis
 сягнути žr. сягати
 siano žr. fenagium
 siano kosić žr. fenagium
 sianožeci žr. prada
 sieci, niewodne, niewodowe, sieci dawać; неводничеe, неводы, неводовое, сети, сети давати — 1. tinklų mokestis; 2. prievolė duoti tinklus
 sieci ciągnąć, niewody ciągnąć, неводы тягнути, тягненье неводов — prievolė žvejoti tinklais, plg. rybu łowić, волочить ставы
 sieci dawać žr. sieci
 siedlisko žr. sadziba
 siedziba žr. sadziba
 siekierą służyć, топорем служити — prievolė mišką kirsti, plg. incisura ir lignagium
 sigillifer žr. cancellarius
 sygnet, сигнет — žiedinis antspaudas
 сигнет žr. sygnet
 signifer žr. vexillifer
 siliginem dare žr. triticum dare
 silva, Wald, las, лес — miškas
 silvaticum, лесное — 1. teisė naudotis mišku, 2. mokestis už teisė naudotis mišku, plg. forestagium, lignagium ir narubne
 silvatura, leśnictwo, лесничество — girininkija
 sympla žr. donativum
 syntaksa žr. syntaxis
 syntaxis, syntaksa — sintaksė (trečioji kolegijų klasė)
 Sippe žr. gens
 sistere activitatem — sustabdyti teismo posėdžių teisėtumą
 skarb žr. thesaurus
 скарб žr. thesaurus
 skarbec žr. thesaurus
 skarbny žr. custos
 скарбник žr. custos
 скарбовая метрика žr. archivum thesauri

скарбовый архив žr. archivum thesauri
скарбовый писарь žr. notarius thesauri
скарбовый трибунал žr. trybunał skarbowy
skartabell žr. scartabellus
скасованье žr. sublevatio
скатертные — staltiesininkai
сказ žr. decretum
сказанье žr. decretum
skazanie žr. decretum
сказнь žr. decretum
skład solny žr. komora solna
składowe žr. jus stapulae
Sklawe žr. servus
скоповное žr. мыто скоповное
skrypt žr. scriptum
ślad, дворище, след — vienkiemis, duba
ślad gorący, горячий след — šviežiaus nusikaltimo pėdsakas, karštos pėdos
śladom gonić žr. gonienie śladom
след žr. ślad
ślednik žr. inquisitor ferarum
следом погонити žr. gonienie śladom
слепет žr. świepiet
слюб, злюб — susitarimas
слюбный суд žr. iudicium compromissoriale
слободичь — laisvininkas (naujakuris, kuriam laikui atleistas nuo mokesčių ir duoklių)
słoma žr. palea
sługa rękodajny žr. rękodajny sługa
слуга рукодайный žr. rękodajny sługa
слуга рукоданный žr. rękodajny sługa
слуга тяглый žr. colonus, villicus operas debens
sługi žr. nobiles ministeriales
слуги žr. nobiles ministeriales
sługi pancerne žr. nobiles scutiferi
sługi putne žr. nobiles itinerarii
słuszkowie žr. nobiles ministeriales
słuszkowie pancerne žr. nobiles scutiferi
słuszkowie putne žr. nobiles itinerarii
służba, служба — tarnyba
служба žr. służba
służba ciągła, потягль, тяглая служба — jungininko tarnyba
служба kolejniцкая žr. kolejniцкая служба

služba nieosiadla žr. nieosiadla wloka

služba osiadla žr. wloka osiadla

služba pancerna, панцырная служба — šarvininko tarnyba

služba putna, путная служба — žygininko tarnyba, plg. koniem
služyc

служба рыболовская žr. рыболовская служба

služba spolna, суполная служба, зуполная служба — bendro val-
dymo tarnyba

služba szlachecka žr. onus belli

služba ziemska žr. onus belli

служебные князи — tarnybiniai kunigaikščiai

служебные люди žr. miles conductus ir nobiles ministeriales

služebnik, служебник — tarnybinis žmogus, plg. miles conductus

служебник žr. služebnik

služebności žr. serwituty

služyc žr. servire

служити žr. servire

служити конем žr. koniem služyc

служивати žr. servire

служки žr. nobiles ministeriales

služkowie žr. nobiles ministeriales

smerd, смерд — valstietis, plg. cmetho

смерд žr. smerd

снопщизна — 1. pėdinė (mokestis nuo javų pėdų); 2. javų pėdų

duoklė, plg. solutio frumenti

собаки кормити žr. кормити собаки

socha, соха — žambis, žagrė

соха žr. socha

сочити — sekti, ieškoti

sodales žr. complices

сойм žr. comitia

сок, торпостай — seklys

sokolniczy žr. falconarius

сокольник žr. falconarius

Soldat žr. miles conductus

солдат žr. miles conductus

Söldner žr. miles conductus

соляники — druskininkai (valstiečiai)

solidaria žr. contributio solidaria

сольничий — druskos sandėlininkas

солома žr. palea

солтыс žr. scultetus

солтыс žr. scultetus

- solutio, vectigal, plata, zaplata, плата, платеж — piniginis mokestis
 solutio frumenti, annona, bladum, frumentum dare, Getreideabgabe,
 zboże dawać, збоже давати — javų duoklė, plg. dotium, сно-
 пцизна, solutio secalis
 solutio mensurarum žr. dotium
 solutio secalis, secalem dare, žytne dziakło, żyto dawać, жытное
 дякло, жыто давати, жытцызна — rugių duoklė, plg. dotium,
 снопцизна ir solutio frumenti
 solutio vassae, jałowica, podworowe; яловица, яловичное, яло-
 витцизна — 1. mezliava karve; 2. mokestis vietoj mezliavos
 karve, plg. mezlewa ir powołowe
 solutiones, exactiones, Abgaben, Steuer, podatki, подати, податки,
 поплатки — mokesčiai
 сорочник — keturiasdešimtininkas
 sors, los, žreb, лёс, жеребей, жребий — 1. žemės sklypas; 2.
 žemės dalinys; 3. žemė tekusi burtų keliu, plg. fundus
 сословие žr. status
 сотник žr. centenarius
 sowity, совитый — dvigubas
 совитый žr. sowity
 сознание žr. recognitio
 spadek, спадок — 1. palikimas; 2. paveldėtas dvaras, plg. spad-
 kowe imienie
 spadkowe imienie, спадковое имение — paveldėtas dvaras, plg.
 spadek
 спадковое имение žr. spadkowe imienie
 спадок žr. spadek
 speculatores, stražnici — pilies sargai
 спикненье — suokalbis
 спирати — ginčyti, prieštarauti
 spisne žr. piszcze
 списное žr. piszcze
 Spittler — slaugytojas (Vokiečių ordino)
 spółne imienie žr. bonum communium
 способитися — ruošti
 спотварити — apšmeižti
 sprątnąć siano žr. fenagium
 sprawa, справа — 1. byla; 2. reikalas
 справа, žr. sprawa
 sprawa, справца — 1. valdytojas; 2. tikrintojas, plg. revisor
 справца žr. sprawa
 спустити — parduoti, perleisti
 ссыпка žr. sep

- стацяя žr. statio
 стация žr. statio
 stacija žr. statio
 stacyjne žr. statio
 stadniczy, стадничий — kerdžius
 стадничий žr. stadniczy
 stagnum, Teich, sadzawka, сажовка — kūdra, plg. piscina
 stan žr. statio ir status
 стан žr. statio ir status
 Stand žr. status
 stanowniczy žr. designator hospitiorum militarium
 становничий žr. designator hospitiorum militarium
 Stappelrecht žr. jus stapulae
 трапец — 1. seniūnas; 2. mokesčių rinkėjas, plg. advocatus, scultetus
 старейший князь žr. dux senior
 starosta žr. capitaneus
 староста žr. capitaneus
 starosta bartny žr. capitaneus mellis
 starosta grodzki žr. capitaneus castrensis
 starosta sądowy žr. capitaneus castrensis
 starosta ziemski žr. tenutarius
 старостинский суд žr. iudicium castrense
 starostwo žr. capitaneatus
 староство žr. capitaneatus
 statio, commeatus, gastitua, hospitagium, hospitium; stacija, stacyjne, stan, стацяя, стация — 1. nakvydinimo ir vaišinimo prievolė, stacija, 2. mokestis vietoje nakvydinimo ir vaišinimo prievolės, plg. подсыта
 stativa hyemalia žr. hiberna
 statki domowe, домовые статки — rakandai
 status, ordo, Stand, stan, сословие, стан — luomas
 staw žr. piscina
 став žr. piscina
 ставить шапку žr. шапку ставить
 стена žr. paries
 стеречь žr. vigilia
 Steuer žr. solutiones
 stolec wdowi, вдовый столец — našlės kėdė (šešerių mėnesių laikas nuo vyro mirties, per kurį našlė neturėjo teisės kitą kartą tekėti)
 stolnik, žr. dapifer
 стольник žr. dapifer
 stolniki žr. mensarii

столъники žr. mensarii
 столовые имена žr. bona mensae regiae
 stopa, фут — pėda
 сторона žr. strona
 сторожъ žr. vigilia
 сторожа žr. vigilia
 сторожовщина žr. vigilia
 сторожовщина žr. vigilia
 Strandrecht žr. naufragium
 strator — arklių mitrintojas, plg. роитиники
 strawa, страва — 1. alga, atlyginimas; 2. išlaikymas
 страва žr. strawa
 stravne, с травное — kelionės atlyginimas
 с травное žr. strawne
 стражъ žr. vigilia
 straža žr. vigilia
 stražnici žr. speculatores
 stražnik žr. magister custodiae
 стражник žr. magister custodiae
 stražnik polny žr. magister custodiae campi
 стражник польный žr. magister custodiae campi
 стрельбище — šūvio atstumas
 стрелец žr. strzeliec
 стрясти žr. iškratyti, iškrėsti
 strona, сторона — šalis (besibylinėjanti)
 strona powodowa žr. pars actorea
 strona pozwana žr. pars citata
 strona ukrzydzona žr. pars actorea
 stróža žr. vigilia
 structor mensae žr. dapifer
 strug, стпуг — baidokas, plg. vicina
 стпуг žr. strug
 strugowe, стпуговое — laivų multas
 стпуговое žr. strugowe
 strukezaszy žr. dapifer
 strzecz žr. vigilia
 strzeliec, стрелец — šaulys
 subcapitaneus žr. vicecapitaneus
 subcommendator žr. vicecommendator
 subdapifer, podstoli, подстолий — stalininko padėjęjas, vicestalininkas
 subdelegat žr. subjudex
 subdelegatus žr. subjudex

- subditi haereditarii žr. adscriptitii
 subditi liberi žr. conditionales
 subditus žr. emetho
 subhastacija žr. subhastatio
 subhastatio, subhastacija — skolos išieškojimas, parduodant iš var-
 žytinių skolininko turta
 subinstigator, podinstygator — instigatoriaus, valstybės gynėjo pa-
 vaduotojas
 subjudex, subdelegatus, vicejudex, podsėdek, subdelegat, подсудок
 — teisėjo padėjėjas, viceteisėjas
 sublewacja žr. sublevatio
 sublevatio, sublewacja, поднесение, скасование — sublevacija,
 panaikinimas (kurio nors dokumento ar teismo sprendimo, ypačiai
 banicijos)
 submergium — pasmerktojo paskandinimas
 subnotarius, vicenotarius, podnatarjusz, podpisek, подписок — rašti-
 ninko padėjėjas, viceraštininkas
 subpalatinus, vicepalatinus, podwojewodzi, подвоевода — vaivados
 pavaduotojas, vicevaivada
 subpincerna žr. pocillator
 subpraefectus stabuli, vicepraefectus stabuli, podkoniuszy, подконю-
 ший — vicearklydininkas, arklydininko pavaduotojas
 subsellium — žemoji teismo instancija
 subsidium charitativum — laisvoji dovana (dvasininkų mokestis
 krašto gynimo reikalamis)
 subsidium generalis contributionis, pogrównie generalne, генераль-
 ное поголовное, поголовщина — visuotinė pagalgė
 subsignifer, podchorąży, подхорунжий — vėliavininko pavaduotojas
 subsistencja zimowa žr. hiberna
 suburbium — 1. papilys; 2. priemiestis
 subvectiones žr. vectio ir vectura.
 succamerarius, podkomorzy, подкоморий — ribininkas, ribų teisėjas,
 pakamorė
 successio luctuosa, successio tristis — skausmingasis paveldėjimas
 (tėvai paveldi mirusių vaikų turta)
 successio tristis žr. successio luctuosa
 succollector — muito rinkėjas
 suchomelszczyzna žr. melszczyzna
 суд žr. iudicium
 суд комиссий скарбовой žr. iudicium commissionis fiscalis
 суд копный žr. кора
 суд полюбовный žr. compromissum
 судебник žr. sudiebnik

судереви žr. sumiežnici
судья žr. iudex
судити, сужити, суживати — teisti
sudiebnik, судебник — teisynas
судовый староста žr. capitaneus castrensis
сугранники žr. sumiežnici
sulcus, rez, рез — žemės rėžis
суместное имение žr. bonum communium
сумежники žr. sumiežnici
sumiežnici, ściennici, судереви, сугранники, сумежники — kaimu-
nai, kurių žemė susieina
суммарийные реестры žr. registra summarii processus
sumpt žr. sumptus
sumptus, sumpt — lėšos
supercesja žr. supercessio
supercessio, supercesja — antrinis turto perleidimas (perleisto turto
perleidimas)
суполная служба žr. služba spólna
суполное имение žr. bonum communium
suplika žr. supplicatio
supplicatio, suplika — prašymas
supremus dux žr. magnus dux
supremus exercituum capitaneus žr. dux exercituum
surreptum, karczownik, trzebież — nuo krūmų nuvalytas laukas
suscept žr. susceptum
susceptum, suscept — 1. įžanginė formulė (įrašų teismo knygoje);
2. parodymų priėmimas tikslu juos įrašyti į teismo knygas
суседы žr. sąsiedzie
suspensio, suspensa — sprendimo atidėjimas
suspensa žr. suspensio
сутяжий — bendrabylininkas
сужити žr. судити
суживати žр. судити
swatryzba žr. virginale
swawolnicy, свавольные люди — sauvaliautojai
свавольные люди žr. swawolnicy
свепет žr. świepiet
свесьť žr. zełwa
świepiet, слепет, свепет — dviguba bartis
świerzopa, свирена — kumelė
świrzałka žr. scartabellus
świren žr. świron
свирен žr. świron

свирена žr. świerzopa
 świron, świren, свирен — svirnas
 своякин — svainis
 своякия žr. zelwa
 szacować, шацовати — vertinti
 шацовати žr. szacować
 szafować, шафовати — valdyti, tvarkyti
 шафовати žr. szafować
 szafunt — šafuntas (13-kos akmenų svorio matas)
 szambelan žr. camerarius
 шапку ставить, шапку поднять, шапку поставить, шапку при-
 ставить — 1. teisme šauktis liūdininkų; 2. statyti tam tikrą pinigų
 sumą teisme, kaip laidą, kad sakoma teisybė
 szarwark žr. restauratio viarum et pontium
 szatny, шатный — rūbininkas
 шатный žr. szatny
 шадок — aīnys
 щитные бояре žr. nobiles scutiferi
 szefel žr. chorus
 szeląg, шеляг — šilingas
 szeleżne žr. contributio solidaria
 шеляг žr. szeląg
 шеляжное žr. contributio solidaria
 szesnastka — šešioliktinė (šešioliktoji dalis statinės)
 szichować się, шиховатися — rikiuotis
 шиховатися žr. szichować się
 шия žr. poena colli
 szyper — laivininkas
 шкрутиниум žr. scrutinium
 szkuta — didelis upinis laivas
 szlacheic okoliczny žr. okoliczny bojarin
 szlacheicowie imposesjonaci žr. nobiles impossessionati
 szlacheicowie posesjonaci žr. nobiles possessionati
 szlachectwo žr. nobilitas
 szlachta žr. nobiles
 szachta czynszowa žr. nobiles censiti
 szlachta grodzka žr. jobagiones
 szlachta nieosiadła žr. nobiles impossessionati
 szlachta okoliczna, szlachta zaściankowa, бояре околичные, бояре
 застенковые — plikbajoriai, šlėkteles
 szlachta osiadła žr. nobiles possessionati
 szlachta zaściankowa žr. szlachta okoliczna
 шляхетство žr. nobilitas

шляхта žr. nobiles
 шляхтичи žr. nobiles
 szmelcuga — pelenai
 sznur žr. corda
 шнур žr. corda
 szoltys žr. scultetus
 szos žr. Schoss
 szosowe žr. Schoss
 шосовый побор žr. Schoss
 szóstak — šeštokas (6 skatikai)
 шоз žr. Schoss

T

taberna, korezma, корчма — smuklė
 tabernator, korezmarz, корчмарь, корчмит — smuklininkas
 tactus, takt, такт — baudžiamasis nusikaltimas teismo sesijos metu
 teismo vietoje ar artimoje apylinkėje
 takt žr. tactus
 такт žr. tactus
 тактовый реестр žr. registrum termini tacti
 talar, талер — taleris
 талер žr. talar
 tama, тама — užtvanka
 тама žr. tama
 targ žr. nundinae
 targowe žr. foralia
 targowe pieniądze, Marktabgaben, торговые пенязи — 1. krautuvų
 mokestis; 2. turgaus palapinių mokestis, plg. foralia
 татарская поголовная žr. pogrųwne tatarskie
 татарская поголовщина žr. pogrųwne tatarskie
 татарщина — totorinė (mokestis pinigais, renkamas apsaugai nuo
 totorių)
 Teich žr. stagnum
 tekun žr. velox
 текун žr. velox
 teleonarius, mutuarius, telonarius, teloneator; celnik, mytnik, мытник
 — muitininkas
 telonarius žr. teleonarius
 teloneator žr. teleonarius
 teloneum, Zoll, myto, clo, цло, мыто, пошлина — muitas, plg. becz-
 kowe, ewecta, inducta, Lobegeld, myto, мыто, Pfalgeld, Pfund-
 zoll

- teloneum, muta, Zollamt, komora celna, laznia, комора цельная, лазня — muitinė
- teloneum antiquum žr. teloneum vetum
- toloneum novum, myto nowe, новое мыто — naujasis muitas
- teloneum novum auctum, cło nowo podwyższone, myto nowo podwyższone, мыто ново повышенное — naujai pakeltas muitas, plg. auctio evecty ir auctio subsidiorum
- teloneum vetum, teloneum antiquum, myto stare, мыто старое — senasis muitas
- tentio — valdymas, jurisdikcija
- tenuta, dzierżawa, держава — tenutas
- tenutarius, dzierżawca, starosta ziemski, tenutarjusz, державца, земский староста — tenuto valdytojas, tenuto laikytojas, plg. tivunus
- tenutarjusz žr. tenutarius
- terminata žr. rota przysięgi
- termini judiciales, dies judiciales — teismų sesijos
- termini judiciales castrenses, roczki, рочки — pilies teismo sesijos
- termini judiciales terrestres, roki, роки — žemės teismo sesijos
- termini querelarum, roczki kwarelowe — skundų ir smulkiųjų bylų sprendimo laikas prie pilies teismų
- terminus, czas, rok, час, пок — terminas
- terminus concitatorius, rok przypowiastru, rok przypozwu, пок припозву — antrinio šaukimo teisman terminas, plg. concitatio
- terminus peremptorius žr. peremptorius terminus
- terra žr. territorium
- terrarium, homagium, terraticum, poziemne, позем, поземное — miesto sklypų ir daržų mokestis, plg. prętowe
- terraticum žr. terrarium
- terrestris, ziemski, земский — krašto
- territorium, terra, regio, Land, ziemia, земля — 1. sritis, apylinkė, žemė, plg. districtum ; 2. laukas, vienkiemis, dvaras
- thesaurarius curiae, Hofschatzmeister, podskarbi dworny, podskarbi nadworny, дворный подскарбий надворный подскарбий — rūmų iždininkas
- thesaurarius magnus, thesaurarius supremus, thesaurarius terrestris, podskarbi wielki, podskarbi ziemski, великий подскарбий, земский подскарбий — krašto iždininkas, vyriausias iždininkas
- thesaurarius supremus žr. thesaurarius magnus
- thesaurarius terrestris žr. thesaurarius magnus
- thesaurus, skarb, skarbec, скарб — iždas, lobynas, plg. fiscus
- tiagła służba žr. służba ciągła
- tiagly žr. colonus, villicas operas debens

тяглый žr. colonus, villicas operas debens
 тяглый человек žr. colonus, villicas operas debens
 tiagło, ciagło, тягло — 1. jungininko prievolė (su jaučių ar arklių
 jungu dirbti dvaro žemę ir duoti pastotis) plg. потяг ; 2. jungas
 тягло žr. tiagło
 тягненье неводов žr. sieci ciągnąć
 тяжение — apsunkinimas, priespauda
 tynf, тинф — tinfa
 тинф žr. tynf
 tiunus žr. tivunus
 тюрма žr. turris
 tiwun žr. tivunus
 тивун žr. tivunus
 tiwunstwo, ciwunstwo, тивунство — tijūnija, tėvūnija
 тивунство žr. tiwunstwo
 tivunus, tiunus, villicus, ciwun, tiwun, тивун — tijūnas, tėvūnas, plg.
 namiestnik, podnamiestnik ir tenutarius
 tloka, pomoc, Bittarbeit, толока — talka
 толока žr. tloka
 tonne žr. beczka
 топорем служити žr. siekierą służyć
 топр — sutartis
 топр žr. nundinae
 торговые пенязи žr. torgowe pieniądze
 торговое мыто žr. foralia
 топостай žr. сок
 torturae, konfessaty, tortury, опыт, пытки, топтуры — tortūros
 tortury žr. torturae
 топтуры žr. torturae
 tote Hand žr. manus mortua
 товарищ žr. towarzysz
 towarzysz, товарищ — raitelis karys
 tradieja žr. traditio
 traditio, tradieja, tradowanie — turto atidavimas skolintojui už ne-
 gražintą skolą
 tradowanie žr. traditio
 trakt, тракт — traktas
 тракт žr. trakt
 transactio, tranzakeja — 1. raštiška sutartis ; 2. teisių perleidimas ;
 3. nuorašinis dokumentas
 transfretum, Fährgeld, przewoz, перевоз — muitas už perkėlimą
 keltu, plg. вердунк

transfusio, zapis transfuzyjny — 1. teisių į turto valdymą perleidimas; 2. teisių į turto valdymą perleidimo dokumentas
 translaps — praleistas terminas
 tranzakcija žr. transactio
 trapearius, Trappier — intendantas (Vokiečių ordino)
 trapearius magnus, Grosstrappier — vyriausias intendantas (Vokiečių ordino)
 трапити — spausti, varginti, kankinti
 Trappier žr. trapearius
 Tresser — išdininkas (Vokiečių ordino)
 третейский суд žr. compromissum ir iudicium compromissoriale
 trybunał, sąd główny, головный суд, головный трибунал, трибунал — tribunolas, vyriausias tribunolas
 трибунал žr. trybunał
 trybunał skarbowy, скарбовый трибунал — izdo tribunolas
 трибуналские акты žr. acta tribunalia
 tribunus, wojski, войский — vaiskis
 tribunus centenarius žr. centenarius
 tributarius — 1. činšo rinkėjas; 2. činšininkas, plg. censitus
 tributum, Schrepse, serebszczyzna, грошовая дань, серебряная дань, серебщина, серебщинные гроши, серебщинные пенязи, серебщизна — sidabrinė, plg. contributio
 triticeum dare, siliginem dare, przenica dawać, пшеница, пшеничное дякло — kviečių duoklė
 triturare, frumenta excutere, włócić, молотити — kūlimo prievolė
 trojak — trečiokas (3 skatikai)
 Truchsess žr. dapifer
 trukezaszy žr. dapifer
 truncus, kłoda — kaladė (bėralų saikas)
 truncus apium žr. alvearium
 trzebież žr. surreptum
 trzymanie do wiernych rąk, держанье до верных рук — atsiskaitomasis dvaro valdymas (su prievole atsiskaityti iš pajamų)
 tubylec žr. indigenus
 тубылец žr. indigenus
 turma žr. turris
 turris, turma, wieża, тюрьма, вежа — kalėjimas (bokšte)
 tuzin, wiardunek, тузин — tuzinas
 тузин žr. tuzin
 твердость — teisės įrodas dokumentas, plg. munimenta

U

- убелян žr. indigenus
 убылец žr. indigenus
 уближение — skriauda
 убрусные, обрусные — rankšluostininkai
 uchwała žr. laudum
 ухвала žr. laudum
 uczestnik žr. siabr
 uczynek, учинок, выступ — nusikaltimas
 учинок žr. uczynek
 удел žr. fundus
 udwornici žr. conditionales
 udział žr. fundus
 уфала žr. laudum
 ugoda, угода — susitaikymas, susitarimas
 угода žr. ugoda
 угодливый лист žr. list jednacki
 угодный лист žr. list jednacki
 уистити на вярде — 1. įrodyti teisme kieno nors kaltę; 2. laimėti
 bylą; 3. įvykdyti teismo sprendimą
 уколы, уколы — prievolė taisyti tvenkinius ir pilis, plg. restauratio
 castrorum
 уколы žr. ukoły
 ukraina, Украина — pasienis
 Украина žr. ukraina
 ukwap, укwap — bergždžias skubotumas
 укwap žr. ukwap
 ulna, łokieć, локоть — uolektis
 ululatores, pasiecznicy, посечники — bitininkai, prižiūrį bites kirti-
 muose ir aviliuose, plg. apiarii
 umarszczyzna žr. odumarszczyzna
 umocowany, умоцованный — įgaliotinis
 умоцованный žr. umocowany
 uncja — uncija
 unja žr. unio
 уния žr. unio
 unio, unja, уния — unija
 universal, универсал — visuotinis pranešimas, universalas
 универсал žr. uniwersal
 uniwersal poborowy, поборовый универсал — mokestinis prane-
 šimas, mokestinis universalas
 uniwersaly sejmowe, listy sejmowe, сеймовые листы, сеймовые
 универсалы — kvietimai į seimą

Untersass žr. emetho
 untrinek žr. ontrinek
 упоминальный лист žr. list upominalny
 upominki žr. haracz
 упоминки žr. haracz ir poklon
 уразы, уразы — skriaudos, prasižengimai
 уразы žr. urazy
 уряд žr. factor ir urząd
 урядник žr. factor
 uroczyisko žr. uroczyssze
 uroczyssze, uroczyisko, урочище — 1. dauba ; 2. savo naturalinėmis sienomis išsiskirianti vieta miške, pelkėse ar laukuose, turinti savo tikrinį pavadinimą
 урочище žr. uroczyssze
 urodzony žr. bene natus
 урожай žr. fructus
 урожоный žr. bene natus
 urząd, dostoeiństwo, достоенство, уряд, врьд — tarnyba, urėdas
 urząd žr. factor
 urząd municypalny žr. municipium
 urządnicai dworni žr. officiales curiae
 urzędnik žr. factor
 usaticum — paprotys
 usilstwo, усильство — prievarta
 усильство žr. usilstwo
 ustane, выход — kaimo apleidimo mokestis, plg. chrzan dziewięczy, pojemszczyzna
 ustawa žr. laudum
 устава žr. laudum
 устава — įsakymas, įstatymas
 устава на уволоки žr. ustawa na włoki
 ustawa na włoki, устава на уволоки — valakų reformos įstatymas
 ustęp žr. deliberatio
 уступ žr. wstęp
 utilitates, Nutzbarkeiten, korzyści, pożytki, użytki, пользы, пожитки, пожитки — naudos, naudojimas
 увезанье žr. intromissio
 uwiączce, увяжчье — įvesdinimo mokestis
 увяжчье žr. uwiączce
 uwiączcy, увяжчий — įvesdintojas, plg. ministerialis generalis
 увяжчий žr. uwiączcy
 увяжчий лист žr. list wwiączcy
 уволока žr. włoka

уздојно — bendrai
užytki žr. utilitates

V, W

vacans, wakans, ваканс — laisvas urėdas, laisva tarnyba
Wachtdienst žr. vigilia
vacuus, vastum — 1. laisvas; 2. nedarbamas
vadium, zakład prawny, wadjum, zaręka, заклад, запукa — užsta-
tas
wadjum žr. vadium
wagowe žr. myto wagowe
wakans žr. vacans
ваканс žr. vacans
Wald žr. silva
Waldnutzungsrecht žr. wstap
vallatum — pylimu apsupta vietovė
вальный сейм žr. comitia generalia
wańczosy, klepki, клепки, ванчосы — statinių šulai
ванчосы žr. wańczosy
Wappen žr. clenodium
warować, варовати — apsaugoti
варовати žr. warować
варта žr. vigilia
vasallus, vassus, homagialis — vasalas
vassus žr. vasallus
vastum žr. vacuus
Wataman žr. advocatus
важчое žr. myto wagowe
waźnica — svarstyklinė
waźnik — svarstyklininkas
важное žr. myto wagowe
важное мыто žr. myto wagowe
вход žr. wstap
входы бортные žr. бортные входы
входы пашные — teisė giriose turėti arimų
входы рыбные — teisė žvejoti valstybės ar pono vandenyse, plg.
piscationes, wstap
вдовый столец žr. stolec wdowi
vectigal žr. solutio
vectigarii, фурманы, повозники, возницы — vežėjai
vectio lapidum, wożenie kamieni, возити камни — akmenų pri-
statymo prievolė, plg. vectura

vectio lignorum, vectio trabium, wożenie drzewa, возити дерева —
 rąstų pristatymo prievolė, plg. vectura

vectio trabium žr. vectio lignorum

vectura, subvectiones, Fronfuhre, Rottfuhre, podwoda, подвода, по-
 воз, воз — 1. pastotis; 2. pastočių prievolė, plg. podwodowe,
 vectio

вечистый žr. wieczisty

вечный žr. wieczisty

Wehr žr. obstaculum

Weide žr. pascuum

weldome, велдомые, вялдомые — valdomieji valstiečiai; plg. colo-
 nus, villicas operas debens

велдомые žr. weldome

великие дигнитарии žr. dignitarii magni

великий хорунжий žr. vexillifer magnus

великий князь žr. magnus dux

великий ловчий žr. venator supremus

великий подскарбий žr. thesaurarius magnus

великоденное, поклон великоденный — velykinis pasveikinimas
 (mokestis)

вельможи žr. magnati

velox, ciekun, tekun, текун — tekūnas, skubus pasiuntinys, plg.
 ministerialis

venationes, ferarum venationes, Jagdflächen, Jagdflächennutzungs-
 recht, łowy, łowy zwierząt, ловы, зверинные ловы — 1. teisė
 medžioti; 2. medžioklės plotai, plg. ostęp, wstęp

venationes castorum žr. castorum venationes

venator, praefectus venationum, łowczy, ловчий — medžioklininkas

venator aulicus žr. venator curiae

venator curiae, venator aulicus, łowczy nadworny, надворный лов-
 чий — rūmų medžioklininkas

venator supremus, łowczy wielki, великий ловчий — vyriausias
 medžioklininkas

venditio, zapis sprzedaży, продажная запись — pardavimo aktas
 вено žr. dotalitium

вепра давати žr. wieprz dawać

вепровщизна žr. wieprz dawać

вердунк, побережное — 1. pakrantės muitas; 2. persikėlimo muitas
 (per upę), plg. transfretum

Wergeld žr. compensatio capitis

vernaculi, servi vernaculi, czeladź dworna, czeladź niewolna, челядь
 дворная, челядь невольная — nelaisvieji, nelaisvųjų bernų,

- mergų, vyrų ir moterų dvaro šeimyna, plg. czeladin, czeladź, челядь отчизная, dziewczka niewolna, parobek, żonka niewolna
 vexillator, chorążowy pan, хоруговый пан — vėliavinis didikas (turis teisę statyti į karą savo vėliavą — kariuomenės dalinį)
 vexillifer, signifer, chorąży, хорунжий, хоружий — vėliavininkas, karūža
 vexillifer curiae, chorąży nadworny, хорунжий дворный — rūmų vėliavininkas, rūmų karūža
 vexillifer districti, chorąży powiatowy, поветовый хорунжий — pavieta vėliavininkas, pavieta karūža
 vexillifer magnus, vexillifer terrestris, chorąży wielki, chorąży ziemski, великий хорунжий, земский хорунжий — vyriausias vėliavininkas, vyriausias karūža
 vexillifer terrestris žr. vexillifer magnus
 vexillum, chorągiew, chorugiew, хоругвь, хоругвь — vėliava (kariuomenės dalinys)
 в'езд žr. wstap
 везити, вязити — kalinti
 вежа žr. turris
 вгайное žr. forestagium
 вялдомые žr. weldome
 wiano žr. dotalitium
 wiardunek žr. tuzin
 viarum restauratio žr. restauratio viarum
 viator žr. visor
 wjazd žr. wstap
 вязити žr. везити
 wybicie z spokojnego dzierżenia žr. expulsio
 wybranie dochodów — pajamų surinkimas
 wybraniec žr. delectus
 vicecamerarius žr. vicesuccammerarius
 vicecancellarius, procancellarius, podkanclarzy, подканцлер — vicekanceleris
 vicecapitaneus, subcapitaneus, podstarości, подстаростий — seniūno pavaduotojas
 viceclaviger, archiwarjusz — archyvininkas
 vicejudex žr. subjudex
 vicecommendator, subcommendator, Hauskomtur — komtūro pavaduotojas (Vokiečių ordine)
 vicensotarius žr. subnotarius
 vicepalatinus žr. subpalatinus
 vicepraefectus stabuli žr. subpraefectus stabuli
 wicesgerent, вицецреент — vietininkas

- вицеерент žr. wicesgerent
 vicesuccamerarius, vicecamerarius — ribininko (ribų teisėjo, pakamoras) padėjėjas
 vicetribunus, podwojski, подвойский — vaiskio pavaduotojas
 выхованье žr. karmienie
 выход žr. ustane
 wici žr. litterae publicae belli
 вици žr. litterae publicae belli
 wicina žr. Wittine
 victus, wikt, ВИКТ — maistas
 wyderkaw žr. reemptio
 vidimus — nuorašas, plg. extracta
 widz žr. visor
 widzowe žr. oględne
 wieczisty, wieczny, вечистый, вечный — amžinas, neterminuotas
 wieczny žr. wieczisty
 Viehweide žr. pascuum
 wielki książę žr. magnus dux
 wielmożni žr. magnati
 wieprz dawać, повепровцизна, вепра давати, вепровцизна — 1. mezliava kiaulėmis; 2. kiaulinė (mokestis)
 Viertel žr. chorus
 wiertel žr. chorus
 Wiese žr. pratum
 wieża žr. turris
 vigilia, custodia; Wachtdienst; pilnowanie, straža, stróża, strzeż; кликанье, кликовцизна, пильнованье, стеречь, сторожь, сторожа сторожовщина, сторожовцизна, стражь, варта — 1. prievolė eiti sargybą; 2. panaktinė (mokestis), plg. excubiae ir wrota
 vigiliarum praefectus žr. magister custodiae
 wygnancy žr. exules
 wygon žr. pascuum
 выгон žr. pascuum
 выгончое — išvaromasis mokestis (dvariškiams už valstybės dvarų valstiečių varymą statyti ar remontuoti pasienio pilių)
 выимка žr. vitalitium
 wikt žr. victus
 ВИКТ žr. victus
 Wildnis, puszcza, пуща — didžioji giria
 виленская бочка žr. beczka wileńska
 villa — vienkiemis
 villenagium — valstiečio turtas, manta

villicus žr. tivunus

вымелки žr. molnagium

wymiana žr. commutatio

wymorgować, pomorgować, zmorgować, поморговати, выморговати, зморговати — išmatuoti žemę margais

выморговати žr. wymorgować

wina žr. multa

вина žr. multa

вина битая žr. damnum terrestre

wina podkomorska, подкоморская вина — 1. ribų sunaikinimo pabauda; 2. nusikaltėlio mokestis ribininkui (pakamorei) už ribų atstatymą

wypisy žr. extracta

выписи žr. extracta

wyprawa, выправа — 1. karo žygis; 2. aprūpinimas; 3. dalies atidavimas, plg. opatrzenie

выправа žr. dotatio ir wyprawa

выпуск — skolos dalis, valstiečio atidirbtina per vienerius metus

wypust, выпуст — išgana, plg. pascuum

выпуст žr. wypust

wyrabiać — darbo prievolė (nustatytą dienų skaičių išdirbti dvare), plg. labor ir servire

virga, virgultum, прѣт, прѣт — rykštė (žemės matas)

virginale, Heiratsgebühr, swatryzba - vedybų mokestis, plg. chrzan dziewięczy, maritagium, pojemszczyzna

virgula, прѣтек, прутик — rykštelė (žemės matas)

virgulti, Gebüsch, zarosli, лозы, запосли — atžalynai, karklynai, krūmynai

virgultum žr. virga

wyrok žr. decretum

вырок žr. decretum

wyrok nieustany žr. condemnatio

wyrok zaoczny žr. condemnatio

wysługa žr. donatio

выслуга žr. donatio

visor, apparitor, viator, widz, виж — apžiūrėtojas (oficijalus teismo liudininkas, žaizdų ir nuostolių apžiūrėtojas, nusikaltėlių teisman pristatytojas, teismo sprendimų vykdytojas)

выступ žr. uczynek

выступное — pabauda už atsimetimą nuo sutarties

vitalitium, выимка — išimtinė

витина žr. Wittine

вытрутити — išskaityti

- Wittine, wicina, витина — vytinė, upinis laivas, baidokas, plg. strug
 вывезанье žr. reinductio
 wywód szlachectwa žr. eductio
 вывод шляхетства žr. eductio
 выволанец žr. bannitus
 wywołanie žr. bannitio
 выволание žr. bannitio
 выволанный лист žr. list na wywołanie
 виж žr. visor
 вижи гетманские — kariuomenės intendantai
 вижованье žr. oględne
 вижовое žr. oględne
 władca žr. emphiteuta
 włoczna pomiera, волочная помера — valakų reforma
 włoka, huba, Hufe, уволока, волока — valakas
 włoka lasna, лесная волока — miško valakas
 włoka łowiecka, ловецкая волока, ловецкая земля — medžiotojo
 valakas
 włoka nieosiadła žr. nieosiadła włoka
 włoka osiadła, służba osiadła, оселяя волока — apgyventas valakas
 włoka sianozętna, сеножатная волока — pievų valakas
 włość žr. districtum
 внесение žr. dotatio
 vocanda, wokanda — spęstinių bylų sąrašas (tribunole)
 военная служба žr. onus belli
 военщина žr. поковневские пенязи
 воевода žr. dux ir palatinus
 воеводство žr. palatinatus
 Vogelfangrecht žr. aucupationes
 Vogelfangstellen žr. aucupationes
 Vogt žr. advocatus
 Wohnsitz žr. sadziba
 вои žr. milites
 wojewoda žr. palatinus
 województwo žr. palatinatus
 woji žr. milites
 wojski žr. tribunus
 войский žr. tribunus
 wojsko komputerowe — sąrašinė kariuomenė, nuolatinė kariuomenė
 wojsko kwarciane žr. kwarciane wojsko
 wójt žr. advocatus
 войт žr. advocatus
 войтовско-лавничий суд žr. iudicium advocatiale-scabinale

wójtowstwo žr. advocatia
 ВОЙТОВСТВО žr. advocatia
 wokanda žr. vocanda
 woł dawać žr. powołowe
 вол давати žr. powołowe
 wola, воля — 1. laisvininko, naujakurio žemė, nustatytam laikui at-
 leista nuo prievolių ; 2. atleidimas nuo prievolių ; 3. laisvė
 волание žr. citatio
 воля žr. wola
 wolne ludzie, вольные люди — laisvieji valstiečiai
 wolny głos žr. liberum veto
 вольные люди žr. wolne ludzie
 волочебное žr. kolęda
 волочити ставы — prievolė žuvauti tvenkiniuose, plg. rybą łowić,
 sieci ciągnąć
 волочная помера žr. włoczna pomiera
 волока žr. włoka
 волость žr. districtum
 воловщизна žr. powołowe
 Vornehmen žr. nobiles
 ворота žr. wrota
 Vorwerk žr. cavenaria
 восковая комора žr. komora woskowa
 woskowniczy, восковничий — vaškininkas
 восковничий žr. woskowniczy
 votum, wotum — 1. balsas ; 2. senatoriaus kalba seime
 wotum žr. votum
 воз žr. vectura
 возити дѣрева žr. vectio lignorum
 возити камни žr. vectio lapidum
 woźny žr. ministerialis generalis
 возницы žr. vectigarii
 возный žr. ministerialis generalis
 возный земский žr. ministerialis generalis
 woźnik, возник — darbinis arklys
 возник žr. woźnik
 wożenie drzewa žr. vectio lignorum
 wożenie kamieni žr. vectio lapidum
 wpisne žr. salaria
 вписное žr. salaria
 врьд žr. factor ir urząd
 врьдник žr. factor

wrota, zastawa, вopota, застава — vartų sargybos prievolė, plg. *vigilia*

wspólność žr. *Gemeinschaft*

wstap, wstęp, wjazd, Waldnutzungsrecht, уступ, вход, в'езд, вступ
— teisė naudotis (mišku, ežeru, upe ir kt.)

wstęp žr. wstap

вступ žr. wstap

wwiązanie žr. *intromissio*

вздоймом žr. *уздойно*

Z

zadworny sąd žr. *judicium regium*

зadворный суд žr. *judicium regium*

загамовати — *sulaikyti*

загородник žr. *hortulanus*

zagroda — *smulkaus bajoro dvarelis*, plg. *zaścianek*

zagrodnik žr. *hortulanus*

zajazd, заязд — *nejudomo turto užgrobimas*, plg. *najazd*

заязд žr. *zajazd*

зайсте — *nedraugingai, iš pasalų*

zakaz žr. *mandatum*

zakład žr. *vadium*

заклад žr. *vadium*

zakład prawny žr. *vadium*

закладник žr. *zakup*

zakoł, закол — *užtvara upėje žuvims gaudyti*

закол žr. *zakoł*

zakup, закладник, закуп — *skolos vergas, už skolą parsidavęs valstietis*

закуп žr. *zakup*

замена žr. *commutatio*

zamiana žr. *commutatio*

zamków budowanie žr. *aedificatio castrorum*

замков будование žr. *aedificatio castrorum*

zamkowe, замковое — *pirklių mokestis*

замковые книги žr. *acta castrensia*

замковый писарь žr. *notarius castelli*

замковое žr. *zamkowe*

заочный вырок žr. *condemnatio*

zapis, запис — *užrašas, aktas*

запис žr. *zapis*

zapis cessayny žr. *cessio*

zapis donacyjny žr. *donatio*

- zapis dzieleczy žr. divisio
 zapis kwitacyjny žr. quies
 zapis obligacyjny žr. obligatio
 zapis roboracyjny žr. roboratio
 zapis sprzedažny žr. venditio
 zapis transfuzyjny žr. transfusio
 zapis zastawny žr. obligatio
 zapis zrzeczny žr. abrenunciatio
 zapisne žr. piszcze
 записное žr. piszcze
 zapisowe žr. piszcze
 записовое žr. piszcze
 zapłata žr. solutio
 заповедь — uždraudimas
 заповедный лист žr. list zapowiedni
 zarečka žr. vadium
 запеме žr. castorum casae
 zarobianie — prievolė įdirbti laukus, plg. arare
 zarosli žr. virgulti
 запросли žr. virgulti
 заручный лист žr. list zaręczny
 зарука žr. vadium
 zaścianek, застенок — 1. žemės atlaikas (naturalinėmis ribomis atskirtas žemės gabalas, likęs kaimo žemę išdalinus valakais);
 2. smulkaus bajoro dvarelis; 3. smulkių bajorų kaimas, plg. okolica, zagroda
 заседач — įnamis
 заседелые люди žr. adscriptitii
 zastawa žr. bonum oppigneratum, wrota ir zastawa mytna
 застава žr. bonum oppigneratum, wrota ir zastawa mytna.
 zastawa mytna, zastawa, мытная застава, застава — muitinės užtvara
 заставленные люди žr. zastawne ludzi
 zastawne ludzi, заставленные люди — įkeistieji valstiečiai
 застенок žr. zaścianek
 zastępea žr. evictor
 завада — kliūtis
 заведати — valdyti, prižiūrėti
 завести, заводити — apvesti, atžymėti, atriboti (sklypą, mišką ir kt.)
 zawity rok žr. terminus peremptorius
 завитый пок žr. terminus peremptorius
 заводца, заводца — nusikaltėlio pėdsakų nurodytojas
 заводца žr. zavodca

- заводити žr. завести
збег žr. fugaх
збеглый žr. fugaх
zbieg žr. fugaх
zbiegły žr. fugaх
збияти кору — sušaukti kuopą
zbiór žr. fructus
zbiwanie pozwów, збивание позвов — šaukimų į teismą paskelbimas negaliojančiais, plg. zniesienie pozwu
збивание позвов žr. zbiwanie pozwów
zboże dawać žr. solutio frumenti
збоже давати žr. solutio frumenti
zdawanie sądowe žr. condemnatio
Zeche žr. Zunft
Zehnte žr. decima
зе́лва, свесть, своякия — brolienė
земяне žr. nobiles ir nobiles possessionati
земянская служба žr. onus belli
земля žr. territorium
земская давность žr. praescriptio
земская служба žr. onus belli
земские акты žr. acta terrestria
земские имения žr. bona terrestria
земский žr. terrestris
земский хорунжий žr. vexillifer magnus
земский писарь žr. notarius terrestris
земский подскарбий žr. thesaurarius magnus
земский староста žr. tenutarius
земский суд žr. iudicium terrestre
земский судья žr. iudex terrestris
эмское право žr. jus terrestre
земство žr. ziemstwo
зереме žr. castrorum casae
згон žr. gwałt
згон žr. gwałt
ziemia žr. territorium
ziemia nieosiadła žr. nieosiadła włoka
ziemianie žr. nobiles ir nobiles possessionati
ziemski žr. terrestris
ziemski poseł žr. nuntius comitiorum
ziemstwo, земство — 1. žemės teismas; 2. pavieta ar vaivadijos urėdų ir dignitorių visuma; 3. žemietija
Zins žr. census

Zinsbauer žr. census
 Zinshaftige žr. censiti
 зły przewód prawa žr. male obtentum
 злый перевод права žr. male obtentum
 злюб žr. слюб
 злюбенный суд žr. iudicium compromissoriale
 złoty žr. florenum
 złoty czerwony — raudonasis auksinas
 змерлая рука žr. manus mortua
 zmorgować žr. wymorgować
 зморговати žr. wymorgować
 знак граничный žr. грань
 знаме žr. грань
 знесение позову žr. zniesienie pozwu
 zniesienie pozwu, знесение позову — šaukimo į teismą panaikinimas,
 plg. zbiwanie pozwów
 Zoll, cal, дюйм — colis
 Zoll žr. teloneum
 Zollamt žr. teloneum
 зражение маестаты žr. crimen laesae majestatis
 Zubehör žr. pertinentia
 Zugehörungen žr. pertinentia
 Zunft, Zeche, Innung, cech, цех — cechas
 зуполная служба žr. służba spółna
 зуполное имение žr. bonum communium
 zwada, звада — peštynės
 звада žr. zwada
 зверинные ловы žr. venationes
 зверинные переходы žr. perelazki
 zwierzechnictwo žr. dominium
 звод žr. confrontatio
 зводное — nusikaltėlio nurodymo mokestis

Ž

żąć žr. missionagium
 żak — 1. mokinyš; 2. studentas
 жарновщизна žr. melszczyzna
 жати žr. missionagium
 железный лист žr. litterae salvi conductus
 жердь žr. żerdź
 żerdź, жердь — 1. žardis; 2. užtvaras, 3. kartis

жеребей žr. sors

жеремя žr. castorum casae

жыдовская поголовная žr. pogłównie żydowskie

жыдовская поголовщина žr. pogłównie żydowskie

žytne dziakło žr. solutio secalis

жытное дякло žr. solutio secalis

žyto dawać žr. solutio secalis

жыто давати žr. solutio secalis

жытщизна žr. solutio secalis

žniwo žr. messionagium

жниво žr. messionagium

žold, Lenung — alga kariuomenei

жолнер žr. miles conductus

żołnierz žr. miles conductus

żołnierz kwarciany žr. kwarciane woysko

žonka ciągła, жонка тяглая — jungininkė, plg. colonus, villicas operas debens

žonka dworna žr. žonka niewolna

жонка дворная žr. žonka niewolna

жонка невольная žr. žonka niewolna

žonka niewolna, žonka dworna, жонка дворная, жонка невольная
— nelaisvoji moteris, plg. czeladin, parobek, vernaculi

жонка тяглая žr. žonka ciągła

žreb žr. sors

жребий žr. sors

ASMENVARDŽIŲ IR VIETOVARDŽIŲ RODYKLĖ

Asmenvardžiai atspausdinti didžiosiomis raidėmis, žurnalų ir laikraščių pavadinimai — kursyvu, vietovardžiai ir kita — paprastu šriftu.

- Acta Historica Lituanica* 18, 20
 ADAM J. 13, 15
 Adelligen-Rat 155; žr. Council of Nobles, Ponų Taryba
 Adriatika 303
 Afrika 284, 317-318
 Afrikos bendrovės 322
 Airija 289
 Airiogala 235
 Aisčiai 329-330
 ALEKSANDRAS, didysis Lietuvos kunigaikštis 38, 41, 51-52, 75, 82, 132, 169, 171
 ALEKSANDRAS I, caras 252-253
 ALEKSANDRAS II, caras 254-255
 Aleksandrija 303, 317
 Aleksandro laikai 42
 Aleksandro privilegija (1492) IX, 3, 36, 38-39, 41
 ALGIRDAS 8
 Ališava, viet. 21
 Alytaus ekonomija 214, 216, 219
 Alytaus inventorius 218
 Alpės 289, 295, 303
 Alšėnai 235
 Amerika 262, 263, 276, 316-318, 322
 Amerikos vandenys 322
 Amsterdamas 319, 324
Amžininkas 10
 Anglija 225, 24, 244, 255, 290, 292, 302-305, 308, 309, 312-315, 319, 321-328
 Anglų Indijos bendrovė 322
 Anykščiai 235
 Antikos kultūra 285, 286
 Antrasis Lietuvos Statutas IX, 3-156
 Arabija 316
 Archipelagas 303
 ARISTOTELIS 277
 Ašmena 67, 108
Ateneum Wileńskie 19, 180
Athenaeum 179
 Atlantas 314, 319
 Augsburgas 302, 329
 AUGUSTAS, imp. 283
 AUGUSTAS III, Lietuvos kunigaikštis ir Lenkijos karalius 212, 240
 Augustavo kanalas 266
 Aukštadvaris 235
 Aukštaičiai 189, 250
 Austrija 210, 299
Aušra 263, 266
 AVIŽONIENĖ ANGELĖ V, VII
 AVIŽONIS KONSTANTINAS III - V, VII, 169, 171, 178, 268, 269, 329
 Azija 284, 303, 317
 Azorų salos 317
 Babilonija 281
 Bagdadas 316
 Bagdonas 178
 Baltarusija 178
 Baltgudija 17
 Baltijos jūra 302, 303, 313, 314
 BALZER O. 13, 14, 19, 20
 BARANOWSKI IG. 178
 Bartininkų kraštas 178
 BASANAVIČIUS J. 178
 BATORAS STEPONAS 77, 78, 113-117, 120

- Bavarija 299
 Bažnyčia 193, 196, 288, 295, 297, 299, 301, 302, 315, 320; žr. Katalikų Bažnyčia
 Bažnyčios dvasia 211
 Bažnyčios nuosavybė 215
 Bažnyčios teisės 33
 Bažnyčios žemės 299
 Belgija 294
 BELIAJEVAS I. D. 10, 17, 18, 48, 77
 BEREZHKOV N. 182
 Bergen, miestas 302, 313
 Berlynas 15, 178, 179
 BERSHADSKII S. A. (BERŠADSKIS) 11, 21
 BIČKAUSKAS-GENTVILA L. 178, 182
 Bielskas 169, 171, 235
 Bielsko privilegija 3, 41-43, 47, 68, 71, 72
 Bielsko seimas (1564) 70
 Bielsko žemė 42
 Biržai 118, 181
 BIRŽIŠKAITĖ-ŽAKEVIČIENĖ M. 15, 19
 Bizantija 303
 Bizantijos teisė 74; žr. Byzantinisches Recht
 Byzantinisches Recht 156; žr. Bizantijos teisė
 Bolonijos universitetas 68
 BONA, karalienė 181
 Bonna 180
 BORISENKO 12
 BOSSOWSKI FR. 15
 Bostonas 16, 19, 21, 150
 Brasta 44
 Braunšveigas 226
 Brazilija 317, 321
 Bremenas 303, 304 320,
 Braclavo vaivadija 109, 207
 BRÜCKNER A. 15
 Brugge, miestas 302, 313
 Brugge uostas 303
 BÜCHER K. 279
 BULYKA A. 19
 BUTĖNAS D. 178
 BŽOSTOVSKIS KSAVERAS 234
 BŽOSTOVSKIS POVILAS 234, 243
 Catholic Church 154; žr. Katalikų Bažnyčia
 Centrinė Europa 66, 97
 Charkovo-Kijevo universitetas 7
 Čbicago 15-21, 48, 177
 CHREPTAVIČIUS JOKIMAS 218, 233, 234, 243, 251
 CONZE W. 178
 Council of Nobles 154; žr. Ponų Taryba, Adelligen Rat
 Cracovia 160; žr. Krokuva
 CZACKI T. 5, 19; žr. Čackis T.
 Czechoslovakia 154; žr. Čekija
 ČACKIS TADAS 5, 6, 8, 15, 21, žr. CZACKI T.
 ČARNECKIS 11
 ČARTORISKIAI 230
 Čekija 76, 314; žr. Czechoslovakia
 Čekų teisė 76
 DĄBKOWSKI P. 19
 DAINAUSKAS JONAS 16, 19
 Damaskas 303
 Dancigas 231, 247, 266, 302, 304, 313
 DANILAVIČIUS IGNAS (DANILOWICZ I.) 7-10, 19, 21, 106
 Daugai 235
 Dauguvos upė 211
 Delos sala 282
 DEMTSHENKO G. 12, 21
Deutschland und der Osten 178
 DEVEIKĖ J. 15, 17, 19, 177; žr. DEVEIKYTĖ-NAVAKIENĖ JONĖ
 DEVEIKYTĖ-NAVAKIENĖ JONĖ 7, 15, 48, 49; žr. DEVEIKĖ J.
 DIAZAS BALTRAMIEJUS 317
 Didysis Naugardas 39, 304, 313
 Didžioji Lietuvos kunigaikštija 12, 16; žr. Lietuvos didžioji kunigaikštija, Magnus Ducatus Lituaniae
 Dievas 320
 DOBROV 12
 DOMANEVSKIS JONAS, Žemaičių vysk. 66-68
 DOPSCH A. 178
 DOROHOSTAISKIS MIKALOJUS 107
 DOROSHENKO V. 182

- Dorpat* *Jahrbücher* 19
 DOVNAR-ZAPOLSKIS M. (DOVNAR-ZAPOLSKII M.) 11, 182
Draugas 16, 19
 Drohičinas, viet. 169, 171, 235
 Drohičino sritis, žemė 37 44
 DUBIEŃSKI A. 15, 19
 Dubingiai 118
 Dubysos-Ventos kanalas 266
 DUNDULIENĖ P. 178, 182
 DUNDULIS B. 179
 Dunojus 294
 DZIALYNSKIS A. (DZIAŁYŃSKI A.) 8, 10, 17, 19, 48
 Edukacinė Komisija 243, 356
 Egiptas 280, 281, 284, 317; žr. Egypt
 Egipto prekyba 281
 Egipto ūkis X, 273, 280
 Egypt 329; žr. Egiptas
 EHRENKREUTZ St. 13, 15, 19
 Eišiškės 235
 Elbės upė 299
 ENGELMAN M. 183
 ERELIS J. B. 179
 ESSEN W. 179
 Estija 252
 ESTREICHER St. 15
 Etnografinė Lietuva 24, 207, 211
 Europa 97, 123, 185, 254, 301-303, 313, 314, 316-320, 330; žr. Europe
 Europe 329; žr. Europa
 Europos rinkla 212
 Europos tautos 74
 Europos ūkis 319
 Europos žemės ūkis 290
 FIJALEK J. 177
 Finlandia 159
 Flandrija 302, 304, 308, 309, 312, 313
 Florence 329; žr. Florencija
 Florencija 302-304; žr. Florenze
 Frankfurtas, a. Main 313
 Frankų valstybė 287, 290, 291
 FUGGER 315, 329
 Fugger šeima 302
 GABRIALAVIČIUS STANISLOVAS kan. 66, 67
 GADON Wł. 179
 Gardinas 44, 103, 211, 214, 227, 235, 240, 241
 Gardino ekonomija 214, 216, 219
 Gardino gubernijos bajorai 255, 256, Gardino seimas 103-109, 112 113
 GAŠKA JONAS, Liet. Brastos kaštelionas 106
 GEDIMINAS 8
 Genova 301, 303, 305, 317
 GERLACH J. 15, 19
 Gerosios Vilties iškyšulys 317
 Gibraltaras 303, 317
Gimtas *Kraštas* 179
 GLOGER Z. 179
 GORSKII A. 182
 GORZYCKI K. 179
 Gotlando sala 304
 Graikija 283, 284, 296; žr. Greece
 Graikijos ūkis 273, 281
 Graikų apeigų krikščionys 89
 GRATSIANKII N. 182
 Greece 329; žr. Graikija
 GREKOV B. 182
 GUDAVIČIUS E. 16, 20, 179
 Gudijos Lietuvos žemės 24, 207; žr. Lietuvos Gudija, 221
 Gvinėja 317
 Hamburgas 302, 313
 Hamburgo pirkliai 308
 Hammurabio kodeksas 20
 Hanza 302 305, 313
 HEJNOSZ W. 19
 HENRIKAS VALOIS; žr. VALOIS
 HENRIKAS
 Henriko artikulai 336
 HILDEBRAND BRUNO 277
Historische Studien 179
 Holšteinas 226
 Horodlė 29
 Horodlės privilegija 29, 30
 Horodnica, miestelis 240, 241, 243
 IAKUBOVSKII I. 184
 Indija 316, 317, 322-323

- Indijos Kompanija 323
 INGLOT S. 179
 Ispanija 284, 314, 318, 319
 Istorija 16, 20, 178-179
 Italija VI, 39, 226, 301, 303, 306,
 307, 313, 314, 316 317, 319, 323
 Italijos miestai 310
 IVANIUKOV I 183
 IVINSKIS Z. 179

 JABLONSKIS K. 17, 21, 48, 176-179
 JABLONSKYTĖ-PETKEVIČIENĖ J. 14
 JAKUBOWSKI J. 14
 JANULAITIS AUGUSTINAS 8, 15, 18-
 20, 179, 221
 Japonija 317
 JAROŠEVIČIUS J. (JAROSZEWICZ J.)
 9, 10
 JASINSKIS II
 JAZAUSKAS 222
Jazykoznanie 19
 JELSKI A. 179
 Jėzuitų Kolegija Vilniuje 78
 JOGAILA, did. Lietuvos kunigaikštis
 26-29, 196
 Jogailaičių giminė 210
 Jogailos dvarai 251
 Jogailos laikai 32, 42, 76
 Jogailos privilegija 29
 Joniškis 221, 222, 240
 JONYNAS IGNAS 15, 19
 JUCEVIČIUS L. A. (JUCEWICZ) 179
 JUČAS M. A. 176, 178, 179 184 žr.
 Juodoji jūra 303 316, 317
 JURAGAS BENDIKTAS 108
 JURGĖLA K. R. 180
 JURGINIS J. 16, 18, 20, 180

 KABOTAS JONAS 319
 Kadikšas, miestas 319
 Kalėdų savaitė 200
 Kalkuta 317
 Kaltinėnai 194
 Kamenecas 235
 KAMIENIECKI W. 20, 180
 KAMIŃSKI A. 180
 KANTRIMAS KAZIMIERAS 7
 Karaliaučius 231, 247, 266
 KAROLIS DIDYSIS 254, 295, 296
 KAROLIS MARTELIS 299
 KAROLIS V 318
 KAROLIS XII 211
 KARPIS 251
 KASAKAUSKAS, Vilniaus vysk. 251
 Kaspijos jūra 316
 Katalikų Bažnyčia 27-29, 33; žr.
 Bažnyčia
 Katalikų Bažnyčia Lietuvoje 181
 Katalikų Bažnyčios teisė 75
 KATKUS M. 180
 Kaunas 6, 12, 14, 15, 18-20, 126,
 157, 159, 161, 165, 176, 177, 179-
 181, 211, 222, 235, 237, 265, 302,
 304
 Kauno gubernijos bajorai 255, 256
 Kauno pavietas 215
 KAZIMIERAS (JOGAILAITIS), didysis
 Lietuvos kunigaikštis 8, 32, 36-38,
 41, 75, 132, 169, 171, 268, 269
 Kazimiero dovanojimo aktai 176
 Kazimiero Jogailaičio laikai 44
 Kazimiero 1447 m. privilegija IX,
 3, 8, 18, 31-33, 35, 36, 39, 47,
 194, 195, 196
 Kazimiero Teisynas 20, 37, 38,
 47, 61
 Kernavė 235
 KĘSTUTIS 26
 KĘTRZYŃSKI W. 180
 KIAUPA Z. 180
 Kijevas 11, 12, 21, 37
 Kijevo Rusija 24, 76
 Kijevo Rusijos teisė 13
 Kijevo vaivadija 109, 207
*Kijevskija Universitetskija Izve-
 stija* 11
 Kinija 316, 320
 Kipro sala 281
 KIRILOV A. 183
 Klaipėda 211, 265
 Kleščiliai 235
 KLIMAS P. 180
 Kobrinė 235
 Kobrinės ekonomija 216
 KOLUMBAS 317

- KONECZNY F. 180
 KONSTANTINAS DIDYSIS 292
 Konstantinopolis 317
 KORANYI K. 15 20
 KORNILOV A. 183
 KORTESAS FERDINANDAS 318
 KORZON T. 180
 KOŚCIAŁKOWSKI ST. 180
 Kosciuškos sukilimas 259
 KOTRYNA II 250, 251
 KRASAUSKAITĖ M. 180
 KRASAUSKAS RAPOLAS V, VII
 Kražių seniūnas 19
 Kretos sala 281
 KRIČEVSKIS KIRDĖJUS 106
 Krimo karas 254
 KRYŽEVIČIUS V. 180
 Kryžiaus karai 301, 317
 Krokuvą 5, 13, 18, 20, 78, 121, 177-181
 Kuršas 256
 KUTRZEBA ST. 177
 KUZMAITĖ J. 180
Kwartalnik Historii Kultury Materialnej 181
Kwartalnik Historyczny 181
Kwartalnik Litewski 179
 Labradoro pusiasalis 319
 LAPPO J. 12, 18, 20, 66-68, 71, 76, 97, 98, 100, 102, 103, 105-107, 113-115, 119, 125, 126, 157, 159, 161, 165, 177, 180
 LAPPO-DANILEVSKII A. 163
 Lašišinė, upė 240
 Latgala 252
 Latvija 252, 266
 Latvijos uostai 266
 LAW JOHN 323, 324
 LAZUTKA S. 16, 20, 21
 Leiden 21
 Leipcigas 7, 180
 LELEVELIS JOACHIMAS 6, 7
 Leningradas 180
 Lenkija 28, 33, 39, 41, 44-47, 52, 75, 76, 96, 100, 103, 107, 109-113, 120, 207-210, 233, 308; žr. Poland
 Lenkijos bajorai 75
 Lenkijos ekonomijos 220
 Lenkijos įstatymai 8, 9, 78, 111
 Lenkijos įstatymų kodeksai 12
 Lenkijos kancleris 342
 Lenkijos karalija 250, 260, 261
 Lenkijos karalius 32, 121
 Lenkijos krašto dignitoriai 353
 Lenkijos kunigaikščiai 33
 Lenkijos lauko etmonas 342
 Lenkijos praeitis 5
 Lenkijos prekyba 266
 Lenkijos provincija 12, 14
 Lenkijos rūmininkas 336
 Lenkijos teisė 6, 9, 14, 75, 76, 111
 Lenkijos Tribunolas 114
 Lenkijos valstiečiai 220
 LEONTOVIČIUS (LEONTOVIČ) F. J. 11, 183
 LESHTCHENKO R. 21
 Liaudiškių dvaras 215
 Liepoja 266
 Liepojos uostas 266
 Lietuva IX, X, 5-15, 19, 21-30, 32-36, 39, 43-48, 50, 59, 63, 67-70, 72-78, 86, 95-98, 100, 101, 103, 107, 109-113, 115, 116, 120, 123, 124, 151, 152, 175-181, 185, 186, 188, 189, 192, 193, 196-198, 203, 205-215, 218, 221, 225, 226, 229, 234, 235, 237-247, 249-255, 257-259, 261-267, 308, 331, 333
Lietuvių Enciklopedija 16, 19
 Lietuvių Fondas VII
 Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija IV, V, VIII
 Lietuvių seimas Naugarduke 114
Lietuvių Tauta 178
 Lietuvos administracija 71
 Lietuvos administracinis padalinimas 207
Lietuvos Aidas 15, 19
 Lietuvos atstovai 255
 Lietuvos bajorai 26, 27, 29, 34, 46, 50, 65, 71, 72, 75, 81, 177, 207, 245, 252, 255-256, 260
 Lietuvos bajorija 113, 114, 117
 Lietuvos baudžiauninkai 245
 Lietuvos Brasta 64, 106, 108, 235

- Lietuvos Brastos ekonomija 214, 216, 219
 Lietuvos Brastos seimas (1544) 64, 65, (1566) 99-102, 154, 156
 Lietuvos Brastos vaivadija 108, 207
 Lietuvos didikai 24, 48, 64, 68, 75, 177
 Lietuvos didysis kunigaikštis 63, 65, 113, 114, 120, 122, 208, 214, 216
 Lietuvos didžioji kunigaikštija 53, 67, 81, 95, 104, 106, 113, 130, 252 ;
 žr. Didžioji Lietuvos Kni-
 gaikštija
 Lietuvos didžiosios kunigaikštijos
 bajorų laisvės 81
 Lietuvos didžiosios kunigaikštijos
 gyventojai 79, 80, 128
 Lietuvos didžiosios kunigaikštijos
 seimas 81
 Lietuvos didžiosios kunigaikštijos
 teritorija 32
 Lietuvos dvarininkai 245, 251, 256, 257, 259
 Lietuvos ekonomijos 217, 219, 223, 224, 226
 Lietuvos eksportas 265
 Lietuvos etmonas 118
 Lietuvos fabrikai 104, 241
 Lietuvos geležinkeliai 266
 Lietuvos gubernijos 256
 Lietuvos Gudija 211 ; žr. Gudijos
 Lietuvos žemės
 Lietuvos įstatymai 8, 9, 46, 64, 78, 95, 97, 98, 110, 111, 117
 Lietuvos įstatymų kodeksas (rinki-
 nys) 73, 77, 95, 99, 122, 127
 Lietuvos istorija VII, 6, 11, 13, 22, 23, 25, 67, 107, 176, 177, 209
 Lietuvos istorijos terminai VII, 333-450
 Lietuvos kaimai 246
 Lietuvos kancleris 118, 119, 126, 342
 Lietuvos kariuomenė 71, 76, 101
 Lietuvos klimatas 257
 Lietuvos krašto dignitoriai 353
 Lietuvos kunigaikščiai X, 24, 33
 Lietuvos laisvės 118
 Lietuvos lauko etmonas 118, 342
 Lietuvos-Lenkijos įstatymai 113, 233
 Lietuvos-Lenkijos padalinimas X, 206, 244, 246, 247, 250
 Lietuvos-Lenkijos pasienis 106
 Lietuvos-Lenkijos respublika 111, 112
 Lietuvos-Lenkijos seimas 96, 112
 Lietuvos-Lenkijos sostas 210
 Lietuvos-Lenkijos suliejimas 19
 Lietuvos-Lenkijos unija 99, 110, 113, 150
 Lietuvos-Lenkijos valdovas 210
 Lietuvos luomai 64, 65, 72, 96
 Lietuvos Metrika 43, 66, 176
 Lietuvos miestai 67, 75, 235-237
 Lietuvos nepriklausomybė 72, 96
 Lietuvos padalinimas 20, 25
 Lietuvos papročių teisė 25
 Lietuvos pavietai 72, 122
 Lietuvos pavietų bajorija 115
 Lietuvos pavietų seimeliai 113
 Lietuvos piliečiai 39, 101
 Lietuvos pilietybė 101
Lietuvos praeitis 5, 25, 179, 181
 Lietuvos pramonė 234, 239, 241, 242
 Lietuvos prekyba 243, 264-267
 Lietuvos raštinės kalba 77
 Lietuvos-Rusijos siena 265
 Lietuvos santvarka 8, 32, 36, 63, 72, 75, 76
 Lietuvos seimai 114, 115
 Lietuvos seimeliai 252, 255
 Lietuvos senatoriai 117
 Lietuvos seimų nutarimai 74
 Lietuvos spaustuvės 241
 Lietuvos Statutai VII, IX, 1, 3, 5, 6-171
 Lietuvos švietimas 116
 Lietuvos Švietimo ministerija 12
 Lietuvos teisė 6-11, 14, 26, 30, 32, 38, 43, 44, 63, 68, 74, 76, 97, 116, 118, 196
 Lietuvos teisių sargas 124
 Lietuvos teritorija 23, 32, 33, 47, 96, 112, 127, 212, 265
 Lietuvos ūkio istorija 275

- Lietuvos ūkis 203, 209, 211-213, 215, 234, 238, 239, 242, 244, 245, 263, 267
- Lietuvos urėdijos 242
- Lietuvos vaivadijos 107
- Lietuvos vaivadijų seimeliai 114
- Lietuvos valdininkai 242
- Lietuvos valdžia 206
- Lietuvos valstiečiai 221, 260
- Lietuvos valstybė 8, 12, 13, 14, 15, 22, 24, 29, 32, 36, 41, 46, 48, 64, 79, 98, 101, 105, 109-111, 113, 114, 116, 124, 193, 206, 208, 234
- Lietuvos valstybės herbas 127
- Lietuvos valstybės išdas 125
- Lietuvos valstybės kanceliarija 115, 117, 118, 124, 115, 125
- Lietuvos visuomenė 26, 244
- Lijonas (Lyon) 303, 327
- LINDĖ S. B. 6, 20
- Lisabona 319
- LIST FR. 278, 279
- Litauen X, 171, 172, 269, 270; žr. Lietuva
- Litauische Statute IX, 155
- Literatūra ir Menas* 16, 20
- Lithuania X, 159, 160, 169-171, 268, 269; žr. Lietuva, Litauen
- Lithuanian diets 150; žr. Lietuvos seimai
- Lithuanian State 154; žr. Lietuvos valstybė
- LIUBAVSKIS M. K. (LIUBAVSKII) 11 21, 65, 183
- Liublino seimas (1569) 9, 106, 107-110, 112-115
- Liublino unija 8-10, 12, 14, 15, 19, 32, 35, 73, 96, 111-114, 116, 120-122, 170, 181, 208-210, 236, 348
- LIUDVIKAS XII 323
- LIUTERIS M. 309
- Livonija 39, 69, 72, 77, 100, 101, 105, 159, 206, 256, 334
- Livonijos ordinas 23
- Lyda 235
- Lodžė 180
- LOEWE KARL von 21
- Lombardijos miestai 303
- Londonas 180, 302, 313, 319, 324
- Londono Hanza 302
- ŁOWMIAŃSKI H. 180
- Lübeckas 302, 304, 305, 313
- Luzijana 323
- Lvovas 14, 19, 20
- Lvovo universiteto biblioteka 43
- MACIEJOWSKIS W. A. 6, 7, 180
- MACKEVIČIUS ANDRIUS 108
- Madeiras sala 317
- Magdeburgo teisė 14, 67, 68, 74, 75, 85, 136, 228, 236
- Magnus Ducatus Lituaniae 159
- Mainas 313
- Maišiogala 235
- MAKSIMEIKO N. A. 12, 21
- MAKSIMILIJONAS HABSBURGAS 120
- MALINOVSKIS I. 11, 21
- Mamoničių spaustuvė Vilniuje 125-127
- MARCO POLO 317
- MARČĖNAS R. 221, 180
- MARKSAS 319
- MASALSKIS 251
- Maskva 8, 11, 21, 35, 39, 46, 48, 49, 69, 70-72, 77, 100, 101, 104, 105, 107, 116, 206
- Maskvos karai 236
- Maskvos kareiviai 214
- Maskvos kariuomenė 69
- Maskvos universitetas 7, 10
- Maskvos valstybė 11
- Masovia 159; žr. Mozūrija
- MATULAITIS ST. 180
- MEDIČI (MEDICI) 315
- Mediči bankai 274, 303
- Mediči šeima 302
- Medininkai 194
- Meksika 318, 320
- Merkinė 235
- Merkinės dvaras 234
- MICKIEWICZ A. 181
- MIKALAUSKAS ANTANAS 15, 20
- MIKALAJUS I. 253
- Milanas 303, 304
- MILOVIDOV 183
- Minskas 17, 21, 48, 180, 235

- Minsko seimas (1564) 71
 Minsko vaivadija 108, 207
 MYKOLAS ŽYGIMANTAITIS 36
 MLYNARSKI 15
 Mogiliavas 235
 Mogiliavo ekonomija 214, 216, 219, 224
 Molukų salos 317
 MOORA KH. 183
 MOSCICKI H. 180
 Mozūrija 39; žr. Masovia
 Mstislavo vaivadija 108, 207
 MULEVIČIUS L. 180, 181
 Münchenas 181
 Muravjovo gadyne 180, 260
Mūsų Tautosaka 180
Mūsų Žinynas 179
- NAGURSKIS KAJETONAS 251
 NAPOLEONAS 247-249, 260, 328
 Napoleono įstatymai 250
 Napoleono kodeksas 26, 249, 263
 Napoleono laikai 252
 NARBUTAS T. 6
 Naugardukas 235
 Naugarduko vaivadija 108, 207
 Nemokanonas 8, 75
 Nemunas 240, 265, 266
Nemuno Kraštas 16
 Nevėžis 41
 New Yorkas 20
 Niderlandai 308
 Nilo slėnis 280
 Norvegija 313
 NOVITSKII I. 183
- OCHMAŃSKI J. 181
 OGINSKIAI 230
 OGINSKIS MYKOLAS 252
 OKINSHEVICH L. 20
 Olandija 241, 302, 319, 322, 323
 Olandų Rytų Indijos bendrovė 322
 OPALINSKIS, rašyt. 211
Osteuropäische Forschungen 181
 OSTROGIŠKIS KONSTANTINAS 4
 OSTROVICKIS POVILAS 66, 67
- Pabaltijys 265
 Pabaltijo kraštas 304
 PACAI 230
 Pado upė 294
 Paduvos universitetas 68
 PAKARKLIS P. 181
 Palanga 194
 Palenkė 32, 37, 76
 Palenkės vaivadija 109, 207
 Palermas 310
 Palestina 261
 Palestinos uostai 301
 PAUGA MYKOLAS 222
 Paryžius 241, 310, 324
 PASHUTO V. 183
 Pasvalio apylinkės 225
 Pavietų seimeliai Lietuvoje 207
 PAWLIK St. 181
 «Pax Romana» 284
 Perekopo Ordos 39
 Permo įlanka 317
 Persija 303, 316
 Peru 318
 Perugia VI
 Peterburgas (St. Peterburgas) 11, 21, 178, 179, 181; žr. Petrapilis
 Petrapilis 7, 8, 18, 256; žr. Peterburgas
 Piazza della Pilotta V
 PIČETA [PICZETA] V. 11, 17, 181, 183
 PIEKOSIŃSKIS Pr. 13, 14, 18-20, 49, 70, 73, 78, 98, 177
 Pietų Amerika 320
 Pietų vandenyno bendrovė (1711) 323-324
 Piliavos uostas 211
 PILYPAS, Prancūzijos regentas 323
 Pinskas 235
 Pirenėjų pusiasalis 319
 Pirmasis Lietuvos Statutas IX 3-68
 Piza 301
 PIZZARAS PRANCIŠKUS 318
 PLATERIS ALEKSANDRAS 15, 17, 19, 20, 49
 «Pliniana» spaustuvė VI
 POCIECHA W. 181
 POKHILEVICH D. 183
 Poland, Polen 170, 172; žr. Lenkija

- Polnisch-Litauische Union 150
 Polockas 37, 70, 169, 171
 Polocko privilegija 47
 Polocko vaivadija 108, 207
 Polonia 159; žr. Lenkija
 PONIATAUSKAS 251
 PONIATOVSKIS STANISLOVAS AUGU-
 STAS 222-224, 226, 238, 269, 270
 Ponų Taryba 37-41, 44-47, 53, 63,
 65, 66, 72, 101, 103, 106-108,
 154; žr. Council of Nobles, Ade-
 ligen Rat
 Portugalija 319
 POŠKA DIONIZAS 246
 POVILAS I 251
 Poznanė 5, 8, 10, 19, 48, 181
Pracitis 179
 Praga 21, 239
 Prancūzija 210, 226, 288, 290, 294,
 295, 301, 302, 306-309, 312, 318,
 319, 321, 323-326
 Prancūzijos miestai 310
 Prancūzijos skolos 324
 Prancūzijos upės 303
 Prancūzų kolonijos 323
 Prancūzų revoliucija XI, 273, 315,
 320, 325
 Pravoslavų Bažnyčia Lietuvoje 8,
 29, 75
 Prienai 247
 PROCHASKA A. 177, 181
 PROTASEVIČIUS VALERIJONAS, Vil-
 niaus vysk. 106-108, 115
 Provins, miestas 303
 Prūsija (Prūsai) 39, 159, 178, 182,
 247, 248, 265, 266, 308
Przegląd Historyczny 20, 181
Przygodne Słowa 19
 Pskovas 39
 PTASZYCKI L. L.
 20-21
 PTASZYCKI St. 13, 15, 20
 Punia 235
 Punsko seniūnija 215
 RACZYŃSKI Ed. 5
 Radūnė 235
 RADVILAI 216, 230, 240
 RADVILAS, sukilėlis 222
 RADVILAS KRIŠTUPAS 118
 RADVILAS MIKALOJUS 118
 RAKOWSKI K. 181
 Raseiniai 194
 Raseinių apylinkės 194
 RAUDELIŪNAS V. 19-21
 Raudonoji jūra 317
 REDKIN P. 8
 Reinas, upė 294, 299, 302, 303
 Riazanė 39
 RIMKA A. 181
 Ryga 19, 211, 231, 266, 304
 Rygos uostas 266
 Rytai 285, 301, 305, 308, 316, 317
 Rytų Europa 303, 307, 308
 Rytų Indija 137
 Rytų Indijos bendrovė 323
 Rytų Kompanija 322
 RODBERT 279
 ROIZIJUS PETRAS 68, 74, 75
 Roma IV, V, VII, 16 19, 178, 282,
 283, 284, 285, 288, 296
 Rome 329; žr. Roma
 RÖMER E. 181
 Römisches Recht 156; žr. Romos
 teisė
 Romnų-Liepojos geležinkelis 266
 Romos Apeigų krikščionys 89
 Romos finansų istorija 274
 Romos imperija 295
 Romos įstatymai 18
 Romos teisė 8, 9, 14, 68, 74, 123
 Romos ūkis X, 273, 281
 Romos valstybė 283
 ROTUNDAS AUGUSTINAS 66,-68, 108,
 115
 Rumiancevų biblioteka Petrapi-
 lyje 8
 Rusė 12
 RUSECKAS K. 181
 Rusija 6, 11, 210, 245, 246, 249,
 250, 252-257, 261, 265, 266, 313
 Rusijos bajorai 255
 Rusijos baudžiauninkai 245, 250
 Rusijos bendrovės 322
 Rusijos dvarininkai 245
 Rusijos imperija 18, 265

- Rusijos istorijos draugija 10
 Rusijos teisė 11, 13, 76
 Rusijos valdininkai 255
 Rusijos valstiečiai 221
 Rusijos valstybė 265
 Russia 159, 170 270; žr. Rusija
 Russkaja Pravda 13, 24, 76
 Russland, 8, 172; žr. Rusija
 Rusų archeografinė Komisija 18

 Saale 299
 Sachara 275
 Saksonijos teisė 68
 « Saksonijos Veidrodis » 14, 75
 Saksonijos Veidrodžio teisė 74, 75
 Samogitia 159; žr. Žemaitija
 SAPIEGA LEONAS X, 118, 119, 122,
 124-127, 159-161, 164, 165, 171,
 172 179, 234
 SAPIEGOS 216, 230
 Sapiegos Leono herbas 127, 168
 SAVICKIS V. 181
 Seim of Brasta 170; žr. Lietuvos
 Brastos seimas
 Seim von Brasta (1544) 172; žr. Lie-
 tuvos Brastos seimas
 Seim of Vilnius 169-170; žr. Vilniaus
 seimas
 Seim von Vilnius (1514) 172; žr.
 Vilniaus seimas
 Selci Umbro VI
 SELICKIS BAGDONAS 108
 SEMKOWICZ WL. 177, 181
 Sevilija 319
 Silezija 308
 Sinajaus kalnai 281
 Sirija 281, 303, 316
 Sirijos uostai 301
 SKOLKA JONAS 108
 Skotija 289
 Skrebotiško sandėlis 225
 Skrebotiškis 215
 Slanymas 131, 235, 346
 SLIESORIŪNAS F. 181
 Sluckas 240, 216
 Smolenskas 169, 171
 Smolensko privilegijos 37
 Smolensko vaivadija 207

 SOBIESKIAI 216
 SOBIESKIS JONAS 219, 221
 SOKOLINSKIS POVILAS 108
 SOKOLOWSKI A. 177
 SOPIKOVAS V. 6
 STANISLOVAS AUGUSTAS PONIA TOV-
 SKIS 220, 221; žr. PONIA TOVSKIS
 STANISLOVAS AUGUSTAS
 STANISLOVAVIČIUS PETRAS 108
 STANKEVIČIUS VL. 20
 STAROVOLSKIS 211
 STECKAVIČIUS JONAS 108
 STEPANAUSKAS L. 20
 Stettin žr. Štetinas
 St. Gotthardas, kalnas 305
 Stolipino žemės reforma 290
 Stralsundas 302
 Strasburgas 304
 Suvalkija 246, 247, 263
 Suvalkijos ūkininkai 263
 Suvalkijos valdininkai rusai 250
 Suvalkijos valstietis 263
 Suvalkų kraštas 248, 249
 SVIRSKIS LUKOŠIUS 107
 Svisločius 243
 SZUJSKI J. 177

 Šampanija (Champagne) 303
 ŠAPOKA ADOLFAS 15, 21, 181
 ŠEMETAS MELCHIORAS, Žemaičių
 kaštelionas 106, 107, 115
 Šiauliai 179, 214, 221, 240, 265
 Šiaulių ekonomija 216, 219, 225, 228
 Šiaulių ekonomijos sukilimas 221,
 222, 227
 Šiaurės Europa 313
 Šiaurės jūra 302, 303
 ŠLIŪPAS JONAS 15, 21
 Štetinas 302, 313
 Švedija 210
 Šveicarija 289
 Šviesa 203, 266
 ŠVITRIGAILA 30, 31
 Šv. Jono Bažnyčia Vilniuje 68

 Talino uostas 266
 TAUBENSCHLAG R. 21
 TAUSTALES 12

- Tautos Praeitis* 16
 Teisė 15, 19, 20
 THEINER A. 178
 Tilžė 179, 265
 Tilžės taika (1807) 247, 248
 TIŠKEVIČIUS ANTANAS, vysk. 234
 TIŠKEVIČIUS JURGIS, Lietuvos Bras-
 tos vaivada 106
 TIŠKEVIČIUS V. 243
 TIZENHAUZAS A. 223-227, 238-243,
 265
 TYLA A. 180
 TYSKIEWICZ E. 181
 TOVSTOLIS 12
 Trakai 30, 235
 Trakų kaštelionas 118
 Trakų vaivada 29
 Trakų vaivadija 107, 207
 Trečiasis Lietuvos Statutas IX, X,
 3-171
 Troyes, miestas 303
 Troja 214
 TRUSKA L. 181
 Tschechoslowakei 172; žr. Čekija
 Turkestanas 316
 TUROWSKI K. J. 5
 Tverė 39
- Ukmergė 215, 235
 Ukmergės seimelis 252
 Ukmergės seniūnija 215
 Ukraina 266
 Union of Lublin 170; žr. Liublino
 unija
 Upytės apskr. 181
 Upytės pavietas 181, 215
 Utena 235
 Užgavėnių savaitė 200
 Užnemunė (Suvalkija) 246-250, 252,
 260, 262
 Užnemunės ūkis 248
 Užnemunės valstiečiai 261
 Užvolgis 39
- Vabalninkas 181
Vairas 179
 Vakarai 26, 29, 68, 252, 263, 280,
 308, 319, 320
- Vakarų Europa 29, 66, 73, 97, 101,
 154, 177, 185, 209, 232, 236, 244,
 246, 247, 251-252, 264, 265, 287,
 290, 297, 303, 307, 308, 316
 Vakarų Europos valstybės 26
 Vakarų idėjos 252
 Vakarų Indija 317
 Vararų Kompanijos bendrovė 323
 Valakų reforma 175, 176, 190, 197,
 198, 217
 VALANČIUS MOTIEJUS, vysk. 66
 VALAVIČIAI 216
 VALAVIČIUS EUSTACHAS 118, 119,
 124, 171, 172
 VALIKONYTĖ J. 20
 Valkaviskas 116, 235
 Valkavisko seimas (1582) 115, 116
 Valkininkų giria 202
 VALOIS HENRIKAS 77, 112, 113
 Valstybės nuosavybė 215
 VAN DE BORSE 303
 Varniai 194
Varpas 213, 266
 Varšuva 5-7, 14, 18-20, 178-182,
 241, 243
 Varšuvos konfederacija 112, 123
 Varšuvos kunigaikštija 247-249,
 263
 Varšuvos seimas (1570 m.) 112,
 (1578 m.) 114, (1579-1580) 114,
 (1582) 117, (1585) 117
 VASCO DA GAMA 317
 VASILEVSKIENĖ J. 21
 Veliuona 235
 Velykų savaitė 200
 Venecija 301, 303, 305, 310, 314, 317
 Vengrija 314
 VERYHA-DAREVSKIS A. J. 181
 VESELOSVKIS S. 182
 Vestfalija 294
 Vidurinė Europa 314
 Vidurio Europos teisė 68
 Viduržemio jūra 302, 305, 314,
 317, 319
 Viena 178
 Vilkija 235
 Vilniaus akademija 116
 Vilniaus Archeografinė komisija 176

- Vilniaus gubernijos bajorai 255, 256
 Vilniaus Jėzuitų kolegija 116
 Vilniaus kaštelionas 118
 Vilniaus kraštas 213
 Vilniaus laikraščiai 246
 Vilniaus miestiečiai 82, 98, 132
 Vilniaus pavieto teisėjai 67
 Vilniaus privilegija 29
 Vilniaus seimas (1514, 1522) 48,
 154, 156, (1547) 65, (1551) 65, 66,
 (1554) 68, (1553) 69, (1561) 69,
 (1563) 69, 70, 94, (1565-1566)
 71, (1580) 114, (1584) 117
 Vilniaus seimelis 252
 Vilniaus spaustuvės 124
 Vilniaus statinė 338
 Vilniaus universitetas 5, 7, 9, 10, 116
 Vilniaus vaivada 29, 44, 118
 Vilniaus vaivadija 107, 207
 Vilnius 8, 10, 15, 16, 18-21, 27, 28,
 32, 39, 42, 56, 65, 68, 94, 106,
 108, 125, 127, 132, 169, 176, 178-
 182, 201, 211, 221, 234, 235,
 237, 240, 243, 256, 266
 Visby, miestas 302, 304
 VIŠNIAVECKIS MYKOLAS 214
 Vitebskas 37, 169, 171
 Vitebsko privilegija 47
 Vitebsko vaivadija 107, 108
 Vyriausias Lietuvos Tribunalas 114,
 116, 123, 147
 Vysla 266
 VYTAUTAS 26, 29, 30, 32, 41, 193
 Vytauto laikai 24, 32, 36, 42, 43,
 44, 47, 76, 193
 Vytauto laiškai 24
 VLADIMIRSKII-BUDANOV M. F. 182
 VLADISLOVAS VARNIETIS 32
 VLADISLOVAS IV VAZA 219
 Vokiečių jūra 314
 Vokiečių miestų teisė 75
 Vokiečių Ordinas 36
 Vokiečių Ordino išdininkas 342
 Vokietija 75, 241, 265, 266, 288-
 290, 294, 301, 307-309, 312, 314,
 320, 321, 325, 326
 Vokietijos miestai 309
 Vokietijos universitetai 107
 Vokietijos uostai 266
 Volinija 23, 32, 37
 Volinijos vaivadija 109, 207
 VOLODKAVIČIUS MARTYNAS 66, 67,
 108
 WARSZAWSKI M. 181
 WAT TYLER 309
 WATT JAMES 327
 WEBER MAX 308, 312, 319, 320
 Western Europe 154 žr. Vakarų
 Europa
 WIECZOREK Wl 181
 ZABELII 12
 ZABKO-POTOPOWICZ A. 182
 ZAMOJSKIS 233
 ZIGMANTAS I 15, 21; žr. ŽYGMAN-
 TAS SENASIS
 ZIGMANTAS III VAZA X, 119-122,
 124, 127, 156, 157, 159, 161, 235
 Zigmanto III Vazos portretas
 127, 160
 Zigmanto III Vazos privilegija
 161, 163
 Zürichas 181
 Žadeikiai 225
 Žadeikių sandėlis 225
 Žagarė 221
 Žalgirio mūšis 29, 30
 Žemaičiai 36, 41, 42, 47, 103, 108,
 171, 191, 193, 203, 204, 207,
 213, 250; žr. Žemaitija
 Žemaičių bajorai 99
 Žemaičių privilegija IX, 3, 36, 41,
 42, 47
 Žemaičių seniūnas 42
 Žemaičių seniūnija 108, 208
 Žemaičių separatizmas 42
 Žemaičių sukilimas 24
 Žemaičių teisės 41, 99
 Žemaičių vyskupas 75
 Žemaičių vyskupija 194
 Žemaičių vyskupijos nutarimai 68
 Žemaičių žemės 99, 194
 Žemaitija 12, 159, 169, 180; žr.
 Žemaičiai

- Žemaitijos miestai 180
 Žemėtvarka ir Melioracija 178
 ŽEVUSKIS 242
 Židīnys 15, 21
 Žiežmariai 235
 ŽYGIMANTAS AUGUSTAS X, 48, 65,
 69-71, 74, 82, 94, 99, 103-106,
 124, 132, 192, 198, 210, 268, 269
 ŽYGIMANTAS DER ALTE 171, 172;
 žr. ŽYGIMANTAS SENASIS
 ŽYGIMANTAS KĖSTUTAITIS 30-32, 36
 ŽYGIMANTAS SENASIS 43, 48-50,
 64, 65, 124, 132, 154-156 žr. Zig-
 mantas I
 ŽYGIMANTAS THE OLD 170; žr.
 ŽYGIMANTAS SENASIS
 Žygimanto Augusto valakų refor-
 ma 175, 176, 197, 198, 217
 Žygimanto Kęstutaičio laikai 44
 Žygimanto Kęstutaičio privilegija
 30, 31
 ŽMOGUS 182
 ŽOSTAUTAITĖ P. 182

LIETUVIŲ KATALIKŲ MOSKLO AKADEMIJOS LEIDINIAI

Suvažiavimo Darbai, I	tomas, 542, psl., Roma ² 1973	12 dol.
Suvažiavimo Darbai, II	tomas, 486 psl., Roma ² 1973	12 dol.
Suvažiavimo Darbai, III	tomas, 526 psl., Roma ² 1972	12 dol.
Suvažiavimo Darbai, IV	tomas, XV-321 psl., Roma 1961	8 dol.
Suvažiavimo Darbai, V	tomas, XVI-647 psl., Roma 1964	14 dol.
Suvažiavimo Darbai, VI	tomas, XVI-510 psl., Roma 1969	14 dol.
Suvažiavimo Darbai, VII	tomas, XV-427 psl., Roma 1972	14 dol.
Suvažiavimo Darbai, VIII	tomas, XVI-595 psl., Roma 1974	20 dol.
Suvažiavimo Darbai, IX	tomas, spausdinama	
Suvažiavimo Darbai, X	tomas, ruošiama spaudai	
Metraštis, I	tomas, XVI-374 psl., Roma 1965	8 dol.
Metraštis, II	tomas, VIII-370 psl., Roma 1966	8 dol.
Metraštis, III	tomas, VIII-410 psl., Roma 1967	8 dol.
Metraštis, IV	tomas, VIII-624 psl., Roma 1968	16 dol.
Metraštis, V	tomas, VIII-623 psl., Roma 1970	16 dol.
Metraštis, VI	tomas, spausdinama	
A. Dambrauskas-Jakštas, Užgesę Žiburiai, XVI-502 psl., Roma ² 1975.		16 dol.
A. Kučas, Kun. Antanas Staniukynas, XVI-208 psl., Roma 1965.		6 dol.
J. Eretas, Kazys Pakštas. Tautinio Šauklio Odisėja, XVI-384 psl., Roma 1970.		14 dol.
A. Baltinis, Vysk. V. Borisevičiaus gyvenimas ir darbai, XII-178 psl., Roma 1975.		8 dol.
J. Eretas, Valančiaus šviesa už marių. Pranciškaus Juro ir jo bendrininkų gyvenimas bei veikla, paruošta spaudai.		
J. Gasiūnas, Vysk. K. Paltaroko gyvenimas, baigiama ruošti spaudai.		
Pr. Gaida, Arkiv. T. Matulionio gyvenimas, baigiama ruošti spaudai.		
Ign. Skrupskelis, Lietuviai XVIII amžiaus Vokiečių literatūroje, XIX-172 psl., Roma 1967.		6 dol.

- J. Grinius, Veidai ir problemos lietuvių literatūroje, I t., XII-406 psl. Roma 1973. 14 dol.
- J. Grinius, Veidai ir problemos lietuvių literatūroje, II t., XII-500 psl., Roma 1977. 20 dol.
- VI. Kulbokas, Lietuvių literatūrinė kritika tremtyje, spausdinama.
- J. Vaišnora, Marijos Garbinimas Lietuvoje, 445 psl., Roma 1958. 5 dol.
- Fontes Historiae Lituaniae, vol. I: Relationes status Dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae, LV-542 psl., Roma 1971. 20 dol.
- Fontes Historiae Lituaniae, vol. II: Relationes status Dioecesium in magno Ducatu Lituaniae, baigiama spausdinti.
- K. Avižonis, Rinktiniai Raštai, I t., XXII-614 psl., Roma 1975. 16 dol.
- K. Avižonis, Rinktiniai Raštai, II t., XI-463 psl.
- K. Avižonis, Rinktiniai Raštai, III t., ruošiamas spaudai.
- Z. Ivinskis, Rinktiniai Raštai, I t.: Lietuvos istorija (Iki Vytauto Didžiojo mirties), baigiama spausdinti.
- Z. Ivinskis, Rinktiniai Raštai, II t., ruošiamas spaudai.
- A. Salys, Rinktiniai Raštai, I t. spausdinama.
- A. Salys, Rinktiniai Raštai, II t. paruošta spaudai.
- A. Maceina, Filosofijos kilmė ir prasmė, XII-328 psl. Roma 1978. 16 dol.

Užsakymus siųsti šituo adresu:

L.K.A. AKADEMIJOS REIKALŲ VEDĖJUI
Piazza della Pilotta 4
00187 R O M A
I T A L I A